

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Sefa YILDIRIM

**OKÇULAR/BERTA HAVZASI VE ÇEVRESİNDE TARİHİ VE
ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR**

DOKTORA TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Alpaslan CEYLAN**

Erzurum–2007

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu çalışma, Tarih Anabilim Eskiçağ Tarihi Bilim Dalında jürimiz tarafından Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

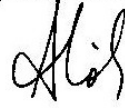
Doç.Dr. Alpaslan CEYLAN

Danışman/Jüri Üyesi

Prof.Dr. Enver KONUKÇU

Jüri Üyesi

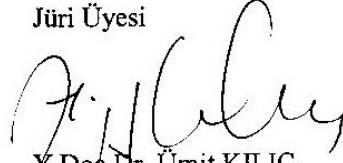
Prof.Dr. Salim CÖHCE

Jüri Üyesi

Prof.Dr. Mehmet KARAOĞLU

Jüri Üyesi

Y.Doç.Dr. Ümit KILIÇ

Jüri Üyesi

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 06 / 04 / 2007

Prof.Dr. Vahdettin BAŞCI

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

Sayfa No:

ÖZET	VI
ABSTRACT	VII
ÖNSÖZ	VIII
KISALTMALAR	X

GİRİŞ	1
--------------------	---

1. OKÇULAR/BERTA HAVZASI VE ÇEVRESİNİN

COĞRAFYASI	1
-------------------------	---

1.1. Okçular/Berta Havzası ve Artvin İli Ardanuç İlçesi'nin Coğrafyası	2
1.1.1. Konumu	2
1.1.2. Jeolojik ve jeomorfolojik özellikler	7
1.1.3. İklim ve bitki örtüsü	17
1.1.4. Toprak ve hidrografi özellikleri	25
1.1.5. Ulaşım	31
1.1.6. Madenler	33
1.2. Erzurum İli Oltu ve Olur İlçesi'nin coğrafyası	34
1.2.1. Konumu	34
1.2.2. Jeolojik ve jeomorfolojik özellikler	37
1.2.3. İklim ve bitki örtüsü	41
1.2.4. Toprak ve hidrografi özellikleri	46
1.2.5. Ulaşım	51
1.2.6. Madenler	52

BİRİNCİ BÖLÜM	54
----------------------------	----

1. OKÇULAR/BERTA ÇAYI HAVZASI VE ÇEVRESİNİN TARİHİ

COĞRAFYASI	54
1.1. Tarihi Coğrafyanın Önemi	54
1.2. Okçular/Berta Havzası ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası	58

İKİNCİ BÖLÜM	69
2. OKÇULAR/BERTA HAVZASI VE ÇEVRESİNİN TARİH	
ÖNCESİ ÇAĞLARI	69
2.1. Paleolitik Çağ	71
2.1.1. Alt ve orta Paleolitik Çağ	76
2.1.2. Üst Paleolitik Çağ	79
2.2. Mezolitik (Epipaleolitik) Çağ	82
2.3. Neolitik Çağ	84
2.4. Kalkolitik Çağ	89
2.5. Tunç Çağı	100
2.6. Karaz Kültürünün Kökeni ve Genel Özellikleri	116
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	125
3. OKÇULAR/BERTA HAVZASI VE ÇEVRESİNİN TARİHİ	
ÇAĞLARI	125
3.1. Hayaşa-Azzi Krallığı Devri.....	142
3.1.1. Hayaşa-Azzi Krallığının konumu ve yayılım alanı.....	142
3.1.2. Hayaşa –Hitit ilişkileri ve Hayaşa Krallığının siyasi tarihi.....	150
3.1.2.1. Karanni döneminde Hayaşa Krallığı	151
3.1.2.2. Mariya döneminde Hayaşa Krallığı	154
3.1.2.3. Hukkanas döneminde Hayaşa Krallığı	156
3.1.2.4. Anniya döneminde Hayaşa Krallığı	162
3.2. Daya (e) ni / Diau (e) hi Krallığı Devri.....	167
3.2.1. M.Ö. XIII-IX. yüzyıllarda Daya(e)ni /Diau(e)hi	167
3.2.2. Urartu Krallığı döneminde Daya(e)ni / Diauehi (M.Ö. IX.-VIII.yy.)	177
3.3. Urartu Devleti’nin Kuruluşu ve Kuzey Politikası	180
3.3.1. Urartu Devleti’nin kuruluşu	180
3.3.2. Urartu Devleti’nin kuzey politikası.....	189
3.3.3. Urartu Krallığının yıkılışı.....	203

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	215
4. OKÇULAR/BERTA HAVZASI VE ÇEVRESİNDE TARİHİ-	
ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR.....	215
4.1. Kaleler	215
4.1.1. Şavşat kaleleri	215
4.1.1.1. Şavşat (Satlel) Kalesi	215
4.1.1.2. Eskikale (Ustamış) Köyü Kalesi	217
4.1.1.3. Taş Köprü Köyü Kalesi.....	217
4.1.1.4. Dutlu Kalesi/ Sebzeci Köyü Kalesi.....	218
4.1.1.5. Kireçli Köyü Kalesi	218
4.1.1.6. Hanlı-Karaağaç Köyleri Kalesi	219
4.1.1.7. Maden Kalesi	220
4.1.2. Ardanuç kaleleri	221
4.1.2.1. Ardanuç/Gevhernik Kalesi.....	221
4.1.2.2. Aydın Köyü Kalesi.....	223
4.1.2.3. Kutlu Köyü Kalesi	224
4.1.2.4. Bereket Köyü Kalesi	225
4.1.2.5. Ferhatlı Köyü Kalesi	226
4.1.3.Olur kaleleri	227
4.1.3.1.Aşağı Karacasu Kalesi	227
4.1.3.2.Köprübaşı Kalesi.....	227
4.1.3.3.Olur Merkez Kale.....	227
4.1.3.4.Eğlek Kalesi	228
4.1.4.Oltu kaleleri.....	228
4.1.4.1. Oltu Kalesi	228
4.1.4.2. Köroğlu Kalesi	230
4.1.4.3. Çengelli Köyü Kalesi	231
4.1.4.4. Yarbaşı Kalesi	232
4.1.4.5. İriağaç/ Oğlan Kalesi.....	233
4.1.4.6. İriağaç/ Kız Kalesi.....	233
4.1.4.7. Büyük Orcuk Köyü Kalesi	234
4.1.4.8. İğdeli Kalesi	235

IV

4.1.4.9. Ünlükaya (Narmankaya) Köyü Kalesi	236
4.1.4.10. Alatarla Köyü kalıntıları	237
4.1.4.11. Kaleboğazı Kalesi	238
4.2. Diğer yerleşmeler ve buluntular	238
4.2.1. Şavşat yerleşmeleri ve buluntuları	238
4.2.1.1. Berta Köprüsü	238
4.2.1.2. Şavşat/ Çukurköy Köprüsü	239
4.2.1.3. Şavşat/Dutlu-Ilıca Köprüsü	239
4.2.1.4. Artvin'in Şavşat İlçesi Balıklı Köyü'nde tespit edilen tunç eserler	239
4.2.1.5. Komta harabeleri	240
4.2.1.6. Çayağzı mevkiinde mağara örnekleri	240
4.2.2. Ardanuç yerleşmeleri ve buluntuları	240
4.2.2.1. Ardanuç/Naldöken Köyü civarında yer alan Arekler harabeleri	240
4.2.2.2. Sulhan harabeleri	241
4.2.2.3. Yeraltı sığınakları ve mağaralar	241
4.2.3. Olur yerleşmeleri ve buluntuları	242
4.2.3.1. Eğlek Köyü yolu üzerinde yer alan ören yeri	242
4.2.3.2. Hükümet konağı önünde yer alan koç heykeli	242
4.2.4. Oltu yerleşmeleri ve buluntuları	242
4.2.4.1. Yolboyu (Dölgah) Köyü'nde tespit edilen dikili taş	242
4.2.4.2. Oltu Kalesi şapelinde yer alan güneş saati	244
4.2.4.3. Oltu Kütüphanesi bahçesinde ve Gökçedere Köyü'nde rastlanılan at, koç ve koyun şeklindeki mezar taşları ile Köroğlu Kalesi'nden çıkarılan pitos buluntusu	245
4.2.4.4. Dutlu harabeleri	247
SONUÇ	248
KAYNAKLAR	256
LEVHALAR LİSTESİ	332
HARİTALAR	336
FİGÜRLER	344

ÖZGEÇMİŞ.....	386
---------------	-----

ÖZET

DOKTORA TEZİ

OKÇULAR/BERTA HAVZASI VE ÇEVRESİNDE
TARİHÎ VE ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR

Sefa YILDIRIM

Danışman: Doç. Dr. Alpaslan CEYLAN

2007-SAYFA: 386+ XIV

Jüri: Doç. Dr. Alpaslan CEYLAN

Prof. Dr. Enver KONUKÇU

Prof. Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU

Prof. Dr. Salim CÖHCE

Yrd. Doç.Dr. Ümit KILIÇ

Okçular/Berta Havzası ve çevresinin stratejik bir konuma sahip olması nedeniyle tarih öncesi ve tarihi çağlar boyunca birçok medeniyete beşiklik ettiği bilinmektedir. Anadolu coğrafyası tarih boyunca insanoğlunun gereksinim duyabileceği tüm maddi unsurlara sahip olmuştur. Anadolu yarımadasının bir bölümü olan Doğu Anadolu ve Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Transkafkasya yol güzergâhında olması, su kaynaklarının bolluğu ve geniş tarım alanlarına sahip olması münasebetiyle tarih boyunca insanoğlu tarafından devamlı surette bir iskân merkezi olarak seçilmiştir. Araştırma sahamız içerisinde yer alan Artvin'in Şavşat ve Ardanuç ilçeleriyle, Erzurum'un Olur ve Oltu ilçelerinin şu andaki veriler ışığında Tunç Çağından itibaren kesintisiz yerleşim gördüğünü söyleyebiliriz. Erzurum ve çevresinde tarih öncesinde görülen Karaz kültürünün etkileri ile tarih sürecinde yer alan Hitit, Hayaşa, Diauehi, Qulha ve Urartu Krallığı dönemleri, yakınlığı münasebetiyle, araştırma bölgemizin tarihi açısından da önemli bir yer tutmaktadır.

Yukarıda ifade ettiğimiz dönem ve diğer kültürlerle ilgili bilgiler çalışmamızda detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Okçular/Berta Havzası, Şavşat, Ardanuç, Oltu, Olur, Karaz, Hayaşa,Hitit,Qulha,Diauehi ve Urartu

ABSTRACT

Ph. D. THESIS

**HISTORICAL and ARCHEOLOGICAL RESEARCHES on
OKÇULAR/BERTA BASIN and ITS SURROUNDINGS**

by

Sefa YILDIRIM

Supervisor: Assoc. Prof. Alpaslan CEYLAN

2007, PAGES: 386+ XIV

Jury: Assoc. Prof. Alpaslan CEYLAN

Prof. Dr. Enver KONUKÇU

Prof. Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU

Prof. Dr. Salim CÖHCE

Assist.Prof.Dr. Ümit KILIÇ

Because of its strategic importance,Okçular/Berta basin and its surroundings have been a homeland for many civilizations during prehistorical and historical ages.Anatolian geography has had everything that human being need in the history.Because the regions of eastern and northeastern Anatolia which are the part of Anatolian peninsula are located on the Transcaucasia route,and have plenty of water springs,and large agricultural areas,they have been chosen as settling territory by human being in the history.In light of the present knowledge,Şavşat and Ardanuç districts located in Artvin province, and Olur and Oltu districts located in Erzurum province where are the scope of this study have continuously been settling territories since the bronze age. Because Erzurum is very close to the research area,the effects of Karaz culture that had existed in Erzurum in prehistory and the period of kingdoms of Haisa,Hittite,Qulha ,Diauehi and Urartian that had also exist in Erzurum and its surroundings in the history have an important place from the point of view of the research area.

The knowledge related with the periods mentioned above and the other cultures are investigated in detailed in the present study.

Key Words: Okçular/Berta Basin, Şavşat, Ardanuç, Oltu, Olur, Karaz, Haisa,Hittite,Qulha,Diauehi and Urartian

VIII

ÖNSÖZ

İnsanoğlu tarih boyunca Dünya'nın en güzel kara parçası olan Anadolu yarımadasında birçok medeniyetler vücuda getirmiştir. Bu medeniyetlerin dikkate değer bir kısmı araştırma sahamızın da dâhil olduğu Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Bölgeleri'nde doğmuştur. Söz konusu bu bölgelerde doğan ve gelişen medeniyetler dönemlerinde tüm Dünya'ya tesir ederek Dünya uygarlığının gelişmesinde önemli bir kilometre taşı olmuşlardır. Biz bu yaptığımız bu çalışma ile deryada bir damla misali bu bölgenin esrarengiz kalmış tarihini bir nebze olsun çıkarmaya çalıştık. Binaenaleyh, çalışmamızda Okçular/Berta Havzası içerisinde kabul edilen Artvin İli Şavşat İlçesi ile söz konusu havzaya komşu olan hemen yaklaşık olarak güneybatı ucunda yer alan Artvin İli Ardanuç İlçesi ve Erzurum İli'nin kuzeydoğusunda bulunan Oltu ve Olur ilçelerinin tarihi ve arkeolojik tetkiklerini gerçekleştirmeye çalıştık. Bizi naçizane olarak bu çalışmayı yapmaya sevk eden en önemli unsurlardan biri de havza üzerinde Eskiçağ Tarihine yönelik fazla bir araştırmanın mevcut olmaması ve eksikliğin giderilmesi gayesidir.

Araştırmamız genel hatları ile dört bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında havzanın stratejik önemini göstermesi ve medeniyetlerin gelişmesi için elzem olan uygun coğrafi şartlarında havzada fazlasıyla yer aldığını göstermesi bakımından havzanın coğrafyası tanıtılmaya çalışılmıştır.

İlk bölümde araştırma sahamızın tarihi coğrafyası ele alınarak, tarih boyunca coğrafi şartların insanoğlunun yaşamında nasıl bir etkiye sahip olduğu gösterilmeye çalışılmıştır.

Araştırma sahamızın tarih öncesi çağlarının incelenmesi ve havzaya yakın bölgelerdeki insanoğlunun tarih öncesi gelişimlerinin ele alınması ise, ikinci bölümde gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Araştırma sahamızda yaptığımız tetkikler neticesinde, havzanın tarih öncesi çağlarının Tunç Çağı'ndan itibaren başladığı ve kesintisiz olarak devam ettiği görülmektedir. Söz konusu bu durumun yanı sıra araştırma sahamıza yakın bölgelerde tespit edilen Karaz Kültürü bulgularının çalışmamıza ayrı bir olumlu etkide bulunduğu da aşîkârdır.

Üçüncü bölümde Anadolu'nun M.Ö. I. ve II. bin yıllarındaki siyasi faaliyetleri ele alınarak, Hitit- Hayaşa münasebetleri ile M.Ö. I. bindeki Urartu-

IX

Diauehi Krallıkları arasındaki mücadelelerin bölge tarihi açısından önemi belirtilmeye çalışılmıştır.

Dördüncü ve son bölümde ise, çalışmamız esnasında elde ettiğimiz araştırma sahamıza ait tarihi ve arkeolojik sonuçlar sunulmuştur. Bu bölüme ek olarak çalışmamızın son kısmına haritalar, resimler ve çizimler eklenmek suretiyle araştırma sonuçlarımızda elde edilen bulgular desteklenmeye çalışılmıştır.

Araştırmamız esnasında bilgi ve tecrübesiyle ufukumuzu açan Prof.Dr. Enver KONUKÇU'ya, araştırma bölgemiz hakkında derin bilgi ve tecrübeye sahip olan çok değerli hocam, danışmanım Doç.Dr.Alpaslan CEYLAN'ın vermiş olduğu destek ve yardımlarından ötürü sonsuz şükranlarımı sunarım.

Ayrıca çalışmamız esnasında yüzey araştırmalarına katılarak bana manevi desteklerini esirgemeyen kardeşlerim olan Selami ve Cemalettin Yıldırım'a, çizim ve kaynak konusunda yardımlarını esirgemeyen Sayın Yrd. Doç.Dr. Ümit Kılıç, Dr. Veli ÜNSAL, Arş. Gör. Müjdat AVCI ve Arş. Gör. Yasin TOPALOĞLU'na sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Erzurum-2007

Sefa YILDIRIM

KISALTMALAR

<i>AAA</i>	Annals of Archaeology and Anthropology
<i>AA</i>	Archäologischer Anzeiger
<i>Ac Ant Hung</i>	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapeşte
<i>AfO</i>	Archiv für Orientforschung
<i>AfO-NF</i>	Archiv für Orientforschung-Neue Folge
<i>AJA</i>	American Journal of Archaeology
<i>AMI</i>	Archaeologische Mitteilungen aus Iran.
<i>Anadolu (Anatolia)</i>	Anadolu. Revue des Etudes d'Archéologie et d'Histoire en Turquie. Préhistoire, Antiquité, Byzance
<i>AnAr</i>	Anadolu Araştırmaları
<i>Anatolia</i>	Anatolia. Revue Annaelle d'Archéologie
<i>Anatolica</i>	Anatolica. Annuaire International pour les Civilisations de l'Asie Mineure
<i>Antropoloji</i>	Antropoloji, Paleoantropoloji, Etneoloji, Prehistorya
<i>AO</i>	Der Alte Orientalia, Leipzig
<i>AOB</i>	Altorientalische Bibliothek
<i>Ar Or</i>	Archiv Orientalni, Praha
<i>AST</i>	Araştırma Sonuçları Toplantısı
<i>ArkST</i>	Arkeometri Sonuçları Toplantısı
<i>AS</i>	Anatolian Studies
<i>Ata. Konf</i>	Atatürk Konferansları
<i>Ata. Üni. FEF Ede. Bil. Araş. Der</i>	Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma

XI

Dergisi

<i>AU Ans.</i>	Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi
<i>Belleten</i>	Belleten. Türk Tarih Kurumu
<i>BiOr</i>	Bibliotheca Orientalis
<i>CAH</i>	Cambridge Ancient History. Cambridge
<i>DTCFD</i>	Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara
<i>Gazi Eğitim Fak. Der.</i>	Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi
<i>Hesperia</i>	Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens
<i>Iraq</i>	Iraq. British School at Baghdad
<i>IstMitt</i>	İstanbul Mitteilungen. Deutsches Archäologisches Institut
<i>JAOS</i>	Journal of the American Oriental Society, New Haven
<i>JCS</i>	Journal of Cuneiform Studies, New Haven
<i>JNES</i>	Journal of Near Eastern Studies, Chicago
<i>KBo</i>	Keilschrifttexte aus Boghazköi, Leipzig-Berlin
<i>KUB</i>	Keilschrift-Urkunden aus Boğazköi, Berlin.
<i>KST</i>	Kazı Sonuçları Toplantısı
<i>MDOG</i>	Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft
<i>MTA</i>	Maden Tetkik Arama Enstitüsü Dergisi.
<i>MVAG</i>	Mitteilungen der vorderasiatischen-Ägyptischen Gesellschaft, Berlin
<i>ODTÜ</i>	Orta Doğu Teknik Üniversitesi

XII

<i>TEKDAM</i>	Tarihi Eserleri Kurtarma, Değerlendirme ve Araştırma Merkezi
<i>Or Ns</i>	Orientalia. Nova Series, Roma
<i>Orientalia</i>	Orientalia. Commentarii Periodoci Pontificii Instituti Biblici
<i>PZ</i>	Prähistorische Zeitschrift
<i>RA</i>	Revue Archéologique
<i>Selçuk Üni. Eğitim Fak. Der.</i>	Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi
<i>Syria</i>	Syria. Revue d'Art Oriental et d'Arcéologie
<i>TAD</i>	Türk Arkeoloji Dergisi
<i>TAM</i>	Türk Arkeoloji Mecmuası
<i>TAY</i>	Türkiye Arkeoloji Yerleşmeleri
<i>Tel Aviv</i>	Tel Aviv. Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University
<i>TTAED</i>	Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi
<i>TTK</i>	Türk Tarih Kurumu
<i>T.T.Kong.</i>	Türk Tarih Kongresi
<i>TÜBA-AR</i>	Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi
<i>TÜBİTAK-ARÜTOB</i>	Türkiye Bilimsel Araştırma Kurumu Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantı Bildirileri
<i>VDI</i>	Vestnik Drejnev İstorii, Moskova
<i>WVDOG</i>	Wissentschatliche Veröffentlichungen

XIII

der Deutschen Orient-Gessellschaft,
Leipzig

Yüzüncü Yıl Üniv. Sos. Bil. Der.

Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat
Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Van.

ZA

Zeitschrift für Assyriologie, Berlin

METİN İÇERİSİNDE GEÇEN BAZI KISALTMALAR

ayr.bk.	: Ayrıca bakınız
ayr.krş.	: Ayrıca karşılaştırınız
Bk.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
Dpn	: Dipnot
Fig.	: Figür
hrt.	: Harita
krş.	: Karşılaştırınız
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
No:	: Numara
Res.	: Resim
Vd.	: ve devamı
Vdd.	: ve devamının devamı

GİRİŞ

1. OKÇULAR/BERTA HAVZASI VE ÇEVRESİNİN COĞRAFYASI

Uygarlıkların beşiği olan Anadolu, tarih öncesi dönemlerden günümüze kadar farklı kültür ve medeniyetlerin ortaya çıktığı ve gelişimlerini sürdüğü bir coğrafya olmuştur. Tarihin her devresinde siyasal ve sosyal bir merkez olma niteliğini korumuş olan Erzurum ve Artvin yöresi, Anadolu'nun ileri gelen kültür merkezleri arasında görülmektedir.

Çalışmamıza konu olan araştırma sahamız ise, Okçular/Berta Havzası ve güneyinde yer alan Artvin ili Ardanuç İlçesi ile Erzurum İli Olur ve Oltu ilçelerini kapsamaktadır.

Araştırma sahamız olan, Okçular/Berta Çayı Havzası ve Çevresi'nin coğrafi konumuna değinmeden önce eski kara parçaları olarak adlandırılan Asya, Avrupa ve Afrika'nın birbirleriyle olan bağlantısını sağlayan Anadolu'nun¹ coğrafi özelliklerini incelememiz yararlı olacaktır.

Hellenistik dönemden itibaren *Anatolia* olarak bilinen Anadolu, yani *Asia Minor/Küçük Asya* toprakları, kuzey yarımkürede *Eski Dünya Kütleleri* denilen Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının ortasında, Avrupa'dan Asya'ya geçişi sağlayan bir köprü ve boğazlar aracılığı ile Karadeniz'i Akdeniz'e bağlayan bir kanalı anımsatmaktadır². Anadolu'nun üç tarafı denizlerle çevrili olması sebebiyle, Yarımada özelliği taşımaktadır. Toplam yüzölçümü 780.576 km², kuzey-güney yönündeki kısa ekseni 425–650 km.'ler arasında değişmekle beraber, doğu-batı doğrultusundaki uzun ekseni ise 1600 km. yi aşmaktadır³.

¹Ünsal 2006,1,dpn.1; Doğanay 1997, 75.; Benzer görüşler için bk., Atalay 1992, 3.; Özgür 2000, 10.

² Kinal 1991, 1.; Erzen 1992, 1 vdd.; Memiş 1989, 3.; Atalay 1992, 1.; Ayrıca mukayese etmek için bk., Yücel 1987, 4 vdd.; İzbirak 1984, 1.Ünsal 2006,1

³Doğanay 1994, 91.; Atalay 1992, 1;Ünsal 2006,1; Çiğdem 1996,1;Özmenli 1996,1;Kinal 1991,1

1.1.Okçular/Berta Havzası ve Artvin İli Ardanuç İlçesi'nin Coğrafyası

1.1.1.Konumu

1941 yılında I. Türk Coğrafya Kongresinde alınan bir kararla Anadolu coğrafyası, yer şekilleri, iklimi, tabii bitki örtüsü ve beşeri özelliklerine göre yedi ayrı coğrafi bölge ve yirmibir bölüme ayrılmak sureti ile coğrafi etüdü çıkarılmıştır⁴.

Çalışma sahamız Okçular/Berta Çayı Havzası ise, Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz Bölümü sınırları dâhilindedir. Bölüm, batıda Ordu civarında denize dökülen Melet Çayı Vadisi ile güneyde hemen hemen Koyulhisar çizgisinden başlar ve doğuda Gürcistan devlet sınırında sona erer⁵. Doğu Karadeniz Bölümü'nün güney sınırını; İç Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Kızılırmak Bölümü ile Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat ve Erzurum-Kars Bölümü meydana getirir. Havza bu bölümün en doğu sınırında ve Doğu Anadolu bölgesi ile Karadeniz bölgesi arasında bir geçiş alanıdır. Türkiye'mizin doğal yöre ve çevreleri hususunda araştırmalar yapmış olan Erol, Okçular/Berta Havzası'nın bir bölümünü "Doğu Karadeniz kıyı yöresi" içinde, "Çoruh Vadisi ve Karçal Dağları Çevresi" olarak ifade ederken, havzanın güneyini "Doğu Karadeniz İç Yöresi" dâhilinde, "Yukarı Çoruh Vadisi Çevresi" olarak kabul etmektedir⁶. Bu anlamda, havzanın fiziki coğrafyası ile beşeri ve ekonomik özellikleri daha çok Doğu Karadeniz Bölümü'ndeki havzaları çağrıştırmaktadır. Bu yönüyle havza Erol'un sınıflandırdığı sisteme göre Doğu Karadeniz kıyı yöresine uygunluk sağlarken, havzanın güney kesiminin içine alındığı "Yukarı Çoruh Vadisi Çevresi" ayrımına da fazla uymadığı anlaşılmaktadır⁷.

Su bölümü temeline göre sınırlandırılan Okçular/Berta Çayı Havzası'nın yağış sahası 1 500 km² den fazla olması (1 676.54 km²) sebebiyle, ana akarsu kategorisine dâhil olmaktadır⁸. Klasik anlamda tasnife tabii tutularak, su bölümü

⁴ Atalay-Mortan 1997,6; Ünsal 2006,1

⁵ Sever 2001,7 vd.;Atalay-Mortan 1997,68 vdd.

⁶ Erol 1993,35

⁷ Atalay-Mortan 1997,8,19;Karadeniz Bölgesi'nin yeri ve sınırları hakkında detaylı bilgi için bk.Arınç 2006,215 vdd.;Doğu Karadeniz Bölümü için bk.Arınç 2006,254 vdd.

⁸ Bayar 1981,122 vd; İzbirak 1978,17;Sever 2001,2-9.dpn.5

temeline dayanan Okçular/Berta Çayı Havzası, hidrografik açıdan Çoruh Havzası'na tâbidir. Doğu Karadeniz Bölümü sınırları dâhilinde kalan havza; fizikî, beşerî ve ekonomik icraatlar açısından bu bölümdeki diğer havzalara benzemektedir. Fakat bahsi geçen bu havzanın Doğu Anadolu Bölgesi ile Karadeniz arasında geçiş kuşağında bulunması ve kuzey sınırlarının Devlet (Türkiye-Gürcistan) sınırı olması sebebiyle coğrafi yapısı birçok açıdan farklılık göstermektedir.

Okçular/Berta Çayı'nın kuzey sınırı bütünüyle siyasi bir sınır (Türkiye-Gürcistan-Acaristan Özerk Türk Cumhuriyeti Devleti) olmakla birlikte, Gürcistan toprakları içinde Çoruh Nehri ile birleşen Acara Çayı Havzası ile Okçular/Berta Çayı Havzası'nı birbirinde ayıran su bölümü hattı da bu yerden geçtiğinden, doğal bir sınır özelliği de bulunmaktadır. Türkiye-Gürcistan (Acaristan) sınırının uzunluğu 276 km.yi bulmaktadır. Bu sınırın 128 km.'si Acaristan Özerk Türk Cumhuriyeti'ni, geri kalan 148 km.'si ise Gürcistan sınırını oluşturmaktadır⁹.

Hudut, batıda Karadeniz kıyısındaki Sarp Deresi'nin deniz ile birleştiği ve bu derenin her iki yamacında tesis edilmiş olan Sarp köyünden başlamaktadır. Sözü edilen derenin kuzeydoğu yamaçlarındaki yerleşmeler Acaristan'da, güneybatısındaki yerleşmeler ise, Türkiye'de kalmıştır. Akabinde sınır Karçal Dağları'nın uzantısı olan; Kül Dağı (2810 m), Sarıçayır Dağı (2711m), Karahisar Tepe (2587 m) ve Demirkapı Tepe (2372 m) gibi yüksek zirvelerinden geçerek, doğuda Posof Çayı Vadisi'ne girerek güney istikametine doğru yol alır. Kurtkale'den sonra Aktaş (Hozapın-Azap) Gölü'nün ortasından geçen hudut, Ardahan platosunun doğu bölümü üzerinde devam etmek suretiyle, Başköy'ün Kuzeydoğusunda Ermenistan sınırına varır¹⁰. Sözü edilen hudut savaş sonrası çizildiğinden, Karçal Dağları'na kadar olan kesimi daha çok sunî bir hudut özelliği taşımaktadır. Acaristan Türk Bölgesi (Batum ve Çevresi) bütünüyle Gürcistan'a terk edilmiş ve Çoruh nehri'nin aşağı kesimi Türkiye sınırlarının haricinde yer almıştır. Ayrıca sunî olarak çizilen bu sınır, küçük bir köy yerleşmesi olan Sarp köyünü de ikiye ayırmıştır¹¹. Karçal Dağları'nın¹² uzantısı

⁹ 13 Ekim 1921 Kars Andlaşması ve 16 Mart 1921 Moskova Antlaşmasıyla, Türkiye ile Gürcistan-Acaristan arasındaki sınırlar çizilmiştir. Sever 2001,9,dpn.6

¹⁰ Doğanay 1997,99 vd; Özey 1998,68 vd; Sever 2001,9 vd.

¹¹ Özey 1998,69

olarak sürüp giden ve doğal bir sınır özelliği oluşturan bu kısmın bazı bölgelerinde tesis edilmiş olan sınır karakolları ve yüksek noktalarda gözetleme kuleleri mevcuttur¹³.

Okçular/Berta Havzası'nın güney ve doğu sınırlarını; güneybatı-kuzeydoğu istikametinde uzanan ve Yukarı Kura Nehri Havzası ile Çoruh Nehri Havzası arasında bariz bir su bölümü oluşturan Yalnızçam Dağları¹⁴ meydana getirir. Ayrıca bu bölümdeki sınır Doğu Anadolu ve Karadeniz Bölgesi arasındaki bölge sınırlarını da oluşturur. Oltu Çayı Vadisi'nin güney doğusundan başlayan ve Gürcistan'a kadar devam eden Yalnızçam dağları farklı dağ ve tepelerden meydana gelir. Havzanın güneyinde Çadır Dağı (3050 m), Eğri Pınar Tepe (3054 m) ve Karga Tepe'nin (3016 m) su bölümü hat boyunca devam eden sınır doğu istikametine doğru yönelir. Bu kesimde Kayalıyurt Tepe(2961 m), Tiktaş T.(2657 m), Kesiktaş Tepe (2575 m) ve Eğrikar Dağı (2710 m) üzerinden kuzey doğuya doğru devam eden sınır, akabinde Karaçakrak Tepe (3073 m) ve Göze Dağı (3167 m) doruklarından geçerek Gürcistan sınırına varır. Artvin İli ve Ardahan İli arasında yer alan bu bölümdeki sınır, su bölümü hattı yanında tam bir coğrafi sınır özelliği taşımaktadır. Havzanın batı ve kuzeybatı hududu ise, Yalnızçam Dağları gibi güneybatı – kuzeydoğu istikametinde devam eden ve aşağı Çoruh Vadisi ile Okçular/Berta Çayı Havzası'nı birbirinden ayıran Karçal Dağları oluşturur. Kuzeyde Gürcistan sınırına yakın Büyükmera Dağı (2666 m)'den başlayan sınır güneye doğru irtifa kazanarak, Yabanılâhana Tepe (2835 m) ve Taşlı Tepe (2727 m)'nin doruklarından geçtikten sonra, havzanın en yüksek zirvesi olan Karçal Dağı'na (3415 m) varır. Bu kesimden itibaren yüksekliği yavaş yavaş azalan tepelerin su bölümü çizgisinden (Dibdiba Tepe 3172 m, Dindanger T 2731 m, Kesik Tepe 2469 m, Süt Dağı 2000 m, Danagölü Tepe 2040 m, Uğrak Dağı, 2221 m) uzanan sınır, Okçular/Berta Çayı ile Ferhatlı/Köprüler Çayı'nın kavuştuğu kısımda noktalanır. Bu kısımdan itibaren güneydeki Çadır Dağı'na kadar Savardiket Tepe (1980 m.), Kavuştaş Tepe (1610 m) ve Sakıldiyayla Tepe (1984 m) dorukları üzerinden geçen sınır, su bölüm çizgisi boyunca uzanan doğal bir

¹² Atalay-Mortan 1997,68 vdd.

¹³ Sever 2001,10 vd

¹⁴ Atalay-Mortan 1997,68,302

sınır özelliğindedir. Bununla birlikte Ceylan'ın 1995 yılında tamamlamış olduğu "Artvin Yöresi'nin Coğrafi Etüdü" adlı doktora tezinde; bir idari sınırlandırma kullanmış, Okçular/Berta Havzası sınırları içinde yer alan ve Artvin merkez bölgesine bağlı olan Ortaköy beldesi, Hamamlı, Çimenli, Sakalar, Bağcılar, Pırnallı ve Alabalık köylerini bu çalışmaya dâhil etmiştir. Sözü edilen yerleşmeler, Aşağı Çoruh Vadisi ile Okçular/Berta Çayı havzasını ayıran Uğrak Dağı'nın doğusunda yani Okçular/Berta Çayı su toplama havzasında olması sebebiyle, araştırma sahası içerisinde yer alır. Ayrıca bu bölgede yer alan Yanıklı köyü önceleri Şavşat ilçesi sınırları içerisindeyken sonradan Artvin'e bağlanmıştır. Rızvanoğlu tarafından hazırlanan "Ardanuç İlçesi'nin Beşeri Ve Ekonomik Coğrafyası" adlı doktora tezinde de idari sınırlandırma kullanıldığından Okçular/Berta Çayı su toplama havzası içinde yer alan Aşağırmaklar beldesi, Gökçe, Anaçlı, İncirli, Cevizli, Bağlık, Çakıllar, Hisarlı, Kutlu, Yukarırmaklar, Kapıköy, Yolağzı, Ustalar ve Yaylacık köylerini çalışma sahası içine dâhil etmiştir. Sözü edilen bu yerleşimlerde Ferhatlı/Köprüler Çayı ile Okçular/Berta Çayı arasındaki yüksek tepelerin doruklarından Çadırdığı (3050 m), Sakıldıyayla Tepe (1984 m), Kavuştası Tepe (1600 m), Savadüket Tepe (1980 m) geçen su bölümünün Okçular/Berta Çayı su toplama havzası sınırları dâhilindedir. Havza sınırları içinde kalan diğer yerleşim birimlerinin tamamı, Şavşat İlçesi sınırları (1317 km) dâhilinde yer almaktadır. Yönetim bakımından Artvin ili sınırları içerisinde yer alan Okçular/Berta Havzası Artvin İl arazisinin (7436 km²) yaklaşık % 22' sini (1676.54 km²) meydana getirir. Dörtgen şekline benzeyen havzanın, kuzeybatı- güneydoğu istikametindeki kuş uçuşu mesafesi 64 km iken, güneybatı- kuzeydoğu mesafesi ise 54 km'dir¹⁵. Havzanın en fazla ve yoğun nüfuslu merkezi, Şavşat Çayı vadisinin doğal yamacında yer alan Şavşat İlçesi'dir. Sözü edilen ilçenin toplam nüfusu 26 124 olup, bu nüfusun 7 847'si ilçe merkezinde hayatını sürdürmektedir. Havza içinde Şavşat'a bağlı Meydancık ve Veliköy beldesi ile Artvin'e bağlı Ortaköy, Ardanuç'a bağlı Aşağırmaklar beldesi olmak üzere dört belde ve bunlara bağlı 80 köy yerleşmesi yer almaktadır. Havzadaki yerleşmelerde toplam nüfus¹⁶ 31 968 kişi iken, aritmetik nüfus

¹⁵ Atalay-Mortan 1997,74; Sever 2001,10 vdd.

¹⁶ Sever 2001,13 vd

yoğunluğu bakımından km² başına düşen 19.07 kişi ile Türkiye ortalamasının oldukça altında yer almaktadır.

Araştırma bölgemiz içerisinde yer alan Ardanuç Yöresi ise, Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz Bölümü sınırları içerisinde bulunmaktadır. Bölge yer yer yükseltisi 3000 m'yi aşan Yalnızcam Dağları ile bölge güney ve doğudan sınırlandırılmış olup, kuzeyini Okçular/Berta Çayı ve onun kolları tarafından derince yarılmış yüksek dağlık kütleler oluşturmaktadır. Ferhatlı (Bulanık) Çayı ile Çoruh nehri arasında su bölümü çizgisi oluşturan yüksek dağlık kütleleri, Ardanuç'un batı sınırını meydana getirir. Ardanuç yöresi görüldüğü üzere büyük çoğunluğu yüksek dağlık kütleler ile çevrili olup, Ferhatlı Çayı Havzası'nın tamamına yakınına meydana getirmektedir¹⁷.

İdari yönetim bakımından Ardanuç İlçesi, Artvin il sınırları içerisinde yer almaktadır. Ardanuç, doğudan Şavşat İlçesi, batı ve kuzeybatıdan Artvin Merkez İlçe topraklarıyla çevrelenmiştir. Ayrıca bölge, güneyden Erzurum, doğudan ise Ardahan'la sınırlandırılmış olup, çalışma sahamızın yüzölçümü yaklaşık olarak 970 km²'dir. 2000 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre, Ardanuç yöresinin toplam nüfusu 14 477 kişidir. Ardanuç, bir ilçe merkezi ve 49 köy yerleşmesinin yanı sıra 174 mahalle yerleşmesinin devamlı yerleşme olarak bulunduğu sahada çok sayıda mezra, yayla ve bağ evlerinden meydana gelen geçici yerleşmeler de mevcuttur. Sözü edilen geçici yerleşmeler 28 mezra, 42 yayla ve 15 civarında da bağ evinden meydana gelmektedir. Nüfusun % 36'sı yani yaklaşık olarak 5 278 kadarı kasabada yaşarken , % 64'ü yani 9 199'u kadarı da kırsal yerleşmelerde hayatlarını idame ettirmektedirler. Türkiye'de en yüksek okuryazar¹⁸ oranına sahip yörelerden biri olan Ardanuç İlçesi'nin okuryazarlık oranı % 90 ile % 100 arasında değişmektedir. Çalışma sahamızın en büyük yerleşme merkezi olan ve şehir merkezi görünümünden daha çok küçük bir kasaba görünümüne sahip olan Ardanuç İlçe merkezinin nüfusu 2000 yılı itibariyle 5 278 kadardır. Çalışma sahası, Karadeniz Bölgesi'nin kıyı kesimi ile Doğu Anadolu'nun yüksek dağlık kütleleri ve platolar arasında bulunduğu gibi, Çoruh nehrinin önemli kollarından

¹⁷ Rızvanoğlu 2003,1 vdd.

¹⁸ Rızvanoğlu 2003,2,38,116

olan Okçular/Berta Çayı ve Ferhatlı Deresi tarafından derince yarılmış vadiler ile bu vadiler arasındaki yüksek dağlık kütlelerden meydana gelmektedir.

1.1.2. Jeolojik ve jeomorfolojik özellikler

Okçular/Berta Havza'sının jeolojisini, tektonik kayalar içinde değerlendirmek gerekir. Doğu Karadeniz Bölümü'nün genelinde olduğu gibi bu kesimde de sık bitki örtüsü ve haşın- sarp relief özellikler bulunmaktadır. Ayrıca Okçular/Berta Çayı ve kollarının açmış olduğu derin vadi yamaçlarında mostralara (aflörmeler) oldukça fazla olduğu görülür. Çalışma sahasının bu özelliklerinin yanı sıra Aşağı Çoruh Havzası'nda geniş sülfat yataklarının (bakır, kurşun, çinko) bulunduğu ve bunların İlkçağ medeniyetlerinden bu yana ekonomik olarak işletildikleri de dikkat çekici bir husustur. Metalojenez bakır kuşağı üzerinde bulunan Okçular/Berta Havzası ve çevresiyle ilgili, oldukça fazla sayılabilecek doküman mevcuttur.

Okçular/Berta Havzası'nın da içinde bulunduğu Doğu Pontidler (Doğu Karadeniz Dağları) şeklinde sınırlandırılan bu tektonik birliğin paleocoğrafyası; Mesozoyik'den başlayarak, Neojen'e kadar devam eden Alpin Orojenezinin (Paleotektonik) ve aynı dönemlere rastlayan volkanizmanın belirtilerini bulundurmaktadır¹⁹. Paleozoyik yaşlı kayalar Okçular/Berta Çayı Havzası'nda bulunmamıştır²⁰.

Okçular/Berta Havzası'nın güneybatısında, Ortaköy, Anaçlı ve Pınarlı yerleşmeleri arasında satırlanan kuzey zon alt ünitesi tortul içerikleri nedeniyle Çoruh Nehri'nin güneyinde yayılma sergileyen, güney zona oranla daha derin denizel bir ortam olduğunu gösterir²¹. Ayrıca sahada şeyl ara seviyeleri içinde yer yer makrofosil kalıpları, Mollüsklerin Safalopot sınırlarından olan ve Mesozoyik'in en karakteristik fosili Ammonitler, bozulmuş bir şekilde tespit edilmiştir²². Bununla birlikte Mollüskler'den midye ve istiridye türlerine çok benzeyen Brachiopod'lar hegzagonal kesitli Krinoid sapları ve çok küçük yaprak

¹⁹Sever 2001,25 vdd; Atalay-Mortan 1997,8 vdd.

²⁰Yılmaz et al 1998,8

²¹Sever 2001,31 vd; Yılmaz et al 1998, 12

²²Malik ve Tevfik 1934, 107 vd.

kalıplarına da rastlanıldığı ifade edilmektedir²³. Sözü edilen bu fosillere ve bölgenin farklı yerlerinde rastlanılan jura devresine ait olduğu tahmin edilen fosillere dayanılarak formasyonun yaşının Liyas olduğu söylenebilir. Sözü edilen bu devrede alanın cins çeşitliliği açısından zengin ılıman-sığ bir deniz (Tetis'in kuzey kolu-paratetis) olduğu ve subtropikal iklim koşullarının hâkim olduğu görülmektedir²⁴. Okçular/Berta Havzası'nda Üst kretase yaşlı volkana-tortul karışımı üniteler en geniş formasyonları meydana getirir²⁵.

Anadolu güney karalarının (Afrika- Arabistan) neden olduğu kompresyonlarla sıkışması neticesi kıvrılarak yükselirken, bilhassa havzanın da bulunduğu bu kısımdaki deniz altı volkanizması güçlü bir şekilde varlığını sürdürmektedir. Ayrıca ostatik hareketler ve iklimdeki değişimler karşısında bazı deniz fauna cinsleri kaybolmaktadır (Ammonitlern gibi). Çalışma sahamız içerisinde önemli bir yere sahip olan, Kaçkar granitoidleri, jura öncesi (büyük bir ihtimalle Paleozoyik ?), Üst Kretase-Paleosen ve Eosen devrelerinde olmak üzere üç magmasal evrede yerleştikleri görülmektedir. Kaçkar Granitoidleri, Doğu Karadeniz Dağları'nın genelinde görüldüğü gibi Karçal Dağları'nda da birçok metalik maden cevherleşmesine neden olması bakımından da önem arz etmektedir. Bu kayaçlarla bağlantılı olarak havzada rastlanılan molibden (mo), bakır (Cu), kurşun (Pb) ve çinko (Zn) gibi madenlerin mineralizasyonun cevherleştiği görülmektedir²⁶.

Okçular/Berta Havzası'nın şimdiki morfolojisini ve yapısını belirleyen unsurlar; Mesozoyik'den Senozoyike kadar devam eden Alp Orojenezi (kısmen Andin), Orta Miyosen'den itibaren başlayan Neotektonik veya genç tektonik hareketler (Epirojenez, volkanizma) ile bilhassa Pleistosen'de oluşan iklim değişimleri önemli etki etmiştir. Havza, genel manada kuzey kıvrım Dağları olarak isimlendirilen kuşağın, Türkiye sınırları dâhilinde yer alan en doğu kesimi üzerinde bulunmaktadır. Avrupa'da Balkan Dağları ve Karpat Dağları'ndan başlayan bu kuşak, Anadolu'nun kuzey kenarı boyunca devam eder. Akabinde, Gürcistan ve Azerbaycan'da Küçük Kafkas Dağları olarak uzanan ve İran'da

²³Yılmaz et al 1998,12

²⁴ Demirsoy, 1996,257-289; Malik- Tefik 1934, 198, vd; Ardos 1996,105;Sever 2001,31

²⁵ Sever 2001,32

²⁶ Sever 2001,37 vdd.

Elbruz Dağları'nda noktalanır. Sözü edilen bu tektonik birliğin güney kolunu Doğu Karadeniz Metalojenik kuşağı oluşturur. Jeoteknik birliği ve metalojenik özelliği ile küçük Kafkas Dağları herhangi bir inkıtaya uğramadan Doğu Karadeniz Dağlarıyla (Doğu Pontidler) buluşur. Bazı bilim adamlarınca bu jeoteknik ve metalojenik benzerlik sebebiyle Pontid-Adroja-Trialet birimi olarak isimlendirilmiştir²⁷. Doğu Karadeniz Dağları Anadolu'nun kuzey kıvrım dağlarının doğu bölümünü oluşturur. Batıda Aşağı Kızılırmak Havza'sının doğusundan başlar. Doğuda Gürcistan sınırına kadar yaklaşık 500 km uzunluğunda bir kuşağı meydana getirir. Türkiye'nin en eski kıvrım dağları Doğu Karadeniz dağlarıdır.

Okçular/Berta Havzası Doğu Pontid tektonik birliği içinde yer aldığı gibi depreme sebep olacak aktif fayda bulunmamaktadır. Sadece, Meydancık Çayı'nın batısında, takribi kuzeydoğu-güneydoğu istikametinde uzanan birkaç küçük faal fay ile Şavşat'ın güneyinde ve Ortaköy çevresinde, yine aynı istikamette uzanış sergileyen bindirme fayları bulunmaktadır. Okçular/Berta Havzası'nda bugüne kadar can ve mal kaybına neden olacak yıkıcı bir deprem meydana gelmemiştir²⁸.

Orografik doğrultu Doğu Karadeniz Bölümü'nde umumi olarak doğu-batı istikametinde, birbirine paralel iki kuşak halinde bulunmaktadır. Karadeniz kıyı çizgisinin hemen arkasında başlayan; Giresun, Gümüşhane, Trabzon, Soğanlı, Dilek, Kaçkar (3932 m) ve Karçal Dağları (Karçal zirvesi 3415 m) bu dağ kuşağının ilk sırasını oluşturur. İkinci kuşak ise, güneyde Çoruh-Kelkit yolu ile Bulanık ve Okçular/Berta vadileriyle ayrılmak suretiyle, Kızıldağ'dan (3025 m) başlayarak, Çimendağ (2749 m), Kop Dağları (2918 m), Mescit Dağı (3229 m), Akdağ (3047m) ve Yalnızçam Dağları (Çadır Dağı 3050m), Göze Dağı (3167m) ile noktalanır²⁹.

Okçular/Berta Çayı Havzası, batı ve kuzeybatıda Karçal Dağları, güney, güneydoğu ve doğuda ise Yalnızçam Dağları olarak adlandırılan ve hemen hemen aynı istikamette güneybatı-kuzeydoğuya uzanan iki büyük sıra dağ ile sarılmıştır. Doğu Karadeniz Dağları Türkiye'mizin en yüksek ve en yaşlı kıvrımlı dağları

²⁷ Özgür - Palacios 1990,120; Koprivicia 1976,11; Sever 2001,44 vd.

²⁸ Sever 2001,51 vd.

²⁹ Atalay-Mortan 1997,16 vdd; Sever 2001,58 vdd..

arasında yer almaktadır. Kaçkar Dağları'ndan (3 932 m) sonra devamlı olarak irtifa kaybeden (Altınparmak Dağı 3 562 m, Göladağı 3 348 m, Alacadağ 2 844 m, Keçidağı 2 047 m, Keklik Dağı 1 979 m) ve kuzeydoğu istikametine doğru sürüp giden Kıyı Kuşağı Dağları (Dış Pontidler), Artvin civarında Çoruh Nehri, Bulanık Çayı ve Okçular/Berta Çayı tarafından bölünerek ikiye ayrılır. Karçal Dağları ismi ise, bu kısımdan itibaren kısa mesafeler dâhilinde ani bir yükseklik kazanarak güneybatı-kuzeydoğu istikametinde Gürcistan devlet sınırına kadar uzanan sıra dağlara adfedilmektedir. Ayrıca bu sıra dağlar üzerinde birbirine yakın üç yüksek pramidal tepenin (Karçal Zirvesi 3 415 m, Dibdiba Tepe 3 172 m, Ziyaret Tepe 3 109 m.) yer alması sebebiyle, halk arasında “Üç Kardeş Dağları” olarak da isimlendirilir. Pontid Metalojenik Kuşağı içinde yer alan Kaçkar Dağları'nda oldukça gezgin metalik maden (bakır, çinko, kurşun vb) yatakları mevcuttur. Karçal Dağları, Karadeniz ile Okçular/Berta Çayı Havzası arasında adeta büyük bir duvar görünümünü alır. Okçular/ Berta Çayı Havzası ile Çoruh Nehri'ni birbirinden ayıran Uğrak Dağı (2 221m), Karçal Dağları'nın güneydeki son zirve noktasını oluşturmaktadır. Bu kesimden itibaren Dindanger Tepe'ye (2 731 m) kadar bir süre kuzey-güney istikametinde devam eden sıra dağlar üzerindeki önemli zirveler; Danagöl Tepe (2 040 m), Sütadağı (2 250 m) ve Kesiktepe (2 469 m) bulunmaktadır. Dindanger Tepe'den sonra güneybatı-kuzeydoğu istikametinde hızlı bir şekilde yükselti artarak, dik ve sivri tepelerin bulunduğu Karçal Zirvesi'ne vasil olunur. Aynı istikamette devam edildiği zaman, yavaş yavaş bir şekilde yükselti kaybederek, Gürcistan sınırına kadar çok yüksek ve dağlık bir alan halinde devam eden bu kuşak üzerinde; Taşlı Tepe (2 727 m), Yabanılâhana Tepe (2 835 m) ve Büyük Meradağı (2 666 m) karşımıza çıkar. Akabinde Kül Dağı (2810 m) ve Sarıçayır Dağı (2711m) ismiyle doğu-batı istikametinde uzanarak, Yalnızçam Dağları'nın uzantıları ile birleşen söz konusu dağların su bölümü hattı, aynı zamanda Türkiye-Gürcistan sınırını da meydana getirir. Güneybatıdaki Uğrak Dağı'ndan kuzeydoğudaki Kül Dağı'na kadar yaklaşık 40 km.uzunluğunda olan Karçal Dağları'nın doğu-batı istikametindeki genişliği ise 7–8 km.'yi bulur³⁰.

³⁰ Sever 2001,58 vdd.;Karadeniz Bölgesi'nin jeomorfolojisi hakkında bilgi için bk.Arınç 2006,221 vdd.;Doğu Karadeniz Bölümü için bk.Arınç 2006,263 vdd.

Okçular/Berta Çayı Havzası'nı güney, doğu ve kuzeydoğudan çevreleyen Yalnızçam Dağları, Doğu Karadeniz Dağları'nın güney cenahını (İç Pontidler) oluşturur. Bu dağlar, Oltu Çayı Havzası'nın kuzeydoğusundan başlayarak güneybatı-kuzeydoğu istikametinde Gürcistan sınırına kadar ulaşır. Yukarı Kura Havzası ile Çoruh Havzası'nı birbirinden ayıran Yalnızçam Dağları, Doğu Anadolu Bölgesi ile Karadeniz Bölgesi arasında da tam bir coğrafi sınır oluşturmaktadır. Havzanın güneyinde, Çadır Dağı (3050 m), Karga Tepe (3 016 m), Kayalıyurt Tepe (2 961 m) ve Eğripınar Tepe (3 054 m) ile Yalnızçam Dağları akabinde yükselti kaybederek kuzeydoğuya doğru uzanır. Söz konusu bu bölgedeki Tiktaş Tepe (2 675 m) ve Kesiktaş Tepe (2 575 m)'den sonra kuzey istikametinde tekrar yükseklik fazlalaşır. Havzanın bu kesiminde yer alan Göze Dağı (3 167 m), Yalnızçam sıradağlarının en yüksek noktasını oluşturur. Göze Dağı volkanik kütesinden sonra yükselti kaybına uğrayarak Gürcistan sınırına varan Yalnızçam Dağları, Karçal Dağları ile birleşerek havzanın kuzey sınırlarını oluşturur³¹.

Şavşat Vadisi içinde kurulan Şavşat İlçe merkezinin hemen güneydoğusundaki Yalnızçam Dağları bir sur gibi yükselmektedir. Bu kesimde yer alan plato, Yukarı Kura Nehri Havzası ile Çoruh Havzası'nı böldüğü gibi Karadeniz Bölgesi ile Doğu Anadolu Bölgesi arasında da tam bir coğrafi sınır meydana getirmektedir. Bu sıradağların bu bölümünde, umumiyetle 2000–2200 m.'den yüksek alanlarda ormana rastlanılmaz. Fakat Okçular/Berta Çayı Vadisi'ne bakan uzun yamaçlarda bitki örtüsü gürdür. Yavuzköy, Kocabay, Hanlı, Meşeli, Pınarlı ve Demirkapı mezraa ve kışlakların hemen üstünde Alpin çayır katı yer alır. Kışın ulaşımı zor olan bu dağ kuşağında Çam, Bilbilan, Zolt, Sahara ve Kesiktaş geçitleri vardır³².

Okçular/Berta Çayı Havzası'nın kuzey çerçevesini tayin eden Kül Dağı (Nasara Dağı) ve Sarıçayır Dağı (Karısal Dağı)'nın su bölümü çizgisi, Türkiye-Gürcistan devlet sınırının bir bölümünü oluşturur. Acara Çayı ile Okçular/Berta Çayı Havzası'nı da ayıran bu dağlar güneybatı-kuzeydoğu istikametinde uzanmakta ve Karçal Dağları'nın devamı olmakla birlikte, orografik doğrultuları

³¹ Atalay-Mortan 1997,68,302; Sever 2001,69.

³² Sever 2001,71

(Doğu-Batı) ve litolojik özellikleri farklılık arz eder. Gana Deresi'nin kuzeyinde yer alan Kül Dağı (2 810 m)'nin zirvesinden farklı istikametlere uzanan keskin sırtlar bulunmaktadır. Bu sırtlar, Gaziyon, Gavet, Dublet Yatağı Delikli ve Karakol sırtı olarak bilinmektedir. Meydancık Çayı Vadisi tabanından 1500–1600 m. yüksekte bulunan Kül Dağı'nın 2 300 m'den yüksek yamaçlarında orman yer almaz³³. Kül Dağı'nın doğusunda yer alan Sarıçayır Dağı'ndaki başlıca zirveler; Bartlun Tepe (2 540 m), Çökek Tepe (2 625 m), Gorgeş Tepe (2689 m) ve Kurtmezarı (2 711 m) tepeleridir. Kuzey-güney istikametinde genişliği 4 km, doğu-batı yönünde uzunluğu 8 km olan Sarıçayır Dağı akarsular tarafından fazla tahrip olmadığından, kütleli bir dağ özelliği arz etmektedir. Meydancık Beldesi'nin batı ve güney batısında bulunan ve Meydancık Çayı ile Çağlayan Deresi'nin sınırlandırdığı Ketmiser ve Hasta Dağı'nın nisbî yükseltisi fazla olmamakla beraber Ketmiser Dağı'nın en yüksek noktası 2 406 m.'yi bulurken, Hasta Dağı'nın en yüksek yeri ise ancak 2 224 m (Sodabur Tepe)'yi bulmaktadır. Ketmiser Dağı Meydancık Vadisi tabanında 1 400 m. yüksekte olup yamaçları sık ormanlarla örtülüdür. Ketmiser Dağı'nın devamı niteliğinde olan Hasta Dağı ise daha çok bir sırt görünümündedir. Kuzeybatı-güneydoğu istikametinde 2,5 km kadar uzanan bu dağın nisbî yükseltisi de 1000 m.'yi bulmaktadır. Havzada yer alan ve yükseltisi fazla olmayan iki dağ daha mevcuttur. Bunlardan ilki Okçular/Berta Vadisi'nin güneyindeki Koz Dağı (1 417 m.), diğeri ise aynı vadinin kuzeyinde, Bağcılar Köyü civarındaki Oymak Dağı (1 843 m)'dir. Tepe görünümüne sahip olan her iki dağın nisbi yükseltisi de fazla değildir.

Okçular/Berta Çayı Havzası'nın hemen her yerinde değişik yükseltilerde birçok tepe mevcuttur. Çalışma sahamız içerisinde yer alan önemli tepeler arasında Çamyara Tepe (1 802 m), Erat Tepe (1 809 m), Lalaus Tepe (1 877 m), Çunta Tepe (1 960 m), Pistekale Tepe (2 169 m) ve Kukulu Tepe (2 006 m)³⁴, Kırık Tepe (2 226 m), Bagat Tepe (2 157 m), Boz Tepe (2 089 m), Kavak Tepe (2017 m), Kanlı Tepe (1 992 m) ve Hapcık Tepe (1 974 m)'yi sayabiliriz. Gürcistan devlet sınırına yakın yerlerdeki tepelerin litolojik yapısını incelediğimizde genel olarak güneybatı-kuzeydoğu istikametinde uzanmakta ve

³³ Sever 2001,75 vdd.

³⁴ Sever 2001,80 vdd.

bu kesimdeki önemli yüksek tepeler arasında; Zembur Tepe (2 354 m), Büyük Tepe (2 348 m) , Eskiya Tepe (2 314 m), Gıraiseparse Tepe (2 307m), Mikeletür Tepe (2042 m.), Kotaknar Tepe (1988 m), Ternela Tepe (1 926 m.)'yi sayabiliriz. Bu kesimde litoloji ve nemli iklim şartları sebebiyle oldukça çok heyelan husule gelir. Yamaçlardaki oturmalar sebebiyle küçüklü büyüklü birçok heyelan gölü (Ablik Gölü, Posta Gölü gibi) meydana gelmiştir.

Okçular/Berta Havza'sını güney, güneydoğu ve doğu'dan çevreleyen volkanik plato alanının üzerindeki yüksek kesimler, Okçular/Berta Çayı Havzası ile Yukarı Kura Nehri Havzası'nı birbirinden ayıran su bölümü çizgisini meydana getirir. Hemen hemen güneybatı-kuzeydoğu istikametinde ince bir şerit halinde uzanan plato sathı Okçular/Berta Çayı Havza sınırı dışında genişleyerek, Posof ve Ardahan Havzaları'na kadar sürmektedir. Havzanın güneyindeki Çadır Dağı'ndan kuzeydoğu istikametindeki Karaçakrak Tepe'ye kadar güneybatı-kuzeydoğu istikametinde yer alan volkanik platolar Okçular/Berta Çayı ve kolları tarafından derin bir şekilde bölünmüştür. Plato üzerinde yükselen genç erupsiyon merkezleri; Çadır Dağı, Göze Dağı ve Karaçakrak Tepe sahada yer yer arızalı bir görünüme neden olur. Plato sahasının Okçular/Berta Havzası'na bakan güney yamaçları, genç tektoniğin sebep olduğu yükselmeler ve iklimdeki değişmeler nedeniyle oldukça sarp ve yüksektir³⁵.

Akarsu vadileri Okçular/Berta Çayı Havzası'nda geniş yer tutan ana jeomorfolojik birimlerden biridir. Havzanın Jeolojik ve Jeomorfolojik gelişimini incelediğimizde akarsu şebekesinin Tersiyer'de oluştuğunu görmekteyiz³⁶.

Havzadaki en önemli ve en uzun boğaz vadi Okçular/Berta Çayı'nın aşağı kesimlerinde bulunurken, kanyon şeklindeki vadi ise Gana Deresi'nin açmış olduğu yamaçlarda görülmektedir.

Çalışma sahamızın en uzun vadisi yukarıda da ifade ettiğimiz gibi havzanın ortasında Meydancık Çayı ile Şavşat Çayı'nın kavuştuğu sahadan (Okçular), güneybatıda Ferhatlı Çayı'nın Okçular/Berta Çayı ile birleştiği kesime kadar uzanan Okçular/Berta Vadisi'dir. Morfolojik uzantıya (güneybatı-kuzeydoğu) uygun olarak yer alan vadinin uzunluğu 30 km olup, enine profili çoğu kesimde

³⁵ Sever 2001,83

³⁶ Atalay-Mortan 1997,15 vdd; Sever 2001,89.

“V” şeklinde olmasına karşın, uzunluğunun fazla (500–700 m.) olmadığı, 100–120 m.’ye kadar genişlediği yerler de bulunmaktadır³⁷.

Okçular/Berta Vadisi tabanı, deniz seviyesinden 280–650 m. yükseklikte yer almaktadır. Okçular/Berta Vadisi içinde önemli bir iskân hareketi bulunmamaktadır.

“V” Profilli genç bir vadi olan Meydancık Vadisi; havzanın kuzeyinde Gökmar (Papart) Deresi ile Gana Deresi’nin buluştuğu kesimden, havzanın orta bölümünde Şavşat Çayı’na ulaştığı yere kadar olan sahayı kapsamaktadır. Vadinin uzunluğu 15 km. olup, deniz seviyesinden 650–880 m. kadar yüksekliğe sahiptir. Dutlu ve Dereici yerleşmeleri civarında vadi tabanı nispeten geniş olmakla birlikte, bu genişliğin 50’ m. yi pek aşmadığı görülür.

Şavşat Vadisi havzadaki diğer önemli “V” profilli vadilerden birini oluşturmaktadır. Şavşat Deresi ile Ciritdüzü Deresi’nin Elmalı Köyü civarlarında birleştiği yerden Meydancık Çayı’na buluştuğu kesime kadar doğu-batı yönünde ki vadinin uzunluğu 13 km.’yi bulmaktadır. Diğer vadilere göre nispeten tabanı geniş olup yüksekliği ise 650–850 m. arasındadır. Vadi tabanı Köprüköyü yakınlarında daha da genişleyerek 70–100 m.’yi bulur.

Morfolojik anlamda bir yarma vadi özelliği taşıyan Okçular/Berta Boğazı, uzunluğu 5 km olup Okçular/Berta Vadisi’nin orta kesiminde yer alır. Boğazın vadi tabanından yüksekliği, 300–400 m olup, Okçular/Berta Çayı’nın Üst Kretase yaşlı Kaçkar granitoidlerini yarmasıyla açılmıştır³⁸.

Gana Deresi, havzanın kuzeydoğusunda; kuzeydeki Kuvap Deresi ile güneydeki Arsiyan Deresi’nin Akdamla Köyü yakınlarında birleşmesiyle oluşur. Dik yamaçlı ve oldukça derin bir vadi açarak Meydancık Çayı’na ulaşan Gana Deresi’nin, vadi tabanının yüksekliği her kesiminde aynı olmamakla birlikte, 700 m. yi aşmaktadır³⁹. Gana Deresi’nde yılın tüm zamanlarında akış görülmesine karşın, yaz aylarında oldukça az su bulunur. Burada yer alan Kanyon vadinin uzunluğu, 10 km kadardır.

³⁷ Sever 2001, 91 vdd.

³⁸ Sever 2001, 95

³⁹ Sever 2001, 96

Ardanuç İlçesi, Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz Bölümü sınırları içerisinde yer almakta ve Kuzey Anadolu Tektonik Ünitesi'nin kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Kuzey Anadolu Tektonik Ünitesi batıda Kızılırmak vadisinden, doğuda Gürcistan sınırına kadar takribi 500 km. uzunluğunda ve kuzeyde Karadeniz kıyısında, güneyde Kuzey Fay Zonu'na kadar yaklaşık 50–75 km. genişliğinde metalijenik bir kuşak meydana getirir⁴⁰. Çalışma sahamızda, Paleozoyik, Mesozoik, Senozoyik döneme ait toleyitik ve kalkoalkalen kayalar gözlemlenir⁴¹.

Ardanuç ve çevresi Doğu Pontid tektonik birliği içerisinde bulunmaktadır. Bu bölgedeki kayalar birimleri Alp Oroj enezinin etkisine maruz kalmıştır⁴². Türkiye'nin kuzey kıvrım dağlarının doğu bölümünü meydana getiren Doğu Karadeniz Dağları; batıda Aşağı Kızılırmak Havzası'ndan başlar ve Gürcistan sınırına kadar yaklaşık 500 km.uzunluğunda bir kuşağı meydana getirir.

Çalışma sahamızın büyük bir kısmı üçüncü derecede deprem riski taşıyan sahalarda içinde gösterilmesine karşın sahanın önemli dağlık kütlelerinden olan Yalnızçam Dağları'nın güney yamaçları ikinci derece deprem riski taşıyan alanlar arasında görülmektedir⁴³. Çalışma sahamızın ana yeryüzü şekilleri ise; yüksek dağlık alanlar, tepelik sahalarda, vadiler şeklinde bölümlere ayırabiliriz. Ardanuç'un ana jeomorfolojik şekilleri ise fizyonomik açıdan, dağlar, parçalanmış platolar, dar ve keskin sırtlar üzerindeki yüzeyleri, aşınım artığı tepeler ve genellikle tabansız olan genç vadilerden meydana gelir.

Ardanuç İlçesi'nin de bulunduğu Doğu Karadeniz Bölümü'nde orografik uzanış genel olarak doğu-batı istikametinde, birbirine paralel iki kuşak halinde olup bu dağ sırasının ilkinin Karadeniz kıyı çizgisinin hemen gerisinde başlayan; Giresun, Gümüşhane, Trabzon, Soğanlı, Dilek, Kaçkar (3932 m) ve Karçal Dağları oluşturur. Kelkit-Çoruh oluğu ile Bulanık ve Okçular/Berta vadileri ile ayrılan güneydeki ikinci kuşak ise; Kızıldağ'dan (3025 m) başlayıp, Çimendağ, Kop Dağları, Mescit Dağı (3229 m), Akdağ ve Yalnızçamdağları (Eğripınar tepe

⁴⁰ Rızvanoğlu 2003,5 vd.

⁴¹ Yılmaz et al.1998,8

⁴² Rızvanoğlu 2003,7 vd; Yılmaz et al.1998,28;Sever 2001,44

⁴³ Rızvanoğlu 2003,8; Sever 2001,50

3054 m), Gözedağı (3167m) ile son bulmaktadır⁴⁴. Çalışma alanı, batı ve kuzeybatı da Karçal Dağı, güney, güneydoğu ve doğu da ise Yalnızçam Dağları olarak tanınan ve aynı istikamette (güneybatı-kuzeydoğu) uzanan iki büyük sıradağ ile çevrelenmiş olup, bu sıradağlar üzerinde, değişik yükseltilerde dağlar ve tepeler, parçalanmış plato ve aşınım yüzeyleri yanında, buzul topografyasına ait şekillerde yer almaktadır. Gerek fizyonomik görünüm, gerekse jeolojik ve tektonik yapı bakımından Doğu Karadeniz Dağları'nın devamı durumunda olan bu sıradağlardan Yalnızçam Dağları iç sıradağların son uzantılarını oluştururken Karçal Dağları kıyı kuşağını meydana getirir. Çalışma sahamızın en alçak yeri Ferhatlı Çayı ile Okçular/Berta Çayı'nın kavuştuğu kesim (280 m.) olup en yüksek kesimi ise Yalnızçam sıradağları üzerindeki Çadır Dağı'nın Eğripınar Tepesi (Kürdevan Tepesi 3 054 m.)'dir. Çalışma alanı kuzey ve kuzeybatı kesiminde Okçular/Berta Çayı'nın vadileri ile sınırlı iken güney, güneydoğu ve doğudan Yalnızçam sıradağları ile çevrelenmiştir. Okçular/Berta Çayı'nın vadisinin kuzeyinde ise Karçal Dağları güneybatı-kuzeydoğu istikametinde uzanır. Bölgeyi çevreleyen önemli yüksek dağlar ve tepelik alanlar ise; Çadırdığı (Eğripınar Tepe 3054 m.), Kılıçdağı (2951 m), Horasan Tepe (2842 m), Parlak Tepe (2813 m), Buzhane Tepe (2738 m), Kible Tepe (2702 m), Dikme Tepe (2649 m), Çubukdağı (2560 m), Geçit tepe (2414 m), Zara Dağı (2045 m), Buzhanebaşı Tepe (1552 m) ve Salınbaş Tepe (1340 m)'dir.

Yalnızçam Dağları, Doğu Karadeniz Dağları'nın güney kanadını (İç pontitler) oluşturduğu gibi Oltu Çayı Havzası'nın kuzeydoğusundan başlayarak güneybatı-kuzeydoğu istikametinde Gürcistan sınırına kadar devam etmektedir. Yalnızçam Dağları Karadeniz Bölgesi ile Doğu Anadolu Bölgesi arasında tam bir coğrafi sınır meydana getirmekle beraber Yukarı Kura Havzası ile Çoruh Havzasını birbirinden ayırmaktadır. Yalnızçam Dağları'nda Pleistosen'deki volkan değişmelerine bağlı olarak buzullar oluşmuştur. Yalnızçam Dağlarında buzulların sebep olduğu topografik formların en iyi gözlemlendiği alanlar; bölgenin doğusundaki Çadır Dağı (Eğripınar Tepe 3 054 m.) ile Buzhane Tepesi (2 738 m) arasında kalan alandır. Bu alandaki 2 500 m.'den yüksek kesimlerde yer alan glasyal şekilleri; sirk, sirk gölleri, tekne vadi, cıllanmış-çizilmiş

⁴⁴ Rızvanoğlu 2003,9;Sever 2001,58; Atalay-Mortan 1997,68

yüzeyler ile moren depoları meydana getirir⁴⁵. Akarsular tarafından derince aşındırılarak oluşturulan akarsu vadileri, çalışma sahamızın önemli yer şekillerinden birini oluşturur.

Çoruh Irmağı ve kolları, bölgenin bugünkü jeomorfolojik görünümünün kazanmasında önemli rol oynamıştır. Eosen yaşlı kireçtaşlarının Ferhatlı Deresi tarafından derince yarılması ile çalışma sahamızın en derin ve dik vadi yamaçlarının bulunduğu “Cehennem Deresi Kanyonu” meydana gelmiştir. Adakale mahallesi ile Ferhatlı Köyü arasında yer alan bu kanyon vadi oldukça dikkat çekici özellikleri bulunmaktadır. Artvin-Ardanuç karayolunun geçtiği söz konusu kanyonun bazı kısımlarında vadinin yüksek kesimleri vadi tabanından daha dar bir görünümündedir. Çalışma sahamız içerisinde büyüklü küçüklü çok sayıda dereler bulunmakla beraber, “Cehennem Deresi Kanyonu” kadar olmasa da oldukça fazla, derin vadiler bulunmaktadır⁴⁶.

İklim ve bitki örtüsü

Çalışma sahamızın iklimini tespit edebilmek için Şavşat meteoroloji istasyonunun verilerini dikkate almamız gerekmektedir⁴⁷. Ancak Okçular/Berta hidrografik havzasının yüzölçümü (1676 km²) ve topoğrafik şartları dikkate alındığında, söz konusu istasyonun ölçüm verilerinin maalesef çalışma sahamızın iklim tespitinde yeterli olmadığı görülmektedir.

Deniz ile kara kütlesi arasında termik kontrast güçlenmesi basınç ve sıcaklık koşulları açısından önemli farklılık meydana getirmektedir. Bundan dolayı Doğu Karadeniz, kuzeyde Doğu Avrupa kutbî hava kütlesi ile Anadolu üzerinde yerleşen yüksek basınç bölgesi arasında çekici bir konverjans alanı durumuna gelir⁴⁸. Bunun sonucunda, kış aylarında kıyı bölgeleri oldukça yağışlı ve ılıman, bir kış yaşarken kıyı gerisindeki bölgelerde az yağışlı ve şiddetli kış mevsiminin yaşanmasına sebep olur⁴⁹.

⁴⁵ Rızvanoğlu 2003,10 vdd.;Sever 2001,73; Erinç 1973,19

⁴⁶ Rızvanoğlu 2003,12

⁴⁷ Sever 2001,106

⁴⁸ Erinç 1996,298

⁴⁹ Sever 2001,112,dpn.24; Karadeniz Bölgesi'nin iklimi için bk.Arınç 2006,224 vdd.

Yaz mevsiminde, Türkiye ve Akdeniz Havzası Tropikal Hava Kütlesi Alanı'nın tesiri altında bulunmaktadır⁵⁰. Anadolu da birçok meteoroloji istasyonunda görüldüğü gibi, havzada en çok yağış alan mevsim ilkbahar olup, Sonbahar, kış mevsimi ise havzada en az yağışın görüldüğü mevsimdir. Bunda lokal coğrafi koşulların etkisi de önemli yer tutmaktadır. Şöyle ki, Hopa ve Artvin de en yağışlı mevsim kış iken, Ardauç ve Şavşat'da ilkbahar, Ardahan da ise yağışlar yaz mevsiminde gerçekleşmektedir.

Sever'in yapmış olduğı tetkikler neticesinde, çalışma sahasının Karadeniz termik rejimi ile Doğı Anadolu'nun karasal termik rejimi arasında, geçiş sahalarında görülen tipik bir geçiş rejimi olduğı ortaya çıkmıştır⁵¹. Okçular/Berta Havzası iklim bakımından nemli, bitki örtüsü sınıflandırılmasında ise nemli orman karakterinde olduğı görülmektedir⁵².

Ülkemiz Dünya'nın en zengin floristik merkezlerden biri olduğı gibi floristik yapısı karmaşık bir husus sergilemektedir. Üç farklı fitocoğrafya (Euro-Siberian, Mediterranean, Irano-Turanian) bölgesinin birleşim yerinde olması sebebiyle Türkiye'mizde, bitki tür çeşitliliğı bakımından oldukça fazla olup, 9500–10,000 civarında bitki türleri ve bunların yanı sıra, 2750–3000 (% 33) civarında endamik tür bulunmaktadır. Doğı Karadeniz Bölgesi içerisinde yer alan Çoruh Havzası 440'ı Türkiye genelinde nadir olmak üzere yaklaşık 2 500 bitki türü barındırmaktadır⁵³. Ülkemizin biyolojik çeşitlilik ve orman varlığı bakımından en zengin sahalarından biri olan Doğı Karadeniz Bölgesi, ülke yüzölçümünün % 43'ü yani 3 570 900 ha. büyüklüğünde bir alana sahip olup, bölge arazisinin, yaklaşık % 37'si (1 338 200 ha.) ormanlarla örtülüdür. Bu ormanlık saha da, ülkemizin 20,2 milyon ha.'lık toplam orman sahasının % 6,6'sına tekabül etmektedir. Doğı Karadeniz Bölgesi'nde ortalama arazi eğimi % 65 üzerinde olup, hâkim bitki örtüsünün meydana getirmiş olduğı orman formasyonu içinde veya kenarın da kurulmuş olan 1212 orman köyü bulunmaktadır. Artvin ili dağılık ve engebeli bir arazi yapısına sahip olmakla birlikte arazisinin (7436 km²) % 52,5'i (3904 km²) ormanlarla kaplıdır.

⁵⁰ Koçman 1993,4; Sever 2001,112 vdd.; Atalay-Mortan 1997,25 vdd.

⁵¹ Sever 2001,124; Atalay-Mortan 1997,42 vdd.

⁵² Sever 2001,162

⁵³ Anşin 1983,319; Atalay 1994,109–113; Erinç 1977,133; Sever 2001,236 vdd.

Karadeniz (Avrupa-Sibirya) Fitocoğrafya Bölgesi'nin Kolşik (Colchic) Alt bölgesi sınırları içinde kalan Okçular/Berta Havzası, Doğu Karadeniz florası olarak da bilinen bu kuşakta; Paleoboreal Avrupa florasına, bir yandan da Akdeniz florası ile Doğu Asya'nın Paleoboreal florasına yakınlık arz eder⁵⁴.

Okçular/Berta Havzası'nın güneydoğusunda yer alan, Berta Çayı ile Ferhatlı Çayı'nın birleştiği kesimden kuzeydoğuya doğru Bağcılar Köyü civarlarına kadar devam eden dar ve derin vadi içinde Akdeniz Fitocoğrafya bölgesine ait bitki türleri (olea sp. Arbatus unedo, Platanus, Punica granatum vb. gibi) mevcuttur. Vadideki yüksek yamaçlarda Akdeniz elamanları bulunmakla beraber, Berta Vadisi boyunca kuzeydoğuya doğru, Meydancık Çayı ile Şavşat Çayı'nın birleştiği kesime kadar olan sahada kuru orman ve çalı katı mevcuttur. Umumiyetle yükseklerle doğru fazla ulaşamayan kuru ormanlar, Meydancık Çayı'nın aşağı kesiminde de görüldüğü gibi kuzeye bakan bir takım yamaçlarda 1000 m.nin (Kukala Tepesi'nin kuzeye bakan yamaçlarında) üstüne ulaşabilmektedir. Vadi içi ve yamacından fazla uzaklaşmayan ve yarı kurak iklim şartları altında büyüyen bu ormanlar (Quercus sp, Juniperus) yer yer saf topluluklar meydana getirmesine rağmen çoğu yerde hasara uğraması neticesinde step türleri (Astragalus sp.) kısmen egemen hale gelmiştir. Köprüyaka Köyü civarındaki tepelerin (Kukula T., Erat T.) güneye bakan yamaçlarında ve Akdamla, Ilıca köyleri çevresindeki sırtlarda antropojen step cinsleri bütünüyle hakim haldedir. İklim açısından nispeten kurak ve yarı kurak olan bu iki kattan sonra relief şartları sebebiyle her kesimde eşit görülme de 1000 ile 2600 m arasında nemli ve nemli soğuk bitki cinsleri yayılış sergilemektedir. Üçüncü katı oluşturan nemli-yayvan yapraklı ormanlar, kuru orman katı ile bir takım yamaçlarda karışır ve tepelik sahalara doğru saf topluluk durumunda devam etmektedir. Fakat yüksek yamaçlarda iğne yapraklı türler ile yayvan yapraklı ağaç cinsleri (fagus Orientalis, Alnus barbata, Ulmus Montano, Tilia vb.gibi) karışık meşcereler meydana getirir⁵⁵. Havzada, dördüncü katı en geniş alanına sahip soğuk-nemli iğne yapraklı ormanlar (Picea Orientalis, Pinus Silvestrs, Abies normanniana) oluşturur. Birçok yamaçta ladin-sarıçam, ladin-gökmar-sarıçam

⁵⁴Sever 2001,237; Erinç 1977,133;Atalay 1994,113; Atalay-Mortan 1997,42 vdd.;Karadeniz Bölgesi'nin genel bitki örtüsü için bk.Arınç 2006,235vdd.

⁵⁵Sever 2001,248 vdd.;Yalırık 1997,114

şeklinde karışık meşcereler meydana getirirse de hemen her yerde ladin ağacı ağırlık göstermektedir. Yalnızçam ve Karçal Dağları'nın yüksek kesimlerine doğru az eğimli yamaçlar üzerinde gelişebilen Alpin ve Subalpin çayırları da havzadaki bitki katının son basamağını oluşturmaktadır.

Havzanın fauna açısından oldukça zengin olduğunu söyleyebiliriz. Burada memelilerden; pars, yaban domuzu, tilki, bozayı, kuşlardan; bıldırcın, çulluk, gezgin doğan, Çakır kuşu, Uveyik, balıklardan alabalık, sazan ve çeşitli sürüngen ile omurgasız canlı topluluklarına rastlayabiliriz⁵⁶.

Ferhatlı Çayı ile Okçular/Berta Çayı'nın birleştiği kesimden Bağcılar Köyü'nün civarlarına kadar 300 m. ile 500 m. arasında yamaç döküntüleri ve sekiler üzerinde büyüyen Akdeniz unsurları yer yer meşe ve ardıç toplulukları ile karışık halde bulunur. Yarı kurak ve yarı nemli iklim şartlarının hâkim olduğu ve kahverengi orman toprakları üzerinde büyüyen Akdeniz fiocoğrafya bölgesine ait başlıca türleri şöyle sıralayabiliriz; karaçalı, sarıçiçekli yasemin, çınar, boyacı sumağı, menengiç, derici sumağı gibi odunsu ve otsu türler ile nar, dut, incir, ceviz ve zeytin gibi meyva ağacı çeşitleridir⁵⁷.

Çalışma sahamızda doğu'da Şavşat'a, kuzeyde ise Dutlu'ya kadar kuru orman ve çalı türleri yer yer görülmektedir. Bu bölgede görülen bitkiler arasında meşe, katran ardıcı, muşmula, yemişen, kuşburnu, böğürtlen, kara çalı gibi ağaççıkları sayabiliriz. Koçbavur Tepesi'nin yamaçlarında geven, yavşan otu ve sığırkuyruğu gibi step türlerinin yamaca yayıldığı görülmektedir. Ayrıca bu kesim ile Şavşat Çayı ve Okçular/Berta Çayı vadisinin yukarı kısımlarında, sumak ve ansır otu yaygın türler arasındadır. Sözü edilen bu türlerin yanı sıra yine bu alanda en yaygın bitki türü olarak toprağı bağlayıcı özelliği olan kapari (kebere) bitkisi (*Capparis Spinosa* L. veya *C.ovata* desf, *Copporaceae*)⁵⁸ dikkat çekmektedir. Havzadaki akarsu boylarında yer alan en yaygın türler arasında; söğüt, yabani iğde, kavak gibi ağaç türleri ile onlarca ot (şekerci boyası, ısırgan, gibi türleri sayabiliriz. Havzada görülen en yaygın ot türü ise, Ansır, Ayı otu, Azı otu, Livor ve Cüce mürverdir.

⁵⁶ Sever 2001,249

⁵⁷ Diğer Akdeniz Türleri hakkında genel bilgi için bk. Sever 2001, 250, dpn.53

⁵⁸ Sever 2001,252 vdd. ;Baytop 1994,166,211

Orman formasyonu Okçular/Berta Çayı, Meydancık Çayı ve Şavşat Çayı Vadileri'nin yüksek yamaçlarından Alpin ve subalpin çayır katına kadar geniş bir alanda yayılım göstermektedir. Kireçsiz kahverengi orman toprakları üzerinde yer alan başlıca ağaç türlerini şöyle sıralayabiliriz; kayın, gürgen, kızılğaç, karaağaç, akçaağaç, ıhlamur, kestane, dişbudak, kızılçık, fındık gibi bitki türleridir. Ortaköy çevresinde en yaygın türler kestane ve ıhlamur, Gana Deresi boyunca uzanan vadi içlerinde kızılğaç ve karaağaç en yaygın türler olarak görülmektedir. Arpalı ve Susuz civarında ise, yayvan yapraklı ormanlar büyük ölçüde tahrip edilmiş ve bugün bu alanlarda meşe ve çalı formasyonları mevcuttur⁵⁹.

Türkiye'mizin birçok bölgesinde görüldüğü gibi Doğu Kardeniz'de de gittikçe alanları daralan Doğal Yaşlı Orman havzada kısmen de olsa sağ kalabilmiştir. Bu duruma örnek vermek gerekirse; Büyükmera Dağı, Kül Dağı, Karahisar tepe ve Demirkapı Tepesi çevresindeki ladin ormanları ve karışık meşcereler, balta girmemiş ormanlar korunabilmiştir. Yalnızçam Dağları'nın havzaya bakan kuzey yamaçlarında, Meşeli ve Kocabey yerleşmeleri civarındaki hidrografik yapı ve vejetasyon zenginliğini muhafaza altına almak için 3766 ha.'lık (3304 ha.) bir alan Karagöl-Sahara Milli Parkı olarak ilan edilmiştir⁶⁰.

Ladin ormanlarından sonra havzada en çok iğne yapraklı ağaç türü pinus sylvestris görülmektedir. Sarıçam takribi olarak 25.000 ha.'lık (244,93 ha.) bir sahada yayılım göstermekte ve çoğunlukla da Ladin ağaçları ile karışık meşcereler halinde bulunmaktadır. Göknar, Okçular/Berta Çayı Havzası'nda iğne yapraklı ağaç türlerinden en az yayılım alanına sahip olanıdır (163,13 ha)⁶¹.

Okçular/Berta Çayı Havzası, fauna bakımından da Türkiye'nin en zengin havzalarından biri olma özelliğine sahiptir. Yaklaşık olarak 2000 m.'ye kadar olan alanda fauna zenginliği ve sayısı azalmış görülmekle beraber, bu yükseklikten itibaren bilhassa da Karçal Dağları ve Türkiye-Gürcistan sınırını meydana getiren (Kül Dağı, Sarıçayır Dağı, Karahisar Tepe., Demirkapı Tepe.) dağların havzaya dönük yamaçlarında fauna çeşitliliği oldukça mümbit olarak görülmektedir.

⁵⁹ Sever 2001,256 vdd.

⁶⁰ Demirsoy 1996,587;Sever 2001,259.

⁶¹ Sever 2001,263 vd.

Havzada, beslenme ihtiyacını karşılayan ve postları sebebiyle de büyük bir önem arz eden nesli tükenmiş veya tükenmekte olan memeliler (mamolia) arasında, Karçal ve Yalnızçam Dağları'nın yüksek kesimlerinde bulunan boz ayı, vaşak, tilki, Kurt (canis lupus), yaban domuzu, çakal, tavşan, gelincik, sincap, kirpi, yarasa, Çengel boynuzlu dağ keçisi, dağ keçisi, tarla faresi, ağaç sansar ve bazı geyik türleri yer almaktadır. Karagöl-Sahara Milli parkı içinde kalan bazı türler kısmen de olsa koruma altına alınmıştır. Fakat diğer sahalarda alınan bütün tedbirlere karşın usulsüz ve kaçak avlanma hala sürdürülmektedir⁶². Önemli yırtıcı kuş göç yolu ve çoğalma sahası içinde yer alan havza bilhassa Karçal Dağları'nın yüksek bölümleri, kaya kartalı, atmaca, şahin ve doğan gibi yırtıcı kuşların yaşama alanı olmuşlardır. Bu kuşların yanı sıra yaban horozu, yaban tavuğu, bıldırcın, Kafkas Ur Kekliği, üveyik, çulluk, Çakır Kuşu, leylek, sığırcık, serçe, bülbül, kırlangıç, ağaçkakan, arı kuşu, baykuşlar ve çeşitli ördek türleri havzada yaşayan diğer kuşlar arasında yer alır. Okçular/Berta Çayı ve kollarında önceleri doğal koşullarda yaşama imkânı bulan alabalık, bugün sadece Karçal Deresi, Göknaar Deresi, Gana Deresi ve Ciritdüzü Deresi'nin yukarı kesimlerinde temiz ve berrak sularda yaşama ortamı bulmaktadır. Alabalık çoğu akarsu da yerini sazan balığına terk etmek zorunda kaldığı için havzada en uygun balık türü sazandır. Ayrıca Karagöl (Meşeli)' de sazanın yanında, bazı kırmızı renkli akvaryum balıkları da görülmektedir⁶³. Diğer fauna türleri arasında kurbağalar, sürüngenler ve kelebekler havzada önemli yer tutmaktadır.

Çalışma sahamız içerisinde yer alan Ardanuç ilçesi ise, 41°07' kuzey enleminde bulunduğu için 21 Aralık tarihinde güneş ışınlarını 25°26' ve 21 Haziran tarihinde ise 72° 20' lik açıyla alır. Gece gündüz eşitliğinin yaşandığı 21 Mart ve 23 Eylül tarihlerinde ise, güneş ışınlarının geliş açısı 48° 53' olmaktadır. Maksimum ve minimum değerler arasındaki yaklaşık 47° lik fark ve araştırma sahasının çok kısa mesafelerde değişen coğrafi özellikleri (bakım, eğim, bitki

⁶² Sever 2001,269 vdd.

⁶³ Sever 2001,270

örtüsü, kar örtüsü vs) sebebiyle radyasyon değerlerinin çok kısa mesafeler de belirgin farklılıklar göstermesine neden olmuştur⁶⁴.

Türkiye genetik açıdan ılıman kuşakta, kıtaların batı tarafında görülen ve Akdeniz iklim tipi altında bilinen makro-klima sahası içinde ve onu oluşturan faktörlerin etkisi altındadır. Türkiye de dâhil bu alanın başlıca özelliği kışın kutbî yazın tropikal kökenli hava kütlelerinin etkisi altında bulunmasıdır⁶⁵.

Ülkemiz yaz mevsiminde Subtropikal yüksek basıncın, kış mevsiminde ise Batı Rüzgarları kuşağının etkisi altındadır⁶⁶. İklim özelliklerinin saptanmasında genel atmosfer dolaşımının yanı sıra; yükselti, denize yakınlık, relief, bakı ve karasallık gibi fiziki coğrafya etkenlerinin de önemli etkisi bulunmaktadır. Bu etkenler yöreyi etkileyen planeter faktörlerin büyük ölçüde termik ve dinamik değişmelere uğramasına sebebiyet vermektedir. Karadeniz iklimi ile Doğu Anadolu'nun karasal iklimi arasında yer alan çalışma alanımız içerisindeki Ardanuç yöresi, lokal coğrafi koşullara sahip olması nedeniyle geçiş iklimi özelliği gösteren bir alan olarak kabul edilir. Ardanuç'un kuş uçuşu olarak denize uzaklığı 70 km. olup karasallık indisi % 47'ye ulaşmaktadır. Ardanuç yöresi, karasallık indisi bakımından kıyı kesimlerine uzak iç kesimlere daha yakın bir özellik arz eder.

Ardanuç İlçesi'ni çevreleyen dağ sıralarının yüksekliği ve orografik uzanışlarının iklim özelliklerinin üzerinde önemli etkileri vardır. Bölgenin güney ve doğusunu çevreleyen Yalnızçam Dağları, kış mevsiminde termik koşullara bağlı olarak Doğu Anadolu üzerinde meydana gelen yüksek basınç alanının bölgeye girmesini sağlayarak Doğu Karadeniz üzerindeki konverjans alanına doğru güney yönlü hava akımına sebep olur⁶⁷. Çalışma sahasını güneybatı-kuzeydoğu istikametinde çevreleyen Karçal Dağları, kıyının hemen gerisinden başlayarak kısa mesafede 3,000 m.'ye kadar ulaşarak Karadeniz üzerinden gelen ılıman, nemli hava kütlelerinin havzaya girmesine mani olmaktadır.

Çalışma sahamız içerisinde yer alan Ardanuç İlçesi'nin iklim özelliklerine baktığımızda, Doğu Anadolu Bölgesi ile Doğu Karadeniz Bölümü arasında geçiş

⁶⁴ Rızvanoğlu 2003,13

⁶⁵ Koçman 1993_b,1; Rızvanoğlu 2003,14;Erinç 1996,295

⁶⁶ Koçman 1984,63; Temuçin 1990,161; Rızvanoğlu 2003,14 vd.

⁶⁷ Tarkan 1973_b,32; Rızvanoğlu 2003,16.

özelliği gösteren, nemli iklime yakın yarı kurak bir iklim tipinin hâkim olduğunu görürüz⁶⁸.

Çalışma sahamızın da içinde bulunduğu Doğu Karadeniz Bölgesi Avrupa-Sibirya Flora Bölgesinin içerisinde yer aldığı gibi, bölgenin bir kısmında da İran-Turan ve Akdeniz kökenli bitkilere de rastlanılmaktadır. Görüldüğü üzere çalışma sahasının bitki örtüsü, geçmişteki iklim değişimleri ile birlikte yükselti, baki, eğim ve toprak özellikleriyle insanların müdahalesi sonucunda meydana gelmiştir. Bu değişik faktörlerin bölgeye etkisi sonucu çalışma sahasının bitki örtüsü; çalı ve kuru orman formasyonu, orman ve alpin ve subalpin çayır formasyon grupları oluşmuştur⁶⁹.

Okçular/Berta Çayı vadisine yakın alçak kesimlerde, yaklaşık olarak 1-2 m.'yi geçmeyen ağaçlık yada çalı formasyonları olarak bilinen maki elemanlarına çokça rastlanır. Kuru orman formasyonu ise yaklaşık 500 m. yükseltiden itibaren kuzeyden güneye genişleyerek 1 600 m.lere kadar ulaşır. Okçular/ Berta vadisine yakın kısımlarda geniş bir yayılım alanına sahip olan Akdeniz karaçalı bitki örtüsünün yanı sıra menengiç, sarıçiçekli yasemin, hanım tuzluğu, kızılıçık, boyacı sumağı, cehri gibi türler de bu alanda bulunmaktadır. Ayrıca, 600–700 m'lerden itibaren bu türlerin içerisine yer yer meşe türleri ile doğu mazısı, dişbudak ve Trabzon hurması gibi bitki türleri de dâhil olmaktadır⁷⁰.

Orman formasyonu ise Ferhatlı, Aydın, Bulanık, Beratlı vadilerinin yüksek yamaçlarından alpin ve sübalpin çayır katına kadar geniş bir alanda yayılış sergilemektedir. Yıllık yağış miktarı 1000 mm.den fazla olan sahalarda yayvan yapraklı orman vejetasyonu hâkimdir. Kayın, gürgen, kızılbaş, karaağaç, Akçaağaç, ıhlamur, kestane gibi kireçsiz kahverengi orman toprakları üzerinde yetişen bitki türleri Karadeniz ve Kolşik fito coğrafya bölgesinin türleridir. Oldukça geniş bir alanda yayılış gösteren iğne yapraklı ormanlar özellikle Yalnızçam Dağlarının yüksek yamaç ve sırtları ile yüksekliği 2 000 m.yi bulan tepelerde yetişme ortamı bulduğu gibi Yalnızçam Dağlarının Çadır Dağı

⁶⁸ Rızvanoğlu 2003,28

⁶⁹ Rızvanoğlu 2003,34

⁷⁰ Ceylan 1995,81; Rızvanoğlu 2003,34.

çevresinde yer yer 2400 m.yükseklığe kadar da ulaşmaktadır⁷¹. Bu bitki türlerinin yanı sıra Karadeniz fito coğrafya bölgesi için karakteristik olan ladin, sarıçam, göknar gibi ağaçlar da Yalnızçam Dağlarının kuzey yamaçlarında ve kuzeybatıya dönük sırtlarında kesintisiz kuşaklar halinde orman altı florası olarak yer alır.

Ormanın üst sınırı üzerinde yaklaşık 2000–2400 m.’lerden sonra alpin ve subalpin çayırlar katına ulaşılır. Dağ-çayır topraklarının yer aldığı bu kuşak organik madde bakımından zengin asit reaksiyonlu özelliklere sahip olup, çeşitli ot ve çiçeklerden oluşan zengin bir flora oluşturur. 2000–2400 m.’ler arasında nemcil karakterde dağ çayırları bulunur. Koyunkıran, yavşan otu, çuha çiçeği, ayırık, altınçiçeği, koyun gözü, peygamber çiçeği, kuzudili, adaçayı, çayır üçgülü ile birlikte kuzeye bakan yamaçlarda Kafkas ormangülü gibi bitki türleri bu kuşak içinde yer alır⁷².

1.1.4.Toprak ve hidrografya özellikleri

Okçular/Berta Çayı Havzası’nda, çoğunlukla iklim, bitki örtüsü ve relief faktörlerinin etkisiyle meydana gelen zonal topraklar, oldukça geniş (1274 km²) bir sahada yer almaktadır⁷³. Fazla çeşitlilik göstermeyen zonal topraklar, havzaya hâkim olan nemli iklim koşulları ve gür bitki örtüsü altında, 1000 m ile 2400 m. yükseltileri arasında geniş bir kuşakta gelişebilmektedir.

Çalışma sahamız olan Okçular/Berta’da fazla geniş bir sahada yayılış sergilemeyen kahverengi orman toprakları, yaklaşık olarak 160 km²’lik bir alanda yer almaktadır⁷⁴. Kayın, kızılâğaç, karaağaç, dişbudak, kestane ve sarıçam gibi nemli orman türleri ile meşe ve ardıç gibi kuru orman elemanları ve çalı türleri kahverengi orman topraklarının yayılış gösterdiği sahalarda rastlanılmaktadır⁷⁵.

Çalışma sahamız olan Okçular’da, en geniş yayılış sergileyen kireçsiz kahverengi orman toprakları veya yıkanmış kahverengi orman toprakların

⁷¹ Rızvanoğlu 2003,35; Atalay et al 1985,83

⁷² Rızvanoğlu 2003,36

⁷³ Sever 2001,211 vd.

⁷⁴ Atalay 1989,96,385; Sever 2001,212

⁷⁵ Sever 2001,213;Atalay-Mortan 1997,35 vdd.

kapladığı alan 1069 km² olup,⁷⁶ bu değer, toplam havza topraklarının yarısından fazlasına (% 63,9) denk düşmektedir. Ladin, göknar ve sarıçam gibi iğne yapraklı ağaç türleri ile saf ladin ormanları bu toprak tabakasının üstünde bulunmaktadır.

Podzolümsü kahverengi orman toprakları Okçular/Berta'da, rastlanılan bir diğer zonal toprak tipini meydana getirmektedir. Bu toprakların alanı 45 km² olup, dar bir alanda yayılım sergilemektedir. Bu topraklara Okçular/Berta Havzası'nın kuzeybatısında, Meydancık Çayı'nın sularını biriktirdiği Büyükmera Dağı (2666 m) ve Kül Dağı (2810 m) arasındaki eğimli yamaçlarda, yağış ortalamasının 1500 mm. civarında olduğu kesimlerde rastlanılır. Okçular/Berta Havzası'nda daha çok pembemsi, gri ve kahverengi renkte rastlanılan podzolümsü topraklara, Aşağı Çoruh Havzası'nda genellikle kurumsu sarı renk olarak karşımıza çıkmaktadır⁷⁷. Okçular/Berta Havzası'nda yer alan diğer bir toprak türü ise, İntrazonal topraklar olup, kapladığı alan 280 km²'dir. İntrozonal toprak kategorisi içindeki, yüksek dağ-çayır toprakları geniş bir saha kaplamaktadır. Bununla birlikte, orman üst sınırında bu toprakların yayılım gösterdiği sahalarda, sirk göllerinin (Karagöller ve Kazan Gölleri gibi) kenarında geçiş tipinde olan turbalık veya organik topraklara da rastlanılmaktadır. Bu tür topraklar Karagöl (Meşeli), Ganabostan Gölü ve Kız Gölü gibi göllerin civarında dar bir alanda görülmektedir⁷⁸.

Okçular/Berta Havzası'n da oldukça sınırlı bir alanda yayılım sergileyen azonal toprakların alanı 22 km² olup, genellikle Okçular/Berta Vadisi, Meydancık Vadisi ve Şavşat Çayı vadileri boyunca rastlanılmaktadır. Alüvyal Topraklar Ciritdüzü, Şavşat ve Meydancık Çayları'nın aşağı kısımları ile Okçular/Berta Çayı'nın yukarı çığırındaki dar vadi tabanlarının nispeten genişlediği alanlarda bulunmaktadır. Bu toprakların kapladığı alan yaklaşık 10 km²'dir. Alüvyal topraklar gibi çok kısıtlı bir alanda yayılım gösteren Kolüvyal toprakların da kapladığı alan 12 km²'dir⁷⁹.

⁷⁶Atalay 1989,262;Sever 2001,215.

⁷⁷ Sever 2001,220 vdd.

⁷⁸Atalay 1989,409;Ergene 1993,33; Sever 2001,225

⁷⁹ Sever 2001,229 vd.

Çalışma sahamız içerisinde yer alan Ardanuç İlçesi'nde ise, bölge toprakları oluşum sürecini tamamlamış, doğal çevre şartlarını yansıtan zonal topraklar, yerel coğrafi faktörler sonucu profilleri az gelişmiş olan intrazonal topraklar, yeterince horizonlaşma görülmeyen ve havzanın en genç oluşumlu toprağı olan azonal topraklar ile taşlık-kayalık toprak tipleri sınıflanan topraklar ağırlıklı olarak yer almaktadır. Kireçsiz kahverengi orman toprakları bölgede en geniş yayılım alanı gösteren zonal topraklardır. Bu topraklar üzerinde bölgenin en verimli ve gür ormanları bulunur. Sınırlı bir alanda görülen ve azonal topraklardan olan alüviyal topraklara eğim değerlerinin azaldığı Ardanuç ilçe merkezine yakın kesimlerde, Ankliya Mahallesi ve Ferhatlı Çayının, Okçular/ Berta Çayı'na yaklaştığı vadi tabanlarında görülür⁸⁰.

Okçular/Berta Havzası'nın sularını drene eden ve havzanın ana akarsuya olan Okçular/Berta Çayı'nın su toplama sahası yaklaşık olarak 1.680 (1.676.54) km² olup, sözü edilen çayın yıl boyunca akışı görülmektedir. Okçular/Berta Çayı, Karçal Dağları'ndan kaynaklarını alan birçok kol ile beslenen Meydancık Çayı ile Yalnızçam Dağları'nda kaynaklarını toplayan Şavşat Çayı'nın, havzanın orta kesiminde birleşmesiyle meydana gelmektedir. Okçular/Berta Havzası'nda, yeraltı suyu oluşumuna litolojik ve jeomorfolojik özellikler fazla imkân tanımamaktadır. Fakat Karçal Dağları, Göze Dağı, Çadır Dağı ve Karga Tepe civarındaki az eğimli yüzeylerde çok miktarda soğuk su kaynaklarına rastlanılmaktadır. Bununla birlikte, havzada fay hatları boyunca yüzeye çıkan sıcak su ve maden suyu kaynakları da yer almaktadır. Bu kaynakların içerisinde dikkate değer olarak Çermik kaynağını gösterebiliriz. Okçular/Berta Havzası'nda en önemli göl, bir heyelan gölü olan ve Karagöl Sahara milli parkı içinde yer alan ve Karagöl (Meşeli)'dür⁸¹.

Okçular/Berta Havzası'nın ana akarsu şebekesini meydana getiren Okçular/Berta Çayı'nın kollarını izah etmeden önce havzanın sularını drene eden Bulanık Çayı Ve Çoruh Nehri⁸² üzerinde durmamız gerekmektedir. Karadeniz Akaçlama Havzası'na bağlı olan Çoruh Nehri, Türkiye'mizin uzun

⁸⁰ Rızvanoğlu 2003,32 vd.

⁸¹ Sever 2001,167 vd; Atalay 1986,142;Karadeniz Bölgesi'nin hidrografyası hakkında genel bilgi için bk.Arınç 2006,230 vdd.

⁸² Bu konuda geniş bilgi tarihi coğrafya bölümünde verilecektir. Bk.Yıldırım 2007,66

boyulu akarsularından biri olup, (Uzunluk olarak 10. sırada yer almaktadır.) Bulanık ve Okçular/Berta Çayları'nı dış drenaja bağlamaktadır⁸³. Çoruh Nehrin toplam uzunluğu 431 km olarak tespit edilmiştir. Çoruh Nehri'nin 410 km.'lik kesimi Türkiye sınırları dâhilinde, 21 km'lik kısmı ise Gürcistan sınırlarında yer almaktadır. Bayburt İl sınırları dâhilinde bulunan Mescit dağlarından (3239 m) doğan ve Gürcistan'ın Batum İlinden Karadeniz'e dökülmektedir. Ülkemizde en fazla erozyonun görüldüğü havzalardan biridir. Çoruh Nehri Türkiye'nin en hızlı akan Nehri özelliği taşımaktadır. Artvin İli sınırları dâhilinde, Çoruh Nehri ana kolu üzerinde 5 adet baraj projesi mevcut olup, mansaptan membaya doğru Muratlı, Borçka, Deriner, Artvin ve Yusufeli Baraj ve HES Tesisleri yapılması planlanmaktadır. Okçular/Berta Çayı kolu üzerinde ise Bayram ve Bağlık Barajları bulunmaktadır. Çoruh Nehri üzerinde kurulan barajlardan en büyüğü olan Artvin Deriner Barajı ve Hidro Elektrik Santralinin en önemli kısmı olan gövde inşaatının yapımı şu an sürdürülmektedir⁸⁴.

Ferhatlı Çayı ile Okçular/Berta Çayı'nın Hamamlı Köyüne bağlı Hanlar mahallesinde birleşmesiyle Bulanık Çayı oluşur. Bulanık çayı bindirme fayı boyunca, son derece dar ve derin bir vadi için de akışını devam ettirerek kısa mesafede (8 km) Çoruh Nehri ile birleşir. Sözü edilen Çayı'nın su toplama alanı yaklaşık olarak 2300 km² (2302) kadardır. Ferhatlı Çayı ile Okçular/Berta Çayı tarihi Berta Köprüsü'nün yakınında birleşmek suretiyle Bulanık⁸⁵ ismini almaktadır. Ferhatlı Çayı, Yalnızçam Dağları'ndan kaynaklarını alan Beratlı, Suvat (Bulanık) ve Aydın Dereleri'nin birleşmesiyle meydana gelir. Ferhatlı Çayı'nın ismi yakınlardaki Ferhatlı köyü ile alakalı olduğu görülmektedir⁸⁶.

Okçular/Berta⁸⁷ Çayı, Okçular Havzası'nın ana akarsu şebekesini meydana getirmekte ve sözü edilen çayın su toplama alanı ise 1 676,54 km² kadardır.

⁸³ Çoruh Nehri'nin uzunluğu hakkında genel bilgi için bk. İzırak 1984, 97.; Sever 2001, 169; Ünsal 2006,3; Çoruh Nehri'nin uzunluğu bazı kaynaklarda 367 (355) km ifade edilmektedir. Saraçoğlu 1990,118; Hoşgören 1984,57;Tarkan 1973 b,40; Köse 1991,71,Ceylan 1995,65; Bazı kaynaklarda ise 466 (442) km olarak belirtilmiştir. Atalay 1989,143;İzırak 1996,161.Özey 1999,229; Sever 2001,169.dpn.31.; Çoruh Nehri hakkında genel bilgi için bk. <http://www.artvin.gov.tr/index.php?page=Haberler&file=h7>.

⁸⁴ <http://www.artvin.gov.tr/index.php?page=Haberler&file=h7> ;14.02.2006

⁸⁵ Akarsuyun isminin kökeni hakkında bk.Sever 2001,172.dpn.32

⁸⁶ Sever 2001,173

⁸⁷ Bu konuda geniş bilgi tarihi coğrafya bölümünde verilecektir. Bk.Yıldırım 2007,60 vd.

Okçular/Berta Çayı, Meydancık Çayı ile Şavşat Çayı'nın Eskikale köyüne bağlı Okçular mahallesinde birleşmesiyle oluşur. Berta Çayı'nın drenaj alanı bu iki yan kol dâhil edilmediği taktirde yaklaşık 500 km (513,1)'dir. Okçular/Berta Çayı, umumi olarak, Karçal ve Yalnızçam Dağları'nın orografik uzanışına güneybatı-kuzeydoğuya paralel bir akış sergilemekte ve Okçular'dan Ferhatlı Çayı ile birleşim noktasına kadar kuzeydoğu-güneybatı istikametinde akmaktadır. Okçular'dan itibaren 8 km kadar güneybatı istikametinde akışını devam ettiren Okçular/Berta Çayı'na bu bölümde iki yan kol dâhil olur. Bu kollardan biri kuzeydeki yüksek sahalardan Büyük Tepe (2882 m), Beyaz Tepe (2527 m), Samadut Tepe(1042 m) kaynaklanan ve Yazılı Köyü'nün içinden geçerek Okçular/Berta Çayı'na ulaşan Yanıklı Deresi, diğeri ise güneydeki tepelik sahalardan (Kordat Tepe 1607 m, Dedebertaş Tepe 1850 m.) beslenen Çakat Deresi oluşturmaktadır. Karçal Dağları'ndan bol kaynak suları ile beslenen Karçal Deresi, Elik mahallesi civarlarında Okçular/Berta Çayı ile birleşir. Ayrıca, bu bölgede Okçular/ Berta Çayı'na Çadır Dağı (3050 m), Tuzlu Tepe (2211m) ve Sakıldiyayla T.(1984 m) çevresinden kaynaklarını alan Sungusuyu (Üçirmaklar Deresi) da güneyden dâhil olur. Karçal dağları'ndan kaynaklarını toplayan Ortaköy Deresi'ni de alan Okçular/Berta Çayı akışını devam ettirerek, deniz seviyesinden yaklaşık 300 m yükseklikte Ferhatlı Çayı ile Hanlar Mahallesinde kavuşur. Okçular'dan bu bölüme kadar olan uzunluğu 30 km kadar olduğu görülmektedir⁸⁸.

Meydancık Çayı'nın toplam drenaj alanı 577 km²'dir. Karçal Dağları ve bu dağ kuşağının devamı niteliğindeki Kül Dağı (2810 m), Sarıçayır Dağı (2711m) ve Karahisar Tepe (2587 m) yamaçlarından kaynaklarını alan ve birçok mevsimlik akarsu tarafından beslenen Meydancık Çayı yıl boyunca akışlı olduğu bilinmektedir. Gökmar Deresi'ni, Okçular/Berta Havzası'nın kuzeybatısındaki Büyükmara Dağı'ndan (2666 m) kaynağını alan Mereta Deresi, Gomap Deresi ve Katmak Deresi birleşerek oluşturur. Gökmar Deresi, akabinde Kavlat Deresi'ni ve 20 km²'lik drenaj alanına sahip olan Zapzelet Deresi'ni de dâhiline katarak Meydancık Beldesi'ne varır. Bu yerden itibaren "Papart" ismini alan dere, bu bölümde Balıklı ve Erikli Derelerini de içine

⁸⁸ Sever 2001,174 vdd.

alarak güneye istikametine doğru yönelir ve biraz ilerde, Papart Deresi ile Gana Deresi'nin birleşmesiyle Meydancık Çayı'nı meydana getirir. Gana Deresi, Meydancık Çayı'nın en büyük yan koludur. Gana Deresi, Türkiye-Gürcistan sınırını meydana getiren Zara Tepesi ve Demirkapı Tepesi (2372m) civarından kaynaklanan Kuvap Deresi ile, Göze Dağı'ndan çıkan kaynak suları ile beslenen Arsiyan Deresi'nin Akdamla Köyü yakınlarında birleşmesiyle meydana gelmektedir. Meydancık Çayı, Dutlu Köyü civarlarında Gana Deresi'ni de dâhiline katarak güneybatıya doğru bir kavis çizmek suretiyle biraz ilerde Karçal Dağları'ndan doğan Çağlayan Deresi ile buluşur. Meydancık Çayı, akabinde Çukur Deresi'ni de alarak İmehrev köprüsünü geçtikten sonra Şavşat Çayı'na varır⁸⁹.

Şavşat Çayı, Okçular/Berta Çayı'nı meydana getiren büyük yan kollardan biridir. Ciritdüzü Deresi, Yalnızçam Dağları'nın devamı olan Göze Dağı (3167 m) ve Karaçakrak Tepe (3070 m)'den gelen Veliköy (Merya) Deresi ile aynı civardan beslenen Nanep Deresi'nin birleşmesiyle oluşur. Şavşat İlçe merkezi civarlarında, Kesiktaş Tepe (2575m) ve Tiktaş Tepe (2657m) çevresinden beslenen Laşet Deresi'yle birleşen Ciritdüzü Deresi, Şavşat Çayı'nı⁹⁰ meydana getirir. Batıya doğru akışını devam ettiren Şavşat Çayı, Köprüyaka Köyü'nün az ötesinde Arpalı Çayı'nı dâhiline katar. Arpalı Deresi, Karga Tepe (3016 m) ve Eğripınar Tepe (3054 m) yamaçlarında ki göllerin fazla suları ile beslenerek, Arpalı ve Susuz köylerinin içinden geçmek suretiyle Şavşat Çayı'na varır. Şavşat Çayı, bu yerden itibaren geniş bir vadi içinde batı istikametine akışını sürdürerek, Okçular mahallesinde (İmervah köprüsü) Meydancık Çayı ile birleşmek suretiyle Okçular/Berta Çayı'nı oluşturur⁹¹.

Çermik Deresi vadisi içinde çıkan Çermik kaynağı Okçular/Berta Havzası'nın en önemli sıcak su kaynağıdır. Maden suyu kaynaklarına ise, Meşeli, Kocabey, Ciritdüzü, Çoraklı, Çukur ve Ilıca köyleri civarında rastlanmaktadır⁹².

⁸⁹ Sever 2001,176

⁹⁰ Bu konuda geniş bilgi tarihi coğrafya bölümünde verilecektir. Bk.Yıldırım 2007,61 vd.

⁹¹ Sever 2001,178

⁹² Yılmaz et al 1998,180; Sever 2001,189 vdd.

Okçular/Berta Çayı Havzası'nda yer alan en önemli göller arasında, Göze Dağı'nın havzaya dönük yüksek yamaçlarında yer alan Boğa Gölü (2470 m) ve Kız Gölü (2620 m)⁹³, heyelan gölü olan Karagöl-Sahara Milli Parkı içinde, koruma altına alınmış olan Karagöl (Meşeli), Karçal Dağları'nın Okçular/Berta Havzası'na bakan güney yamaçlarında deniz seviyesinden 2450 m. ile 2840 m. yükseklikte yer alan Yıldız Gölü, yine bu bölümde Sakızraho Gölü, Kötü Gölü, Sadarocu Gölü, Kuyruklu Gölü, Batak Gölü, Ziyaret Gölü, Karga Tepesi'nin doğusunda Kazan Gölleri, bu göllerin hemen güneyinde (2233 m) alçak kesimde Akgöl, bu gölün güneybatısında ise yazın tamamen suyu çekilen Eğrigöl ve havzanın farklı kesimlerinde yer alan Maden Gölü, Gamabostan Gölü, A.Koyunlu Gölü, Sandıras Gölü gibi heyelan göllerini sayabiliriz⁹⁴.

Çalışma sahamız içerisinde yer alan Ardanuç yöresi oldukça sık bir akarsu ağına sahiptir. Yüzey suları ve kaynak suları ile beslenen akarsular, topografyanın son derece arızalı bir görünüm kazanmasına sebep olduğu gibi yerleşme sahalarının oluşmasına ve ekonomik faaliyetlerin gerçekleşmesine de zorluk çıkarmaktadır. Ardanuç yöresi litoloji, jeomorfoloji ve iklim koşullarına bağlı olarak çok sayıda soğuk su kaynağına sahiptir⁹⁵. Kapıköy, Bulanık, Güleş, Sakarya, Tosunlu ve Gökçeköy çevrelerinde soğuk su özelliğine sahip maden suyu kaynakları görülmektedir.

Ardanuç yöresinde bulunan en öneml göller arasında, Ardanuç yöresinin en yüksek noktasını meydana getiren Eğripınar Tepesinin (3054 m.) hemen güneyinde Karagöller ve bu göllerin hemen kuzeyinde yer alan Kuru Göl'ü sayabiliriz⁹⁶.

1.1.5.Ulaşım

Ardanuç İlçesi'nin Artvin il merkezine uzaklığı 33 km, Şavşat İlçesi'nin Artvin İl merkezine uzaklığı ise 65 km kadardır⁹⁷.

⁹³İzbirak 1958,358;Saraçoğlu 1990,419; Sever 2001,191 vdd.

⁹⁴ Sever 2001,195 vd.

⁹⁵ Rızvanoğlu 2003,28 vdd.; Atalay 1986,210

⁹⁶ Rızvanoğlu 2003,31

⁹⁷<http://www.kgm.gov.tr/> 09.01.2007

Ardanuç, Gürcistan ve Ermenistan ile olan kara sınırimıza yakın bir bölgede yer almaktadır. Fakat ulaşım bakımından bu sahamız oldukça geri kalmıştır. Akarsular tarafından derin bir şekilde parçalanmış olan çalışma sahamız, karayolu sisteminin akarsu vadileri boyunca gelişmesine neden olmuştur⁹⁸.

Batum-Ardahan şosesi Cumhuriyetimizin ilk yıllarında yörenin çevre ile bağlantısını sağlayan tek ulaşım yolu idi. Bu şose yolu takribi olarak 190 km. olup, Batum'dan başlayarak, Acaristan Cumhuriyeti sınırından (Gürcistan sınırı) Maradit'e ve oradan da Çoruh Irmağının doğu kıyısını takip ederek Borçka İlçe merkezine varmaktaydı. Şose yol Katip Hanları, mevkiinden itibaren, Karçal Dağları'nın uzantıları olan Kuvarshan ve Vazriye (Vezirköy) Dağlarının Çoruh Irmağı'na bakan yamaçlarını takip ederek Suvet (Seyitler Köyü) mevkiine ulaştıktan sonra 48 viraj ile Çoruh Irmağı'na iner. Burada yol iki kola ayrılarak; bir kolu Artvin'e, diğer bir kolu ise Suvet Köprüsü istikametine devam eder. Suvet Köprüsü diye bilinen asma demir köprü üzerinden geçen şose yol, Uğrak Dağı'nın Çoruh'a bakan yamaçlarını takip ederek⁹⁹ Okçular/Berta çayının Çoruh Irmağı'na kavuştuğu kesimden itibaren doğu (Ardahan'a) istikametinde devam etmek suretiyle Harhan Sırtları üzerinden Berta Köprüsü'ne (300 m.) gelir. Ardanuç (Köprüler) ve Okçular Deresi'nin birleşerek Çoruh Irmağı'na dâhil olduğu bu mevki, Şavşat'a giden yolun da ayrıldığı yerdir. Şose yol bu yerden Ardanuç Suyu Vadisini takip ederek Ardanuç'a gelir. Ardanuç İlçe merkezinin karşısında bulunan Yolüstü köyü yakınından 800 m. yükseltiden geçen şose yol akabinde yükselerek, dağların yamacından devam ederek Yalnızçam Dağları'na ulaşır. Yol Karanlık Meşeye yaklaşırken 2 000 m. yükseklikte karşımıza bu güzergâh da bulunan Kutul Hanları mevki çıkar. Bu dağlık alanda kale harabeleri ve gözcü kuleleri gibi tarihi kalıntıların bulunması bu bölgenin stratejik bir öneme (geçit bölgesi-cankurtarangeçidi) haiz olduğu anlaşılmaktadır. Geçit bölgeyi Yukarı Kür Havzasından ayıran Yalnızçam Dağları dizisi üzerinde bulunmakta olup yaklaşık yüksekliği 2 570 m.dir. Geçitten sonra yol bir patika görünümüne bürünerek Ardanuç'a ulaşmaktadır. Naldöken, Tütünlü, Beratlı, Hamurlu, Akarsu ve Konaklı köylerinin içerisinde geçen ve bu köyler ile yakın çevresindeki diğer

⁹⁸ Rızvanoğlu 2003,258; Atalay-Mortan 1997,63 vd.

⁹⁹ Zeki 1927,38 vd.;Rızvanoğlu 2003,258 vd.;Karadeniz Bölgesi'ndeki ulaşım faktörleri için bk. Arınç 2006,251 vdd.

köylerin başlıca karayolu şebekesini meydana getiren bu yol, Cumhuriyet döneminde yapılan ve hattın güneyinde bulunan yeni devlet yolunun yapılmasıyla eski önemini yitirmiştir.

Günümüzde ise; Ardanoç İlçesi 34 km.'si asfalt kaplama, 333 km.'si stabilize kaplama ve 147 km.si de toprak yol olmak üzere toplam 514 km. uzunluğunda karayoluna sahiptir. Ferhatlı Çayı boyunca uzanan ve Artvin-Erzurum karayoluna bağlanan asfalt kaplama yol ile Ardanoç İlçesi'nin diğer bölgelerle karayolu ulaşımı sağlanmaktadır. Ferhatlı Köyü ile Ardanoç ilçe merkezi arasında Cehennem Deresi Kanyonu olarak bilinen derin bir vadi içerisinde geçen yol, Adakale mahallesi önünden Şeytan Köprüsü ile İlçe merkezine ulaşır. Ardanoç İlçe merkezinden doğuya doğru gidilerek, Göle üzerinden Ardahan iline bağlanan devlet yolu ise; Erzurum-Artvin transit karayolu haricinde bir diğer karayoludur. Bu transit yolların yanı sıra, tamamıyla bölge içerisinde yer alan Ardanoç İlçe Merkezi ile Aşağırmaklar Nahiye Merkezi arasında 25 km. uzunluğa sahip olan stabilize yol mevcut olup, Aşağırmaklar ile yol güzergahındaki diğer köylerin ilçe merkezine ulaşımını sağlayan bir karayolu da bulunmaktadır¹⁰⁰. Ulaşım unsurlarından biri olan köprüler ise; çalışma sahamızda önemli bir yer tutmaktadır. Arazinin derin akarsu vadileri tarafından parçalanmış olması köprülerin çok sayıda yapılmasına neden olmuştur. Köprülerin çoğu beton ve taş köprü olmasına rağmen çelik halatlar üzerine inşa edilmiş asma köprülerde bulunmaktadır.

1.1.6.Madenler

Geçmişte madencilik faaliyetleri bölge ekonomisinde önemli bir yer tutmuştur. Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Çoruh ırmağı boylarına yerleştikleri tahmin edilen ve Asyanik bir kavim olan Huriler döneminde bölgede bakır madeninin çıkarıldığı tahmin edilmektedir¹⁰¹. Sonraki dönemlerde de çeşitli maden ocakları açılmış ve kullanılmıştır. Bunlardan biri Ardanoç'a bağlı Gümüşhane köyünde 1553 yılında çıkarılan gümüş madenidir. Yöreden elde

¹⁰⁰ Rızvanoğlu 2003,261vd.

¹⁰¹ Rızvanoğlu 2003,224 vd.;Yurt Ansiklopedisi 1982,899,905;Kırzioğlu 1953,25

edilen gümüş madeni ile Osmanlı Padişahı Kanuni Sultan Süleyman adına Ardanuç'ta ilk gümüş paranın basıldığı bilinmektedir.

1.2. Erzurum İli Oltu ve Olur İlçesi'nin coğrafyası

Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz Bölümü sınırları içerisinde yer alan Oltu İlçesi, yönetim bölümlenmesi açısından Erzurum İl sınırları içerisinde yer almaktadır¹⁰². Çalışma sahamız Doğu Karadeniz Bölümü'nün güneyinde, Erzurum-Kars Bölümü'ne en yakın bir konumda yer aldığı için, fizikî ve beşerî coğrafya özellikleri açısından büyük bir çeşitlilik gözlenmekte ve geçiş sahalarına özgü coğrafi olaylar sıklıkla görülmektedir. Bölgede fizikî coğrafyanın elverişli olması münasebetiyle, tarih boyunca birçok medeniyetin yaşama imkânı bulduğu ve önemli kültür izleri bıraktığı görülmektedir.

Doğu Karadeniz Bölümü ile Erzurum-Kars bölümü arasında, geçişi sağlayan bir sahada bulunan Olur İlçesi ise, coğrafi özellikleri itibari ile “geçiş özelliği” gösteren bir alanda yer almaktadır. Karadeniz Bölgesi ile Doğu Anadolu Bölgesi arasında geçiş özellikleri gösteren araştırma sahamız bitki örtüsü, yerleşme şekilleri, mesken tipleri, iklim gibi özellikleri ile farklılık arz eder. Oltu Çayı ve kolları boyunca iklim ılıman olmasına karşın kuzeydoğusuna gidildikçe sıcaklık ve yağış değerlerinde önemli farklılıklar görülür. 2500 m.den sonra alpin-çayırlandırının yayılış göstermesi bu duruma iyi bir örnek teşkil etmektedir¹⁰³.

1.2.1.Konumu

39° .55' Kuzey enlemi 41° .16' doğu boylamı üzerinde yer alan Erzurum İl merkezi, Yukarı Karasu havzasındaki Eğerli Dağı (2974 m) eteğinde ve 1850–1950 m. arasında değişen meyilli bir alanda kurulmuştur¹⁰⁴. Erzurum'un doğusunda Kars ve Ağrı, batısında Erzincan ve Bayburt, kuzeyinde Artvin ve Rize, kuzeydoğusunda Ardahan, kuzeybatısında Trabzon, güneyinde Muş ve

¹⁰² Özav 1991, 2

¹⁰³ Tüzemen 1991,4; Doğu Anadolu'nun sınırları hakkında bk.,Arınç 2005,1-7

¹⁰⁴ Doğanay 1983,6 vd; Yıldırım 1998,2;Tarkan 1973c, 10 vd; Darkot 1977,340 vd
Oltu kaymakamlığının resmi verilerinde ise; ilçe konum olarak 41–59 doğu boylamları ile 40-34 kuzey enlemleri arasında gösterilmektedir.
http://www.oltu.gov.tr/_Kmk1/web/gozlem.aspx?sayfaNo=20/04.05.2006

Bingöl illeri yer almaktadır. Erzurum ilinin yaklaşık olarak kapladığı alan 25 000 km² dir¹⁰⁵.

Yönetim bakımından bağlı olduğu Erzurum İl merkezinin kuzeydoğusunda yer alan çalışma sahamız olan Oltu İlçesi, yaklaşık olarak 1 400 km² (1 379,3 km²-1380km²)'lik bir yüz ölçüme sahip olup, rakımı ise 1275 m.'dir¹⁰⁶. Oltu şehrinin il merkezine uzaklığı yaklaşık olarak 124 km (114 km) olup, doğudan Şenkaya (Erzurum), kuzeyden Olur (Erzurum), kuzeybatıdan Yusufeli (Artvin), güneyden Narman (Erzurum), güneybatıdan Tortum (Erzurum) ve batıdan Uzundere (Erzurum) İlçe yönetim bölgeleri ile çevrelenmiştir¹⁰⁷.

Bu yönetimle ilgili bölümlenmenin yanı sıra, doğal çevre özellikleri bakımından da bazı ayırıcı özelliklere sahip olan çalışma sahamız; Gemili dağı (2892 m.), Kotek Dağı (2115 m.), Kırdag (2832 m.), Keçelci Dağı (2665 m.), Kılıdağ (2893 m.), Çataldağ (2728 m.), Karadağ (2980 m.), Akdağ (3047 m.) gibi yüksek dağlar tarafından da çevrelenmiştir. Çalışma sahamız Oltu çayı tarafından kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda ikiye ayrılmakta ve bölgede de kısa mesafelerde önemli yükselti farklılıklarına rastlanılmaktadır. Oltu Havzası'nın her iki tarafında uzanan dağlık alanlar, Oltu Çayı'nın kolları tarafından derin bir şekilde yarılmış ve bunun sonucunda çok engebeli topoğrafya üniteleri meydana gelmiştir¹⁰⁸.

Oltu İlçesi 1989 yılı itibariyle bir şehir ve 64 adet köy yerleşmesine sahipti¹⁰⁹. Son verilere göre ise İlçeye bağlı 65 köy ve bunlara bağlı 14 mezra bulunmaktadır¹¹⁰. İlçe nüfusu 1985 genel nüfus sayım sonuçlarına göre 43 232 nüfusa¹¹¹ sahip iken, 1997 yılında 48090 nüfusa¹¹² ve 2000 yılı nüfus sayımına göre ise merkezde 23.064, köylerde 16.473 olmak üzere yekûn 39.537 kişiye kadar gerilemiştir. Ayrıca 18–40 yaşları arası nüfusun yaklaşık 25.000 kişi olduğu

¹⁰⁵ Doğanay 1982,38 vd.

¹⁰⁶ http://www.oltu.gov.tr/_Kmk1/web/gozlem.aspx?sayfaNo=55/04.05.2006

¹⁰⁷ Özav 1991,2; Yıldırım 1998,2.

http://www.yerelnet.org.tr/iller/ilce.php?ilce_adi=OLTU/03.05.2006;

<http://www.erkurum-bld.gov.tr/?link=1&dt=25026&vars=25047/03.05.2006>

¹⁰⁸ Özav 1991, 2; Yıldırım 1998, 3

¹⁰⁹ Özav 1991, 4

¹¹⁰ http://www.oltu.gov.tr/_Kmk1/web/gozlem.aspx?sayfaNo=22/04.03.2006

¹¹¹ Özav 1991, 4

¹¹² http://www.die.gov.tr/nufus_sayimi/erkurum.gif/04.05.2006

tahmin edilmekte ve ilçenin okuma-yazma oranı ise % 95 olarak tespit edilmiştir¹¹³.

Karadeniz Bölgesinin Doğu Karadeniz Bölümü sınırları içerisinde yer alan Olur İlçesi ise, yaklaşık 836 km²'lik¹¹⁴ (820 km²)¹¹⁵ bir yüzölçüme sahip olup, yönetim bölümlenmesi açısından Erzurum İl sınırları içerisinde yer almaktadır.

Erzurum İl merkezinin 172 km. kuzeydoğusunda yer alan Olur ilçe merkezi, kuzeyden (Artvin) Ardanuç, doğudan (Ardahan) Göle, güneydoğudan Şenkaya, güneyden Oltu, batıdan (Artvin) Yusufeli ilçe yönetim bölgeleri ile çevrelenmiştir. İlçe, Kötek Dağı (2115 m.), Ziyaret dağı (2438 m.), Zamp Dağı (2745 m.), Kılıç Dağı(2945 m.) gibi yüksek dağlarla sınırlı olup, bölgenin drenajı bütünüyle Oltu Çayı ile kollarından temin edilmektedir¹¹⁶. Oltu Çayı ve kolları tarafından derin bir şekilde yarılmış olan bölge arazisi, çok engebeli ve eğimli bir görünüme sahiptir.

Olur İlçesi 1990 yılında bir kasaba ve 40 köy yerleşmesine sahipti. İlçe nüfusu 1985 genel nüfus sayım sonuçlarına göre 18 452 nüfusa¹¹⁷ sahip iken, 1997 yılında 11 546 ve 2000 yılında ise 10 833' kişiye¹¹⁸ kadar gerilemiştir. Olur İlçesi'nin toplam nüfusunun yaklaşık % 30.09'u (3.260 kişi) Olur merkezde, % 69.9'u (7.573) ise kırsal ve köy yerleşmelerinde yaşamaktadırlar. Bu oransal değerlerden de anlaşılacağı üzere bölgede şehirleşme aktivitesi oldukça düşüktür.

¹¹³ http://www.oltu.gov.tr/_Kmk1/web/gozlem.aspx?sayfaNo=21/04.05.2006
http://www.yerelnet.org.tr/iller/ilce.php?ilce_adi=OLTU/04.05.2006
 Erzurum Belediyesinin resmi verilerine göre ise Olur İlçesi'nin toplam nüfusu 46.518; Şehir nüfusu: 30.073, Köy nüfusu ise 16.445 kişi ve köy sayısı ise 65'dir.
<http://www.erkurum-bld.gov.tr/?link=1&dt=25026&vars=25047/04.05.2006>

¹¹⁴ Tüzemen 1991,3

¹¹⁵ Olur ilçesinin yüzölçümü hakkında farklı hesaplamalar için bk.
<http://www.erkurum.saglik.gov.tr/ilceler/olur.htm> 20.05.2006,
http://www.yerelnet.org.tr/iller/ilce.php?ilce_adi=OLUR/20.04.2006
<http://www.erkurum-bld.gov.tr/?link=1&dt=25026&vars=25053/03.05.2006>

¹¹⁶ Tüzemen 1991,4

¹¹⁷ Tüzemen 1991,4

¹¹⁸ Olur ilçesinin nüfus gelişimi hakkında bk.
http://www.yerelnet.org.tr/iller/ilce.php?ilce_adi=OLUR/20.04.2006
http://www.oltu.gov.tr/_Kmk1/web/gozlem.aspx?sayfaNo=1/20.04.2006
<http://www.erkurum-bld.gov.tr/?link=1&dt=25026&vars=25053/03.05.2006>

1.2.2. Jeolojik ve jeomorfolojik özellikler

Kuzey Anadolu orojenik kuşağı üzerinde yer alan Oltu İlçesi, Doğu Karadeniz Bölümü sınırları içerisinde bulunmaktadır. Çalışma sahamızın ana topoğrafik şekillerini dağlar, bunlar arasında bulunan havza, vadi, yer yer göze çarpan tepe ve platolar meydana getirmektedir. Tektonik hareketler bölgenin yeryüzü şekillerinin bugünkü görünümünü elde etmesinde önemli etkide bulunmuştur. Bölgede yer yer kırılmaların görülmesi, Oligosen başlarında oluşan tektonik hareketlerin bir sonucudur. Bu faylanmalar sonucunda kuzeydoğu-güneybatı istikametinde devam eden ve tektonik kökenli bir havza olan Oltu-kömürlü havzası meydana gelmiştir¹¹⁹. Çalışma sahamızın içerisinde yer alan dağlık sahaların önemli bir kısmı, Oltu havzasının her iki kenarı boyunca ve genel olarak kuzeydoğu-güneybatı istikametinde uzanmaktadır. Çalışma bölgemizin kuzeyinde bulunan dağ sıralarının dorukları güneybatı-kuzeydoğu istikametinde Akdağ (3047m), Uzundağ (2683 m), Çaldağı (2534m), Koroğlutepe (2254 m) ve Dutlu Dağı (2522m) meydana getirmektedir.

Ekonomik değeri olan bazı maden yatakları da havzamızda bulunmaktadır. Genellikle havzanın kuzeyinde rastlanan bu maden yataklarının en önemlisi Oltu taşı madenidir. Dutlu Dağı çevresinde kretase devrine ait fliş ve kireçtaşı formasyonları içerisinde görülen Oltu taşının, jayet adı verilen bir tür linyit çeşidi olduğu söylenmektedir¹²⁰. Kuvarsitler ise, bölgenin en yaşlı formasyonu olarak Oltu İlçe merkezinin kuzeybatısında, Subatuk ve Güzelsu köyleri arasında karşımıza çıkmaktadır.

Kızıldağ Tepe (2610 m.), Küçüksivri Tepe (2 510 m.), Gökdağ (2 731 m.), Karadağ (2 980 m.), Pulum Dağı (2657 m.), Çataldağ (2728 m.) ve Kılıç Tepe (2 890 m.) gibi yükseltiler, Oltu Havzası'nın güneyinde yer alan Karadağ kütlesi üzerindeki önemli doruklardır. Yukarıda da belirttiğimiz özelliklerinin yanı sıra Karadağ kütlesi, Narman havzasını birbirinden ayırmakta ve bu havzalara doğru akan dereler tarafından da yer yer derin bir şekilde yarılmaktadır. Çalışma sahamız içerisinde yer alan Kırdag (2 832 m.), Narman suyunun açmış olduğu bir yarma vadi ile Karadağ'dan ayrılmakta ve aynı zaman da Karadağ kütlesinin

¹¹⁹ Özav 1991,8 vdd.;Atalay,1982 19 vd.

¹²⁰ Zengin 1956 ,149; Özav 1991,9.

kuzeydoğuya doğru bir devamı niteliğindedir¹²¹. Büyükçay Deresi, ofiyolit arazi içerisinde yer yer 750 m.ye yaklaşan derin bir vadide akarak Kırdag'ın güney sınırını oluşturmaktadır. Kırdag kütlelerini Keçelci Dağı'ndan ayırarak doğal bir sınır özelliği gösteren Büyükçay Deresi vadisi aynı zamanda iklim özellikleri ve ulaşım şartları bakımından da çevreye oranla daha elverişli bir konuma sahiptir. Gemili Dağı (2 892 m.), Kotek Dağı (2115m.) ve Gacartı Dağı Oltu İlçesi'nin diğer önemli dağlık kütleleridir. Çalışma bölgemizin kuzeyinde yer alan Kotek Dağı'nın kuzey yamaçları, Oltu Çayı'na dökülen sürekli ve geçici akarsular tarafından derin bir şekilde yarılmıştır. Gacartı Dağı araştırma bölgemizin güneydoğusunda yer almakla birlikte farklı jeolojik ve topografik özelliklere sahiptir. Gacartı dağının 2.500 m'den daha yüksek kesimleri kuzeydoğu-güneybatı istikametinde hafif engebeli bir özellik gösteren bazalt platoları ile kaplanmıştır. Yine araştırma bölgesinde yer alan ve Yolboyu Köyü'nün doğusunda bulunan Anavar Dağı ile Oltu İlçe merkezinin doğusunda yer alan Givge Tepe, Kretase devrine ait kireçtaşı depolarından oluşmuş tek tepelerdir. Araştırma bölgemizin diğer önemli bir jeomorfolojik birimini Oltu Havzası oluşturur. Oltu Havzası, kuzey ve güneyinde yer alan dağlar arasında, kuzeydoğu-güneybatı istikametinde uzanır. Bununla birlikte Oltu Havzası'nın bir bölümü Şenkaya İlçesi'nin Kömürlü Köyü yakınlarına kadar uzandığı için Oltu-Kömürlü Havzası olarak da adlandırılmaktadır. Oltu İlçesi'nin Tutmaç Köyü ile Şenkaya İlçesi'nin İnceçay Köyü arasında yaklaşık 65 km. uzunluğuna sahip olan Oltu-kömürlü havzasının 48 km.lik bölümü araştırma sahamız içerisinde yer almaktadır. Kuzeyden Akdağ, Uzundağ, Çal Dağı ve Dutlu Dağı, güneyden ise Karadağ, Pulum Dağı, Çataldağ ve Kırdag ile sınırlanan saha Oltu-Kömürlü havzasının araştırma bölgesi içerisinde kalan kısmı olup, havzanın tabanı da fazla geniş olmadığı için düzlük sahaların kapladığı alan oldukça azdır.

Çalışma sahamızın içerisinde yer yer ekonomik bakımdan önemli olan maden yataklarına rastlamak mümkündür. Tersiyer devrine ait jeolojik formasyonlar içerisinde rastlanan en önemli maden yatakları arasında linyit yataklarını gösterebiliriz. Oligosen çökelleri arasında görülen linyit yatakları

¹²¹ Özav 1991,10 vdd.;Erzurum- Kars Bölümünün fiziki durumu hakkında geniş bilgi için bk.Arınç 2005,21 vdd.

bölge ekonomisi için çok önemlidir. Şöyle ki, Durular ve Demirtaş köyü yakınlarında bulunan linyit yataklarında üretim yapılmakta ve bölge ekonomisine katkı sağlanmaktadır. Bu yerlerin yanı sıra Günlüce Köyü yakınlarında da linyit yataklarına rastlanılmaktadır. Oligosen'e ait jipsli seri içerisinde yer yer kayatuzu yatakları da görülmektedir. Oltu tuzlası olarak da adlandırılan Tuzla Köyü yakınlarında ki bu kayatuzu yatakları da bulunmaktadır¹²².

Oltu İlçesi çevresinde yer alan vadiler ve boğazlar diğer önemli bir jeomorfolojik birimi oluştururlar. Çalışma sahamızın güneyinde bulunan Narman Boğazı, Narman Havzası'nı Oltu-Kömürlü havzasına bağlayan bir birleştirme boğazı olup, Oltu İlçe merkezinin güneyinde de yer yer kavisler meydana getirmektedir.

Çalışma bölgesinin kuzeydoğusunda yer alan Oltu boğazı ise, Oltu-Kömürlü havzasını dış drenaja bağladığı görülmektedir. Boğaz, başlangıçta kuzey-güney doğrultuda olup Olur İlçesi'nin Coşkunlar Köyü yakınlarından itibaren batıya doğru bir dirsek meydana getirerek, yaklaşık doğu-batı doğrultusunu kazanmakta ve boğazın derinliği yer yer 400 m.yi geçmektedir¹²³. Araştırma bölgemizin içerisinde yer alan Anzav deresi vadisi diğer vadiler gibi "V" profilli genç bir vadi olup derinliği yer yer 500 m.yi aşmaktadır.

Kuzey Anadolu Orojenik kuşağı içinde yer alan Olur İlçesi ise, Orta Eosen sonuna kadar genelde denizel ortamda kalarak kısa süreli deniz ilerlemeleri ve çekilmelerine sahne olmuş ve sıkışıp yükselme meydana gelmiştir. Araştırma sahamız karasal özelliğini pliyosen'den günümüze kadar muhafaza etmiş, aynı zamanda yükselmesini hızla devam ettirdiği gibi aşındığıda ifade edilmektedir¹²⁴. Olur İlçesi'nin güneyinde yer alan Coşkunlar Formasyonu sahanın en yaşlı formasyonudur. Paleozoik yaşlı bu formasyon Oltu Çayı'nın kuzey ve güneyinde yer alan yüksek alanlarda yüzeylemektedir. Kumtaşı-konglomera-kumlu kireçtaşı ve bazaltik lav ardalanmasından oluşan ve Jura-Kretase yaşlı olan Olurdere formasyonu, Ziyaret Dağı'nın güney yamaçlarından başlayarak batıya

¹²² Özav 1991,12

¹²³ Özav 1991,13

¹²⁴ Bozkuş 1990,22;Tüzemen 1991,7.dpn.1.

doğru, doğu-batı istikametinde bir koridor halinde uzanmaktadır¹²⁵. Çalışma sahamızın doğusundan yani Ziyaret Dağı'nın kuzeyinden başlayan Yeşilbağlar formasyonu, doğuya doğru Akdağların güney yamaçları boyunca uzanır ve Akdağların batı ucunda genişleyerek batıya doğru devam eder¹²⁶. Karmasor formasyonu, Akdağların kuzey yamaçlarında Olur ilçe merkezinin kuzeydoğu ve doğusunda yer alır¹²⁷. Boğazgören formasyonu olarak adlandırılan formasyon, sahamızın doğusunda ince bir şerit halinde uzanır. Akbayır formasyonu, Zamp Dağı'nın güneybatısından başlayarak batıya doğru uzanan Evliyataş Tepe civarında kuzeye doğru genişleyerek Kılıç Dağı'nın kuzeyinde yüzeyleir. Kumtaşı, çamurtaşı, silttaşı ve kiltası aralanmasından oluşan ve Oligosen yaşlı olan Deliktaş formasyonu, Halil Dağı'nın doğusundan başlamak suretiyle güneye doğru kuzey-güney istikametinde, batıda Zinarek Tepe (2458 m), Keçili köyleri ve Kılıç Dağı'nın batısında yüzeyleir. Uzunharman köyü civarında kuzeybatı-güneydoğu istikametinde dar bir koridor şeklinde uzanan Tavşan bazaltı , siyahımsı yeşil renkli formasyondur. İğdeli formasyonu olarak adlandırılan formasyon, sahamızın kuzeydoğusunda kuzeybatı-güneydoğu istikametinde Beğendik Köyü ile Filizli Köyleri arasında yüzeyleir¹²⁸.

Oltu Çayı, Oltu İlçesi'nin ana akarsuyunu oluşturur. Oltu Çayı ve söz konusu bu çay ile birleşen derelerin vadi tabanlarında bulunan alüvyonlar blok, çakıl, kum, silt, kil gibi maddelerden meydana gelmiştir. Çalışma bölgemizin şekillenmesinde akarsu aşındırmasının büyük rolü olduğu gibi tektonik olaylarında etkisi vardır. Dağlık alanlar genellikle doğu-batı ve kuzeydoğu-güneybatı istikametinde bulunur. Araştırma sahamızın doğusunda Zamp Dağı, kuzeyinde Halila Dağı ve Kılıç Dağı, güneyinde Akdağlar ve Kötek Dağı, güneydoğusunda Ziyaret Dağı bulunur. Tamamen volkanik kütlelerden oluşan Kötek Dağı (2115 m) çalışma sahamızın güney sınırını oluşturmakla beraber doğu-batı istikametinde uzanır. Buzhane Tepe (1713m) ile Kutlu Tepe (1915m) Kotek Dağı'nın kuzeyinde yer alır. Akdağlar, Olur İlçe merkezinin güneyinde doğu-batı istikametinde uzanır. Akdağların yükseltisi doğudan batıya doğru

¹²⁵ Tüzemen 1991,7 vd.dpn.3

¹²⁶ Bozkuş 1990,43.

¹²⁷ Bozkuş 1990,54

¹²⁸ Bozkuş 1990,56-111; Tüzemen 1991,8.

gidildikçe fazlalaşmaktadır¹²⁹. Jura-Kretase, killi kumlu kireçtaşlarından oluşan Ziyaret Dağı 2438 m. yüksekliğe sahip olup çalışma sahamızın güneydoğusunda doğu-batı yönünde uzanır. Tamamen Plio-kuaterner bazaltlardan oluşan Zamp Dağı, 2745 m. yükseklikte olup litolojik özellikleri nedeniyle hafif dalgalı görünüm arz eder. Doğu ve kuzey doğusunda geniş platolar mevcut olup araştırma bölgemizin doğusunda kuzeydoğu-güneybatı istikâmetinde uzanır. Tamamen bazaltlarla kaplı, hafif dalgalı bir topoğrafya arz eden Halila Dağı en fazla 2169 m. yükseltiye sahip olup araştırma sahamızın kuzey bölümünde Güngöründü köyünün doğusunda yer almakla beraber güneydoğu, güney ve batısı akarsular tarafından derin olarak yarılmıştır. Çalışma sahamızın en yüksek dağı olan Kılıç Dağı 2951 m. yükseltiye sahip olup, sahanın kuzey sınırını oluşturur. Kılıç Dağı, doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır.

Doğuda Zamp Dağı'nın batısından başlayarak Yukarıçayırılı-Aşağıçayırılı-Soğukgöze köyleri istikametinde kuzeydoğuya platolar uzanır. Bu platolar Beğendik Köyü'nün kuzeydoğusunda akarsular tarafından parçalanmış alan sahada kesintiye uğramaktadırlar. Bölgedeki platoların yüksekliği ise 2000–2500 m'ler arasındadır.

Tektonik hareketlerin yanında akarsu aşındırması, çalışma bölgemizin şekillenmesinde önemli etki yapmıştır. Araştırma sahamızın vadileri genelde “V” şekilli genç vadiler olup dağlık ve arızalı alanları dar ve derin bir şekilde yarmıştır. Oltu Çayı'nın ana kollarından olan Olur Çayı, Tavusker Deresi ve bunların yan kolları genç vadileri oluştururlar. Oltu Çayı, alandaki eğim şartlarının aşırı olması ve sahanın devamlı yükselmesi sebebiyle yatağını derinleştirmiş ve bir yarma boğaz meydana getirmiştir¹³⁰.

1.2.3. İklim ve bitki örtüsü

Çalışma sahamız olan Oltu İlçesi'nin iklim özelliklerini ortaya koyabilmek için Narman 1650 m., Olur 1300 m., Şenkaya 1850 m. ve Oltu 1275 m. yükseklikte bulunan meteoroloji istasyonlarından faydalanılmıştır¹³¹. Araştırma

¹²⁹ Tüzemen 1991,9 vd.

¹³⁰ Tüzemen 1991,10 vd.

¹³¹ Özav 1991,13 vdd.

bölgemizin iklim koşullarını, bölgede etkili olan hava kütleleri ve sahanın fiziki coğrafya özellikleri belirlemektedir. Oltu ve çevresi ekim ayı sonlarından mayıs ayı başlarına kadar Sibiryâ üzerinden gelerek Doğu Anadolu Bölgesi üzerine yerleşen, kontinental kutbî hava kütesinin etkisi altına girer. Bu hava kütlesi ağır ve kuru bir özellik gösterdiği için bol yağışların oluşmasını önemli ölçüde engeller¹³². Bu sebepten dolayı bölgede en az yağış kış mevsiminde görülür.

Araştırma sahamız yaz mevsiminde ise, güneyden gelen ve Karadeniz Bölgesi'ne kadar varan, sıcak kontinental tropikal hava kütesinin etkisi altına girer. Bu sebepten dolayı, sıcaklık yükselmekte ve buharlaşma artmaktadır. Yine araştırma bölgemizde, yaz aylarında yerel olarak hava kütlelerinin ısınarak yükselmesine bağlı olarak, zaman zaman orografik-konveksiyonal yağışlar da görülmektedir¹³³.

Çalışma bölgemiz içerisinde yer alan Oltu İlçesi'nde fizikî coğrafya faktörleri, bölge iklimi üzerinde önemli ölçüde etkide bulunmaktadır. Bölgenin topoğrafik bakımdan engebeli bir yapıya sahip olması, yükselti ve bakı koşullarının iklim üzerindeki etkilerinin artmasına neden olmuştur¹³⁴. Yine çalışma bölgemizde, Karadeniz'e paralel olarak uzanan yüksek dağ sıraları da, bölge iklimi üzerinde etkilidir. Bu dağ sıraları, deniz etkisinin iç kesimlere kadar ulaşmasını önemli ölçüde engellemekte ve bundan dolayı da çalışma sahamızda görülen iklim ile Karadeniz kıyı kesiminde görülen iklim tipi arasında, büyük farklılıklar görülmektedir. Oltu ilçesinin iklimi, Doğu Anadolu Bölgesi'nde görülen iklime benzemediği gibi, Doğu Karadeniz kıyı kesiminde görülen iklim tipinden de farklılık arz eder. Araştırma bölgemiz, her iki iklim tipinin birbirine yaklaştıkları, bir geçiş sahası üzerinde bulunmaktadır. Bu sebepten dolayı da her iki iklim tipinin bazı özelliklerini araştırma sahamızda görmekteyiz.

Önemli bir iklim elemanı olan sıcaklık ise, araştırma bölgemizde 1964–1985 yılları arasında yapılan gözlem sonuçlarına göre ortalama olarak 10.0°C'dir.

¹³² Erinç 1953,23

¹³³ Atalay et al 1985, 37.

¹³⁴ Özav 1991,14; Atalay 1982,40

Global bir anlam taşıyan bu sıcaklık değeri yükselti ve bakı koşullarına bağlı olarak yerel değişimler gösterir¹³⁵.

İklim elemanlarından biri olan yağış durumu ise;1950–1985 gözlem sonuçlarına göre Oltu’nun yıllık ortalama yağış miktarı 371.8 mm’dir. Global bir anlam taşıyan bu yağış miktarı sıcaklık gibi yükselti ve bakı koşullarına bağlı olarak yerel değişimler gösterir. Çevre ilçelerin yağış miktarına baktığımızda, 1300 m.de yer alan Olur’da 397.7 mm.,1650m.de bulunan Narman’da 416.5 mm. ve 1850 mm. yükseklikteki Şenkaya’da ise, 435.4 mm.’dir. Bu verilerden de görüleceği üzere, bölgede yağış miktarı yükseltinin artmasına bağlı olarak fazlalaşmaktadır. Oltu İlçesi’nin mevsimlere göre yağış dağılımı ise, en çok yağışın ilkbahar mevsiminde (129.2 mm.) düştüğünü ve bu mevsimi, yaz (114.6 mm.) ile sonbahar (70.1 mm.) mevsimlerinin takip ettiğini görmekteyiz. Kış mevsimi en az yağış alan mevsim olup, yıllık yağışın % 15,6’sını toplamaktadır¹³⁶.

Araştırma sahamız olan Oltu İlçesi’nin iklim tipi ise, yarı kurak koşulların etkili olduğu, mezotermal, su fazlası olmayan, karasal ve okyanussal¹³⁷ etkilerin sınırları arasında olan bir iklim tipine sahiptir.

Oltu İlçesi, Doğu Karadeniz Bölümü sınırları içerisinde yer almasına rağmen, bölgenin doğal bitki örtüsü florastik bakımdan fazla çeşitli değildir. Karadeniz kıyı şeridinde paralel olarak uzanan yüksek dağ sınırlarının mevcudiyeti, deniz etkisinin iç kesimlere kadar ulaşmasına büyük ölçüde mani olmuştur. Doğu Karadeniz Bölümü’ünü kıyı kesimlerinde rastlanılan zengin ve gür bitki örtüsünün yerini, Oltu çevresinde floristik çeşitliliği olmayan, cılız bir bitki topluluğu almıştır. Umumi olarak potansiyel orman alanı içerisinde yer alan Oltu çevresinin, günümüzden yaklaşık 3.000 yıl öncesinden itibaren iskân görmesi, orman alanlarının büyük bir kısmının tahribata uğramasına da sebep olmuştur¹³⁸. Araştırma bölgesinin step ve çayır yetişme ortamları dışında kalan, yaklaşık 930

¹³⁵ Özav1991,15

¹³⁶ Özav 1991,20 vdd.

¹³⁷ Ardel et al 1969,291 vdd; Özav 1991,29; Doğu Anadolu’nun iklimi hakkında geniş bilgi için bk.Arınç 2005,42 vdd.

¹³⁸ Özav 1991,40;Doğu Anadolu’nun bitki örtüsü için bk. Arınç 2005,47 vd.

km² genişliğindeki kısmının ormanlarla kaplı olması gerekirken, bu miktar bugün 296,6 km²'e kadardır.

Oltu Çayı çevresinde Oligosen'e ait tuzlu ve alkali depoların geniş yer tutmasından dolayı, bölgede daha çok tuzlu ve alkali ormanları seven step türleri gelişmiştir. İrano-Turaniyen flora bölgesinin elemanlarından oluşan step türleri bölgede ağırlık kazanmıştır. Sözü edilen step türleri arasında,¹³⁹ baklagillerden geven, Topluçiçekgillerden peygamber çiçeği, acımık, yavşan otu, papatya, Ballıbabagillerden mayasıl otu, Sığırkuyruğugillerden, sığır kuyruğu, Buğdaygillerden salkım otu, kamış, it kuyruğunu sayabiliriz. Step formasyonu içerisinde fazla olmasa da, Akdeniz flora bölgesine ait bazı bitki türleri de görülmektedir. Bununla birlikte, bilhassa Oltu Çayı civarında iğde, söğüt ve kavak gibi ağaç türleri ile kültür bitkilerinden elma, vişne, kayısı ve dut gibi meyve ağaçları da çokluğu dikkat çekmektedir. Sarıçam ormanları araştırma bölgesinin en önemli doğal bitki örtüsü grubunu meydana getirmektedir¹⁴⁰. Oltu civarındaki ormanların, egemen ağaç cinsini sarıçamlar meydana getirmekte ise de, sözü edilen ormanlar içerisinde yer yer ardıç, meşe, titrek kavak, yabanî ahlat, üvez, karaçalı, böğürtlen ve yabanî gül gibi ağaç ve çalı türleri de görülmektedir.

Ormanaltı florası olarak bazı otsu bitki türleri de Oltu ve çevresinde gelişmiştir. Çal Dağı'nın, kuzeye bakan yamaçları üzerinde yer alan ormanlık alanda, 2050 m. yükseltide görülen, otsu türleri arasında, Topluçiçekgillerden civanperçemi, yayla çiçeği, ölmezçiçek, Zambakgillerden yabanî soğan, camış memesi, Gülgillerden beşparmak otu, Karanfilgillerden yapışkan otu, Baklagillerden geven, Sütlegengillerden sütlegeni sayabiliriz. Sub-alpin ve alpin çayır katı Oltu çevresindeki doğal bitki örtüsünün diğer bir grubunu meydana getirmektedir. Bu formasyonlar tarafından Oltu Havzası'nın her iki kenarı boyunca yükselen dağlık sahaların, 2 500–2 600 m.den daha yüksekte kalan kesimleri istilâ edilmiştir¹⁴¹.

¹³⁹ Özav 1991,41 vdd.;Atalay 1982,76 vdd.

¹⁴⁰ Erinç 1953,30.

¹⁴¹ Özav 1991,42

Çalışma sahamız içerisinde yer alan Olur İlçesi'nin ortalama sıcaklığı ise, 10.0°C'dir¹⁴². Olur'da yıllık ortalama yağış 397,7 mm. olup yağış yükselti ve orografik faktörlerin etkisiyle değişir. Araştırma sahamızda en fazla yağış %35.2 ile İlkbahar mevsiminde, en az yağış ise %16.1 ile kış mevsiminde görülür¹⁴³.

Olur İlçesi ve çevresi fiziki coğrafya faktörleri ve iklim şartları göz önüne alındığında karasal iklim tipine yakın bir iklime sahip olduğunu görmekteyiz¹⁴⁴.

Çalışma sahamız içerisinde yer alan Olur İlçesi'nde yaklaşık olarak 1500 m.den itibaren başlayan orman örtüsü 2500 m.ye kadar çıkmaktadır. Akdağlar ve Alabalık orman serileri dikkate değerdir. Alpin çayırları orman sınırının üzerinde yer alır. Araştırma sahamızda orman ve alpin çayırlarının yanı sıra ormanların tahrip edildiği sahalarda Antropojen step alanları gelişme imkânı bulmuştur¹⁴⁵. Araştırma sahamız Olur İlçesinde de orman formasyonu olarak Sarıçam ormanları geniş yer tutmaktadır. Akdağların güneye bakan yamaçlarında ve Keçili, Beşkaya ve Filizli köyü civarında ise; sarıçamla karışık ardıç-meşe ve kavak toplulukları görülür. Yine Ziyaret Dağı'nın ve Akdağların güneye bakan yamaçlarında Ardıç ormanları bulunmaktadır. Söğüt ve karaağaçlara da akarsu boylarında sıklıkla rastlanılır. Kılıç Dağı ve Zamp Dağı'nda geniş alan kaplayan Alpin çayır formasyonu, genellikle 2500 m.'lerden itibaren görülmeye başlar. Araştırma sahamız Olur İlçesi'nde, Böğürtlen, Öksürük otu, Yonca, Nane, Kekik, Sütleğen, Geven, Sığır kuyruğu, Yavşan otu, Papatya, Kamış, Kökboyagiller, Sinirli ot, Aslan dişi, Peygamber çiçeği, Ayrik otu, Salkım otu, Çörek otu gibi otsu türler bulunmaktadır. Yabani elma, yabani erik, yabani gül, ardıç, ığde, kızılıçık, duman ağacı, meşe türler ise, araştırma sahamızın doğal ağaç ve ağaçcıklarını oluşturur.

Olur ve çevresinde orman örtüsü 1500 m.den başlayıp 2500m.ye kadar çıkar. Yine Çoruh vadisi aracılığı ile Oltu Çayı ve sahanın alçak kesimlerinde Akdeniz florasına ait elemanlar bulunmaktadır¹⁴⁶.

¹⁴² Tüzemen 1991,15

¹⁴³ Tüzemen 1991,20

¹⁴⁴ Tüzemen 1991,26

¹⁴⁵ Tüzemen 1991,29 vdd.

¹⁴⁶ Atalay 1982,84

1.2.4.Toprak ve hidrografya özellikleri

Oltu İlçesi'nin, eğim değerlerinin yüksek olduğu arızalı alanlarında, şiddetli erozyonlar sebebiyle toprak örtüsü büyük ölçüde kalkarak anakayanın özelliklerini yansıtan, düzenli profil göstermeyen, intrazonal topraklar ortaya çıkmıştır. Araştırma sahamızda çok sınırlı olarak gördüğümüz Zonal topraklar ise düzenli bir profil oluşumu göstermektedir. Erozyondan fazla etkilenmeyen Zonal topraklar, düz veya az eğimli alanlarda görülmektedir. Azonal toprak grubu içerisinde yer alan alüviyal topraklar Oltu Havzası'nın taban düzlüklerinde yer alır. Kırdag, Gacartı Dağı, Keçelci Dağı ve Kardağı'nın 2 500 m.den daha yüksek kesimlerinde yüksek dağ ve çayır topraklarına rastlanılmaktadır. Sub-alpin ve alpin çayırları bu topraklar üzerinde gelişme göstermiş ve bu sahalar bölgenin en önemli yaylacılık faaliyet alanlarını meydana getirmektedir¹⁴⁷.

Çalışma sahamız içerisinde yer alan Olur İlçesi'nin toprak özelliklerini incelediğimizde yükselti, eğim, bakı ve drenaj şartlarına bağlı olarak zonal, azonal ve intrazonal toprakların gelişim gösterdiği sonucuna ulaşılmaktadır. Zonal topraklar, kireçtaşı ve flišler üzerinde, azonal topraklar vadi tabanlarında, intrazonal topraklar ise dağlık alanların yüksek kesimlerinde ve volkanik arazi üzerinde gelişme göstermişlerdir. Çalışma sahasında Zonal topraklar grubunda kestane renkli topraklar ve kahverengi topraklar gelişmiştir. Kestane renkli toprakları Filizli, Ürünlü ve Atlıköy çevresinde tipik örneklerine rastlanılmaktadır. Bu toprakların yayılış gösterdiği sahalarda tahıl tarımının yapıldığı ve yerleşmelerin yoğunlaştığını görmekteyiz. Kahverengi topraklara ise; Akdağların kuzey yamaçlarında, araştırma sahamızın kuzeybatısında, Ziyaret Dağı'nın kuzey ve kuzeybatı yamaçlarında rastlanılmaktadır. Organik madde bakımından zengin olan kalınlıkları yer yer 1.5–2 m.ye ulaşan bu topraklara daha çok saf sarıçam ormanları altında görülür¹⁴⁸.

Çalışma sahamızda alüviyal, litosoller ve kolüviyal toprak olarak ayrılabilen Azonal topraklar, daha çok vadi yamaçlarında, vadi tabanlarında ve çok eğimli dağ yamaçlarında gelişme sergilemişlerdir. Yoğun bir şekilde her türlü tarımın yapıldığı Alüviyal topraklar, daha çok Oltu Çayı çevresinde dar bir alanda

¹⁴⁷ Özav 1991,37 vdd.; Doğu Anadolu'nun toprak ve doğal çevre özellikleri hakkında bk.Arıncı 2005,11 vdd.

¹⁴⁸ Atalay 1982,63 vd; Tüzemen 1991,26 vdd.

şerit halinde yer almaktadır. Güngöründü-Akbayır-Şalpazarı-Yıldızkaya-Keçili, Akdağların güney yamaçları ile Ormanağzı-Kaledibi-Coşkunlar köyleri civarında da Litosoller ağırlıklı olarak yayılım gösterir. Litosoller daha çok orman örtüsünün tahrip edildiği alanlarda taşlı, çakıllı ve bloklu biçimde karşımıza çıkar. Bu topraklar tarıma uygun olmadığı için doğal bitki örtüsü de step formasyonudur. Çalışma sahasında dikeğimli yamaçların bulunduğu yerlerde yayılım gösteren Kollüviyal topraklar ise genellikle taşlı, çakıllı ve kumlu yapılardadır¹⁴⁹.

Çalışma sahamızdaki bir diğer toprak grubu ise; yüksek dağ-çayır toprakları ve volkanik formasyonlar üzerinde oluşan İntrazonal toprak grubudur. Yüksek dağ-çayır toprakları genellikle Olur İlçe merkezinin güneybatısında yer alan Akdağlar'da, Kılıç Dağı ve Zamp Dağındaki hafif engebeli platolarda gelişme göstermişlerdir. Volkanik formasyonlar ise, sahanın kuzey ve kuzeydoğusundaki bazaltlar üzerinde gelişmiş ve üzerlerinde kısa boylu otsu türler yetişmiştir. Çalışma sahamızda ki antropojen etkilerin yanı sıra eğim şartlarının ve erozyonun fazla olması, çıplak alanların yaygın olmasına neden olmuştur¹⁵⁰.

Oltu İlçesi'nde, beşerî ve ekonomik hayatının sürmesi açısından önemli olan su kaynakları; yeryüzü şekilleri, iklim koşulları ve arazinin litolojik özelliklerine bağlı olarak farklı şekilde yayılma göstermiştir. Araştırma sahamızda, yeraltı suyunun birikmesine elverişli olan alanlar, umumiyetle Oltu Çayı civarında bulunur. Bölgede sıcak su kaynaklarına rastlanmadığı için bölgenin yer üstü sularını soğuksu kaynakları ve akarsular meydana getirmektedir. Oltu İlçesi'nde soğuksu kaynaklarına daha çok yüksek dağlık sahalarda ve genellikle yamaçlarda rastlanılır. Buna örnek vermek gerekirse; Oltu Havzası'nın kuzeyinde bulunan Dutlu ve Çal Dağlarının güneye bakan yamaçları boyunca, kireçtaşı ve fliş formasyonlarından oluşan sahalarda, kaynakların bol bulunmasını gösterebiliriz¹⁵¹.

Akarsular çalışma bölgemizin en önemli su kaynaklarını meydana getirmektedir. Çoruh Nehri'nin önemli kollarından biri olan Oltu Çayı ve kolları

¹⁴⁹ Tüzemen 1991,28 vd.

¹⁵⁰ Tüzemen 1991,27 vdd.

¹⁵¹ Özav 1991,31 vdd

ise bölgenin akarsu ağını oluşturmaktadır. Oltu Çayı'nın uzunluğu yaklaşık olarak 128 km.ve akaçlama havzası ise 5 600 km²'dir. Oltu Çayı kaynağını Kargapazarı Dağları'ndan alarak ve Güllü Dağları'ndan gelen kolları da kendi bünyesine dâhil ederek bu iki dağ sırası arasında bir çanak şeklinde uzanan Narman Havzası boyunca kuzeydoğuya doğru akar. Akabinde Oltu ilçe merkezinin güneyindeki Ünlükaya Köyü yakınlarında araştırma sahasına giren Oltu Çayı, vadi içerisinde kavisler çizerek kuzeye doğru ilerler ve Oltu İlçe merkezi yakınlarında, batıdan gelen Büyükçay Deresi ile buluşur. Büyükçay Deresi kaynağını Tortum Çayı Havzası ile Oltu Çayı Havzası'nı birbirinden ayıran, sırtlar üzerinden almaktadır. Büyükçay deresi Ardos, İğdeli, Cevizli ve Erzingoros derelerini içine katarak Oltu İlçe merkezi yakınlarında Oltu Çayı ile buluşur. Büyükçay Deresi'nin kaynağını aldığı Akpınar sırtı ile Oltu Çayı'yla birleştiği alana kadar olan uzunluğu yaklaşık 33 km. kadar olup, araştırma bölgesi içerisinde kalan akaçlama havzası ise 370 km². kadardır. Büyükçay Deresi ile birleşerek akımını oldukça artıran Oltu Çayı güneybatıdan kuzeydoğuya doğru akmak suretiyle Dutlu Dağı eteklerinden doğan Kışla ve Yarma derelerini akabinde Kırdag'dan kaynağını alan Kayardı ve Kumlu derelerini de alarak akımını 89.2 m³/sn.ye kadar ulaştırır¹⁵². Oltu Çayı kuzeye doğru akışını devam ettirerek Sağlıcak Köyü yakınlarında doğudan gelen ve kaynağını Allahüekber Dağları'ndan alan Penek Çayı ile birleşir. Penek Çayı'nın araştırma sahamız içerisinde kalan uzunluğu 3 km. kadardır. Oltu Çayı, Penek Çayı ile birleştikten sonra araştırma sahamızı Tekeli Köyü yakınlarında terk eder. Oltu Çayı bir süre kuzeye doğru akışını devam ettirerek Olur İlçesi'nin Köprübaşı Köyü yakınlarında, bir dirsek oluşturarak batıya doğru akar. Oltu Çayı, bu sırada güneyde Dutlu Dağları'ndan, kuzeyde ise Akdağlar'dan gelen derelerle beslenerek Ayvalı Köyü yakınlarında tekrar araştırma sahasına dâhil olur. Bu arada kaynağını Çal Dağı'nın kuzey eteklerinden alan Anzav Deresi ile Sülünkaya Köyü'nün Keçek yaylası yakınlarından doğan Civan Deresi, Oltu Çayı'na dâhil olur. Oltu Çayı'nın toplam uzunluğu 128 km. olup, araştırma sahası içerisinde kalan kısmının uzunluğu, 55 km.'dir. Oltu Çayı'nın toplam akaçlama havzası 5600 km² olup, bu sahanın % 24,6'sını araştırma sahası toprakları oluşturmaktadır.

¹⁵² Özav 1991,33 vd.;Doğu Anadolu'nun hidrografiya özellikleri hakkında geniş bilgi için bk. Arınç 2005,49 vdd.

Araştırma sahamız da 1379,3 km² yüz ölçüme sahip olup topraklarının tamamı akaçlama havzası içerisinde.

Çalışma sahamız dağlık, akarsular tarafından derin olarak parçalanmış ve arızalı topoğrafyaya sahiptir. Olur ve çevresinde 225 kaynak bulunmaktadır. Araştırma sahamızın kuzey ve kuzeydoğusunda 2000–2500 m.’ler arasında yoğunluk kazanan kaynaklar genelde tabaka kaynağı şeklindedir. Sahanın sıcak su kaynakları ise, çok az olmakla beraber önemli sıcak su kaynağı 1800 m. yükseltide bulunan Ilıkkaynak Köyü yakınındaki kaplıca kaynağıdır. Oltu Çayı ile Oltu Çayı’na karışan dereler ve bunların yan kolları Olur İlçesi ve çevresinin akarsu ağını meydana getirir. Olur Çayı, Tavusker Deresi, Vangit Deresi, Kumlu Dere ve Mağara Dereleri Oltu Çayı’nın araştırma sahamıza girdikten sonra almış olduğu en önemli kollarını oluşturmaktadır. Oltu Çayı, Olur İlçesi ve çevresinin ana akarsuyunu oluşturmaktadır. Çalışma sahamızı doğu-batı istikametinde geçen Oltu Çayı’nın, aşağı çığırı ise çalışma sahamızın güneyinde yer almaktadır¹⁵³.

Narman Suyu, Narman İlçesi’nin güneydoğusunda Güllü Dağ (2500 m), güneyindeki Tellit Tepe-Göktepe ve güneybatısındaki 2500 m. yükseklikteki dağlık alanlardan kaynağını alarak kuzey yönde akışını devam ettirmek suretiyle doğu ve batıdanda birçok derenin sularını da kendisine dâhil ettikten sonra, Oltu İlçe merkezinin güneybatısında bulunan Büyüksivri Tepe ile Buzağı Tepe (2711 m)’den de kaynağını alarak güneybatı-kuzeydoğu istikametinde akarak Büyük Çay ile buluşur. Burada Oltu Çayı ismini alır. Oldukça geniş bir vadide akışını devam ettiren Oltu Çayı kuzeydoğuda yaklaşık 2500 m.yükseltideki tepelik alanlardan kaynaklanan derelerinde suları ile beslenerek güneybatı-kuzeydoğu istikametinde akışını sürdürerek Aşağıkumlu yakınlarında kuzeye doğru akar ve Kaledibi Köyü yakınlarında çalışma sahamıza girer. Çalışma sahamıza dâhil olan Oltu Çayı, doğudan Kundun Tepe (2114 m)’nin güney yamaçlarından kaynağını alan Keçikom Dere, batıdan Tipili Tepe (2173m.)’nin doğuya bakan yamaçlarından kaynağını alan Kırmızıtaş Dere ve Kutlu Tepe (1918 m)’nin güney yamaçlarından kaynağını alan Mazgerek Dereleri’nin sularını kendisine katarak önce kuzeybatıya doğru yönelir. Akabinde Coşkunlar Köyü civarında kuzeyden gelen Olur Çayı ile buluşur. Kuzey istikametinde, Vangit Deresi ve Tavusker

¹⁵³ Tüzemen 1991,32 vd.

Deresi de Oltu Çayı ile buluşur. Güney istikametinde ise, kaynağını Kotek Dağı (2115 m)'nin kuzey yamaçlarından alan ve aynı zamanda birkaç kaynağın birleşmesi ile meydana gelen Kumlu Dere ve Mağara Dereleri'nin sularını da kendisine dâhil ettikten sonra Çoruh Nehri ile buluşmak üzere çalışma alanımızdan ayrılır. Oltu Çayı'nın çalışma sahamızdaki uzunluğu yaklaşık olarak 35 km.kadardır¹⁵⁴. Olurdere Köyü çevresinde Alabalık Deresi ve Kızıлтаş Dereleri Olur Çayı ismini alır. Akabinde Köprübaşı Köyü'nün doğusunda Oltu Çayı ile buluşur. Çalışma sahamızın kuzeydoğusundaki Harami Tepe'den (2313 m) kaynağını alan Alabalık Deresi, güneybatıya yönelerek dar ve derin yarılmış bir vadiyi de geçtikten sonra 2135 m. yükseltideki Karın Tepe'nin güney yamaçlarından kaynağını alan dere ile Altınkaya Köyü çevresinde buluşur. Kible Tepe (2202 m)'nin güney ve güneydoğu yamaçlarından birkaç kaynağın sularını alan Kızıлтаş Deresi, kuzeybatı-güneydoğu istikametinde akarak doğu ve batıdan büyüklü küçüklü birkaç dereninde sularını kendisine dâhil ettikten sonra Alabalık Deresi'ne dökülür. Doğudan Aşağıkaracasu Köyü yakınlarında Ziyaret Dağı (2438 m)'nin, kuzey yamaçlarından kaynağını alan Akpınar Deresi'nin, sularını da kendisine dâhil ettikten sonra batıya yönelen Alabalık Deresi, Olurdere köyü civarında, Olur İlçe merkezinin kuzeyindeki tepelik alanlardan kaynağını alan birkaç dere ve Akdağların kuzey yamaçlarından kaynağını alan dere, Alabalık deresi ile birleşmek suretiyle Olur Çayı'nı meydana getirirler. Olurdere Köyü'nden Oltu Çayı ile birleştiği yere kadar olan uzunluğu 5 km.yi bulan Oltu Çayı'nın Alabalık Deresi ve yan kollar ile birlikte uzunluğu yaklaşık olarak 110 km.'dir. Tambol Tepe (2482 m)'nin güneydoğu yamaçlarından kaynağını alan ve kuzeydoğu-güneybatı istikametinde akarken kuzeybatıdan gelen birkaç derenin sularını da kendisine dâhil ettikten sonra Harman Tepe'nin kuzeye bakan yamaçlarında Nahit Dere, Bulanık Deresi ile buluşur. Bulanık Deresi ise Sarıbaba Tepesi (2605m) yamaçlarından kaynağını sağladıktan sonra güneybatıya doğru akar. Bu dere Eğlek Köyü çevresinde Halila Dağı'ndan kaynağını alan Çırak Deresi ile birleşerek batı istikametine doğru akışını sürdürür. Bulanık Dere Beşkayaköyü civarlarında Kızıldere ismin alır. Bu dere Çataksu köyü civarlarında

¹⁵⁴Tüzemen 1991,33 vd

Tavusker deresi ile buluşur. Malakeş dere Tavusker deresinin önemli kollarından biri olup, Zinarek Tepe'den kaynağını alan Urut dere ile Asamel Tepe'den kaynağını alan Mağara Deresi ile birleşerek Carikev Deresi ismini almaktadır. Carikev Dere, kuzey güney istikametinde dar bir vadide akışını devam ettirirken doğu ve batıdan birkaç derenin sularını da alarak Şalpazarı Köyü civarlarında Malakeş adını alır. Sözü edilen bu dere batıdan Çataksu Köyü'ne dâhil olduktan sonra Kızıl Dere ile buluşur ve Tavusker Deresi'ni meydana getirir. Tavusker Deresi'nin takribi uzunluğu 9 km. olup, yan derelerle birlikte 80 km.lik yekûn uzunluğa ulaşmaktadır. Çalışma alanındaki akarsuların yekûn uzunluğu takribi olarak 250 km. kadardır. Akaçlama alanı ise, 800 km²'dir¹⁵⁵.

1.2.5.Ulaşım

Çalışma sahamız içerisinde yer alan Oltu İlçesi, çevre il ve ilçeler ile irtibatını sadece karayolu ulaşımıyla sağlayabilmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi'ni Çoruh Vadisi boyunca Doğu Karadeniz kıyılarına bağlayan doğal bir yol üzerinde bulunan Oltu İlçesi, aynı zamanda çevre ilçelerin de merkezi konumundadır¹⁵⁶. Oltu İlçesi'nde yolu bulunmayan köy yoktur. Fakat köy yollarının standartı oldukça düşük olmakla birlikte, Oltu'yu Erzurum ve Artvin'e bağlayan ana yollar, asfaltla kaplanmıştır. Çalışma sahamızda çoğunlukla köy yerleşmelerinin ana yolla bağlantısını stabilize yollar sağlamaktadır. Oltu İlçesinin en sık karayolu ulaşımı, Erzurum İl merkezine doğru yapılmaktadır. Oltu şehrinin İl merkezine uzaklığı yaklaşık olarak 124 km (114 km)¹⁵⁷ olup doğudan Şenkaya (Erzurum), kuzeyden Olur (Erzurum), kuzeybatıdan Yusufeli (Artvin), güneyden Narman (Erzurum), güneybatıdan Tortum (Erzurum) ve batıdan Uzundere (Erzurum) İlçe yönetim bölgeleri ile de karayolu bağlantısı mevcuttur¹⁵⁸.

Oltu-Artvin karayolu bir diğer çalışma sahamız içerisine giren Olur İlçesi'nde çevre İl ve İlçelerle ulaşımını sağlamaktadır. Mahalli önemi olan yollar ise; çalışma sahamızın içindeki köylerin birbirleriyle ve ilçe merkezi ile

¹⁵⁵ Tüzemen 1991,35

¹⁵⁶ Özav 1991,232; Tümertekin 1987,24

¹⁵⁷ http://www.oltu.gov.tr/_Kmk1/web/gozlem.aspx?sayfaNo=55/04.05.2006

¹⁵⁸ Özav 1991,233; Yıldırım 1998, 2.

http://www.yerelnet.org.tr/iller/ilce.php?ilce_adi=OLTU/03.05.2006;

<http://www.erkurum-bld.gov.tr/?link=1&dt=25026&vars=25047/03.05.2006>

ulaşımı sağlar. Doğu'nun en canlı yollarından biri olan ve Evliya elebi'nin de geçtiği Erzurum-Oltu-Ardahan yolu çalışma sahamızın güneydoğusunda yer almaktadır¹⁵⁹. Doğal yollar (naturbahnen) tarih boyunca ana ulaşım şebekesinde ortaya çıkan yönler gibi algılanabilir. Buna rnek ise; Oltu-Artvin karayolu üzerinde Oltu ayı vadisi boyunca sıklıkla gözetleme kulelerinin görülmesi, bu yolun istikametinde herhangi bir değişikliğin fazla meydana gelmediğini ispatlamaktadır¹⁶⁰. Oltu ayı vadisi boyunca Oltu-Artvin karayolu geçmektedir.

1.2.6.Madenler

Çalışma sahası, başta linyit yatakları olmak üzere, birçok doğal maden yataklarına sahiptir. Bilhassa bölgede bulunan linyit yatakları hem bölgenin yakacak ihtiyaını karşılamakta, hem de önemli bir işgücü istihdamı sağlamaktadır. Ayrıca bölgede birçok konumda oltutaşı, bakır, kükürt, pirit, asbest, arsenik, kayatuzu, manganez ve boraks yatağı mevcuttur. Oltu İlçesi civarında yer alan Duralar (Stkans) , Kemer kaya, Demirtaş (Hanege) ve Günlüce (Ezinsor) köylerinde, linyit yatakları bulunmaktadır¹⁶¹. Yukarıda sözü edilen yatakların yanı sıra bölgede, Oltu İlçe merkezinin 14.5 km. kuzeydoğusunda Tuzla Köyü yakınlarında bulunan, kayatuzu yatakları da bölge ekonomisi için büyük bir önem arz etmektedir. Oltu İlçesi için bir diğer önemli doğal kaynak ise, İnci Köyü'nün Petekli yöresinde bulunan manganez yataklarıdır¹⁶².

Jeolojik ve Jeofizik alışmalar yeterli ölçüde yapılmadığı için Olur İlçesinin doğal kaynakları hakkında elimizde fazla bir bilgi yoktur. Çalışma sahamız içerisinde bilinen ve işletilen tek doğal kaynak Oltu taşı ocaklarıdır. Oltu taşı bitkisel kökenli sedimenter bir teşekkül olup uzun alevli zayıf taşkömürüne çok yaklaştığı gibi linyit kömüründen de farklılık arz etmektedir. "Jayet" ismi verilen yüksek kaliteli bir kömür olduğu ifade edilmektedir¹⁶³. Oltu taşı işletmeciliği Oltu ayı vadisi ile Tavusker Deresi boyunca, Yeşilbağlar, Yolgzler, Ormanağzı, Taşlıky ve ataksu köylerinde yapılmakta ve bu sahlarda

¹⁵⁹ Selen,1949,102; Tüzemen 1991,210.

¹⁶⁰ Tüzemen 1991,210;Gürsoy 1974,26

¹⁶¹ zav 1991,215 vd.

¹⁶² zav 1991,227;Doğu Anadolu Madenleri hakkında geniş bilgi için bk.Arınç 2005,87 vd.

¹⁶³ Tüzemen 1991,204;Zengin 1956, 148 vd.

200'ün üstünde açılıp kapatılmış ocak bulunmaktadır¹⁶⁴. İsmi Oltu İlçemizden alan Oltutaşı, çeşitli süs eşyalarının yapımında kullanılmaktadır.

¹⁶⁴ Tüzemen 1991,204

BİRİNCİ BÖLÜM

1.OKÇULAR/BERTA ÇAYI HAVZASI VE ÇEVRESİNİN TARİHİ COĞRAFYASI

1.1.Tarihi Coğrafyanın Önemi

Tarihi coğrafya, iskân yerlerinin kuruluş ve gelişmesi ile demografik, iktisadi ve sosyal yönlerini inceleyen bir disiplindir¹.

Tarih ve coğrafyayı “biri olmadan diğerrinin yaşayamayacağı kız kardeşler” olarak kabul eden ve beşerî coğrafyanın önemini vurgulayarak, bu alanda da önemli eserler veren Alman bilim adamı Carl Ritter²’ bu hususa ilk dikkati çeken kişi olmuştur. Ritter “Yeryüzü ve sakinleri karşılıklı ilişki içindedirler. Dolayısıyla da tarih ve coğrafya birbirlerinden ayrılmamadırlar” görüşünü savunarak çalışmalarını yeryüzünde olayların birbirine bağlantılarını anlama üzerinde yoğunlaştırmış ve düşüncelerini bölgesel çalışmalarda ortaya koymuştur. Yine Ritter “coğrafya insanla dolu yeryüzünün incelenmesidir; fakat dünyanın çeşitli alanları, yeryüzünün kısımları olarak kendi başlarına incelenemezler; yeryüzündeki çeşitli alanlar birbirleriyle ve dünya ile ilişkili olaylar sonucunda oluşan belirli karakterlere göre incelenmelidir; coğrafi görünüm değil, bu görünümün insanla ilişkisi ele alınmalıdır.” fikrini ortaya atmış ve böylece “coğrafi ortama” ilk dikkat çeken coğrafyacı olmuştur³.

Türkiye’de ise bu konu üzerinde ehemmiyetle duran coğrafyacılarından biri İstanbul Üniversitesi Coğrafya enstitüsünde de uzun yıllar coğrafya derslerine giren ve çok değerli coğrafyacılarımızdan biri olan Ord.Profesör.Ali Tanoğlu

¹ Kütükoğlu 1997,12

² 1779-1859 tarihleri arasında yaşayan Carl Ritter, 1822 ile ölüm yılı arasında yayınlanan 19 ciltlik Die Erdkunde (Coğrafya) adlı eseri ile ün yapmıştır. Alexander von Humboldt (1769–1859) ile birlikte modern akademik coğrafyanın kurucusu, günümüz coğrafyanın “büyükbabaları” sayılmaktadır. Von Humboldt fiziki coğrafya, Ritter ise beşerî coğrafya üzerinde ağırlıklı olarak durmuştur. Prof. Dr.Erol Tümertekin ve Prof. Dr. Nazmiye Özgüç’ün ifadesi ile “Tarihten esinlenme gücü Ritter’in özgün yanlarından biri; (doğa ve tarih) birbirine bağlı, düşüncelerinin sürekli gidip-geldiği iki terimdi.” Ritter’in tarih ve coğrafya üzerindeki görüşünü en güzel şekilde ifade etmektedir. Prof. Dr. Erol Tümertekin ve Prof. Dr. Nazmiye Özgüç’ün Ritter hakkında verdiği malumata göre, “Ritter,1845 ‘de, İngiltere’deki Royal Geographical Society-Kraliyet Coğrafya Derneği tarafından (zamanının ilk coğrafyacısı) olarak nitelendirilip onurlandırılmıştır. Ölümüne kadar süren öğretim görevi sırasında “insanların mekânı nasıl örgütlediği ve kullandığı”nı açıklamaya çalışan kuralları belirlemeye yönelik olarak uyguladığı çalışma programı, çoğu 19.yy’ın ikinci yarısının seçkin coğrafyacıları haline gelen birçok öğrenciyi etkilemiş ve teşvik etmişti.” Ritter’in bu konu üzerindeki ağırlığı çok daha iyi görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk.Tümertekin – Özgüç 2002,24

³ Tümertekin – Özgüç 2002, 23

olmuştur. Ona göre, beşeri coğrafyayı “Beşerî coğrafyanın konusu insan topluluklarının yeryüzü ile münasebetleri, bu toplulukların yeryüzünün diğer olayları ile bağlantı, karşılıklı aksiyon ve reaksiyonları dâhilinde incelenmesidir” olarak tanımlamış ve “Beşeri coğrafyanın en çok faydalanabileceği başlıca tabîî ve sosyal bilimler; bir bütün teşkil ettiği fizikî coğrafyadan başka; tarih, antropoloji, etnoloji, sosyoloji ve politik ekonomidir.”⁴ görüşünü savunmuştur.

Bugün araştırılan bir alanın geçmişteki coğrafyasını ortaya koyan tarihi coğrafya, bilhassa insanın, yeryüzünde yaşamaya başladığı andan günümüze kadar geçen süre içinde oluşturduğu yerleşmeler ve yaptığı ekonomik etkinliklere ait kalıntılar ile çeşitli kültür öğelerinin alanda araştırılarak ortaya çıkarılması sonucu o devirlere ait coğrafi bilgilere bakılarak geçmişin coğrafyasının ortaya konulması sağlanır. Yazılı belgeler içindeki coğrafi bilgilerin derlenip düzenlenerek değerlendirilmesi yapıldıktan sonra belirlenen yerin belirlenen zamana ait coğrafyası çağdaş coğrafya ilke ve yöntemlerine göre ortaya konulur. Bunun sonucunda coğrafi planlamanın yapılmasında geçmişte nasıl olduğuna bakılarak, günümüzle karşılaştırmalar yapılarak gelecek planlanır.

Yukarıda ki tanımdan da yola çıkarak tarihin ne olduğuna kısaca değinmek gerekirse Tarih; Fransız Annales Okulu kurucularından March Bloch dediği gibi “zaman içinde insanların ilmi” veya yine Annales Okulu mensuplarından büyük tarihçi Fernand Braudel ifadesi ile de “bütün tarihlerin toplamı, geçmiş hal ve gelecekteki mesleki kabiliyet ve bakış açılarının bir araya gelmesi” olarak açıklayabiliriz⁵.

Tarih sözcüğünün kökeni bahsine gelince; Tarih derken, historia, tevârih, ve bilhassa tarih felsefesi açısından geçecek olan res gestaé sözcüklerinin anlamlarına bakmamız gerekmektedir. Aslı Yunanca olan Latinlerin tarih kelimesi historia; müşahhas bir malzeme, somut bir malzeme, bilgi demektir. Arapça’daki tarih kelimesinin kökü ay bilgisi yani takvim bilgisi olarak izah edebiliriz. ‘Geschichte’ ise Almanca hikâye manasına gelmekte ise de ‘olmuş’ anlamı taşıdığı için ‘story’ anlamı taşımaz⁶.

⁴ Tanoğlu 1966,3

⁵ Kütükoğlu 1997,1 vd.

⁶ Ortaylı 2003, 5

Tarihin temel unsurlarına gelince; Yer (mekân), zaman ve insandır. Bu üç unsur olmadan tarih olgusundan bahsetmek mümkün değildir⁷. Bilindiği üzere bütün vakalar coğrafi bir mekân üzerinde meydana gelir. Mekânın tasviri, olayların değerlendirilmesi açısından çok önemlidir. Burada Coğrafya bilimine başvururuz. Coğrafi şartlar, tarihe şekil verir ve gelişmesine yardım eder. Binlerce yıl boyunca deniz kıyıları, nehir ve göllerin çevreleri, vahalar gibi topraklar, insanların yerleşmeleri için en elverişli alanlar olmuşlar; bilinen Dünya tarihinde büyük medeniyetler buralarda doğmuş ve uzun süre tarih sahnesinde kalmayı başarmışlardır. Bunlara örnek vermek gerekirse; M.Ö. II. bin yılda Anadolu'ya hâkim olan Hitit Devleti⁸ Kızılırmak ve Yeşilırmak nehirlerinin bulunduğu bölgeye yerleşirken, Doğu Anadolu'da M.Ö. 9-6. yüzyıllar arasında ortaya çıkan Urartu Krallığı⁹ ise Van ve Urmiye gölleri arasındaki bölgede güçlü bir devlet olarak ortaya çıkmıştır¹⁰. Anadolu'nun yanı sıra Nil'in hediyesi olan Mısır Medeniyeti, Fırat ve Dicle'nin insanlık âlemine bahşettiği Mezopotamya ve onun geliştirmiş olduğu medeniyetler, Ganj ve Brahmaputra nehirlerinin geliştirdiği Hint Kültürü, Tuna, Ren, Elbe, Seine, Loire ile Po nehirlerinin geliştirdiği Avrupa medeniyetleri günümüz dünyasını hala etkilemektedir¹¹. Bu kültür ve medeniyetlerden de anlaşılacağı üzere coğrafi faktörler insan topluluklarını ve bu toplulukların siyasi, ekonomik, dini ve kültürel hayatlarını olumlu ya da olumsuz olarak etkilemiş ve etkilemeye de devam edecektir.

Araştırma sahamız içerisinde yer alan Anadolu "*Anatolia*"¹² yani küçük Asya toprakları, Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları tarafından çevrelendiğini ve Asya ile Avrupa kıtaları arasında da bir köprü vazifesini gördüğünü dikkate aldığımız da Batıdan Akdeniz medeniyetlerinin oluşturduğu Eski Batı, Güneydoğudan Mezopotamya ve Mısır gibi Eski doğu dünyaları tarafından

⁷ Memiş 1990a, 7 vd; Ünsal 2006, 24

⁸ Memiş 1989, 4, 24.; Hititler hakkında daha geniş bilgi için bk., Alp 2000, 57 vdd.; Alp 2003, 42 vdd.; Dinçol 1982, 18 vd.; Sevin 2003, 174 vd.; Kınal 1991, 82 vd.; Akurgal 1995, 53 vd.; Akurgal 2001, 53 vdd.; Umar 1999, 31.; Akurgal 1999, 49.; Lloyd 1998, 25.

⁹ Memiş 1989, 4.; Urartular hususunda geniş bilgi için bk., Akurgal 1999, 247; Belli 1982a, 139 vd.; Çilingiroğlu 1994, 24 vd.; Sevin 2003, 201 vd.; Tarhan 1986, 285 vdd.; Erzen 1992, 24 vd.; Akurgal 1995, 175.; Umar 1999, 198.; Lloyd 1998, 101.

¹⁰ Ünsal 2006, 26

¹¹ Kütükoğlu 1997, 11

¹² Memiş 2003, 3

çevrilen bu köprü, bir kültür aracılığı görevi yerine getirmiş olduğunu görmekteyiz. Anadolu'nun diğer bir özelliği ise, boğazlar aracılığı ile Karadeniz'i Akdeniz'e bağlayan bir su yoluna sahiptir¹³. Anadolu'nun tüm bu özelliklerini dikkate aldığımızda doğunun dini, sanatı ve uygarlığı batıya yani Yunanistan üzerinden Avrupa'ya geçmesine imkân tanımakla birlikte, aynı zamanda Yunan ve Avrupa medeniyetlerinin de bu köprüden İskender'in öncülüğünde Asya'ya yayıldığını görmekteyiz¹⁴.

Anadolu coğrafyasının diğer bir özelliği de; Anadolu Asya'dan batıya doğru uzanan İran platosunun devamı olduğundan genellikle dağlık ve yüksek bir yayla özelliği taşımaktadır. Anadolu'nun yüksek bir yayla ve arızalı oluşu, yüksek dağlar arasında sulak ve yerleşmelere elverişli vadilere imkân vermiştir¹⁵. Prof.Dr. Ekrem Memiş'inde dikkat çektiği bu husus üzerindeki görüşü “Anadolu'nun kuzeyden ve güneyden yüksek sıradağlarla kuşatılmış olması ve pek az yerden geçit vermesi bu yönlerden yapılacak olan birçok kavimler göçüne imkân tanımazken, Batı Anadolu bölgesindeki dağların denize dik olarak uzanması, pek çok istilacının, bu dağ oluklarından geçit bularak, Anadolu'nun ortalarına kadar ulaşmalarını mümkün kılmıştır. Ayrıca güney ve kuzey yönlerinde denize paralel olarak uzanan sıra dağlar, Orta Anadolu'da yerleşen kavimlerin, bu dağların arkasında oturan kavimlerle kültürel münasebetlerini de engellemiştir. Örneğin; Karadeniz bölgesinde kabileler halinde yaşayan ve Hitit Devletini, kuruluşundan yıkılışına kadar devamlı olarak rahatsız eden barbar Gaşka kavimlerine ulaşmak¹⁶ ve onları kültürel yönden etki altına almak mümkün olmadığı gibi, Toroslar'ın arkasında oturan Kizzuvatna krallığı¹⁷ da, bu dağlar yüzünden, Anadolu Kültürünün değil, daha ziyade Mısır kültürünün etkisi altında kalmıştır.” Anadolu Coğrafyasının önemini ve özelliklerini en güzel şekilde ifade etmektedir.

Anadolu'da yapılan kazılar neticesinde ilk yerleşimlerin tarihini günümüzden on bin yıl öncesini işaret etmekte ise de şehir olarak ilk

¹³ Erzen 1992, 1 vdd.; Lloyd 1998, 1.; Ramsay 1960, 23.; Sevin 2003, 1; Kınal 1991, 1.;Yücel 1987, 4 vdd.; İzbirak 1984, 1.; Memiş 1989, 3.; Tunçdilek 1986, 9.

¹⁴ Ramsay 1960, 1. Ünsal 2006, 25

¹⁵ Kınal 1991, 2.;Yücel 1987, 7-8.; İzbirak 1984, 7.; Ünsal 2006 ,25

¹⁶ Memiş 2003 ,4. Gaşkalar hakkında daha fazla bilgi için bkz.Von Schuler,Die Kaskaer 1965

¹⁷ Memiş 2003 ,4 Kizzuwatna hakkında daha fazla bilgi için bkz.Goetze 1940

değerlendirilebilecek yerleşim yerleri ancak üçüncü bin yılı sonlarında ortaya çıktığını görmekteyiz¹⁸. Mağaralar, Paleolitik ve Mezolitik Çağ'ın ilk iskân yerleri olmuş, Neolitik Çağ'da ise açık alanlara yönelme başlamış, kerpiçten yapılan konutlarla köy yerleşmeleri ortaya çıkmıştır. Kalkolitik Çağ'a gelindiğinde ise, Anadolu'da ki iskân politikalarında fark edilir bir gelişim husule gelmiştir. Anadolu konutları için Kerpiç mimari bu çağda da önemini korumuş ve iskân yerlerinin hızlı artışı Tunç çağın da, kent denilen olgunun ortaya çıkmasına sebep olmuştur¹⁹. Tunç Çağı'nda temelleri atılan kentlerin hemen hepsi surlarla çevrilmiş ve kentler hariçten gelecek tehlikelere karşı koruma olanağını sağlamıştır. Bu kültürü doğuda Van'dan batıda Ege denizine, kuzeyde Karadeniz'den güneyde Akdeniz'e kadar görmekteyiz²⁰. Anadolu'da yerleşme, kır ve kent üzerine kurulmuş ikili yerleşme sistemi²¹, tarihin her döneminde görülmektedir.

1.2. Okçular/Berta Havzası ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası

Araştırma bölgemiz içerisinde yer alan Okçular/Berta Çayı Havzası ile Ardahan İlçesi idari olarak Artvin İli sınırları içerisinde arasında yer almakla birlikte, Oltu Çayı Havzası ve Olur İlçesi ise yönetim açısından Erzurum ili sınırları içerisinde bulunmaktadır. Anadolu yarımadasının kuzey kesiminde, Karadeniz bölgesi sınırları dâhilinde yer alan Artvin iline bağlı bir ilçe olan Şavşat, doğuda Ardahan İl merkezi ile Hanak İlçesi, batıda Artvin merkez ve Borçka ilçesi, kuzeyde Gürcistan, Kuzeydoğuda Posof ilçesi, güney ve güneybatıda ise Ardahan İlçesi ile çevrilidir. Şavşat İlçesi 1317 km²'lik dağlık ve engebeli arazi üzerine yer almaktadır. Sözü edilen ilçenin dört yanı yüksek dağlarla çevrili olup, 3.537 m.ye kadar çıkan Karçkal Dağları, İlçenin batı ve kuzeybatı istikametini sınırlandırmaktadır. İlçenin kuzeyinde de Sivritepe/Arsiyan (2.250 m.) ve Cin Dağları (3000 m.) yer almaktadır. Ardahan-Artvin sınırlarını oluşturan Yalnızçam silsilesinden 2.650 m. yükseklikteki Sahara Dağları doğuda bulunduğu gibi 3.050 m.ye kadar çıkan Karagöl dağları da güneyde büyük bir

¹⁸ Ünsal 2006 , 25

¹⁹ Sevin 2001, 1.; Baykara 2000, 1.; Tunçdilek 1986, 9-15.; Ünsal 2006, 27; İnsanoğlunun kullandığı iskân birimlerinin detayları hakkında daha fazla bilgi için bk., Tanoğlu 1969, 214 vdd.

²⁰ Tunçdilek 1986 ,15

²¹ Tunçdilek 1986 ,38

ihtişamla yerini almaktadır. Şavşat'ın rakımı ise, minimum 950 m., maksimum ise 1850 m. olup, ilçenin merkezi ise 1100 m.dir²².

Şavşat İlçesi akarsu bakımında da zengin olup, ilçede çok sayıda buzul gölü yer almaktadır. İlçede yer alan göllerin en büyüğü ismini de bulunduğu dağlara verdiği Karagöl'dür. Sözü edilen göl sulama amaçlı kullanıldığı gibi içerisinde de bol miktarda alabalık bulundurmaktadır. Milli parklar kapsamı içerisinde yer alan ve Meşeli Köyü orman içi mevkiinde bulunan ikinci bir Karagöl'de mevcut olup, bölge insanı tarafından piknik ve mesire alanı olarak faydalanılmaktadır. Araştırma sahamızda Pınarlı Köyü yakınlarında Balık Gölü, Arsiyan yaylasında ise Kız Gölü, Boğa Gölü ve Koyun Gölü olarak bilinen göllerde mevcuttur²³.

Araştırma sahamız içerisinde kısmen yer alan Erzurum ili, Trans-Kafkaslarla ve İran üzerinden gelen tabii tarihi yolların birbirine kavuştuğu; Anadolu'nun kapısı niteliğinde coğrafi alan üzerinde yer alır. Bu alan Yeni Hitit Devleti çağında (M.Ö.1410–1180), HAYAŞA M.Ö.13.yüzyılın başlarından itibaren de DAYA(E)Nİ olarak isimlendirilen krallıkların çekirdek topraklarını meydana getirmektedir²⁴. Yine kısmen araştırma sahamız içerisinde yer alan Artvin ili ise Kolkhis adı verilen topraklar içerisinde yer almaktadır. Antik kaynaklarda Kolkhis yöresi, kuzeydoğu Anadolu'da yer almakla birlikte, doğusunda İberia (Gürcistan), batısında Pontus Euxeinos, kuzeyinde Kafkas dağları ve güneyinde Armenia ile sınırlı olan bir alanı kaplamaktadır. Herodotos'un eserine bakıldığında, Kolkhislilerin köken olarak Mısır'a dayandırıldığı görülmektedir²⁵.Yukarıdaki coğrafi tetkikten de anlaşılacağı üzere araştırma bölgemiz içerisinde yer alan Okçular/Berta Çayı Havzası'na tabîi alan Şavşat “Madzakhél-İmerkhev (Şavşat'ın meydancık bucağı)-Şavşet” ve güneybatı komşusu olan Ardanuç “Adranoutzion”²⁶ Kolhislerin ülkesi olarak kabul

²² www.kenthaber.com/ IlceDetay.aspx?ID=119 . 08.03.2006; www.artvin.gov.tr.08,03,2006.

²³ www.artvin.gov.tr.08,03,2006

²⁴ Pehlivan 1984 13;Yıldırım,1998, 2

²⁵ Herodotos, II. 104.; Işık 2001, 13.

²⁶ ‘Adranoutzion’, Bizans İmparatoru Konstantinos Porphyrogennetos'un ülke yönetimi ile ilgili eserinde geçen ve Gürcistan dolaylarının anahtarı diye tanımlanan bir hisar. Tarkan bunu şimdiki Ardanuç'a denkleştirmektedir. Winfield/Bryer ise, Ardanuç'un tarihsel adını Ardanoutizon olarak

görmektedir. Antik kaynaklara göre Kolhisin batısında bulunan Pontus'un²⁷, batıda Halys (Kızılırmak) Nehri, doğuda Kolkhis, kuzeyinde Euxeinos (Karadeniz) ve güneyinde de Kappadokia Armenia (Doğu Anadolu) bulunmaktadır. Bu bölge antik yazarlar tarafından Karadeniz'in güney kıyılarını tanımlamak amacıyla üzerinde durulmuştur²⁸.

Berta ismi hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Kırzioğlu, Togan ve Durmuş'un Sakalar hakkında verdiği bilgileri dikkate aldığımızda Berta isminin Saka hükümdarı "Bartatua" dan geldiğini söyleyebiliriz. Kırzioğlu'nun Sakalar hakkında verdiği bilgiye göre "*Son veya İkinci-Kimmer Göçleri'ni kovalayan Sakalar, M.Ö.680 yılında Dağıstan üzerinden gelerek Kür, Aras ve Çoruk boylarına yayılmış; Öncü kolları da Urmiye-Gölü güneyinde Asurlu ülkesine varmıştı. Bu sırada, yukarıda anılan "atlıgöçebe" savaş usulüne dayanamayacağını kestiren Asur kralı Asarhaddon (681-669), kızlarından birisini "Aşkuzay (Saka) hükümdarı Bartatua" ile evlendirip, onu güveği edinme yoluyla, ülkesini istilâdan koruyabilmişti. Yurdumuzda ilk "Umumi Türk Tarihi Kürsüsü" nün kurucusu ve başı olan rahmetli hocamız A.Zeki V.Togan "Umumî Türk Tarihine Giriş" kitabında bütün kaynakları inceleyerek: Saka ile Masagetler'in, ana/hâkim unsurunun "Türklüğü"nü işleyip, ortaya koymuş, çivi yazılı Asur belgelerinde "Bartatua oğlu Madova/Maduva" ve Herodot'ta, "Protothyas oğlu Madyas" diye anılan Cihângir Saka Hükümdarı'nın, 654-626 yılları arasında hâkim olduğu, bunun çağında Sakalar'ın: İran, Anadolu, Suriye ve Filistin'e hakim olup,Sina'da Mısır ülkesine dayanınca,Firavun III.Psammatik'ten 634'te "armağanlar" adıyla harâç aldığı,Kür-Aras arasında "Sakasen" ve Kür başlarında (Artvin'i de içine alan) "Gobaren" adlı eyaletlere yerleşen kollarının, buralara adını verdiği....." Saka hükümdarı Bartatua'nın ve oğlu Madova/Maduva'nın güçlü birer kral oldukları ve Artvin Bölgesi dâhil pek çok yeri feth ettikten sonra isimlerinin buralara yerleşen kolları tarafından verildiği*

kabul etmektedirler. Ayrıca Doğu Karadeniz'de Adra taksının varlığını Edre, Trapezountos/ Trapezous gibi isimlerde de görülmektedir. Geniş bilgi için bkz. Umar 1993, 20

²⁷ Umar, Pontos kelimesinin köken ve anlamını ifade ederken, kelimenin Hellen dilinde *Deniz*, manasına geldiğini, Pontos Euxenios kelimesinin ise Yunanlıların Karadeniz'den tereddüt ettikleri için *Yabancılar Dost Deniz* anlamında kullandıklarını açıklamaktadır. Umar 2000, 1.

²⁸ Strabon, XII. I. 4.; Işık 2001, 11.; Umar 2000, 6.Ünsal 2006 ,27

sonucuna varabiliriz²⁹. Kırzioğlu'nun verdiği bu bilginin yanı sıra dikkate değer bir diğer hususta Kür'ün sağında ve Gence'nin güneydoğusunda bugün “Berde” İslam Kaynaklarında “Bar'da'a” ve bazı kaynaklarda “Partav” olarak anılan şehrin merkez olduğu, Karabağ/Aran kesimine, “Saka-Sen” söylenmesi de görüşümüzü kuvvetlendirmektedir³⁰. Yerel araştırmacı yazar ve öğretmen olan Bahçeci'de, Berta adının kökeni hususunda bizimle aynı görüşte olup, sözü edilen isim hakkında fikirlerini şöyle izah etmektedir³¹: “*İskit /Saka Türkleri M.Ö. 680 yıllarında Başbuğları Barta/Barta-tua ile Güney Kafkasya-Aras-Kür-Çoruh Havzalarına gelirler. Bu bölgelerde yerleşirler. Çoruh Havzasına yerleşen İskit/Saka Türkleri; Artvin –Barta/ Berta (Ortaköy) Kasabası Bölgesine, Başbuğları ve Hakanları, Barta/Berta/ Barta-tua'nın adını verirler. Barta / Berta bölgesinde Şavşat Çayı üzerine yapılan köprüyede Barta/Berta Köprüsü derler.*”

Şavşat ismi hususunda da farklı görüşler vardır. Şâd; Farsça'da sevinç anlamına gelmektedir. Sümer'in bu sözcük üzerindeki görüşü şudur³². “*Şâd Farsça'da sevinç anlamındadır. Şâd geldi, Key Geldi gibi, sevinçle geldi anlamını taşıyor...*”. Aynı zamanda Şad Eski Türklerde bir ünvan olarak kullanıldığı da görülmektedir. Kuray Kurganlarında çıkan bir maşrapa üzerinde bu ünvan “*şadin erligin eş*” çok daha iyi görülmektedir³³. Yabgu'dan sonra Şad, Tegin gelir³⁴. Kırzioğlu'nun Şavşat ve çevresi hakkında vermiş olduğu bilgiye göre “...Bayburt'tan başka, *İspir, Tortum, Livana* (Yusufeli ile Artvin), *Oltu ve Ardanoç ile Şavşat* gibi bütün Yukarı ve Orta-Çoruk boyları ile Kür boyunun *Göle, Ardahan, Ahıska ve Ahılkelek ile Azgur* kesimlerini içerisine alan “*Atabek-Yurdu*” (görcüce: “Sa-Atabago”) denilen bölgede, 1267 den beri Kıpçaklı Ortodoks Türkler'den “*Atabekler*” sülalesi yarı-müstakil olarak hüküm sürüyordu. Mezheplerinden ve yazı dilleri yüzünden bunların ülkesi de “*Gürcistân*”dan sayılıyordu. Tırabuzon doğusunda “kemer” den Çoruk ağzına varınca Karadeniz kıyıları ise, Gürcülerce “*Canet/Tsaneti*” ve yerlilerce “Laz” bölgesi sayılıyor ve

²⁹ Kırzioğlu 1984,77 vd.

³⁰ Kırzioğlu 1988,87 vdd ;Kırzioğlu 1976,368;Kırzioğlu 1992,16.; İskitler (Sakalar) ve Kralları hakkında daha geniş bilgi için bk. Durmuş 1993,66 vdd.

³¹ Bahçeci 1999,130

³² Sümer 1999,766;

³³ Ögel 2003,146,199

³⁴ Taşağıl 2003,97,107,114; Taşağıl 2004,12,37

Faş/Riyon ırmağı güneyindeki *Gürel/Gurya* Beğliği'ne bağlı bulunuyordu. “Atabekler-Yurdu” ile “Gürel” bölgeleri, başkendi Kutayıs/Kutatis olan *Açıkbaş/İmeret* ülkesi Bagratlı sülalesinin baskısı altında idi....” bu bölgenin tamamen Türk yurdu olduğu ve isimlerinin de Türk olduğu sonucuna ulaşmaktayız³⁵. Kırzioğlu'nun verdiği bu bilginin yanı sıra dikkate değer bir diğer hususta Şavşat ile benzer bir isim taşıyan Nihavend-Kum arasında ve yol boyundaki Şav (Şahve) Sancağı'nın XVI. Yüzyıllarda kayıtlarda geçmesidir³⁶. Şava şehrinin Karakoyunlu Cihânşah zamanında Şehsuvar Beğin nökerlerinden olan Aydın bey tarafından 1452 yılında alındığı da kayıtlarda geçmektedir³⁷. Tüm bu veriler ışığında eski dönemden beri Şavşat İlçesi'nin her şeyi ile bir Türk yurdu olduğunu söyleyebiliriz. Bu görüşlerimizin yanı sıra yerli bir araştırmacı ve yazar olan Torun ise, Şavşat'n ismi hususunda şu ilgi çekici görüşleri ileri sürmektedir³⁸: “1- Oğuz –Partlarından Tayk Eyaleti'nin oymak adlarından “Şavşeti” sancağının Savuş- Şavşi adlı Saka oymağının yurdu olduğu Khorenli coğrafyasında geçmektedir. 2- Kara anlamına gelen “Şav” ile hakandan sonra gelen yetkileri taşıyan kişilere verilen “Şad” ünvanının birleşmesiyle “Şav-Şad” adı verilmiştir.3- Başka bir kaynakta “Şav” Kara, “Şat” kara orman anlamında kullanılmaktadır. 4- Latince kaynaklarda “Şavsethia”, Gürcüce “Şavşati” , Ermenice “Şavşet” ve Arapça “Şavşit” olarak geçmektedir.” Yine yerel bir araştırmacı ve yazar olan Bahçeci'ye göre ise, Şavşat adı “ Şev:1.-İnişli yer, bayır. 2.-Meyilli yer demektir. Örneğin: Tarlada bir çukurun şevi uzanıyordu. Sel çukurunun şevinde mermiler toz bulutu kaldırıyor. Şad: Far. Sevinçli demektir. Şavşat: Dağlarla çevrili meyilli-sevinçli yer demektir. Şavşat adı, Şavşad, neşeli, şen Türk Boyu adıyla da anlamdaştır. Göktürkler de ve Hazar Türklerinde Şad: Hakandan sonra gelen, çoğunlukla Genel Vali görevli-Şehzadelerin ünvanıdır. Şavşad/Şavşat adı İskit/Saka, Göktürk ve Hazar Türklerinden oluşan bir Türk boyu adıyla da eş anlamlıdır.” şeklinde izah edilmektedir³⁹.

³⁵ Kırzioğlu 1976,85 vd.

³⁶ Kırzioğlu 1976, 149 vd. Şavşat ve çevresindeki sancaklar hakkında bk.Kırzioğlu 1976,43 vdd.;

³⁷ Sümer 1999,265

³⁸ Torun 1998,94 vd.;

³⁹ Bahçeci 1999 II/8 ; “Şad”ismi ve ünvanı için için bk. Kafesoğlu 2004,114 vdd; Sever 2001,177.dpn.3.Şavşat İlçesi hakkında genel bilgi için bk. www.Kenthaber.com/IcceDetay.aspx?ID=119 . 08.03.2006

Erzurum iline bağı olan Oltu İlçesi ise yedi coğrafi bölgeden biri olan Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz Bölümü sınırları içerisinde bulunmakla beraber, Erzurum il merkezinin Kuzeydoğusunda yer almaktadır. Oltu Çayı Havzası ve çevresi Jeomorfolojik yapısına bağı olarak birçok nehrin kaynak bölgesini meydana getirmektedir. Bu nehirlerden Çoruh (Harppasos) ve Kelkit (Lykos)'le ilgili olarak antik kaynaklarda detaylı bilgi yer almaktadır. Ünlü yazar ve asker olan Xsenophon, Çoruh nehrinin Taokh (Oltu Çevresi)⁴⁰ ülkesinin çok yakınında yer aldığı, bir kolunun Xsenophon'da Hesperit olarak geçen Herodotos da Saspeir'ler⁴¹ (İspir ve çevresi) olarak ifade edilen toprakları ve diğerinin de Taokların topraklarını suladıktan sonra Kulhi/Kolkhis⁴²'i aştıktan sonra denize kavuştuğunu ifade eder. Xsenophon'un, "Onbinlerin Dönüşü" adlı eserinde, "...Yunanlılar, Taokhlar ülkesinden çıkınca dört plethron eninde olan Harppasos ırmağının kıyısına vardılar. Oradan günde yirmi parasang⁴³ aşır Gymnias adlı zengin ve kalabalık bir şehre ulaştılar..." Gymnias şehri olarak geçen iskân yeri Bayburt İline lokalize edilmektedir⁴⁴. Kelkit (Lykos), klasik yani ilkçağlarda Khaldai/Hald ülkesi⁴⁵ olarak da tanımlanan Bayburt-Gümüşhane topraklarından kaynaklanıp batı istikametinde akarak Erbaa civarlarında Yeşilirmak (Irys)'la birleşir. Herodotos, Saspeir'lerin hudutlarını belirtirken "...Kolkhis'den sonra Media'ya kadar aşılacak yol o kadar çok değildir, zira bu iki bölge arasında tek bir ulus vardır, bunlar Saspeir'lerdir ve onlar arkada kaldıkları zaman artık Media'dır. Med'lerin üst yanında Saspeir'ler, Saspeir'lerin üstünde Kolkhis'liler ki bunlar

⁴⁰ Pehlivan 1984,21;Honigman 1970,158 vd.;Herzfeld 1968,121

⁴¹ Ksenophon, VII,8,25;Karşılaştırma için bk.Herodotos.Historia I.,104,III,40 Lehmann-Haupt 1931,717 vd.

⁴² Diauehi'nin kuzeydoğusundaki Qulha/ Kulhi Ülkesi hakkındaki ilk yazılı belgeler,Sarduri II.'nin bu topraklara düzenlediği sefer kayıtlarında mevcuttur.Pehlivan 1984,22.dpn.37; UKN 1960,no .155 ; Ksenophon, IV,VIII, 8-19; Strabon, XII, III, 18-19.Ayrıca karşılaştırmak için bk. Diakonoff-Kaskai 1981,68 vd.

⁴³ Parasang, Pers ölçüsü olup, Otuz stad, 5 kilometre 328 metre olarak kabul edilmektedir. Ünsal 2006,28.dpn.29

⁴⁴ Pehlivan 1994, 327.; Umar 1993, 300.; Umar 1999, 206.; Ksenophon, IV. VII, 18-19.; Lehmann-Haupt 1931, 720.; Işık 2001, 132-133.; Zehiroğlu 2000, 27.; Bayburt isminin kökeni hakkında geniş bilgi için bk., Umar 2000, 135-136.; Ortaçağda farklı kaynaklarda bulunan ismi ile ilgili olarak geniş bilgi için bk., Özger 2001, 1.;Karadeniz 1997, 6-8.

⁴⁵ Lehmann-Haupt 1931, 716 vd;Ksenophon, IV. III. 4.; Turan 1979, 365.; Özger 2001, 1.

Phasis ırmağının⁴⁶ döküldüğü kuzey denizine (Karadeniz) kadar giderler...” ifadesini kullanmaktadır⁴⁷. Ksenophon’un eserinde Anadolu’daki ülkelerin krallarından söz ederken, “...Hesperit’ler ve Phasian’lar ülkesinde Tribazos...” açıklamasında bulunmaktadır⁴⁸. Akabinde kaynaklarda Sper olarak geçen İspir, Bizans’ın en doğudaki sınır muhtevası olarak kayıtlarda yerini almaktadır⁴⁹. Yusufeli’nin bazı kaynaklarda da, Tortum ve Oltu gibi Taokhlar ülkesi dâhilinde bulunduğu ifade edilmektedir⁵⁰. Yazar ve asker olan Ksenophon eserinin bir bölümünde Taokh’ların ülkesinden “...beş günde otuz parasang aşır Taokh’lar ülkesine vardılar. Yiyecek sıkıntısı çekiliyordu, çünkü Taokh’lar, tüm yiyeceklerini içeri depoladıkları müstahkem mevkilerde oturmaktaydılar...” diye böyle bir açıklamada bulunurken, eserin bir başka bölümünde bu saha hakkında “...bundan sonra Hellenler yüz ayak genişliğindeki Phasis ırmağı boyunca günde beş parasang ilerlediler, bu nehir bir plethron genişliğindeydi, buradan sonra iki günde on parasang giderek dağların ovaya inmek için aşılacak yerinde Taokh’lar ile karşılaştılar...” izahında bulunur⁵¹.

Artvin İl merkezi, Şavşat ve Ardanuç ilçelerine bağlı köylerin mezralarında, dışarıdan bakılınca net olarak fark edilmeyen fakat yaklaşıldığında toprak içinde kemerli semer sırtı biçiminde tavanlı, harçsız taş işçiliği ile inşa edilmiş birçok yeraltı barınaklarına rastlanılır. Dar ve küçük bir giriş yeri bulunan bu barınaklardan içeriye girildiğinde birbirine bağlı odalar şeklinde geniş mekânlar bulunmaktadır. İnsan boyunda keramik küplerin de bulunduğu⁵² bu barınakların dikkate değer olanı olarak Ardanuç ilçesinin Ekşinar Köyü’nün 3

⁴⁶ Yukarıda geçen Phasis Aras ırmağının kolu olan Pasin Çayı olmayıp, günümüzde Gürcistan sınırlarında kalan Rion ırmağı olduğu görülmektedir. Ünsal 2006,29.dpn.33

⁴⁷ Herodotos, I, 104. IV, 37.; Bu konu hakkında bk., Kırzioğlu 1992, 32; Işık 2001, 198.;Ünsal 2000, 16–17.

⁴⁸ Ksenophon, VII. VIII. 25.

⁴⁹ Konukçu 1992, 6.; Honigman 1970, 51. İspir isminin kökeni ve manası için bk., Umar 1993, 349.; Umar 2000, 170-171.; Ünsal 2006,29

⁵⁰ Kırzioğlu 1992, 77, 113, 193.; Kırzioğlu,Yusufeli, Oltu ve Tortum’dan başka Narman ile Şenkaya’nın da Taokh’lar ülkesi sınırları dahilinde kabul edilmesi gerektiğini ileri sürer. Kırzioğlu 1976, 45, 171.

⁵¹ Ksenophon, IV.VII. 1., IV. VI. 4-5.; Işık 2001, 132.

⁵² Özdemir 2002,11. “Halit Özdemir, yerel bir Tarihçi olup, Artvin-İmam Hatip lisesi ile Ardanuç Çok programlı Lisesinde Tarih öğretmeni olarak görev yapmıştır. Yukarıda sözü edilen barınaklar ve keramik küpler onun Artvin Tarihi kitabında geçmektedir. Özdemir’in bahsetmiş olduğu bu mağara, yeraltı barınakları ve girişlerinin benzerlerine çalışma esnamızda da rastladık.”

km. güneydoğusundaki bu köye ait mevrada bulunan yer altı barınaklarını söyleyebiliriz. İçeriden dar girişlerle birbirine bağlı onlarca yer altı odalarının bulunduğu bu barınakların üst kısmında, yani barınak bölgesinin zemininde ise , kireç kaynağı ile daire biçimdeki küçük bir alan üzerine inşa edilmiş mahrutî kubbeli bir yapı bulunmaktadır⁵³.

Bu barınakların benzerlerine M.Ö.401–400 yıllarında Armenia köylerinde de rastlamaktayız. Ksenophon Armen evlerinden bahsederken “... Evler yer altında idi, kapıları bir kuyu ağzı gibi dar, alt tarafı genişti. Hayvanlar için yollar kazılmıştı, fakat insanlar merdivenler ile iniyorlardı. Evin içinde keçiler, koyunlar, sığırlar ve kümes hayvanları çocuklarla karmakarışıktı. Hayvanlar evin içinde kuru otlar ile besleniyorlardı. Birçok buğday, arpa, kuru sebzeler ve arpa şarabı ele geçti. Bu arpa şarabı çömler içinde duruyor ve üstünde arpa taneleri yüzüyordu...” bölge insanının farklı yaşam tarzını da ifade etmiştir.⁵⁴

Dağlık bir alan özelliği olan havzanın bu hususu, antik yazarlardan Strabon tarafından “... zira genel olarak Paryadros dağ silsileleri arasında iyi sulanmış ve ormanlık yerler olduğundan ve birçok yerleri derin dereler ve dik uçurumlarla temayüz ettiğinden büyük kaleler yapmağa çok elverişlidirler...” bu şekilde ifade edilmek suretiyle, bölge savunmasının son derece kolay bir şekilde icra edilebileceği hususuna da dikkat çekilmektedir⁵⁵. Sözü edilen yazar eserinin bir başka bölümde bölgedeki dağları Moskhia, Skydides ve Paryadros dağ silsileleri olarak adlandırmaktadır. Yazar, Yukarı Kolkhisdeki Moskhia dağlarının çok kayalık olan Skydides dağları ile birleştiğini ve Paryadros dağlarının da Pontus’un doğu tarafını oluşturduğunu ifade eder⁵⁶.

Günümüz coğrafyacıları tarafından Soğanlı, Rize ve Kaçkar Dağları olarak adlandırılan sıra dağlar, antik kaynaklarda Paryadros Dağ silsileleri olarak geçmekte ve Bayburt’un kuzeyinden Artvin’in batısına kadar uzanan çok geniş bir

⁵³ Özdemir 2002,11

⁵⁴ Ksenophon ,IV.V.25-26; Özdemir 2002,12; Ksenophon’da Helenlerin Malazgirt bölgesinde Murat Suyunu geçtikten sonra Armenia topraklarına girdikleri ifade ediliyor.

⁵⁵ Strabon, XII, III, 28.; Bölgenin stratejik değeri ve coğrafi yapısı hususunda antik yazarlardan Ksenophon’un, dönüş istikametindeki Pasinler (Phasian) ’den, Oltu (Taokh’lar ülkesi) civarına ve buradan da Bayburt’a (Gymnias) kadar yayılan Çoruh depresyonu ile çevrede yer alan dağ geçitleri ve bölgedeki kaleler hakkındaki fikir ve tespitleri Strabon tarafından doğrulandığı gibi günümüz coğrafyasıyla da paralellik arz etmektedir.Ünsal 2006,30.dpn.39

⁵⁶ Strabon, XII, III, 18.

sahada Çoruh Nehri'nin solunda bulunmaktadır. Yusufeli yakınlarında Çoruh Nehri ile birleşen Barhal Çayı'nın kaynağını aldığı Kaçkar Dağları en yüksek tepesini oluşturur. Bu dağlar iki bin yıldan fazla zamandan beri varlığını devam ettirmekte ve Doğu Anadolu bölgesi ile Karadeniz bölgesinin Doğu Karadeniz bölümünü birbirinden ayırmaktadır.

Kırzioğlu'na göre Çoruh isminin kökeni şu şekilde izah edilmektedir: “ÇORUK/ÇORUKH, Erzurum İlinin kuzeyinden doğup, Batum altında Karadeniz'e karışan ırmak. Adı “Çor'uk=Çor'lar” demek olup, Sakalar'ın büyük bir kolunun buraya gelen kesimden almıştır. Sakalar'ın “Gogar/Gugar” kolu doğuda sağdan Kür'e karışan Kazak-Çayı'ndan, batı da Murgul ve Borçka'ya kadar ki 9 Sancağı içine alan bir Eyalette yerleşmişti. Bu Eyaletteki “Çor”lar'ın bir bölümü, idare merkezi “orbit” (sonradan, Üç-ok anlamında “şamşolde”) in bulunduğu Sancağa yerleşmiş ve oraya “Çor/Şor- Deresi” adını verdirmiş; bir bölümü de, şimdiki Borçalı-Çayı'na soldan karışan ve Loru Kalesi'nden geçen çaya, “Çor'a-Ked” (=Çor-Çay'ı) denilmesine sebep olmuştu. Bu yüzden, Loru'da oturan Bagratlı Melikleri (982–1185) ne , “Çor'a-Ked Kralları” da deniliyordu. Gogar/Gugar Eyaleti'ndeki “Çor”ların batı kolu da, “Çoruk” ırmağına adlarını vermişlerdir.” Ayrıca Kırzioğlu, söz konusu bu ırmağa eskiden “Akampis” dendiğini ve eski “Gürcistan Tarihi”nde de, (Sakalar'ın boyuna göre) “Sper ırmağı” olarak da geçtiğini ifade etmektedir. Yine Kırzioğlu, Orta Asya'da Kırgızlar'ın “Edige Uruğu'nun bir oymağı, bugün “Çoruk/Çuruk” diye anıldığını da belirtmektedir⁵⁷. Ksenophon'un eserinde de Bayburt civarından geçerken bu ırmağın “Harpasus” ismini aldığını görüyoruz⁵⁸. Orta Asya'da Eski Türk Devletleri'nde “Çor” adının ünvan olarak kullanıldığı da görülüyor⁵⁹. M.Ö.4.yy.da İskender Dönemi Kür Nehri boyuna yerleşen Bunturki ve Kıpçak isminde iki Türk kavminin yerleştiğide bilinmektedir⁶⁰. Şimdiki Artvin ili 1936–1956 yılları

⁵⁷ Kırzioğlu 1984,89 vd.; Kırzioğlu 1988,89 vd.; Kırzioğlu 1953,82 vd.d;Kırzioğlu 1976,85 vd.

⁵⁸ Ksenophon IV.VII,18;VIII,1.; Kırzioğlu 1984, 89.; Kırzioğlu 1992, 198 vdd.Yukarıda da görüldüğü üzere Ksenophon'un Harpasos, Procopios'un Akampsis/Boas olarak adlandırdıkları Çoruh Nehri'ne şimdiki ismini verenlerin Kıpçaklar olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

⁵⁹ Çor'un unvan olarak kullanılması hususunda bk.Taşağıl 2004,34,43;Taşağıl 2003,114.;Sümer 1999,477 vd.,488.

⁶⁰Togan 1981,258

arasında Çoruh adı ile anılıyordu. 17 Şubat 1956 tarihinde çıkarılan bir kanunla Artvin'in merkez olduğu İl'e verilen isim lağvedilmiştir⁶¹.

Maden kaynakları açısından mümbit olarak değerlendirebileceğimiz bir sahada bulunan Çoruh Havzası'nda, çağlar boyu bakır, demir, kurşun başta olmak üzere altın ve gümüş türünde değerli madenlerin de kullanıldığı modern araştırmalar neticesinde tespit edilmiştir⁶². Söz konusu bu durumun bölgenin stratejik ve ticari önemine ziyadesi ile katkıda bulunacağı kesindir⁶³.

Tarih öncesi çağlardan, bilhassa M.Ö. 4. bin yılsonlarından, itibaren iskân gören havzada orijini Doğu Anadolu bölgesi olan fakat örnekleri bu bölgede de görülen coğrafi nitelendirme olarak Karaz, etnik tanımla Hurri kültürünün izlerine rastlamaktayız⁶⁴. Doğu Anadolu bölgesinde, Erzurum civarlarındaki Karaz⁶⁵, Pulur⁶⁶, Güzelova⁶⁷ ve Sos⁶⁸ kazılarında gün yüzüne çıkan buluntular antik kaynaklarla paralellik arz etmektedir. İcra edilen bu kazılarda çam, ardıç ve meşe gibi ağaç çeşitlerine rastlanıldığı gibi çeşitli tahıl türleri de bulunmuştur. Bununla birlikte Kalkolitik çağın sonlarından itibaren orman ürünleri ölçüsüzce sarf edilmiş⁶⁹ ve bölgeye yönelik istilalar esnasında insafsızca kesilen ağaçlar⁷⁰ bu tür

⁶¹ Tuncel 1992,421; Sever 2001,169. dpn.30

⁶² Köse 1991, 286.; Tarkan 1973, 144.; Atalay 1992, 352.

⁶³ Urartu ile Karadeniz sahilindeki koloniler arasında yapılan ticari faaliyetler neticesinde birçok Urartu malının Ege ve diğer bölgelere nakledildiği görülmektedir. Slattery 1987, 1.; Birmingham 1961, 385.

⁶⁴ Pehlivan 1994, 327.

⁶⁵ Koşay-Turfan 1959, 349-413.; Koşay 1984, 14-15.

⁶⁶ Koşay-Vary 1964, 5-53.; Koşay 1964, 91-94.

⁶⁷ Koşay 1964, 91-94.; Koşay-Vary 1967, 5-26.

⁶⁸ Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü tarafından Sos Höyük kazısına başlanmış daha sonra Erzurum Müze Müdürlüğü'nün katılımlı kazısı olarak sürdürülmüştür. Bk., Sagona et al 1995, 193-218.; Sagona et al 1996_a, 129-150.; Sagona et al 1996_b, 27-48.; Sagona et al 1997, 137-143.; Sagona et al 1998, 245-250.; Sagona 1999, 205-206.; Sagona-Sagona 2000, 143-144.; Sagona-Sagona 2001, 129-131.; Sagona 2004, 379-480, 488, 494.; Güneri 1987, 58-59.; Sos Höyük 1996 yılı kazı çalışmalarına (Sagona et al 1997, 137-143).; Ünsal 2006,27. Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalından, Doç. Dr. Alpaslan CEYLAN'ın başkanlığını yaptığı, şahsımın da bir süre içinde bulunduğu 10 kişilik bir ekiple kazıya iştirak edilmiştir.

⁶⁹ Ksenophon, IV. V. 26. Ksenophon'un, bölgede bulunduğu sıralarda rastladığı sebze ve tahılları şu şekilde anlatmaktadır; "Birçok buğday, arpa, kuru sebzeler ve arpa şarabı ele geçti".

⁷⁰ Asur kralları Tiglath-plaser I. (M.Ö. 1115-1077) ve Salmanassar III. (M.Ö. 858-824)'ın sefer kayıtlarında bu durumun izlerine rastlamak mümkündür. Bk., LAR I, no: 236., "oradaki ülkeye (ulaşmak için) iki uçlu baltalarla yolumu zorlukla açtım. Dağ ağaçlarını kestim. Ordunun ilerleyebilmesi için kuvvetli köprüler yaptım"; LAR I, no: 604., "Namdanu (ve) Merhişu Dağlarını geçtim. Güç yollardan zirvesi keskin bir hançer gibi gökyüzünü delen dağları

formasyonları telafisi imkânsız tahribatlara uğratmıştır. Netice itibariyle bölge orman açısından düşük yoğunluğa sahip olmuştur.

Kökten tarafından havzanın yukarı kesimine düzenlenen araştırmalar esnasında bilhassa Bayburt ovasının doğu kesimlerinin arazi, bitki örtüsü ve iklim açısından daha çok Orta Anadolu ile benzerlik gösterdiğini ifade etmektedir⁷¹. Ayrıca bu araştırmalar esnasında Karaz kültürü ile ortak özellik arz eden, Haşiye (Aksaçlı), Hindi (Söğütlü), Pulur (Gökçedere), Siptoros (Tepecik) ve Sünür (Çayıryolu) höyüklerini bulmuştur⁷². Bununla birlikte Karaz kültürünün, bölgedeki doğal geçitler aracılığıyla Bayburt ve çevresine ulaştığını da ileri sürer.

1932 yılında Artvin İli, Şavşat ilçesi Balıklı köyü Zate mahallesi Sazazkale ormanında bir mağarada ve 1955 yılında Yusufeli ilçesi Demirköy (Nizgivan)'de yol yapımı esnasında tunçtan mamul baltalara rastlanılmıştır. Ele geçen bu buluntuların havzanın tarih öncesi çağlarını aydınlatır nitelikte olduğu görülmektedir. Söz konusu mamulleri inceleyen Bittel, bunların Tunç Çağı'na ait olduğunu kabul etmektedir⁷³.

mızraklarımla yarıp geçtim....” Ayrıca bu husus hakkında bk., Erzen, 1992, 5.;Ünsal 2006,27.dpn.21

⁷¹ Kökten 1944_a, 480.

⁷² Kökten 1944_a, 480 vd ;Kökten 1944_b, 674 vd.; .;Ünsal 2006,28. Karaz kültürü ile bölgedeki höyükler arasında ki benzerlikler hususunda geniş bilgi için bk., Pehlivan 1994, 328.; Uslu 1980, 4 vdd.

⁷³ Bittel 1933, 150 vd.;Çoruh Havzası üzerinde doktora çalışması yapan Ünsal'a göre ise,bu baltalar Havzanın orta kısmında Yusufeli ilçesi Demirköy (Nizgivan)'de yol yapımı esnasında ve havzanın aşağı Artvin ili Arhavi ilçesi Balıklı köyünde Sazazkale ormanında bir mağarada tespit edildiğini savunmuştur. Ünsal 2006,28; Artvin il yıllığında ise, Kırzioğlu bu baltaları tarihçesi hakkında şu bilgileri vermektedir. “1930 yazındaki bir temel açmada,Şavşat'ın Mirya Bucağındaki Meşeli (Eskidaba-Çur-II) Köyünde ve 1955'de Yusufeli'nin Merkez Bucağı köylerinde eski bir kalesi de bulunan Nizgivan (Yeni adı:Demirköy) yanındaki yol onarımında bir bakır balta çıkmıştır.” Artvin İl Yıllığı 1967,97.; Özdemir'de Kırzioğlu ile aynı görüşe sahiptir. Özdemir 2002,12; Fakat bölgede yapmış olduğum araştırma ve Bittel'in vermiş olduğu bilgiler neticesinde 1932 yılında çıkan baltaların Şavşat'ın Balıklı köyünde çıktığı sonucuna ulaştım. Şöyle ki, Şavşat'ın Balıklı köyü geçmişte mevcut olup, daha sonraları haritalarda gösterilmemiş ve ayrıca Bittel'in baltalar hakkında vermiş olduğu bilgiler de göz önüne alındığında görüşümüzün ne kadar tutarlı olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Bahçeci'nin kitabında da bu köy haritada gösterilmektedir. Bahçeci 2002,II/29

İKİNCİ BÖLÜM

2. OKÇULAR/BERTA HAVZASI VE ÇEVRESİNİN TARİH

ÖNCESİ ÇAĞLARI

Dünya tarihinin, *Tarihi Çağlar ve Tarih Öncesi (Prehistoire) Çağlar* olarak ikiye ayrılması ilk defa 1851’de Daniel Wilson döneminde görülür. Tarihi kültürel bir ölçüte göre sınıflandıran Wilson yazının keşfi ile başlayan devirlere “tarih=historic times” ve yazısız kültürlerin yaşandığı devirlere de “Tarih Öncesi=prehistoric times” adını vermiştir. Akabinde ünlü bilgin John Lubbock 1865’de yayınlanan *Prehistoric Times* adlı eserinde *Taş Çağını* “*Eskitaş=Paleolitik*” ve “*Yenitaş=Neolitik*” olmak üzere ikiye ayırmıştır. Bir geçiş döneminin varlığına dayanılarak Jeolog Otto Törel’in önerisi ile de “Ortataş=Mezolitik” kavramı bu sınıflandırmaya dâhil edildi¹.

Anadolu’da Orta Tunç Çağı’nda (M.Ö.2500–2000) teokratik beylikler tarafından yönetilen oldukça gelişmiş kentler bulunmaktaydı. Bu kentlerden Kızılırmak kavisi içindeki Hatti rahip beylikleri ile Çanakkale yakınındaki Troya II. krallığı zikredilmeye değer. Bu devletçikler henüz yazıyı kullanmadıkları için tarihsel sürece dâhil olmadığı gibi konuştukları dil, din, örf ve âdetleri hakkındaki bilgilere Hititler vasıtası ile ulaşmaktayız. Binaenaleyh, Anadolu’daki pek çok merkez prehistorik dönemden çıkarak yazılı ve yazısız tarih arasında ki süreç olan Protohistorya (Öntarih) dönemine (M.Ö.2500–1750) geçmeye başladığı görülmektedir².

Yazı ilk olarak, günümüzden V.bin yıl önce (M.Ö. 3200–3000) Mısır ve Mezopotamya’da kullanıldığı, Anadolu’ya ise ancak bin yıl (M.Ö. II. bin yıllarında) sonra geldiği görülmektedir. Yazı M.Ö. 1000 yıllarında ise, batıya İtalya’ya ulaşmıştır³. Yazının keşfi ve yazılı kaynakların eleştiri süzgecinden geçirilerek incelenmesiyle “Eskiçağ” kavramı ve kapsamı hakkında önemli değişikliklerin meydana geldiği görülmektedir. “Eskiçağ” (= “Antikite”) kavramı 19.yy. başlarına kadar zaman olarak Helen-Roma antikçağı, mekân olarak da Helen ve Lâtin kültürlerinin yayılma sahası olan Akdeniz bölgesi ve çevresi kabul

¹ Yıldırım 2000,14.

² Akurgal 2003,12; Akurgal 1995,30

³ İplikçioğlu 1990, 16 vd.; İplikçioğlu 1997, 13.; Akurgal 1995, 21-31; Kınal 1991, 8; Baykara 2000,6 ;Akurgal 2003,2

edilmekte idi. “Eskiçağ bilimi” (= “Alttertumswissenschaft”) kavramı 19.yy.da Eski Önasya ve Mısır yazı ve dillerinin çözülmesiyle zaman bakımından genişleyerek “Eskidoğu” (=Önasya - Mısır) kültür çevrelerini de dâhil etmiştir. Böylece “Eskidoğu” (=Önasya - Mısır) ve “Eskibati” (Hellen- Roma) kültür çevrelerinden teşekkül olan “Eskiçağ” kavramı ortaya çıkmıştır⁴.

Jeologlara göre Dünyamızın yaşı 4,5 milyar yıldan daha fazladır. Bu yaşlı yerkürede insanoğlunun ilk ortaya çıkışı ise 3 milyon yıl öncesine dayanır. Belirli evrimlerden geçen insan türü bugünkü son aşamasına yani “Homo Sapiens Sapiens” evresine 38 000/35 000 yıl önce ulaşmıştır. Üç milyon yıl öncesinden başlayan insanoğlunun gelişim süreci yazının keşfi ile önemli bir ivme kazanmıştır⁵.

Tarihçiler, Tarih öncesi uygarlıkları dört bölümde ele alırlar. Bunlar Taş Dönemi, Bakır Dönemi, Tunç Dönemi ve Demir Dönemidir⁶.

Taş Devri M.Ö.600000- 5500 arasını kapsar. Eski Taş Çağı (=Paleolitik çağ) ; M.Ö.600 000–10 000 yılları arasını kapsamaktadır. Alt Paleolitik Çağ, Orta Paleolitik Çağ ve Üst Paleolitik Çağ olmak üzere üç bölüme ayrılır.

Orta Taş Devri (=Mezolitik Çağ); M.Ö.10 000–8 000 yılları arasını kapsar. Yeni Taş Çağı (=Neolitik Çağ); M.Ö.8000–5500 yılları arasını kapsar. Erken Neolitik Çağ, Orta Neolitik Çağ ve Geç Neolitik Çağ olmak üzere üç bölüme ayrılır. Khalkolitik Çağ (=Maden-Taş Çağı); M.Ö.5500–3000 yılları arasını kapsar. Erken Kalkolitik Çağ, Orta Kalkolitik Çağ ve Geç Kalkolitik Çağ olmak üzere üç bölüme ayrılır. Tunç Devri M.Ö.3000–1200 yılları arasını kapsar. Erken Tunç Çağı (M.Ö.3000–2500), Orta Tunç Çağı (M.Ö.2500–2000) ve Genç Tunç Çağı (M.Ö.2000–1200) olmak üzere üç bölüme ayrılır. Erken Tunç çağından sonra Anadolu, önce Protohistorik, daha sonra da historik (Tarihi çağlara) dönemler içerisine girmiştir.

Tarih boyunca birçok medeniyete beşiklik etmiş olan Anadolu stratejik konumunu ve doğal zenginlikleri ile pek çok kavmin ilgisini çekmiştir. Doğudan

⁴ İplikçioğlu 1997,12 vd.; İplikçioğlu 1990, 16. Günümüz “evrensel Eskiçağ” kavramı Eduard Meyer (1855-1930) tarafından ortaya atılmıştır.

⁵ Akurgal 2003,1;Yıldırım 2000,11-15

⁶ Akurgal. 1995, 21.; Akurgal 2003, 2 vd.; Yıldırım 2002, 15 vdd.; Şenel 1995, 52 vdd.; Umar 1999, 1 vdd., Lloyd 1998, 16.; Sevin 2003, 7 vdd.; Dinçol 1982, 16.; Kınal 1987, 9.; Memiş 1989 6.; Umar 1999, 1 vdd; Bingöl 2003,12;Ünsal 2006,35

ve batıdan birçok kavmin saldırılarına maruz kalan Anadolu, Dünya'nın kültürel zenginliği bakımından en mümtaz bölgelerinden biri olmuştur.

Okçular/Berta Havzası ve çevresindeki en erken yerleşmeler ya da buluntular şimdilik Tunç Çağı'nı göstermektedir.

2.1.Paleolitik Çağ

Tarih öncesi çağların en eskisi ve en uzun süreni olan “Toplayıcılık ve Avcılık Dönemi” yani Paleolitik veya “Paleolithikum”, alt, orta ve üst olmak üzere üç kısma ayrılır⁷. İnsanoğlu, Jeolojik dönemlerin sonuncusu ve en kısa olan IV. zaman diliminde ortaya çıkmış ve halende dünyamız bu zaman diliminde yaşamaktadır. Pleistosen (Buzul devri) ve Holosen (Buzul sonrası devir) olarak ikiye ayrılan bu dönemin ilk evresi Erken Paleolitik devire denk gelir. Pleistosen dönem de meydana gelen olumsuz iklim koşullarından dolayı insanoğlu daha iyi yaşayabileceği mekânlara, ağaç kovuklarına ve mağaralara sığınmak mecburiyetinde kaldılar. Ağaç tepelerinde, nehir kıyılarında veya mağaralarda yaşamlarını sürdüren dönemin insanoğlu kolektif yaşam tarzı sergileyerek ruhsal ve bedensel kabiliyetlerini geliştirdi. Bu dönemde göçebe bir hayat tarzı süren insanoğlu ateşin keşfi ile soğuktan ve yırtıcı hayvanların saldırılarından kendini korumayı başarmış ve avcılık ve toplayıcılık ile yaşamlarını idame ettirmişlerdir. Bu devrin insanları yiyecek sağlamak ve gündelik yaşamlarını sürdürebilmek için kendilerinin geliştirdiği, kazağaları, zıpkınlar, hançerler, baltalar, kemikten iğneler gibi aletler yapmışlardır. Bu aletleri genellikle çakmak taşını bir başka taş veya boynuzla yontarak imal etmişlerdir⁸. Fransa'nın güneyinde ve güney Avrupa (İspanya)'da ki mağara duvarlarına çizilen resimler Paleolitik dönem insanının en önemli sanat ürünleridir. Bu sanat ürünleri süsleme amaçlı olmayıp avın bereketli olması için tertiplenen törenleri sergiler⁹.

Anadolu Prehistoryasında da önemli yeri olan bu tür sanat eserlerine Adıyaman (Palanlı), Malatya, Kars (Camuşlu),Van-Hakkâri (Tirişin Yaylası ve

⁷ Kınal 1991, 10.; Yıldırım 2002, 15;Akurgal 1995,21.;Akurgal 2003,3;Memiş 2003;7;Çiğdem 1996;15 Dinçol 1982: 5; Sevin 2003, 8.

⁸ Tanilli 1994,15vd;Sevin 2003, 7.; Erzen 1992, 8 vd.; Kınal 1991, 9.; Akurgal 1995, 21.; Memiş 1989, 6.; Yıldırım 2002, 15vd; Lloyd 1998, 24.; Maisels 1999, 107.; Şenel 1995, 58 vd.; Umar 1999, 2.; Akurgal 1999, 3.; Dinçol 1982, 12vd; Çiğdem 1996, 15; Lloyd 1998, 16.; Şenel 1995 53; L.S.B.Leakey 1988,15; Kansu 1986,222;Ünsal 2006,36 vd.

⁹ Yıldırım 2000,17

Gevaruk vadisi) ve Antalya (Beldibi)¹⁰ gibi yerleşim mevkilerinde rastlanılmıştır. Anadolu Prehistoryası ile ilgili araştırmalar geç başlamasına rağmen son yıllarda önemli buluntular ortaya çıkmıştır. Ele geçen buluntular incelendiğinde Anadolu’da, Taş devri kültürlerinin bütün dönemlerinin yaşanmış olduğunu görmekteyiz. Bu dönemlerden biri olan Paleolitik Çağ’a ait yerleşmeler Anadolu’nun hemen hemen bütün bölgelerinde görülmektedir. Bu döneme ait yerleşmeler Marmara ve Karadeniz¹¹ bölgelerinde az sayıda görülmesine rağmen Anadolu yarımadasının Güney¹² kesiminde oldukça fazladır. Orta ve Doğu Anadolu¹³ bölgelerinde ise kayda değer buluntular ele geçmiştir.

Bu eserler bize Anadolu Paleolitik döneminin zenginliği hakkında bilgi verdiği gibi Anadolu’nun Paleolitik haritasının çiziminde de yardımcı olmaktadır. İlk olarak 1884 yılında İ.E.Guater’in Birecik civarında bulduğu Aşöleen (Acheuleén)¹⁴ teknikteki bir el baltasının bilim âlemine takdim edilmesiyle Anadolu Paleolitik döneme ait çalışmalar başlamıştır. Günümüze kadar devam eden bu çalışmalar neticesinde maalesef Okçular/Berta Havzası’nda Paleolitik döneme ait kayda değer bir bulgu ele geçmemiştir. Fakat havzaya komşu olan Kars, Ardahan ve Erzurum illerinde bulunan Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik

¹⁰ Kınal 1987,18; Sevin 2003,11vd; Bingöl 2003,32;Kökten 1975,104;Beldibi mevkisinde bulunan geyik ve dağ keçisi tasviri Mezolitik döneme, Malatya’da, Adıyaman’da bulunan keçi sürüsü tasviri Magdalenien, Gevaruk vadisindeki kayalar üzerindeki çift boynuzlu dağ keçileri ve insanları gösteren tasvir Neolitik döneme, Camuşlu Köyünün Yazılı kaya resimleri Paleolitik döneme aittir.

¹¹ Anadolu’da Paleolitik Çağ’a ait araştırmalar 20.yy.’ın ikinci yarısından itibaren yoğunluk kazanarak günümüze kadar artarak devam etmektedir. Kansu 1960, 708 vdd.; Kansu 1961, 519 vd.; Kansu 1963, 657.; Kansu 1964, 205-213.; Kansu 1965, 547 vd.; Kansu 1966, 491 vd.; Kansu 1972, 22.; Kansu 1977, 628 vdd.; Sevin 2003, 8.; Gündüzalp 1986, 49 vd.; Arsebük-Özbaşaran 1994, 17 vd.; Arsebük et al 1990, 9.; Arsebük et al 1991, 17.; Arsebük et al 1992, 1 vd.; Kökten 1944_b, 659.; Kökten 1951, 201-213.; Kökten 1957, 46.; Kökten 1962_a, 40.; Özdoğan 1982, 37-49.; Özdoğan 1983, 137-142.; Özdoğan 1984, 63-68.; Özdoğan 1985, 221-232.; Özdoğan 1986_a, 409-420.; Özdoğan 1986_b, 29-39.; Özdoğan 1988, 157-174.; Özdoğan 1990, 373-388.; Harmankaya-Tanındı 1996.

¹² Bostancı 1952, 137.; Bostancı 1962, 223.; Bostancı 1968, 51.; Çambel 1971, 25.; Kansu 1943_a, 190.; Kökten 1955, 271.; Kökten 1960, 42.; Şenyürek-Bostancı 1958_a, 147 vd.; Şenyürek-Bostancı 1958_b, 171.; Şenyürek 1959, 9.; Şenyürek 1961, 149.; Yalçinkaya 1987, 21-38.; Yalçinkaya 1988, 15-38.; Yalçinkaya 1990, 39-57.; Yalçinkaya 1991, 43-70.; Yalçinkaya 1992, 55-70.; Yalçinkaya 1993, 23-42.; Yalçinkaya 1995, 1-25.; Yalçinkaya 1996, 49-70.; Yalçinkaya et al 1997, 1-9.

¹³ Kansu 1939, 93 vd.; Kansu 1943_a, 190.; Kansu 1943_b, 35.; Koşay 1984, 12.; Kökten 1952, 195-209.; Kökten 1971_a, 13-22.; Kökten 1971_b, 125-132.; Kökten 1972, 1-2.; Kökten 1974, 1-5.; Kökten 1975, 95-104.; Kökten 1976, 1-3.; Kökten 1943_b, 601-613.; Kökten 1944_a, 464-486.; Kökten 1944_b, 659-680.; Sevin 2003, 12.; Ünsal 2006,37.

¹⁴ Pehlivan 1984,29

döneme ait buluntular Okçular/Berta Havzası'nın Prehistoryasına da ışık tutmaktadır.

Erzurum ve çevresindeki ilk buluntu Kemal Alot tarafından 1942 yılında tespit edilmiştir. K.Alot Erzurum ve çevresinde yaptığı araştırmalar sırasında Erzurum'un doğusunda Erzurum-Hasankale (Pasinler) arasında, Erzurum'dan 20–30 km uzaklıkta ve şosenin 300 m. güneyinde, Yukarı Çakmak Köyü'nün kuzeybatısında yüzeyde bazalttan, Lavalloise tekniği ile yapılmış bir alet bulmuştur. Bu alet 103 mm. uzunlukta, 57 mm. genişlikte 22 mm. kalınlıkta olup ilk defa Şenyürek tarafından yayınlanmıştır¹⁵.

Erzurum ve çevresine ait Paleolitik araştırmaların çoğunluğu Prof.Dr. İ.Kılıç Kökten tarafından gerçekleştirilmiştir. Prof. Dr. İ.Kılıç Kökten'de Alot'dan sonra bu bölgede kısa süreli iki prehistorya araştırması gerçekleştirmiş ve Erzurum'un 20–25 km. kuzeydoğusunda yer alan Dumlu nahiyesi civarında yüzeyde bazalttan yapılmış iki yüzü yontuk alt Paleolitik tipinde iki tane Sheellen (Coup-de poigne) alet keşfetmiştir¹⁶. Bu aletler volkanik taş yatakları civarında bulunmasından dolayı bu sahanın açık iş yeri olarak kullanıldığı sonucuna varılmıştır. Yine Erzurum-Hasankale (Pasinler) arasında, demiryolunun kuzeyindeki yamaçlarda siyah obsidien'den yapılmış üst Paleolitik tipte *avrignacien* bir yonga alet de bulunmuştur¹⁷.

Prof.Dr. İ.Kılıç Kökten'in Erzurum civarında yapmış olduğu araştırmaların yanı sıra Kars ve çevresinde de önemli tetkiklerde bulunmuştur. Paleolitik çağ (Alt, Orta ve Üst) ve sonrasına ait en önemli bulgulara yine Kökten sayesinde ulaşmaktayız¹⁸. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu'nun Sivas Gemerek ilçesi yakınlarında bulduğu levalloise-mousterien tipte iki sleks yonga alet ile Prof.Dr. Kılıç Kökten'in Kars'da bulduğu trakitten yapılmış chelleen tipteki el baltasının

¹⁵ Koşay, söz konusu bu aletin kalınlığını 6 mm. olarak belirtmektedir. Koşay 1984, 12.; Ayrıca geniş bilgi için bk., Harmanakaya-Tanırdı 1996, Erzurum-Hasankale.; Pehlivan 1984, 31, Şenyürek 1944, 351 vd; Ünsal 2006,38;Yumak 1995,13; Kökten 1953, 196.

¹⁶ Koşay 1984, 12.; Pehlivan 1984, 32

¹⁷ Koşay 1984,12. Koşay bu obsidien aletin henüz yayınlanmadığını ifade etmektedir. Kökten 1943_a, 119.; Kökten 1943_b, 601.; Kökten 1944_a, 465 vd.; Kökten 1944_b, 659 vdd.; Kökten 1946, 224.; Kökten 1948, 194 vdd.; Kökten 1949, 811 vd.; Kökten 1952, 167.; Kökten 1953, 177.; Kökten 1975, 95.

¹⁸ Kökten 1943_a, 119 vd.; Kökten 1943_b, 601 vd.; Kökten 1944_a, 471.; Kökten 1944_b, 671.; Kökten 1947, 223 vdd.; Kökten 1952, 171.; Kökten 1953, 189.

ortak özelliklere sahip olduğu ve buz devrinde de Doğu Anadolu'nun da iskân edilmiş olduğunu anlamaktayız¹⁹. Yukarıdaki verilerin ışığında Erzurum ve çevresinin alt Paleolitik çağdan itibaren iskân gördüğünü söyleyebiliriz²⁰.

Kars ve çevresinde de Alt Paleolitik Çağ'a ait yerleşme ve buluntulara sıkça rastlanılmıştır. Kökten tarafından yapılan Kars ve çevresindeki sistematik araştırmalar sırasında 1942 yılında Susuz ilçesinin kuzeydoğusundaki, Cilavuz deresinin²¹ kuzey düzlüklerinde bazalttan yapılmış bir el baltası, yine aynı yıl Digor ilçesinin kuzeydoğusunda, Ocaklı köyündeki Anı²² yerleşmesinin yakınındaki mağaraların önünde yine bazalttan yapılmış, iki yüzeyli Cheelléen tipteki el baltalarını tespit etmiş ve bu aletleri Alt Paleolitik dönem olarak sınıflandırmıştır. Kökten bu buluntulardan on yıl sonra 1952 yılında Susuz İlçesi'nin yaklaşık 6–7 km. kuzeydoğusunda yer alan Ağzıaçık (Azacık)²³ Köyü'nün yanından akan aynı adlı derenin batısında ki düzlükte yine Alt Paleolitik döneme ait yontma taş aletleri tespit etmiştir. Bu yerleşim yerlerindeki buluntuların yanı sıra yine Kökten Aladağ'ın doğu eteklerinde, Yazılıkaya kaya resimlerinin yaklaşık 6 km. güneyinde Tombultepe²⁴ adı verilen alanın yamaçlarında bazalttan yapılmış Alt Paleolitik döneme ait Chelléen tipte iki yüzeyli el baltaları ile iri yonga aletleri de tespit etmiştir.

Alt Paleolitik döneme ait yerleşmelerin yanı sıra bölgede Orta Paleolitik döneme ait yerleşme ve buluntular da mevcut olup çoğunluğu Kökten tarafından tespit edilmiştir. Kökten, Kars il merkezinin yaklaşık 17–18 km. güneydoğusundaki Borluk Köyü ve güneybatısında Borluk²⁵ Deresi'nin oluşturduğu vadide üç yerde yontma taş aletler saptamıştır. Bu aletler Moustérien tipte olup ikisi bazalttan bir tanesi andezitten tipik kazıyıcı uç ve yan

¹⁹ Yumak 1995, 13; Şenyürek 1944, 352.; Goetze 1957, 15.

²⁰ Koşay 1984, 12.; Pehlivan 1984, 32; Yumak 1995, 13

²¹ Ceylan 2001_a, 29; Kökten 1944_a, 472.; Kökten 1948, 197–198.; Bingöl 2003, 19.; Harmankaya-Tanıdı 1996: Cilavuz/Susuz.

²² Bingöl 2003, 18; Ceylan 2001_a, 29.; Kökten 1943_a, 120.; Kökten 1948, 197 vd, 203.; Harmankaya-Tanıdı 1996, Anı Çevresi.

²³ Bingöl 2003, 17.; Ceylan 2001_a, 29; Kökten 1943_b, 602.; Kökten 1944_a, 472.; Kökten 1953, 196.; Harmankaya-Tanıdı 1996, Ağzıaçık.

²⁴ Bingöl 2003, 19 vd.; Ceylan 2001_a, 29.; Harmankaya-Tanıdı 1996, Tombultepe

²⁵ Bingöl 2003, 23 vd. ; Ceylan 2001_a, 29.; Kökten 1943_a, 120.; Kökten 1943_b, 608.; Kökten 1948, 198 vd.; Kökten 1953, 196.; Harmankaya-Tanıdı 1996, Borluk Deresi.

kazıyıcılarıdır. Yine aynı bölgede obsidyenden yapma aletler de tespit eden Kökten tüm bu buluntuları Orta Paleolitik dönem olarak sınıflandırmaktadır.

Orta Paleolitik döneme ait bir başka yerleşim yeri ise, Kars İl merkezinin güneyinde, Kağızman İlçesi'nin kuzeybatısında, Aladağ'ın doğu yamacında Camışlı Köyü'nün güneybatısında, Tombul tepenin yakınlığında yer alan Kurbağa mağarasıdır. Kökten, burada orta ve üst paleolitik döneme ait taş aletler saptamıştır.²⁶

Kars ve çevresinde Üst paleolitik döneme ait yerleşim yeri ise, 1966 yılında yine Kökten tarafından tespit edilen Yazılıkaya'dır. Yazılıkaya, Kars İl merkezinin güneyinde yer alan Kağızman İlçesi sınırları içerisinde, Kağızman İlçesi'nin kuzeybatısında, Camuşlu Köyü'nün batısında Aladağ'ın doğu yamaçlarında, Elmalı yaylasında, Yayaaltı olarak bilinen mevkide yer alan Yazılıkaya'da Üst Paleolitik Çağ'a ait obsidyen kalemler, taştan küçük döğeciler gibi yontma taş aletlere rastlanılmıştır²⁷. Yukarıdaki verilerden de anlaşıldığı üzere Kars ve çevresinde Paleolitik dönemin tüm safhaları yaşanmıştır. Kars ve çevresinde Paleolitik dönemin yanı sıra Epipaleolitik olarak da adlandırılan Mezololitik dönem ve Neolitik Devrim olarak da bilinen Cıvalı Taş devride yaşanmıştır. Artvin İl sınırları içerisinde yer alan Okçular/Berta Havzası'nda Tarih Öncesi Dönemlerden Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik Çağ kültürleri ile ilgili herhangi bir yerleşmeye ya da buluntuya rastlanılmamıştır. Bu durumun ana sebebi ise, Okçular/Berta Havzası içerisinde yer alan Şavşat ve güney batı komşusu olan Ardanuç ilçelerinde şimdiye kadar arkeolojik araştırmaların yapılmamasıdır. Bu önemli eksikliğin yanı sıra, havzadaki yüzey araştırmaların da henüz çok yeni ve yetersiz olması Okçular/Berta Havzası'nın Tarih öncesi dönemleri hakkında bilgi edinmemizi güçleştirmektedir. Okçular/Berta Havzası'nın güneyinde ve Erzurum İl sınırlarında bulunan Oltu Havzası ise, nispeten yüzey araştırmaları yönü ile daha iyi durumdadır. Oltu havzasının yüzey araştırmalarını Doç.Dr. Alparslan Ceylan yürütmüş ve önemli bulgular elde etmiştir. Erzurum İl sınırları içerisinde yer alan ve Oltu Havzası'nın kuzeyinde yer

²⁶Bingöl 2003, 25 vd.; Ceylan 2001a, 29.; Pehlivan 1984, 30.; Ünsal 2006,39

²⁷Pehlivan 1984, 30.; Ceylan 2001a, 30.; Bingöl 2003, 30 vd.; Harmankaya-Tanırdı 1996, Yazılıkaya.

alan Olur İlçesi'ndeki arkeolojik araştırmalar ise, Okçular/Berta Havzası'nda olduğu gibi yetersiz ve oldukça yenidir.

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinde yer alan Okçular/Berta Havzası ve çevresi dağlık bir araziye sahip olmasına rağmen, stratejik konumunun önemi, yeraltı ve yer üstü zenginliklerinin kayda değer olması nedeniyle tarih boyunca önemli yerleşmelere sahne olmuştur. Fakat bölgedeki arkeolojik araştırmaların yetersizliği nedeniyle havzanın Eskiçağ tarihi hakkında kısıtlı bir bilgiye sahibiz.1932 yılının İlkbaharında Şavşat'ın Balıklı Köyü Zate Mahallesi Sazazkale ormanında bir mağarada bulunan Tunç mamulü eserler ışığında Okçular/Berta Havzası'nın en erken yerleşmesinin Tunç Çağı ile başladığını ve günümüze kadar sürekli yerleşim gördüğünün söyleyebiliriz²⁸.

2.1.1.1.Alt ve orta Paleolitik Çağ

İnsanlık tarihinin en eski evresi olan Paleolitik Çağ, aynı zamanda insanoğlunun var oluşundan günümüze kadar devam eden gelişim sürecinin de en uzun bölümünü oluşturur. İlk insanın 4 milyon yıl önce Afrika'da görülmesinden sonra çeşitli evrimler geçiren insanoğlu günümüz modern toplumuna ancak son yüzyıl içerisinde ulaşmıştır. İnsanoğlunun Afrika'da görülmesinden yaklaşık olarak üç milyon yıl sonra Avrupa kıtasına ulaşmıştır. Fransa'nın Nice kenti yakınlarında Vallonet Mağarası'nda, 950.000 yıl öncesine tarihlenen yontma taş aletleri ve hayvan kemiklerinin ele geçmesi ile Avrupa kıtasının ilk yerleşimi hakkında bilgi elde etmiş oluyoruz.

Anadolu yarımadasında ise, ilk insan yaklaşık olarak 400.000 yıl önce görülmeye başlamıştır. Anadolu Paleolitiğinin ilk yerleşim yeri olarak, İstanbul'da, Küçük Çekmece Gölü'nün kuzey ucundaki Yarımburgaz mağarasını gösterebiliriz²⁹. Homo erectus türü bir dişi insan fosilinin çıktığı mağarada, çok ilkel çakmaktaşı, kuvarsit yonga aletler, ayıgiller, köpekgiller ve boynuzgiller gibi memeli hayvanlara ait kemikler bulunmuştur.

1894 yılından Birecik'te tesadüfen bulunan yontma taş alet ile başlayan Türkiye Paleolitik macerası 1996 yılına kadar 105 tekil buluntu 58 konaklama/

²⁸ Bittel 1933, 150 vd; Kökten 1953,195;

²⁹ Sevin 2003,7 vd.; Harmankaya-Tanımdı 1996, 14 vd.; Yalçinkaya 1989, 9.

işlik yerine ulaşmıştır³⁰. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde, maalesef Türkiye’de *Paleantoloji* bilim dalının yeterince fazla bilinmemesi ve Paleolitik Çağları araştıran bilim adamlarının az sayıda olması nedeni ile bu alanda çalışmalar yetersiz ölçüde kalmıştır. Türkiye’de kültür tarihi bakımından en az ilgiyi gören Paleolitik ve Epipaleolitik Çağ buluntuları, müzelerimizde ancak bir tek vitrin kadar yere sahip olabilmektedir. 1960’tan itibaren özverili bilim adamlarının çoğalması ile nispeten hız kazanan Türkiye Paleolitik araştırmaları günümüzde teknolojinin yardımıyla da hızla gelişme göstermektedir.

Son yıllarda yapılan araştırmalar sonucu homo erectus insanının Anadolu’da yontma taş endüstrisine sahip olduğunu görmekteyiz. Asya’da Çakıltaş/Çaytaş (Olduvan endüstrisi) endüstrileri hâkim iken, Avrupa’da iki yüzeyli endüstrilerin varlığına şahit olmaktayız. Anadolu’da çakıltaş/çaytaş endüstri örneklerine İstanbul Yarımburgaz³¹, Tunceli Eşekisefine³², Malatya Aktaş³³, Adıyaman Şehremuz yakını³⁴, Altındere’de³⁵, Ankara Çeçtepe³⁶, İlhanıköyü³⁷ ve Gaziantep Düllük³⁸’de rastlamaktayız.

³⁰ Harmankaya-Tanıdı 1996, 8 vd.

³¹ Harmankaya-Tanıdı 1996, Yarımburgaz; Kansu 1960, 708 vd.; Kansu 1963, 657-671; Kansu 1964, 205-213; Kansu 1965, 547 vd.; Kansu 1970, 117; Kansu 1972, 22-31, res.1-53; Kökten 1963, 277 vd.; Arsebük et al 1990, 9-38; Arsebük et al 1991, 17-41; Arsebük et al 1992, 1-21; Arsebük 1996_a, 15-18; Arsebük 1996_b, 33-50; Özbaşaran 1995, 27-39.; Arsebük-Özbaşaran 1994, 18 vd.; Arsebük-Özbaşaran 2001, 5-7.; Özdoğan 1982, 37-49.; Özdoğan 1983_a, 137-142.; Özdoğan 1984, 63-68.; Özdoğan 1985, 221-232.; Özdoğan 1986_a, 409-420.; Özdoğan 1986_b, 29-39.; Özdoğan 1988, 157-174.; Özdoğan 1990, 373-388.; Özdoğan 2001, 8-11.

³² Kökten 1971, 16, Lev.21/2; Kökten 1974, 3; Yalçinkaya 1981, 214; Yalçinkaya 1985, 429; Bingöl 2003,16; Harmankaya-Tanıdı 1996,14, Eşekisefine.

³³ Yalçinkaya 1985, 429; Kökten 1974, 3, Lev.5/2, 5; Harmankaya-Tanıdı 1996,14, Aktaş.

³⁴ Tüm Paleolitik dönem süresince iskân gören bu yerleşme hakkında geniş bilgi için bk. Albrecht 1984, 43-86; Albrecht et al 1990, 76-86; Özdoğan 1977, 115, Lev.103; Yalçinkaya 1984, 13-19, Lev. I-XVI; Yalçinkaya et al. 1987, 31 vdd., Lev.2-6; Yalçinkaya 1990,37 vd.; Harmankaya-Tanıdı 1996,14, Şehremuz

³⁵ Harmankaya-Tanıdı 1996, Altındere; Şenyürek 1961, 149; Ünsal 2006,41.

³⁶ Kökten 1951,212; Kökten 1952_b,198; Kökten 1953,186; Harmankaya-Tanıdı 1996,14, Çeçtepe Yerleşmesi

³⁷ Kökten 1946,224; Kökten 1947_c, 441 vdd; Kökten 1951,212 vd.; Kökten 1953,186 vdd.; Taşkiran 1990, 38; Harmankaya-Tanıdı 1996,14, İlhanıköyü

³⁸ Bingöl 2003,16 vd; Atasayan 1939,314 vd.; Goetze 1957, 13; Kökten 1947_a, 163; Kökten 1947_b, 234 vd, lev.5; Kökten 1952_b, 198; Mellink 1956, 371; Perrot 1962, 18, lev.9; Bostancı 1963_a, 88-109; Bostancı 1975_b, 317-321; Bostancı 1980, 14-25; Kansu 1971,217; Tomskey 1982, 246 vd; Yalçinkaya 1985, 403-413; Yalçinkaya 1990_a, 38 vdd.; Taşkiran 1990, 40; Harmankaya-Tanıdı 1996, Döllek.

Türkiye’de abbevillien, Alt Acheuléen, Orta Acheuléen, Clactonien ve Micoquien (Üst Acheuléen) endüstrilerine ait yontma taş aletlere sıkça rastlanılmıştır. Yontma taş aletlerden en dikkat çeken kesme, kırma, sıyırma ve kazıma işlemlerinde kullanılan ikiyüzlü aletlerdir. Micoquien ve Achuel tipi ikiyüzlü aletler Türkiye’de sıkça görülmesine rağmen Abbevillien tipi çok az sayıda görülmektedir. Bu aletlerin genel karakteristik özelliği ise, uzun yürek, mızrak, badem, üçgen, kenarları hafif iç bükey, gemi gövdesi, pisi balığı, ovalimsi, disk biçimli ve kaba armut şeklinde olup sanatsal bir özellik taşıdığını söyleyebiliriz³⁹. Yine bu dönemde Levalloisien endüstrisine ait yontma ta eserlere de rastlamaktayız.

İnsanoğlu tarafından Alt Paleolitik Çağ’dan itibaren ateşin kullanıldığını biliyoruz. Fakat ateşin kullanımının yaygınlaşması ve besinlerin çiğ olarak değil de pişirilerek tüketildiği dönem Orta Paleolitik döneme rastlamaktadır. Türkiye’de Karain mağarasında rastlanan ocak, ovis/capra, öküz, at, geyik, sığır, domuz, ayı, yanmış kemik ve odun kalıntıları Orta Paleolitik dönemin yoğun bir şekilde bu bölgede yaşandığını göstermektedir. Yine bu dönemde insanoğlundaki soyutlama duygusunun gelişmesi ile insanlar ölümlerini gömmüş, ölüye çeşitli bitki ve çiçekler bırakmışlardır⁴⁰. Bunun en güzel örneklerine İtalya’da Savona cadı mağarasında, İsviçre’de Dranchenloch mağarasında rastlanılmıştır. Türkiye’de ise, Antakya’da Tıkalı mağarası ve Antalya’daki Karain mağarasında görmekteyiz⁴¹.

İnsanoğlunun bu dönemde avcılığa geçmesi ile ekonomik ve sosyal alanda değişiklikler meydana gelmiştir. İnsanoğlunun hayatını idame etmek için kullandığı aletler, avcılık içinde kullanılmaya başlanmış ve taş aletlerin yanı sıra kemik aletlerinde kullanılmasına yine bu dönemde rastlamaktayız⁴².

Okçular/Berta Havzası ve çevresinde Paleolitik dönemin ilk iki evresi olan Alt ve Orta Paleolitik döneme ait herhangi bir bulguya rastlanılmamıştır. Fakat

³⁹ Harmankaya-Tanıdı 1996,14 vd.

⁴⁰ Yıldırım 2000,12;Akurgal 1995, 21; Akurgal 1999, 3.;Şenel 1995, 61.; Memiş 1989, 7; Çiğdem 1996, 16 vd; Yıldırım 2004:17;Sevin 2003;10 vd.

⁴¹ Yıldırım 2000,12; Harmankaya-Tanıdı 1996,16 vd.

⁴² Şenel 1995, 58; Kökten 1947_a, 161.; Kökten 1948, 225.; Kökten 1949, 819.; Kökten 1952_a, 199.; Kökten 1955, 271.; Kökten 1957, 46.; Kökten 1962_b, 43.; Şenyürek 1959_a, 9.; Şenyürek 1959_b, 688.; Yalçinkaya 1987, 21.; Yalçinkaya 1988, 15.;Yalçinkaya 1989, 11,75 vdd.; Yalçinkaya 1990_b, 35 vd.; Yalçinkaya 1991, 43.; Yalçinkaya 1992, 33.; Yalçinkaya 1994, 23.; Yalçinkaya et al 1997, 1.; Harmankaya-Tanıdı 1996, Karain; Harmankaya-Tanıdı 1996, 16 vd.

Okçular/Berta Havzası'nın doğu komşusu olan Kars il sınırları içerisinde yer alan Borluk Deresi⁴³, Kurbanaga⁴⁴ mağarası, Ağzıaçık⁴⁵, Anı⁴⁶, Cilavuz⁴⁷, Tombul Tepe⁴⁸ höyüklerinde ele geçen Alt ve Orta Paleolitik döneme ait buluntular dikkate alındığında bu bölgede sistemli yapılacak arkeolojik kazı ve araştırmalar sonucu bu dönemlere ait verilere ulaşılabileceğine inanılmaktadır. Bu görüşümü güçlendiren bir başka delil ise, yine Okçular/Berta Havzası'nın batı komşusu olan Bayburt İl sınırları içerisinde yer alan Gez alanı⁴⁹ höyüğü ile güney komşusu olan Erzurum İl sınırları içerisinde yer alan Hasankale (Pasinler)⁵⁰ ve Dumlu⁵¹ civarındaki buluntulardır. Okçular/Berta Havzasına çok yakın olan bu yerleşim yerlerinde ele geçen Paleolitik döneme ait buluntulara bakıldığında havzada bu döneme ait kültürlerin olmama ihtimali hemen hemen imkânsız görünmektedir. Lakin havzada sistematik araştırma ve arkeolojik kazıların yapılmamasından dolayı maalesef bu verilere ulaşamamaktayız.

2.1.2.Üst Paleolitik Çağ

İnsanoğlunun işaretle anlaşma yolunu terk ederek konuşmaya başladığı bu dönemde hayatında önemli sosyal ve kültürel değişimler meydana gelmiştir⁵². İnsanoğlu bu dönemde görev bilinci ve paylaşımın değerlerini kavrayarak sosyal hayatında önemli değişiklikler yapmıştır. Avcılıkta uzmanlaşan erkekler ile toplayıcılık ve kamp içi işleriyle uğraşan bayanlar arasında görev paylaşımı oluşmuştur⁵³. Uzman avcılık döneminin sonlarına doğru klanlar şeklinde yaşamaya

⁴³ Bingöl 2003,23; Harmankaya-Tanıdı 1996: Borluk Deresi; Kökten 1943_b, 608; Kökten 1943_a, 119; Kökten 1944_b, 669; Kökten 1948, 199; Kökten 1964_a, 22 vd.; Kökten 1964_b, 60 vd.; Kökten 1975, 100.

⁴⁴ Bingöl 2003,25; Kökten 1975,102; Ceylan 2000 _b, 29.

⁴⁵ Bingöl 2003,17; Kökten 1953, 196, lev.VII.no. 1-2; Yalçinkaya 1981, 214; Harmankaya-Tanıdı 1996, Ağzıaçık.; Ceylan 2000 _b, 29.

⁴⁶ Bingöl 2003;18;Kökten 1943_a, 119;Kökten 1948, 197 vd.; Yalçinkaya 1981, 214; Yalçinkaya 1985, 428; Taşkıran 1990, 37; Ceylan 2000 _b, 29.; Harmankaya-Tanıdı 1996,Anı Çevresi.

⁴⁷ Kökten 1943_b: 602, 608; Kökten 1948, 197; Kansu 1943_a, 189; Kansu 1971, 217; Yalçinkaya 1981, 214; Yalçinkaya 1985, 428; Harmankaya-Tanıdı 1996, Cilavuz/Susuz; Bingöl 2003,19

⁴⁸ Bingöl 2003,19; ; Ceylan 2000 _b, 29. ; Kökten 1975,102;Harmankaya-Tanıdı 1996,Tombultepe

⁴⁹ Ünsal 2003,43 vd; Özsaıt 1999, 35;Gündüzalp 1986, 50 vd.

⁵⁰ Kökten 1953, 196.; Şenyürek 1944, 351 vd;Ünsal 2006,38

⁵¹ Pehlivan 1984, 32;Koşay 1984, 12.;Ünsal 2006;38

⁵² Şenel 1995, 75.

⁵³ Mellaart 1975, 18; Şenel 1995, 71.

başlayan insanoğlu, sanat ve kültürel yönden de önemli gelişmeler göstermiştir⁵⁴. İnsanoğlu bu dönem sanatında Güneş, yıldız gibi doğa güçlerine rağbet etmeyerek mağaralarda, kaya resimlerinde, küçük heykelciklerinde ve gömülerinde hayvan figürlerini tercih etmiştir. Bu dönem sanatında bitki ve insan motifinin pek az bulunması o dönem insanının doğaya yönelik bir anlayışa sahip olduğu izlenimi vermektedir. Uzmanlarca mağara ve kaya resimlerinde görülen av sahneli hayvan figürleri sanatsal bir kaygı ile yapılmadığı tam aksine hayatlarını idame ettirmek için çizdiklerini ifade etmektedirler⁵⁵. Mağara duvarlarında görülen ve bize dinsel törenleri de anımsatan figürler arasında başlarına boynuz, maske takmış, hayvan başı koymuş, üzerlerine hayvan postu giymiş büyücü görünümlü insanlar dikkat çekicidir. O dönemin insanları muhtemelen avın başarılı geçmesi için bu resimlerin önünde dinsel törenler tertip etmekte ve av için kendilerini motive etmektedirler⁵⁶.

Yine bu dönem de görülen taşlardan, fildişinden yontulmuş, balçıktan yapılmış ve bazıları da muhtemelen ağaç parçalarından oyulmuş küçük hayvan heykelcikleri de mağara ve kaya resimleri gibi yorumlanabilir.

Bu heykelciklerinin yanı sıra “ana tanrıça”⁵⁷ motifinin proto tipi olarak kabul gören “bereket kültü”, doğurganlık kültü” ve ”verimlilik kültü” olarak da yorumlanan cinsel özellikleri abartılmış “*venüsler*” de görülmektedir⁵⁸.

İnsanoğlu bu dönemde yontma taş tekniğinde yeni buluşlarda bulunarak, hammaddeyi en ekonomik şartlarda alete dönüştürebilme becerisine ulaşmıştır. Bu dönemde insanlar alet yapmaya elverişli boynuz, ahşap ve kemik gibi malzemelerden birçok yeni tipte aletler üretmeyi başarmışlardır. Dilgi endüstrisi türü olan ön kazıyıcı, yan kazıyıcı ve kalemler bu dönemde en çok rastlanılan alet tipleridir⁵⁹.

Türkiye’de Aurignacien ve Gravettien endüstrisine ait Üst Paleolitik Çağ’a ait aletler bulunmuştur. Bu aletlerin yanı sıra Üst Paleolitik çağın sonunda

⁵⁴ Dinçol 1982, 8; Şenel 1995, 74.

⁵⁵ Childe 1994, 56; Childe 1996, 52; Şenel 1995, 76.

⁵⁶ Bingöl 2003,27 vdd.;Şenel 1995, 77.; Toynbee 1978, 50 ; Childe 1994, 56; Childe 1996, 52.

⁵⁷ Bingöl 2003,29.

⁵⁸ Childe 1995, 40; Şenel 1995, 77;Bingöl 2003,29

⁵⁹ Childe 1995, 42; Harmankaya-Tanıncı 1996, 17; Bingöl 2003,29

mikrolit aletler ve gelişmiş zekâ ürünü olan minik parçaların yan yana getirilip birleştirilmesi ile oluşan bileşik aletlerde bulunmuştur⁶⁰.

Yontma taş endüstrileriyle beraber yoğun bir kemik alet yapımının da görüldüğü bu çağda, Anadolu yarımadasında Antalya Beldibi Kumbucağı Kaya Sığınağı⁶¹, İstanbul Ağaçalı⁶², İstanbul Gümüşdere-Kilyos⁶³, Kahramanmaraş Direkli Mağarası⁶⁴, Antakya Merdivenli Mağara⁶⁵ ve Van Kızların Mağarası⁶⁶ gibi yerleşim yerlerinde Üst Paleolitik çağa ait buluntular tespit edilmiştir⁶⁷.

Okçular/Berta Havzası ve çevresinde Üst Paleolitik çağa ait herhangi bir buluntu veya yerleşim yeri tespit edilmemesine rağmen, 1966 yılında Kökten tarafında Kars ili Kağızman ilçesi Camuşlu Köyü civarında keşfedilen Yazılıkaya⁶⁸ bölgesinde Üst Paleolitik çağa ait obsidyen kalemler, taştan küçük döğçeçler gibi aletler bulunmuştur. Okçular/ Berta Havzası'na yakın bir bölgede çıkan bu buluntulara dayanarak havzada Üst Paleolitik döneme ait yerleşim yerlerinin olma ihtimalinin yüksek olduğu kanaatindeyiz. Fakat bölge Paleolitiği hakkında herhangi bir araştırma yapılmadığı için havza Paleolitik dönemi şu anda bir gizem olarak kalmaktadır.

⁶⁰ Childe 1995, 42; Harmankaya-Tanımdı 1996, 17.

⁶¹ Anati 1968, 27 vd.; Esin 1981_c, 11-18; Bostancı 1959, 131-140, 145-163, lev.I-XV; Bostancı 1963_b, 253-262; Bostancı 1964, 17-36; Bostancı 1966, 21-24, lev.I-III; Bostancı 1967_b, 64-83, lev.I-IV, res.I-VII; Bostancı 1968, 51-54, res.1-5; Bostancı 1975_a, 19; Bostancı 1978_a, 133-141, res.I-V; Bostancı 1978_b, 148-174, tab.1, şek.1-15, res.1-10, 12; Kınal 1962, 11 vd.; Mellink 1977, 291; Mellaart 1975, 42, 78, 92 vd.; Harmankaya-Tanımdı 1996, Beldibi/Kumbucağı.

⁶² Esin 1992, 63 vd.; Özdoğan 1982, 48; Özdoğan 1983_a, 137, res.2; Özdoğan 1984, 67; Özdoğan 1985, 222; Özdoğan 1986_a, 416; Gatsov- Özdoğan 1994, 101-106; Harmankaya-Tanımdı 1996, Ağaçalı

⁶³ Esin 1992, 64; Özdoğan 1982, 48, lev.XV, res.8; Özdoğan 1983_a, 137, res.2; Özdoğan 1983_b, 411; Özdoğan 1985, 221-232; Gatsov-Özdoğan 1994, 106 vd.; Harmankaya-Tanımdı 1996: Gümüşdere-Kilyos.

⁶⁴ Hours et al 1994, 151; Kökten 1959, 15; Kökten 1960, 47 vd., lev.I, IV, V, VIII; Mellink 1964_a, 151; Harmankaya-Tanımdı 1996: Direkli Mağarası.

⁶⁵ Alkım (B) 1968, 44 vd.; ; Kınal 1962, 10; Şenyürek-Bostancı 1956, 81 vd.; Şenyürek-Bostancı 1958_a, 147-156, lev. I-IX; Şenyürek-Bostancı 1958_b, 171-184; Bostancı 1967_a, 19-24, tab.V-VII; Bostancı 1973_b, 30; Bostancı 1975_a, 18; Mellink 1959, 74; Harmankaya-Tanımdı 1996, Merdivenli Mağara.

⁶⁶ Belli 1975, 28 vd.; Belli 1979, 19-27.

⁶⁷ Bingöl 2003, 29 vd.

⁶⁸ Bingöl 2003, 30; Kökten 1970, 2; Kökten 1975, 101; Karpuz 1977, 2; Soylu 1978, 36; Harmankaya-Tanımdı 1996, Yazılıkaya; Ceylan 2000_b, 30.

2.2. Mezolitik (Epipaleolitik) Çağ

Epipaleolitik dönem olarak da nitelendirilen Mezolitik Çağ, Paleolitik Çağ ile Neolitik dönem arasında bir geçiş evresidir. Günümüzden yaklaşık olarak 11.000–12.000 yıl önce Buzul Çağı'nın sonları ile Holosen Çağı'nın başlarında yerküremizde iklim koşullarında dikkate değer bir şekilde değişiklikler husule gelmiştir. Dünyamız bu zaman diliminde biraz daha ısınarak günümüz iklim ve çevre koşullarını anımsatan bir dönüşüm içerisine girdi. Bunun sonucu olarak da bitki ve hayvan türlerinde çeşitli değişimler meydana geldi. Ekolojik ve iklim koşullarındaki bu değişikliklere kayıtsız kalmayan insanoğlu, yerkürede meydana gelen bu yeni duruma kendisini adapte etmekte geç kalmadı⁶⁹.

Türkiye'de 10.000–9.000 yılları arasında görülen Mezolitik Çağ'da, atalarımız olan *Homo Sapiens*'ler teknik anlamda önemli ilerlemeler kat etmişlerdi. Bu dönemde teknik anlamda en önemli ilerleme mikro aletlerin kullanılması idi. Türkiye'de de yoğun bir şekilde kullanılmaya başlanan mikro aletlerin yardımı ile insanoğlu, avcılık ve toplayıcılıktaki maharetlerini geliştirmeyi başarmıştı. Bu dönem insanları Obsidyen ve çakmaktaşıdan oluşan mikro aletlerin yardımı ile ok ve yay gibi silah teknolojisinde önemli rol oynayan araçları geliştirdiler. Yine bu dönemde mikro aletlerin yanı sıra kemik ve boynuzdan üretilen araçlarda yoğunluğunu kaybetmemiştir⁷⁰.

Bu dönemde insanoğlunun beslenme alışkanlığında fazla değişiklik görülmemesine rağmen, beslenme çeşitliliğinde bir miktar artma meydana gelmiştir. İnsanoğlu Epipaleolitik dönem içerisinde protein ağırlıklı beslenme alışkanlığına yemiş, bitki ve kök türü beslenme unsurlarını dâhil ederken, maalesef bu dönem içerisinde tahıl ürünlerinden istifade ettiğine dair herhangi bir bulguya rastlanılmamıştır. Yine bu dönemde insanoğlu killi toprağın su geçirmediğini fark ederek su gereksinimlerini karşılamak için ilkel sarnıçlar yapmayı da başarmışlardır⁷¹.

⁶⁹ Bingöl 2003,33;Ünsal 2006,45;Harmankaya-Tanıncı 1996, 17.; Sevin 2003, 14.; Memiş 1989, 7.; Kınal 1991, 12.; Yıldırım 2002, 18.; Akurgal 1995, 21.

⁷⁰ Sevin 2003,15; Harmankaya-Tanıncı 1996,17vd;Yıldırım 2004,18; Akurgal 1995, 21.; Akurgal 1999, 3.; Şenel 1995, 59.; Kınal 1991, 11.

⁷¹ Sarnıçlar, yerlerde açılan çukurların kille sıvazlanması ile yapılmakta idi. Kınal 1987,12; Yıldırım 2002, 18.

Bu dönem içerisinde ki beslenme ve teknik gelişmeler, Üretim Devrimi olarak nitelendirilen Neolitik Çağ'a geçişin ilk adımları olarak kabul edilmektedir⁷².

Türkiye'de Burdur yakınında Baladız/Baradız⁷³, Konya yakınında Dervişin Hanı⁷⁴, Şanlıurfa-Bozova'daki Söğüt Tarlası⁷⁵ ve Biris⁷⁶ Mağarası, Gaziantep'de Şarklı mağara⁷⁷, Samsun Tekeköy⁷⁸, Ankara Macunçay⁷⁹, Antalya Kumbucağı Kaya Sığınağı⁸⁰ ve Belbaşı Kaya Sığınağı⁸¹, Adıyaman Keçiler (Palanlı)⁸² ve Bayburt Killiğin Mağarası⁸³ gibi yerleşim yerlerinde mezolitik döneme ait aletlere bolca rastlanılmıştır.

Okçular/Berta Havzası ve çevresinde Epipaleolitik/Mezolitik Çağ'a ait herhangi bir yerleşim yeri bulunmamıştır. Buna karşın batı komşusu olan Bayburt Killiğin Mağarası, doğu komşusu olan Kars Haşçiflik Köyü⁸⁴ civarı ve

⁷² Yıldırım 2004,19;Sevin 2003,15

⁷³ Bingöl 2003,33 vd.;Bostancı 1967_b, 56 vdd.; Cohen-Erol 1969, 397; Erol 1972, 16 vdd.; Esin 1979_a, 46; Esin 1981_c, 7 vd.; Hours et al 1994, 73; Kansu 1945_a, 278 vdd., lev.II-III; Kansu 1945_b, 155; Kökten 1952_a, 201; Kınal 1962, 12; Harmankaya-Tanıdı 1996, Baladız/Baradız.

⁷⁴ Hours et al 1994, 114; Cohen 1970, 130, şek. 2; Cohen-Erol 1969, 391, 393 vd., 397;Erol 1972, 25; Esin 1979_a, 46; Esin 1981_c, 7;Harmankaya-Tanıdı 1996, Dervişin Hanı.

⁷⁵Çambel 1971,29;Alkım 1968,48; Harmankaya-Tanıdı 1996,Söğüt Tarlası

⁷⁶Çambel 1971,29; Harmankaya-Tanıdı 1996,Biris Mezarlığı

⁷⁷ Bostancı 1984,49-64;Yalçinkaya 1990_b,38; Harmankaya-Tanıdı 1996,Şarklı Mağara

⁷⁸Bostancı 1952, 140; Bostancı 1967_b, 58 vd.; İnan 1947, 123; Kökten 1941, 124; Kökten 1944_a, 470; Kökten et al 1945, 382 vd.; Kökten 1947_b, 224; Kökten 1951, 202; Kökten 1952_a, 170 vd.;Kansu 1944, 673, 677-682, şek. 2-4;Kınal 1962, 11; Yalçinkaya 1981, 214; Yalçinkaya 1985, 429; Harmankaya-Tanıdı 1996: Tekeköy/Findıcak.

⁷⁹ Bostancı 1967_b, 58; Esin 1981_d, 6; Kansu-Ozansoy 1948, 387 vdd.;Yalçinkaya 1985, 427; Harmankaya-Tanıdı 1996, Macunçay

⁸⁰ Anati 1968, 27 vdd.; Bostancı 1959, 131-140, 145-163, lev.I-XV; Bostancı 1963_b, 253-262; Bostancı 1964, 17-36; Bostancı 1966, 21vdd., lev.I-III; Bostancı 1967_b, 64-83, lev.I-IV, res.I-VII; Bostancı 1968, 51 vdd., res.1-5; Bostancı 1975_a, 19; Bostancı 1978_a, 133-141, res.I-V; Bostancı 1978_b, 148-174, tab.1, şek.1-15, res.1-10, 12; Esin 1981_c, 11-18; Kınal 1962, 11 vdd.;Mellink 1968_d, 126; Mellink 1970_c, 159; Mellink 1977, 291; Mellaart 1975, 42, 78, 92vd.;Harmankaya-Tanıdı 1996: Beldibi/Kumbucağı.

⁸¹Esin 1981_c, 15 vdd.; Bostancı 1962, 233-251, 273 vdd., lev.I-XIV; Bostancı 1963_b, 256, 258 vdd., lev.II; Bostancı 1964, 26, 34 vd., lev.IV-V; Bostancı 1967_b, 83-87, 89 vd., lev.I,V; Bostancı 1971_a, 1 vd, 7-48; Bostancı 1975_a, 19 vd.; Bostancı 1975_c, 69-76, lev.I-III; Bostancı 1975_d, 81-97, res.I-II, lev.I-V; Bostancı 1978_a, 136; Bostancı 1978_b, 148 vdd., 163 vdd.; Hours et al 1994, 78; Harmankaya-Tanıdı 1996, Belbaşı.

⁸²Anati 1968, 29 vdd; Bostancı 1973_a, 145; Hours et al 1994, 267; von der Osten 1933, 131; Harmankaya-Tanıdı 1996: Keçiler Mağarası.

⁸³Ünsal 2006,47;Gündüzalp 1986, 53 vd. T.VII.,Res. 31-32; Harmankaya-Tanıdı 1996, Killiğin Mağarası

⁸⁴ Bingöl 2003,35.

güneydoğu komşusu olan Iğdır düzlüklerinde ele geçen mikrolit aletlerin bize araştırma sahamızda da Mezolitik Çağ'ın yaşanmış olabileceğini düşündürmektedir⁸⁵.

2.3.Neolitik Çağ

Bir inkılâp devri olarak kabul edilen Neolitik Çağ, Cilalı Taş Devri/Yeni Taş Devri olarak da nitelendirilmektedir. Mezolitik/Epipaleolitik Çağ'dan sonra İ.Ö. 10.500–7.000 yılları arasında yavaş yavaş ve sürekli bir evrim yaşamak sureti ile olgunlaşma seviyesine ulaşmıştır⁸⁶. Dünyamızda, Pleistosen'den Holosen Dönemi'ne geçişle birlikte iklim koşullarında değişiklik görülmeye başlanmıştır. İklim ve doğal çevre koşullarının yaklaşık bugünkü halini aldığı bu dönemde, doğu ve batı Yarımküre'de ilk köy yerleşmelerinin kurulduğu bilinmektedir⁸⁷.

“İlk Köy Üretimci Toplumlari” bu dönemde çevresinde var olan bitki ve hayvan cinslerinden bazılarını evcilleştirmeyi başarmışlardı. Tabiatla iç içe yaşayan insanoğlu zamanla ondan en iyi şekilde faydalanmanın yollarını bularak ziraat ve hayvancılık alanında ilerlemeler kat etmişti. Tarım alanında dışleri çakmaktaşıdan yapılan boynuz oraklar kullanılmaya başlanması ile arpa ve buğday gibi tahıl ürünleri tarlarda biçilmek sureti ile elde edilen ürünler taş havanlarda öğütölerek un ve başka mamuller haline getirildi. Bu taş havanlarda öğütölerek elde edilen mamuller yine taş kaplarda pişirilerek tüketilme yoluna gidilmiştir. Hayvancılık alanında ise, köpek, koyun ve keçi gibi hayvanların evcilleştirilmesi başarılarak insanoğlunun hizmetine sunuldu⁸⁸. Tarım alanındaki bu ilerlemeler İ.Ö. 8 000 yıllarında Dünya'nın pek çok bölgelerinde görölmektedir. Aynı dönem içerisinde Meksika'dan başlayarak tüm Amerika kıtasına yayılmaya başlayan tarım faaliyetleri, İ.Ö. 3 000 yıllarında Avrupa ve Asya'nın büyük bir bölümü ile Kuzeydoğu Afrika'nın bereketli topraklarında geniş tarım bölgeleri halinde karşımıza çıkmaktadır⁸⁹.

⁸⁵ Bingöl 2003,35;Kökten 1948, 199; Kökten 1953, 199.

⁸⁶Sevin 2003,18;Yıldırım 2004,22; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, 13. Neolitik Çağ araştırmaları hakkında geniş bilgi için bk. Mellaart 1975; Yakar 1991; Yakar 1994; Özdoğan 1994; Özdoğan 1995; Özdoğan 1996a; Özdoğan-Özdoğan 1993;Bingöl 2003,36.

⁸⁷ Yıldırım 2004,22; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, 13

⁸⁸ Memiş 2003,8 vd; Sevin 2003,18;Yıldırım 2004,22; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, 13; Bingöl 2003,36 vd.

⁸⁹ Yıldırım 2004,23

İlk defa Gordon Childe tarafından “Neolitik Revolution- Neolitik Devrim” olarak nitelendirilen bu dönem, Dünya’nın her yerinde aynı zamanda ve aynı formda başladığı görülmemektedir. Neolitik Devrim, ilk defa İ.Ö.11 bin yıllarından itibaren “Bereketli hilal” olarak nitelendirilen Doğu Akdeniz, Kuzey Suriye, Kuzey Mezopotamya, Güney Doğu Anadolu ve Doğu Anadolu’nun güney kısımlarında başladığını görmekteyiz⁹⁰. Yakın Doğu’da özellikle Kuzey Levant Bölgesi’nde meydana gelen ilk köy yerleşmelerinin benzerleri aynı dönemler içerisinde Anadolu’da da görülmeye başlamıştı. Bu dönemde Anadolu’nun Kuzey Levant ile birlikte Neolitikleşme’deki rolü artmış ve önceleri İç Anadolu’ya, Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Levant’dan geldiği sanılan Neolitik kavramlar ve maddesel ürünler bu bölgedeki araştırmalar neticesinde Neolitikleşmenin yerel olma olasılığı düşüncesini arttırmaktadır⁹¹.

Neolitik Çağ, “Aseramik Neolitik-Seramiksiz Neolitik” veya “Çanak Çömleksiz Neolitik” ve “Çanak Çömlekli Neolitik Çağ” olmak üzere ikiye ayrılır⁹².

İnsanoğlu bu dönemin başlarında köy yerleşmesine geçmiş olasına rağmen, kili biçimlendirerek pişirmek suretiyle çanak çömlek yapamamışlardı. Günlük mutfak araç ve gereç ihtiyaçlarını ahşap veya taşları oymak suretiyle elde ediyorlardı. Neolitik Çağ’ın yaklaşık olarak 10 500- 7000 yılları arasındaki bu erken aşamasından sonra insanoğlu, “erken” ve “geç” neolitik dönem olarak da nitelendirilen Çanak Çömlekli evresine girdi. İnsanoğlu bu dönemde doğada bolca bulunan kili kullanarak pişmiş çanak çömlekler yapmaya başlamıştır.

Türkiye’de 1960 yılı öncesinde Neolitik Çağ’la ilgili fazla bir araştırma yapılmamasına rağmen, Caba Höyük⁹³, Mersin Yumuktepe⁹⁴ ve Gözlükule’de⁹⁵ Çanak Çömlekli Neolitik Çağ tabakalarına rastlanıldığını görmekteyiz. Türkiye’de

⁹⁰ Akurgal 1999,3 vd.; Braidwood 1990, 161; Çiğdem 1996,26; Esin 1979_a,14; Sevin 2003,20 vd.; Yıldırım 2004,23; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, 14.; Childe 1996,54,159;Şenel 1995, 163;Esin 1979_a, 14.

⁹¹ Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998,8

⁹² Sevin 2003,20;Yıldırım 2004,24; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, 13.

⁹³ Bittel 1939, 100 vd.; Garstang 1908, 114 vdd.; Garstang 1913, 68; Garstang 1937, 132 vdd.; Yakar 1991, 87; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Caba Höyük/Sakçagözü.

⁹⁴ Sevin-Caneva 1995, 27-41; Sevin-Caneva 1996, 71-86;Mellaart 1975, 56; Yakar 1994, 31; Garstang 1953; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Yumuktepe.

⁹⁵ Bingöl 2003,37 vdd.Hours et al 1994, 337;Mellaart 1954, 192; Mellaart 1962_b, 43 vdd.; Yakar 1979, 55 vdd.; Yakar 1991, 135 vd.;Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998,Gözlükule.

1960 yılı itibariyle Prehistorik devir kültürlerine ışık tutmak için yoğun bir şekilde başlayan araştırmalar sonucu, Çayönü⁹⁶, Biris⁹⁷, Göbekli Tepe⁹⁸, Hacılar⁹⁹, Çatalhöyük¹⁰⁰, Suberde/Görüklük Tepe¹⁰¹, Erbaba¹⁰², Can Hasan I¹⁰³, Can Hasan III¹⁰⁴, Kuruçay¹⁰⁵, Hayaz¹⁰⁶, Nevali Çori¹⁰⁷, Hallan Çemi¹⁰⁸, Hocaçeşme¹⁰⁹, Bademağacı¹¹⁰, Köşk Höyük¹¹¹, Gritille¹¹², Caferhöyük¹¹³, Höyücek¹¹⁴, Aşıklı

⁹⁶ Alkım (H) 1970, 2; Braidwood 1964; Çambel 1971, 25-39; Çambel 1981, 531-550; Çambel et al 1983, 155-166; Çambel 1987, 129 vd.; Mellink 1965_a, 138; Mellink 1971_b, 159; Özbek 1989, 121-152; Özdoğan-Özdoğan 1990, 387-396; Özdoğan et al 1991, 71-86; Özdoğan et al 1992, 97-125; Özdoğan et al 1993, 81-106; Özdoğan et al 1994, 103-122; Özdoğan 1996_a, 25 vd.; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Çayönü.

⁹⁷ Balkan-Atlı 1994, 99; Benedict 1980, 136 vdd., lev.23/1,2,4; Çambel-Braidwood 1980, 12 vd.; Yakar 1991, 57; Hours et al 1994, 83; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Biris Mezarlığı.

⁹⁸ Balkan-Atlı 1994, 98 vd.; Benedict 1980, 139 vd.; Braidwood-Braidwood 1986, 8; Hours et al. 1994, 144; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Göbekli Tepe.

⁹⁹ Alkım 1968, 67 vd.; Erol 1972, 13-52; Mellaart 1958_b, 134-151; Mellaart 1960_b, 67; Mellink 1960, 62; Mellaart 1961_a, 39-75; Mellink 1962, 75 vd.; Mellaart 1970; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Hacılar.

¹⁰⁰ Hodder 1996, 359-366; Mellaart 1961_b, 172-177; Matthews 1996_a, 73-77; ; Matthews 1996_b, 79-99; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Çatalhöyük.

¹⁰¹ Alkım (H) 1967_a, 4 vd.; Bordaz 1965, 30 vd.; Bordaz 1966, 32 vd.; Bordaz 1969, 43-71; Bordaz 1973, 282-288; Mellink 1965_a, 134 vd.; Yakar 1991, 172; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997, Suberde/Görüklük.

¹⁰² Bordaz 1969, 43-71; Bordaz 1973, 282-288; ; Mellink 1970_c, 159; Yakar 1991, 148 vdd.; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Erbaba.

¹⁰³ Yakar 1991, 196 vdd. French 1962_a, 36 vd.; French 1964_a, 21 vd.; French 1965_a, 27 vdd.; French 1967_b, 173-178; French 1968_a, 89-93; Mellink 1968_d, 127; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Can Hasan I.

¹⁰⁴ Ataman 1987, 339-346; French 1970, 139-148; French 1972, 181-190; Payne 1972, 191 vd.; Mellaart 1975, 96 vd.; Payne (S) 1979, 8 vd.; Mellink 1980, 503; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Can Hasan III.

¹⁰⁵ Duru 1985_b, 202; Duru 1986_a, 249-253; Duru 1987_b, 305-313; Duru 1988_a, 65-70; Duru 1989, 57-60; Duru 1990, 81-90; Duru 1991, 1-6; Özsait 1977, 78-83; Özsait 1979, 101 vdd.; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Kuruçay.

¹⁰⁶ Ataman 1988, 81 vdd.; Ataman 1990, 197-207; Mellink 1982_a, 562; Özdoğan 1977, 144 vd.; Serdaroğlu 1977, 117; Roodenberg 1981, 93 vd.; Roodenberg 1982, 27-32; Roodenberg 1985, 1 vdd.; Yakar 1991, 62 vdd.; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Hayaz Höyük.

¹⁰⁷ Hauptmann 1984, 228; Hauptmann 1987, 207 vdd.; Hauptmann 1988, 99-110; Hauptmann 1993, 37-69; Mellink 1984, 449; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Nevali Çori.

¹⁰⁸ Mellink 1992_b, 121 vdd.; Mellink 1993, 107; Rosenberg 1992, 447-460; Rosenberg 1993, 117-130; Rosenberg 1994, 223-238; Rosenberg 1995_a, 85-94; ; Rosenberg 1995_b, 79-83; Yakar 1994, 3 vdd.; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Hallan Çemi Tepesi.

¹⁰⁹ Erzen 1995, 456 vd.; Erzen-Başaran 1991, 159 vd.; Özdoğan 1993, 182 vdd.; Özdoğan et al. 1991, 81 vd.; Mellink 1993, 110; Yakar 1994, 52 vd.; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Hocaçeşme.

¹¹⁰ Duru 1995, 69-77; Duru 1996_b, 49-59; Duru 1996_c, 87-59; Duru 1997, 3; Gates 1995, 213; Gates 1996, 285; Mellaart 1961_b, 159, 166-172; Yakar 1994, 33; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Bademağacı.

¹¹¹ Yakar 1991, 190 vdd.; Mellink 1993, 111; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Köşk Höyük.

höyük¹¹⁵ ve Pınarbaşı¹¹⁶ gibi yerleşim yerlerinde Neolitik Çağ'a¹¹⁷ ait önemli buluntulara rastlanılmıştır.

Yukarıda sözü edilen yerleşim yerlerinde Neolitik döneme ait pek çok buluntu ele geçmesine rağmen, Anadolu insanının Neolitik dönemde geçim kaynağı olarak öncelikle tarımını yoksa hayvancılığı mı seçtiği halen bir tartışma konusudur. Bu konu üzerinde birçok bilim adamı tarafından çeşitli fikirler ortaya atılmıştır. Bu fikirlerden en önemlileri J.Hawkes, J.Mallert ve C.Reed'e aittir. C.Reed ve J.Mallert bitki ile hayvan evcilleştirilmesinin birbirine paralel olarak geliştiği fikrini ortaya koyarken J.Hawkes ise önce tarımın başladığı görüşünü savunmuştur¹¹⁸.

Neolitik Çağ'a ait bulgular Anadolu yarımadasında çok yoğun bir şekilde görülmesine rağmen, maalesef Okçular/Berta Havzası ve çevresinin de içerisinde yer aldığı Karadeniz Bölgesi'nde yapılan araştırmalarda birkaç şüpheli yer dışında bu bölgede herhangi bir Neolitik yerleşme bulunamamıştır. Bu yerleşmelerin en önemlisi,1995 yılından başlayan ve İ.Ü. Prehistorya Anabilim Dalı'ndan A.Özdoğan ile Fransız Anadolu Merkezi-İstanbul'dan C.Marro ve A.Tibet'in ortaklaşa yürüttükleri Kastamonu Bölgesi Yüzey Araştırmaları esnasında tespit ettikleri Dağınık Buluntu yeri olan Sokukaya'dır. Bu yerleşmede rastlanılan çakmaktaşı dilgi ve yongalar ile Çayönü (Diyarbakır) bileziklerine benzeyen bir taş bilezik, araştırmacılara bu yerleşme yerinin muhtemelen Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'a ait olduğu izlenimi vermektedir¹¹⁹.

Bu önemli yerleşmenin yanı sıra yine araştırma sahamız içerisinde yer alan ve Erzurum ilinin Oltu İlçesi'ne bağlı *Yolboyu (Dölgah) Köyü'nde* yaklaşık olarak 10-12 yıl önce bulunan anıtsal bir dikili taş, araştırmacılara bu yerleşme yeri çevresinde yapılacak ayrıntılı yüzey araştırması sonucu Çanak Çömleksiz Neolitik

¹¹² Yakar 1991,57-61; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998 Gritille

¹¹³ Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998 Cafer Höyük.

¹¹⁴ Duru 1996, 49-59;Yakar 1994,33-36; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998 Höyücek

¹¹⁵ Yakar 1991,187 vdd.;Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998 „Aşıklı Höyük

¹¹⁶ Gates 1996,284; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Pınarbaşı

¹¹⁷ Anadolu'da bulunan Neolitik Çağ'a ait yerleşmeler hususunda geniş bilgi için bk.Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998.

¹¹⁸ Çiğdem 1996,28;Şenel 1995, 136 vd.

¹¹⁹ Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998,16,Sokukayası

Çağ'a ait iskân yerlerinin tespit edilebileceğini düşündürmektedir. Oltu'ya bağlı Yolboyu (Dölgah) Köyü'nde bulunan bu anıtsal dikili taş dikdörtgen biçimli olup yaklaşık olarak 5.10 m. boyunda, 100 cm çapında ve tahminen 5–6 ton ağırlığındadır. Prof. Dr. Oktay Belli bu anıtsal taşın işleniş biçimini dikkate alarak, günümüzden 11 000 yıl öncesi Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'a ait Nevali Çori'de kutsal alanda dikili "T" biçimli insan stellerine benzetmektedir. Yine bu taşın alt kısmını Şanlı Urfa'da Balıklı Göl'ün kuzeyinde günümüzden 11 000 yıl öncesine tarihlenen kalker taşından yapılmış erkek heykeli ile benzerlik gösterdiğini ifade eden Belli, Oltu çevresinde özellikle taş heykelin bulunduğu yerde yapılacak ayrıntılı yüzey araştırması ile Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'a ait yerleşim merkezinin bulunacağını ve taş heykelinde kesin olarak tarihlenebileceği görüşündedir¹²⁰. Yine Prof.Dr. Oktay Belli anıtsal heykelin Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'a ait olduğu tespit edildiği takdirde, bu dönem yerleşim merkezlerinin sadece Güneydoğu bölgesinde değil, bölgenin kuzeyindeki yüksek yaylalarda yani Doğu Anadolu ve Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinde de aranması gerektiğini savunmaktadır.

Araştırma sahamızın komşusu olan Gürcistan ve Ermenistan Kafkasya'sında araştırma yapan Morgan, bu bölgede Cilalı Taş Devrinin klasik aletlerine çok az rastladığını belirtmekte ve Neolitik Çağ'ın yaşanmadığını, yaşandıysa bile çok kısa zaman dilimi içerisinde gerçekleştiğini savunmaktadır¹²¹. Anadolu'nun Neolitik dönemi ile ilgili önemli araştırmalar yapan Yakar, Okçular/ Berta Havzası'nın güneydoğusuna ve Kars ilinin de güneyine düşen Aras vadisinin çok geniş verimli araziye sahip olduğunu ifade ederek, bu bölgenin özellikle Iğdır İli'nin Prehistorik dönemlerde tarıma geçişte uygun ekolojik bölgeler olduğunu savunmaktadır¹²². Bu görüşün aksine, Özbek ve Yükmen tarafından Kars ve çevresinde gerçekleştirilen araştırmalar sonucu, Neolitik dönemle ilgili belirgin bir taş endüstrisine ya da çanak çömlek kültürüne

¹²⁰ Gündoğdu et al. 2002, 122 vd; [http://www.keşfetmekicinbak.com/arkeoloji/01406.\(30.07.2006\)](http://www.keşfetmekicinbak.com/arkeoloji/01406.(30.07.2006)) "Prof.Dr.Oktay Belli'nin anıtsal taş hakkındaki görüşünü yansıtan bilgi Atlas dergisinin internet adresinden alınmıştır."

¹²¹ Bingöl 2003,38.

¹²² Yakar 1991,99.

rastlanılmadığı ifade edilmektedir¹²³. Fakat İ.Kılıç Kökten'in Kars/Kurbanğa¹²⁴ ve Iğdır/Gökçeli Köyü¹²⁵ araştırmalarına baktığımızda bölgede ihtilaflı da olsa Neolitik ve Geç Neolitik dönemin izlerini taşıyan Çanak Çömlek ve buluntuların olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Doğu Anadolu Bölgesi'nde Boy Tepe¹²⁶, Cafer Höyük¹²⁷ Çınaz III¹²⁸, Mergersen¹²⁹ ve Tepecik/Makaraz Tepe¹³⁰ yerleşim merkezlerinde Neolitik döneme ait buluntular tespit edilmiştir.

Okçular/Berta Havzası ve çevresinde Neolitik Çağ'a ait herhangi bir yerleşim merkezi veya buluntu tespit edilmemiş olmasına rağmen, İ.Kökten, Yakar ve Belli'nin görüşlerini dikkate aldığımızda, bu bölgede yapılacak sistematik araştırmalar sonucu Neolitik döneme ait yerleşim merkezlerinin bulunacağı kanaatindeyiz.

2.4.Kalkolitik Çağ

İnsanoğlu Neolitik Çağ'ın akabinde taş aletlerin yanı sıra bir miktarda da maden kullanmaya başlar. İnsanoğlunun madeni keşfi ile hayatında önemli değişiklikler meydana gelir. İlk olarak “Bakır” madenine çekiç darbelerinin yardımı ile şekil vermeyi başaran insanoğlu elde ettiği ürünleri süs ve takı eşyası olarak değerlendirmekte gecikmez¹³¹. Akabinde, madenin gerçek yapısını keşfeden insanoğlu, döküm tekniği ile iki ayrı maden filizini birlikte eriterek istedikleri araç ve gereçleri üretmeyi başarırlar. Böylece insanoğlu Kalkolitik Çağ olarak nitelendirilen evreye ilk adımını atmış olur. Kalkolitik Çağ tabiri ise, Helen dilinde bakır anlamına gelen “khalkos” ile taş anlamına gelen “lithos”tan türetilmiştir. “Bakır-Taş Devri” olarak da adlandırılan bu döneme “İleri Üretici Dönem”¹³² veya “Gelişken Köy Dönemi” gibi isimler de verilmektedir. Bu dönem uzmanlarca ilk, orta ve son olmak üzere üç aşamada incelenmektedir.

¹²³ Bingöl 2003,39

¹²⁴ Kökten 1975, 102.

¹²⁵ Bingöl 2003,39 vd.

¹²⁶ Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998 Boy Tepe

¹²⁷ Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998 Cafer Höyük

¹²⁸ Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998 Çınaz III

¹²⁹ Kökten 1947,452-453; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998 Mergersen

¹³⁰ Esin 1972_a,146; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998 Tepecik/Makaraz Tepe

¹³¹ Sevin 2003,78.; Dinçol 1982, 14.; Akurgal 1995, 24.; Akurgal 1999, 8.; Umar 1999, 8.; Kınal 1991, 18.; Memiş 1989, 9.; Yıldırım 2002, 29.

¹³² Sevin 2003, 78.; Yıldırım 2002, 28; Esin 1969, 18.; Esin 1979_a, 5 vdd.

Kalkolitik Çağ tabirinin anlamını yitirdiği görüşünü savunan Tay Proje yöneticilerden, Savaş Harmankaya, madencilğin Neolitik dönemden itibaren görüldüğünü belirtmekte ve ayrıca Tunç çağlarının ayrımını yapmaya yarayan tunç üretimi ise arsenli tunç olarak ilk kez Kalkolitik Çağ'da karşımıza çıktığını söylemektedir. Harmankaya, bu verilere dayanarak yeni bir terimlemeye gidilmesi veya terimlere uyulduğu taktirde dönemlerin başlangıç-bitiş tarihleri ya da kıstaslarının değişmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu görüşünün yanı sıra Harmankaya, Anadolu'nun dağlık ve ovalık bir coğrafyaya sahip olması sebebiyle, bölgelerdeki kültürlerin bağımsız olarak geliştiğini ve bundan dolayı Mezopotamya kültürlerindeki dizini, Halaf, Obeid, Uruk gibi dönem isimlerini tüm Anadolu'ya uygulamanın olanaksız olduğunu belirtmektedir¹³³.

Bu tartışmalar ışığında Kalkolitik Çağ'ın genel özelliklerine baktığımız da madenin ayırıcı bir özellik olduğu karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde maden kullanımının artması, araçların gelişmesi ve tarımın ilerlemesiyle insan hayatında önemli değişiklikler meydana gelir. Tarımın ön plana çıkmasıyla avlanmaya yönelik erkek tasvirli duvar resimleri yerini bereketlilik sembolü olan kadın figürlerine bırakır. Ve sanat değeri açısından önemli olan Leopar figürleriyle desteklenen tanrıça heykelcikleri sıklıkla görülmeye başlar. Heykelcik yapımında “kil”in kullanılması ve resim sanatındaki gelişmeler bize bu dönemin sanatı ve inancı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Resimler pişmiş toprak kaplara çoğunlukla da geometrik desenler halinde uygulanmaya başlanmış ve mükemmel eserler ortaya çıkarılmıştır. Bu dönemde ölümler ağzı açık küplere silahları ve eşyaları ile birlikte gömüldüler. Bu devirde yerleşim merkezleri biraz daha büyümüş ve etrafları da surlarla çevrilmiştir. Eskiçağda bağımsızlığın bir işareti olarak kabul edilen bu surlar, bu dönem insanların güvenliğini sağlamaktaydı. Şehir devletçiklerinin aralarında savaşlar husule geldiğinde kazanan şehir devleti kaybeden şehir devletinin surlarını yıkarak bağımsızlığına son verdiğini ilan etmiş olurdu.

Türkiye’de yaklaşık olarak M.Ö.5000–3000 yılları arasına tarihlenen Khalkolitik Çağ'ın en önemli merkezlerden biri James Mellaart tarafından kazılan

¹³³ Bingöl 2003,41; Harmankaya-Tanırdı-Özbaşaran 1998, 7.

Burdur yakınındaki Hacılar¹³⁴ yerleşmesidir¹³⁵. Burdur Hacılar yerleşmesinde tespit edilen boyalı vazolar ve badem gözlü insanları tasvir eden heykeller şaheser niteliktedir¹³⁶. Hacılar yerleşmesinden daha üstün tapınak mimarisini Çatalhöyük'teki¹³⁷ tapınaklarda görmekteyiz¹³⁸. Hacılar yerleşmesi ile Çatalhöyük arasında birçok farklılıklar vardır. Bu farklılıkların en önemlisi, Hacılar'da görülen bitişik düzende yapılan evlere karşılık buradaki evlerin bağımsız birimler halinde düzenlenmiş olmasıdır.

Erken Kalkolitik Çağ'ın sonlarına doğru II. Hacılar muhtemelen düşman saldırıları sonucu tahrip edildi. Yine büyük bir ihtimalle 5000 yıllarında istilacı güçler tarafından 150 m. kadar çapında kale görünümlü yeni bir yerleşme (I.Hacılar) imar edilmişse de bu alan kısa sürede terk edilmiştir. Erken Kalkolitik Dönem'in önemli bir başka yerleşmesi de Kuruçay'dır¹³⁹.

Mezopotamya kültürlerinin sıra düzeni ve kültür isimleri,(Halaf, Obeid ve Uruk gibi klasik dönem isimlendirmeleri) Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Doğu Akdeniz Kalkolitik kültürler evreleri için de kullanılmaktadır¹⁴⁰.

Anadolu Kalkolitiği Proto Kalkolitik Çağ/Geçiş Dönemi, Erken, Orta ve Geç/Son Kalkolitik Çağ olmak üzere dört evreye ayrılmaktadır.

¹³⁴ Duru 1996_b, 54 vd.; Mellaart 1958_a, 127-156; Mellaart 1959_a, 51-65; Mellaart 1960_a, 83-104; Mellaart 1970, Yakar 1997, 448 vd.; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Hacılar.

¹³⁵ Akurgal 1995, 24.; Akurgal 2003, 8. Akurgal bu dönemi M.Ö. 5500-3000 yılları arasına yerleştirmektedir. Aktüre 1997, 62. Bu dönemi Aktüre M.Ö. 5600-3500 yılları arasına yerleştirmektedir.; Memiş 1989, 10. Memiş, bu dönemi M.Ö. 5000-3000 yılları arası olarak tarihlendirmeyi uygun görmüştür.; Lloyd 1998, IV. Lloyd eserinin başına yerleştirdiği zaman fihristinde M.Ö. 4500-3000 yılları arasındaki evreyi tarihlendirmiştir.; Umar 1999, 8. Umar, M.Ö. 5000-2500 yılları arasına yerleştirmektedir.; Naumann 1998, 495.; Naumann, katî olmamakla birlikte, M.Ö. 6. bin yıl ortası ile 4. bin yıl sonları arasındaki evreyi tarihlendirmeye uygun görmektedir; Sevin 2003, 78; Sevin ise, bu dönemi M.Ö. VI. bin yılın ilk yarısı ile IV. bin yılın sonları arasındaki evreye yerleştirmektedir. Ünsal 2006, 48.dpn.61.

¹³⁶ Dinçol 1982, 14; Akurgal 2003, 8.

¹³⁷ Bingöl 2003, 42; Hodder 1996, 359 vdd.; Mellaart 1961_b, 172-177; Mellaart 1982, 117-168; Matthews 1996_a, 73 vdd.; Matthews 1996_b, 79-99; Harmankaya-İnandı-Özbaşaran 1998, Çatalhöyük.

¹³⁸ Bingöl 2003, 42

¹³⁹ Sevin 2003, 84; Ünsal 2006, 50.; Duru 1980, 224 vd.; Duru 1981_a, 48 vdd.; Duru 1981_b, 5 vdd.; Duru 1981_c, 195 vd.; Duru 1983, 31-38.; Duru 1984, 67 vdd.; Duru 1985_a, 5-10.; Duru 1985_b, 202; Duru 1986_a, 23-27.; Duru 1986_b, 55-61.; Duru 1987_a, 75-80.; Duru 1987_b, 305-313.; Duru 1988_a, 65-70.; Duru 1988_b, 653-666.; Duru 1989, 57 vdd.; Duru 1990, 81-90; Duru 1991, 1-6; Duru 1994, 12 vdd.; Duru 1996_a, 54 vd.; Duru 1996_b, 52, 55, 57.; Özsait 1977, 78-83; Özsait 1979, 101-106; Özsait 1986, 63 vdd.; Özsait 2001, 122.; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Kuruçay.

¹⁴⁰ Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, 8

Anadolu’da Son Neolitik –İlk Kalkolitik Çağ geçiş dönemi kültürlerinin sona ermesinden itibaren Halaf kültürü verilerinin ortaya çıktığı tahmin edilmektedir. Çukurova Bölgesi’nden Zagros Dağları’na yoğun olarak Fırat Nehri’nden Zap suyuna, Muş Ovası’ndan Orta Mezopotamya’ya ulaşan bir alanda Halaf Kültür unsurlarına rastlanılmaktadır. Halaf Kültürü Çanak Çömlek verilerindeki farklılıklardan dolayı Doğu ve Batı Halaf kültürü olarak ikiye ayrılmaktadır. Musul çevresinde ele geçen bulgular ile Fırat Vadisi’nde elde edilen veriler çok farklı olmadığı için bu bölgedeki kültüre Doğu Halaf Kültürü denir. Batı Halaf Kültürü ise, Fırat ve Fırat’ın yan kollarının oluşturduğu yörede görülmektedir. Elazığ-Muş-Van illerinin oluşturduğu hattın kuzeyine geçmeyen Halaf Kültürü, daha çok Şanlıurfa çevresinin çekirdek olduğu yörede yoğunlaştığını görmekteyiz¹⁴¹.

Bu dönem kültürlerine ait önemli merkezler arasında Silopi Ovası’ndaki Takyan Tepe¹⁴², Kahramanmaraş Ovası’nda Domuztepe¹⁴³, Adıyaman Samsat¹⁴⁴, Gaziantep Karkamış İlçesinde Yunus höyük¹⁴⁵, Gaziantep Turlu Höyük¹⁴⁶, Diyarbakır Ergani İlçesi Ekinciler köyünde Girikihaciyan Höyük¹⁴⁷, Antalya Karain Mağarası¹⁴⁸, Gaziantep İslahiye İlçesi’nde Sakçagözü/Coba Höyük¹⁴⁹, Şanlıurfa Bozova İlçesi Cümcüme köyünde Kurban höyük¹⁵⁰, Şanlı Urfa Siverek Nisibin köyünde Çavi Tarlası¹⁵¹, Mersin Gözlükule¹⁵², Elazığ Korucutepe¹⁵³ ve

¹⁴¹ Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998,9

¹⁴² Bingöl 2003,44; Algaze 1989, 247; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998, Takyan Tepe

¹⁴³ Bingöl 2003,44; Çambel-Özdoğan 1985, 259-272; Çambel 1986_a, 38; Çambel 1986_b, 277 vd.; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998, Domuztepe

¹⁴⁴ Özdoğan 1977,105,119 vdd; Özgüç (N) 1987,304; Yakar 1985_a, 369; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998, Samsat Höyük

¹⁴⁵ Yakar 1991,74; ; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998, Yunus Höyük

¹⁴⁶ Dirvana 1944,403 vd.,420 vdd.; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998:Şehzade Höyük/Turlu

¹⁴⁷ Çambel 1971,35 vd.; Çambel-Braidwood 1980,22 vdd; Yakar 1991,56 vd.; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998:Girikihaciyan Höyük

¹⁴⁸ Yakar 1991,123 vdd.; Yalçinkaya 1987,23; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998,Karain Mağarası

¹⁴⁹ Garstang 1937,100; Yakar 1991,87; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998,Coba Höyük/Sakçagözü

¹⁵⁰ Özdoğan 1977,171; Yakar 1985_a,366 vd.; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998,Kurban Höyük

¹⁵¹ Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998,Çavi Tarlası.

¹⁵² Özgüç 1948_b,27; Yakar 1985_a,226 vd.; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998,Gözlükule

Şanlıurfa Hilvan Kantara köyünde Nevali Çori¹⁵⁴ gibi yerleşme ve buluntu yerlerini sayabiliriz.

Halaf Dönemi mimarisi, tolos (*tholos*)¹⁵⁵ adı verilen, taş temelli, kerpiç duvarlı, kubbeli yuvarlak yapılar olarak karşımıza çıkar. Fakat kültürün son evresinde dromos adı verilen dörtgen yapılar daha çok tercih edilmiştir. Kalkolitik Çağ mimarisinde önemli yeri olan kubbeli yuvarlak planlı yapılardan küçüklerinin fırın olarak kullanıldığı iki katlı evlerin en iyi örnekleri Yunus Höyük'te bulunmuştur. Bu dönemi bize en iyi şekilde yansıtan bir diğer unsur ise, ticari bir meta olarak değiş tokuşlarda kullanılan çanak çömleğidir. Çanak çömlek bu dönemde, demir oksitli toprak boyaların çeşitli tonlarda sulandırılması veya başka minareler karıştırılarak elde edilen farklı renklerden fırça yardımı ile geometrik ve stilize bezemelerin üretilmesi sonucu eşine az rastlanan şaheserler olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine bu dönemde beyaz boya ve kazı bezemeli ürünlerde ortaya çıkmıştır. Bu kültürü tamamlayan bir diğer unsur ise, boya bezemeli malların yanı sıra yalın maldan, koyu yüzlü açık maldan kaplardır. Ayrıca bu dönemde küçük Ana Tanrıça heykelcikleri pişmiş toprak nesneler arasında en önemli grubu oluşturur¹⁵⁶.

Obeid Kültürü'nün çıktığı Orta Kalkolitik Çağ'da, tarım, hayvancılık ve avcılık besi ekonomisine dayanan karma bir ekonominin var olduğunu görmekteyiz¹⁵⁷.

Orta Kalkolitik Çağ'a ait önemli yerleşmeler arasında Mersin Yümüktepe¹⁵⁸ ve Gözlükule, Konya civarındaki Can Hasan¹⁵⁹, Malatya

¹⁵³ Van Loon 1971_a, 17 vd.; van Loon 1971_b, 47 vd.; van Loon-Güterbock 1972_a, 79 vd.; van Loon Güterbock 1972_b, 127 vd.; Yakar 1985_a, 291 vdd; Ertem 1979, 33; ; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998, Korucutepe.

¹⁵⁴ Hauptmann 1984, 228; Hauptmann 1987, 206; Hauptmann 1988, 99; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998, Nevali Çori.

¹⁵⁵ Sevin 2003, 91; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998, 9

¹⁵⁶ Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998, 10

¹⁵⁷ Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998, 12

¹⁵⁸ Çiğdem 1996, 75, 84, 92; Sevin et al 1997, 27 vd.; Şenyürek 1954, 1-25; Garstang 1953; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998, Yumuktepe.

¹⁵⁹ Bingöl 2003, 42; Çiğdem 1996, 75, 85, 93; French 1962_a, 36 vd.; French 1964_a, 21 vd.; French 1965_a, 27 vdd.; French 1967_b, 173-178; French 1968_a, 89-93; Mellink 1968_d, 127; Yakar 1991, 196-200; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998, Can Hasan I.

civarındaki Değirmentepe¹⁶⁰, Gaziantep'in İslahiye ilçesi yakınlarındaki Tilmen Höyük¹⁶¹, Denizli'nin Çivril İlçesi yakınlarındaki Beycesultan¹⁶², Antalya Karain Mağarası, Gaziantep Karkamış¹⁶³, Adıyaman Samsat, Çorum civarında Büyük Güllücek¹⁶⁴, Elazığ'da Korucutepe, Tülintepe¹⁶⁵ ve Norşuntepe¹⁶⁶ gibi höyükleri sayabiliriz.

İnsanoğlu Obeid Dönemi'nde kerpiç mimaride ustalığı ortaya koyarak, dörtgen planlı çok odalı muhteşem evler yapmayı başarmışlardı¹⁶⁷.

Bu dönem çanak çömlekte açık renkli bir kilden, kum, kireç, mineral katkılı ve çoğunlukla da yeşilimsi, azda olsa kırmızımsı ve devetüyü renklerden oluşan bir hamur karşımıza çıkmaktadır. Bu mallar genellikle elde şekillendirilmiştir. Fakat dönemin sonuna doğru bazı biçimlerin yavaş veya hızlı dönen çarkta yapıldıklarını, çanakların içerisinde yer alan izlerden anlamaktayız. Kapların yüzeyleri kendi hamurundan yapılmış astarla kaplanarak veya ıslak sıvazlama ile düzeltilmiştir. Bu dönem Çanak Çömleği koyu kahveden siyaha, kahverengiden morumsu kırmızıya kadar değişken renkli mat boya ile şematize

¹⁶⁰ Ünsal 2006,52;Esin 1981_a, 91-99.; Esin 1981_b, 39 vd.; Esin 1983, 39-48.; Esin 1984_b, 71-80.; Esin 1985_a, 11-29.; Esin 1985_b, 188.; Esin 1986, 81-92.; Esin 1987_a, 184 vd.; Esin 1989, 135-141.; Esin 2000_a, 80-86.; Esin-Harmankaya 1986, 53-86.; Esin-Harmankaya 1987, 95-138.; Esin-Harmankaya 1988, 79-126.; Esin et al 1987, 77-82.; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998, Değirmentepe .

¹⁶¹ Alkım 1960, 7 vd.; Alkım 1962_a, 5 vd.; Alkım 1962_b, 447-501.; Alkım 1963_a, 537 vdd.; Alkım 1963_b, 27 vd.; Alkım 1964_a, 5 vd.; Alkım 1964_b, 564 vdd.; Alkım 1964_c, 23 vd.; Alkım 1965, 5-17.; Alkım 1967_b, 69-78.; Alkım 1970_a, 490 vdd.; Alkım 1970_b, 29-35.; Alkım 1970_c, 29 vdd.; Alkım 1971, 341vdd.; Alkım 1972, 39 vd.; Alkım 1973_a, 62 vdd.; Alkım 1974_a, 5-16.; Alkım 1974_b, 23-30.;Ünsal 2006,50; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998, Tilmen Höyük.

¹⁶² Lloyd 1957, 42 vd.; Lloyd 1958, 12 vd.; Lloyd-Mellaart 1955, 39-92.; Lloyd-Mellaart 1956, 101-135.; Lloyd-Mellaart 1957, 27-36.; Lloyd-Mellaart 1958, 93-125.; Lloyd-Mellaart 1959, 35-50.;Ünsal 2006,50; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998, Beycesultan.

¹⁶³ Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998, Kargamış

¹⁶⁴ Koşay 1952,366 vd.;Koşay 1963,297-302;Esin 1969,130-164;Şenyürek 1950,269-289; Yakar 1985_a, 204; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998, Büyük Güllücek

¹⁶⁵ Arsebük 1974_b, 143.; Arsebük 1986, 67.; Arsebük-Korfmann 1976, 134-144.; Burney 1958, 194.; Esin 1976_b, 119-133.; Esin 1979_b, 115-119.; Esin 1979_c, 65-76., Esin 2000_b, 87-90.; Esin-Arsebük 1974_a, 63-78; Esin-Arsebük 1974_b, 137-143.; Esin-Arsebük 1982, 119-125.; Boessneck-von der Driesch 1976_a, 145 vd.; Ünsal 2006,52;Harmankaya 1993, 369-379.; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998, Tülintepe

¹⁶⁶ Boessneck-von der Driesch 1976_b, 60.; Hauptmann 1970_a, 103-113.; Hauptmann 1970_b, 111-121.; Hauptmann 1971_a, 19 vdd.; Hauptmann 1971_b, 71-79.; Hauptmann 1972_a, 26 vd.; Hauptmann 1972_b, 87 vdd.; Hauptmann 1973, 49 vdd.; Hauptmann 1974_a, 71-85.; Hauptmann 1974_b, 59-73.; Hauptmann 1975, 35-38.; Hauptmann 1976_a, 65-86.; Hauptmann 1976_b, 41-59.; Hauptmann 1979_a, 43-60.; Hauptmann 1979_b, 55-64.; Hauptmann 1982, 13-40.;Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1997, Norşuntepe

¹⁶⁷ Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998,11

bitki, insan ve hayvan figürlerinden oluşmaktadır. Geometrik motiflerin hâkim olduğu bezeme türünde genellikle üçgen, dalgalı bantlar, eşkenar dörtgenler, merdiven motifleri, düşey bantlar ve çizgiler kullanılmaktadır. Biçimler sığ tabaklar, derin kâseler, hafif dışa dönük gövdeli kâseler ve kısa boyunlu iri çömlekler halindedir. Emzikli kaplar ve farklı renkli kil ise çok azdır. Obeid dönemde yoğun ticaret faaliyetlerinin bulunduğunu ele geçen mühür ve kil topanlardan (*bulla*) anlamaktayız. Dinsel ağırlıklı şematize figürlerden oluşan mühürler hammadde olarak sabun taşı, diorit, serpantin gibi taşlardan yapılmaktadır. Obeid dönemine ait Yümüktepe tabakalarında arsenikli bakırdan yapılmış aletlerin bulunması bize bu dönemin madenciliğindeki erişken seviyenin ne kadar yüksek olduğunu göstermektedir. Orta Kalkolitik Çağ'da levha halinde bakırdan yapılma figürlerin tercih edilmesi sebebiyle, pişmiş topraktan yapılma heykelciklerde bir azalma olduğu görülmektedir¹⁶⁸.

Yine bu döneme ait Değirmentepe'de bulunan büyük fırınlar ve Norşuntepe'deki antimon, arsenik ve bakır filizleri, maden ergitme fırını ve cüruf parçaları Doğu Anadolu'da da artık tunç yapımının denendiğinin işaretidir¹⁶⁹.

Mezopotamya kökenli göçerler M.Ö.4.bin yılın başında beraberlerinde yeni kültür unsurlarıyla Anadolu'ya akmaya başladılar. Yaklaşık olarak 800–1.000 yıl süre ile Anadolu'ya akan toplulukların getirdiği yeni unsurlar, yerel kültürlerle karışarak Anadolu'nun Son Kalkolitik Çağ Kültürlerini meydana getirdi¹⁷⁰.

Uruk kültürü olarak kabul edilen bu evrenin önemli merkezleri arasında Elazığ Tepecik/Makaraz Tepe¹⁷¹, Çayboyu¹⁷², Korucutepe, Norşuntepe, Tülintepe ve Fatmalı Kalecik¹⁷³, Ordu Bektaş Tepesi¹⁷⁴ ve Nal tepesi¹⁷⁵, Bolu Höyük¹⁷⁶,

¹⁶⁸ Dinçol 1982, 14; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998,11 vd.

¹⁶⁹ Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998,11 vd.

¹⁷⁰ Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998,12

¹⁷¹ Esin 1975_a,46 vd.;Esin 1982, 84-93; Esin 1984_a, 68-76; .; Bıçakçı 1982; Özbal 1983, 210 vd.; Yeğingil 1983, 253-258; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Tepecik/ Makaraz Tepe.

¹⁷² Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Çayboyu.

¹⁷³ Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Fatma Kalecik

¹⁷⁴ Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Bektaş Tepesi

¹⁷⁵ Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Naltepesi

¹⁷⁶ Arık 1944,344 vd.;Mellaart 1970,182; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Bolu Höyük

Tokat Dere Mah.Mezarlığı¹⁷⁷, Mersin Gözlükule, Şanlıurfa Hassek¹⁷⁸ ve Hacinebi¹⁷⁹, Yozgat Alişar¹⁸⁰ ve Çadır Höyük¹⁸¹, Çorum Alacahöyük¹⁸² ve Kuşsaray¹⁸³, Aksaray Kabakulak¹⁸⁴ ve Yüksek Kilise/Gelveri¹⁸⁵, Karaman Can Hasan I, Malatya Pirot¹⁸⁶, Tunceli Sakyol/ Pulur¹⁸⁷, Burdur Kuruçay¹⁸⁸, Gaziantep civarı Coba Höyük/Sakçagözü, Denizli'nin Çivril ilçesi yakınlarındaki Beycesultan¹⁸⁹, Bursa Ilıpınar¹⁹⁰, Adıyaman Hayaz Höyük¹⁹¹ ve Samsat, Antalya Karain Mağarası, Samsun İkiztepe¹⁹², Kuşçular¹⁹³, Dündartepe¹⁹⁴ ve

¹⁷⁷ Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998: Dere Mah.Mezarlığı Höyük

¹⁷⁸ Behm-Blancke 1986, 87-101; Becker 1987, 139-147; Bingöl 2003,44; Göksu et al 1992, 140-147; Weiner 1992, 225-237; Weiner et al 1992, 86-100; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998: Hassek Höyük.

¹⁷⁹ Miller 1996, 168 vdd; Stein-Mısır 1994_a, 131-152; Stein-Mısır 1994_b, 144-189; Stein-Mısır 1995, 121-140; Stein-Mısır 1996, 109-128; Stein et al 1997, 111-171; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998: Hacinebi.

¹⁸⁰ Arık 1933, 43 vd.; Kınal 1991, 25.; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Alişar

¹⁸¹ Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Çadır Höyük

¹⁸² Akok 1948, 237-241.; Akok 1979, 107-113.; Koşay 1941, 1-8.; Koşay 1943, 21-32.; Koşay 1952, 364 vdd.; Koşay 1948_b, 169-177.; Koşay 1963, 297-304.;Prezeworski 1943, 608.; Lloyd 1998, 20 vd.;Ünsal 2006,51; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Alacahöyük

¹⁸³ Yakar 1985_a,291 vd; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Kuşsaray.

¹⁸⁴ Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Kabakulak

¹⁸⁵ Tezcan 1958,520 vd.;Makkay 1993,120 vd;Yakar 1994,42; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Yüksek Kilise/Gelveri

¹⁸⁶ Karaca 1981,109 vd.;Karaca 1983,69vd.,72vd.;Karaca 1984,106 vd.;Karaca 1985,39 vd.; Özdoğan 1977,48; Serdaroglu 1977,119;Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Pirot

¹⁸⁷ Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998 Sakyol/Pulur Höyük

¹⁸⁸ Duru 1980, 224 vd.; Duru 1981_a, 48 vdd.; Duru 1981_b, 5 vdd.; Duru 1981_c, 195 vd.; Duru 1983, 31-38.; Duru 1984, 67 vdd.; Duru 1985_a, 5-10.; Duru 1986_a, 23 vdd.; Duru 1986_b, 55-61.; Duru 1987_a, 75-80.; Duru 1987_b, 305-313.; Duru 1988_a, 65-70.; Duru 1988_b, 653-666.; Duru 1989, 57 vdd.; Duru 1990, 81-90.; Duru 1991, 1-6.; Duru 1994, 12 vdd.; Duru 1996_a, 54 vd.; Duru 1996_b, 52, 55, 57.; Özsait 1979, 101 vdd.; Özsait 1986, 63 vdd.; Özsait 2001, 122.; Umartak 1996,51-54;Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Kuruçay

¹⁸⁹ Bingöl 2003,42;Çiğdem 1996, 75,84,92;Lloyd 1957, 42 vd.; Lloyd 1958, 12 vd.; Lloyd-Mellaart 1955, 39-92.; Lloyd-Mellaart 1956, 101-135.; Lloyd-Mellaart 1957, 27-36.; Lloyd-Mellaart 1958, 93-125.; Lloyd-Mellaart 1959, 35-50.; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Beycesultan.

¹⁹⁰ Yakar 1994,62 vd.; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Ilıpınar Höyük

¹⁹¹ Özdoğan 1977,133 vd.; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Hayaz Höyük

¹⁹² Alkım 1975,565vd.;Alkım 1976,717vd.;Alkım 1977, 624 vdd.; Alkım 1978, 25.; Alkım 1979_a, 151 vdd.; Alkım 1979_b, 890 vd.; Alkım 1980 , 621 vd.; Alkım 1981, 379 vdd.; Bilgi 1985, 55-64.; Bilgi 1986, 111-118.; Bilgi 1987, 149-156.; Bilgi 1988, 169-179.; Bilgi 1989, 201-209.; Bilgi 1990, 211-220.; Bilgi 1991, 241-246.; Bilgi 1993, 199-211.; Bilgi 1994_a, 235-244.; Bilgi 1994_b, 583-596.; Bilgi 1995, 141-160.; Bilgi 1996, 157-168.; Bilgi 1997, 145-161.; Bilgi 1998, 323-356.; Bilgi 1999, 485-505.; Bilgi 2000, 381-396.; Bilgi 2001, 315-326.; Burney 1956, 179.; Kökten et al 1945, 395.; Ünsal 2006,51;Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, İkiztepe.

¹⁹³ Burney 1956,184-195; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Kuşçular Höyük

Gökçeboğaz¹⁹⁵, Bayburt Gundulak¹⁹⁶, Kastamonu Kapıcı Mahallesi Mevkii¹⁹⁷, Gaziantep Karkamış, Kahramanmaraş Domuztepe, Niğde Köşk Höyük¹⁹⁸, Erzurum Karaz¹⁹⁹ ve Pulur²⁰⁰ gibi yerleşme ve buluntu yerlerini sayabiliriz.

Anadolu’da bu döneme ait muhtelif yerlerde ele geçen buluntulara baktığımızda, bu dönemin yeryüzü hâkimleri besin alanında tarım, hayvancılık ve deniz ürünlerine sahiptiler. Dokumacılığı da bilen bu dönem insanları mimari alanda da ilerlemişlerdi²⁰¹. Bu dönem mimarisini bize en güzel yansıtan yerleşim yeri kasaba görünümündeki Kuruçay’dır. Batı Anadolu’nun en zengin höyüklerinden biri olan Kuruçay Höyük, Neolitik Çağ’ın başlarından itibaren iskân görmeye başlamış ve bu İlk Tunç II’ye kadar aralıksız devam etmiştir. Bu höyüğün 7–10 yapı katlarında Erken Kalkolitik ve 3–6 katlarında ise, geç Kalkolitik buluntularına rastlanılmıştır²⁰².

Bu yerleşim yeri, kısmen yapıların yan yana ve ileri gerili dizilmesi, kısmen de taş ve kerpiçten duvarlarla korunma altına alındığını görmekteyiz. Bu yerleşim yerinde tek sıralı taş üzerine kerpiçten yapılmış duvarlı, tek odalı 30’a yakın ev bulunmuştur. Orta kesimde bulunan iki evin bir “bey”in ve yine orta kesimde bulunan bir mekân ise bir kutsal yapı, “tapınak” olarak tanımlanmaktadır. Planlı sokakları olan bu köyün üç kapısı mevcuttur. Çocuklar evlerin tabanları altına çömlekler içinde armağan bırakılmadan gömülmüşlerdir. Yine bu yerleşim yerinde ilk kez arıtılmış bakırdan mızrak ucu, bıçak, balta, keski ve iğne gibi dökme aletlerde tespit edilmiştir.

¹⁹⁴ Özgüç 1948_a, 393-419.; Kınal 1991, 27 vd.; Kökten et al 1945, 361-400.; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Dündartepe.

¹⁹⁵ Burney 1956, 195; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Gökçeboğaz

¹⁹⁶ Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Gundulak.

¹⁹⁷ Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Kapıcı Mahallesi Mevkii

¹⁹⁸ Silistreli 1991, 95 vdd.; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Köşk Höyük

¹⁹⁹ Koşay-Turfan 1959, 349-413; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Karaz Höyük

²⁰⁰ Koşay-Vary 1964, 1-53; Yakar 1985_a, 302; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Pulur

²⁰¹ Sevin 2003, 102 vd.

²⁰² Ünsal 2006, 50; Özsait 1979, 101-106.; Özsait 1986, 63-66.; Özsait 2001, 122.; Duru 1980, 224-225.; Duru 1981_a, 48-51.; Duru 1981_b, 5-8.; Duru 1981_c, 195-196.; Duru 1983, 31-38.; Duru 1984, 67-69.; Duru 1985, 5-10.; Duru 1986_a, 23-27.; Duru 1986_b, 55-61.; Duru 1987_a, 75-80.; Duru 1987_b, 305-313.; Duru 1988_a, 65-70.; Duru 1988_b, 653-666.; Duru 1989, 57-60.; Duru 1990, 81-90.; Duru 1991, 1-6.; Duru 1994, 12 vdd.; Duru 1996_a, 54 vd.; Duru 1996_b, 52, 55, 57.; Umartak 1996, 51-54 ; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Kuruçay.

Bardak ve maşrapa gibi küçük boylu kapların sevildiği bu yerleşim yerinde çanak çömlekler de eskinin aksine tek renkli ve kaba görünümlüdür²⁰³.

Bu dönemin madenciliğini bize en iyi İkiztepe höyüğü anlatmaktadır. Bu yerleşim yerinde bulunan bakırdan süs, dikiş ve balık iğneleri, bızlar, bilezikler, boncuklar ve spiralli bir askı bize ilk kez madenciliğin başladığına dair ilişkin birer kanıttır²⁰⁴.

Malatya-Elazığ bölgesi Çağın sonlarına doğru (3700–3500)²⁰⁵ Doğu Anadolu'nun en yoğun yerleşim ve gelişim görmüş alanı idi. Bu yerleşim yerlerinin merkezleri Altınova'da Norşuntepe, Çayboyu ve Korucutepe, Malatya'da da Arslantepe²⁰⁶ idi. Arslantepe'de höyüğün tepesine anıtsal bir yapı külliyesi imar edilmiştir. Kerpiç duvarların kalınlığı 1.20 m.'yi bulmaktadır. Duvarlar beyaz sıva üzerine kırmızı ve siyah renkte geometrik desenlerle süslenmiştir. Bazı odalarda duvarların hemen önünde kerpiçten yapılmış ve sıvanmış dekoratif sütunlar bulunmaktadır²⁰⁷.

Keban yöresindeki Korucutepe, mezar armağanları bakımından çok zengindir. Bu yerleşim yerindeki kurgan türü mezarlıklarda çıkan gümüş, bakır ve demirden zengin mezar armağanları muhtemelen göçebe kabile reislerinin güçlerini göstermekteydi²⁰⁸.

Geç Uruk Dönemi'nin ticaret amaçlı tipik sınır istasyonlarından biri olan Siverek yakınlarında ve Fırat'ın sol kıyısı üzerindeki Hassekhöyük²⁰⁹, etrafı 1.80 m. kalınlığında surlarla çevrili bir yukarı kent ile bunun eteklerindeki aşağı kentten meydana geliyordu. Kuzeydoğu uçtaki korunmalı bir kapıyla, oval planlı yukarı kente giriliyordu. Çakıl döşeli bir yolla, ilki 31x 23 m. boyutlarında olan en yüksekteki iki büyük yapıya ulaşılmaktaydı. Geç Uruk Dönemi'nin tipik bir

²⁰³ Sevin 2003,104 vdd.; Duru 1980,224 vd.;Duru 1981_a 48 vdd.;Duru 1981_b, 5 vdd.;Duru 1981_c, 195 vd.;Duru 1983,32-38;Duru 1984,67 vd.; Duru 1985_a, 5-10;Yakar 1985_a,159 vd.;Umartak 1996 51 vdd.; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998,Kuruçay

²⁰⁴ Sevin 2003,107

²⁰⁵ Sevin 2003,107vd.

²⁰⁶ Frangipane 1991,212 vd.; Frangipane 1996_a,60-69;Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Arslantepe Höyük

²⁰⁷ Sevin 2003,108

²⁰⁸ Sevin 2003,109

²⁰⁹ Behm-Blancke 1986, 87–101; Becker 1987, 139–147; Göksu et al 1992, 140-147; Weiner 1992, 225-237; Weiner et al 1992, 86-100; Sevin 2003,110;Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1998, Hassek Höyük.

temsilcisi olan bu yapının ortasında merkezi salonu ve etrafında yer yer iki katlı yan mekânlar bulunmaktaydı. Bu yapı kümesi üç parçalı plan özelliği göstermekle beraber oturma ve ekonomik etkinliklerin yanı sıra törensel amaçlı kullanılmış olabileceği de tahmin edilmektedir²¹⁰. Anadolu'ya yabancı ve tümüyle Güney Mezopotamya'ya özgü boğa figürlü mozayik panolar buradaki yapıların bazılarının duvarlarını süslemektedir. Bu panolar pişmiş topraktan çivilerin yan yana duvara çakılmasıyla yapılmakta idi. Burada bulunan panoların birinde sağa doğru yürüyen boğalar figürü oldukça ilgi çekicidir. Bu yerleşim yerinde pişmiş toprak ve taştan çok sayıda mühür, tunç, kemik ve taş aletlerle beraber, devrik ağızlı çanaklar, dik ve sarkık emzikli kulpsuz testiler ve saklı astar bezemeli kaplar tespit edilmiştir. Yine burada bulunan orak dişi yapımında kullanılan çakmaktaşı dilgi çekirdeklerinden buranın, güney bölgelerine Fırat üzerinden ihracatta bulunulan bir atölye olduğu izlenimi vermektedir.

Bu çağın biraz daha geç evresine 3300–3000 yıllarına denk düşen bir başka önemli yerleşim merkezi de Arslantepe'dir. Bu yerleşim yerinde ortaya çıkarılan büyük bir tapınak-saray külliyesi dikkate değerdir. Külliye çeşitli teraslar üzerine inşa edilmiş ve ortasında, uzunluğu 35 m.yi geçen, sokak görünümlü ve duvarları resimlerle süslü bir koridor yer almaktadır. Koridorun doğu ve batısında iki tapınak yer alır. Tapınaklar da dinsel törenlerde kullanılan sunaklar, adak masaları ve tekneler gibi mekânlar bulunmaktadır. Depo niteliği taşıyan odalarda çok sayıda kil mühür baskısına ve başka bir odada da 22 parçalık bir silah kümesine rastlanılmıştır. Burada bulunan gümüş kakmalarla süslü kılıçlar şaheser niteliktedir. Bazı odaların duvarları stilize insan yüzü gibi bezemeler içeren resimlerle kaplıdır. Bu odaların birin de muhtemelen bir sunağın gerisinde ayakta durur vaziyette betimlenmiş uzun saçlı ve sakallı yüzü üçgen biçimli, şematik insan figürü oldukça ilgi çekicidir²¹¹.

Bu dönemde çömlekçilikte de önemli gelişmeler olmuştur. Suriye ve Mezopotamya'dan alınan çömlekçi çarkının kullanıma girmesi ile tek renkli kaplar üretilmeye başlanmıştır. Bu döneme yüksek ayağı kafesli meyvelikler, saklı astar bezemeli çömlekler, önceleri dik, sonraları ise sarkık emzikli kulpsuz

²¹⁰ Sevin 2003,111

²¹¹ Sevin 2003,112

testiler, muhtemelen ekmek pişirmede kullanılan çok kaba el yapımı, devrik ağızlı çanaklar damgasını vurmuştur²¹².

Yukarıdaki açıklamalar ışığında Anadolu'nun Kalkolitik Çağ'ında homojen bir kültürün yaşanmadığını söyleyebiliriz. Fakat nispeten Doğu Anadolu'nun batı kesimi ile Güneydoğu Anadolu ve Çukurova'nın Mezopotamya-Suriye kültürlerinin kapsamı içinde olduğunu görmekteyiz. Bütün bu veriler ışığında Anadolu'nun farklı sosyo-ekonomik düzenleri yansıtan bir kültür mozayikine sahip olduğunu ifade etmemiz yanlış olmayacaktır.

Okçular/Berta Havzası ve çevresinde Kalkolitik Çağ'a ait herhangi bir yerleşim yeri bulunamamıştır. Buna karşın batı komşusu olan Bayburt Gundulak Tepe²¹³ Höyükte, Doğu komşusu olan Kars civarında Mısır Dağı ve Sazkara Köyü (Kalecik) höyüğünde ve Güney komşusu olan Erzurum civarındaki Karaz²¹⁴ ve Pulur²¹⁵ Höyüklerinde ele geçen Kalkolitik Çağ'a ait buluntuların bize araştırma sahamızda da Kalkolitik Çağ'ın yaşanmış olabileceğini düşündürmektedir. Binaenaleyh, bu bölgede yapılacak sistematik araştırmalar sonucu Kalkolitik döneme ait yerleşim merkezlerinin bulunacağı kanaatindeyiz.

2.5.Tunç Çağı

Anadolu'da Khalkolitik Dönem'in sonunda, kalay ve bakırın karışımından oluşan tunç görülmeye başlar. Anadolu insanı, Tunç madenini keşfetmesi ve hayatında yaygın bir şekilde kullanmaya başlaması ile yeni bir döneme adım atmış olur²¹⁶.

M.Ö.4.binin sonlarında Mezopotamya ve Mısır'da tunçtan eserlerin imal edilmeye başlandığını görmekteyiz. Yine aynı dönem içerisinde bu bölgelerde yazı da keşfedilmiş olduğundan bu ülkeler için Tunç Çağı deyimi yerine yazılı belgelerden elde edilen kronoloji ve sınıflandırmaların kullanılması daha uygun olacaktır. Fakat söz konusu olan kronoloji ve sınıflandırmayı yazıya henüz geçmeyen Anadolu, Hellas (Yunanistan), Balkanlar ve Avrupa gibi bölgeler için

²¹² Yıldırım 2002,28 vdd.;Memiş 2003,10 vd., Sevin 2003,113;Harmankaya-Tanırdı-Özbaşaran 1998,8-14.

²¹³ Ünsal 2006,54; Sagona 1990, 426 vd.,Sagona-Brennan 1994, 307; Harmankaya-Tanırdı-Özbaşaran 1998, Gundulak. Tepe

²¹⁴ Koşay-Turfan 1959,349-413; Harmankaya-Tanırdı-Özbaşaran 1998,Karaz Höyük

²¹⁵ Koşay-Vary 1964,1-53;Yakar 1985 a,302; Harmankaya-Tanırdı-Özbaşaran 1998,Pulur höyük

²¹⁶ Ünsal 2006,56;Esin 1969, 39, 135.;Sevin 2003, 117.; Harmankaya-Tanırdı-Özbaşaran 1998, 7.

kullanmamız uygun olmayıp, onun yerine Tunç Çağı deyimini tercih etmemiz gerekir. Anadolu’da M.Ö.3000 yıllarında tunç madeninin alet ve kap yapımında kullanılması ile Tunç Çağı başlamış olur²¹⁷.

Anadolu’da Tunç Çağı; Erken Tunç Çağı (M.Ö.3000–2500) ,Orta Tunç Çağı (M.Ö.2500–2000) ve Geç Tunç Çağı (2000–1200) olmak üzere üç evreye ayrılır²¹⁸.

Eski Tunç Devrinde, maalesef Anadolu hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Anadolu insanı bu dönemde tarıma dayalı “köy kültürünü” devam ettirmekte ve Tunç mamulü aletlerden daha ziyade bakır aletlerini yoğun bir şekilde kullanmaktadır. Bu dönemde Anadolu insanı için en önemli teknolojik buluş, ilk örneklerine Mezopotamya sanat tasvirlerinde karşılaştığımız öküzler tarafından çekilen dört tekerlekli aracın icadıdır²¹⁹.

Bu dönemde, boyalı kaplar haricinde çömlekler elde ve genelliklede boyasız olarak imal edilmektedir. Kırmızı ve açık zemin üzerine koyu renklerle bezenmiş kaplarda, motif olarak geometrik tarzlar uygulanmıştır. Tek kulplu kâse ve fincanlar, çift kulplu vazolar, yuvarlak ve gaga ağızlı testiler, uçayaklı ve insan yüzlü testiler, emzikli çaydanlıklar, siyah perdahlı üzeri yiv ve kabartmalarla geometrik süslü geniş karınlı çömlekler bu dönemin çömlekçilik sanatının ana karakteristik yapısını oluştururlar²²⁰.

Bu dönem ölü gömme adetleri içerisinde, toprak mezar, küp mezar ve sanduka mezar tiplerine rastlanılmaktadır. Ölüler, yerleşmelerin hemen dışında fakat çok yakın yerlerde bulunan mezarlıklara defnedilmektedir. Hocker²²¹

²¹⁷ Akurgal 1995,26;Akurgal 2003,11

²¹⁸ Kinal 1991, 36.;Memiş 2003,13;Akurgal 2003,11; Akurgal 1995, 26 ; Aktüre 1997, 97. Memiş ve Aktüre’nin bu husustaki görüşüne baktığımızda Memiş, Anadolu’nun Tunç Çağını; Erken Tunç Çağı M.Ö. 3000–2000, Orta Tunç Çağı M.Ö. 2000–1500 ve Geç Tunç Çağı M.Ö. 1500–1200 tarihleri olmak üzere üç evreye ayırmaktadır.Aktüre ise, teknolojik gelişmelerin bütün bölgelerde aynı zaman diliminde oluşmadığından dolayı, Tunç Çağı’nın Anadolu’da M.Ö.3. binyıl başlarında, Girit, Ege adaları ve Yunanistan’da M.Ö. 2500-2000, Avrupa’da ise M.Ö. 1200 yıllarında başladığı görüşündedir.Akurgal 1995,26.

²¹⁹ Akurgal 1995,26. ;Akurgal 2003, 11.; Şenel 1995, 260 vd.; Childe 1974, 121 vd.; Harmankaya-Erdoğu 2002, 8. Gözlükule yerleşmesi kazısında bir değişim kriteri olarak, gaga ağızlı testilerin ilk defa ortaya çıkışını kabul eden Goldman,gaga ağızlı testilerin çıktığı tabakayı da İlk Tunç Çağı adıyla tarihlendirmektedir.

²²⁰ Akurgal 1995, 26 vd.; Akurgal 1999, 12.; Kinal 1991, 36.; Naumann 1998, 469 vd.; Sevin 2003, 118.; Umar 1999, 13.

²²¹ Hocker durumu, anne karnındaki cenin şeklidir.

pozisyonunda defnedilen ölümler, ölümden sonraki yaşantısı için yanına bir takım armağanlar bırakılmıştır. Ayrıca bu mezar armağanlarının zenginliği ölü ve ailesinin ekonomik durumunu da yansıtmaktadır²²².

Bu çağın dinsel inançlarını yansıtan İdoller'in, insanlara benzer biçimlerde yapılması insana yönelik bir tapınmanın meydana geldiğini göstermektedir. Bu dönemde insanoğlunun doğayı daha iyi tanıması ve onun içerisindeki gizemleri azda olsa çözmeyi başararak, insanları doğaya ve hayvanlara karşı tapınmadan yavaş yavaş uzaklaştırarak insana tapınmanın ön plana çıkmasına neden olmuştur²²³. İnsanların iç dünyalarında bu yönde bir eğilimin doğmasının bir diğer nedeni ise, dönemin güçlü iktidarlarının insanlar üzerindeki psikolojik ve sosyal baskılarıdır. İdoller, Dünya'ya hâkim olma arzusu içerisindeki insanların, bu güce sahip olma ve sürekli elde tutma gayesiyle şekillenmiştir²²⁴.

Anadolu yarımadası, Kalkolitik Çağ'dan itibaren Eski Dünya da başlayan ticaret ilişkileri ve kültür etkileşimi sonucu, Akdeniz-Ege-Karadeniz deniz ticareti ile Mezopotamya-İran-Kafkaslar-Balkanlar arasındaki kara ticaretinin merkezi durumuna geldi²²⁵. Dine ve askeri güce dayanan bir sistem içinde deniz ve kara ticaretinin yoğun bir şekilde yaşanması ve buna bağlı olarak bölgeler arasındaki ilişkilerin artması, İlk Tunç Çağı evresinin en önemli genel karakteristik yapısını yansıtır. Yine bu dönem içerisinde önemli miktarlarda bakır madeninin insanoğlu tarafından kullanılmaya başlanması ile birlikte arsenli tunç²²⁶ üretiminin de başladığını görmekteyiz. Bu Çağın iş kolları arasında en çok revaçta olanı maden üretimi ile ilgili teknolojik bilgi içeren madencilik dalıydı. Taş yontuculuğu da önemini kaybetmediği bu dönemde, önemli yerleşme yerlerinin tümü büyük sur duvarlarıyla çevrelenmişti²²⁷. Bu yerleşmeler yerel beyler idaresinde küçük şehir devletler modelini anımsatmaktadır. Bu dönemde körfez ve koylarda deniz ticaretin artmasıyla yeni yerleşimlerin imar edildiğini görmekteyiz. Küçük

²²² Ünsal 2006,57; Bingöl 2003,49; Bittel 1943, 170 vdd.; Kınal 1991, 52.; Harmankaya-Erdoğan 2002, 11.; Seeher 1993, 12 vdd.; Çiğdem 1996, 149.

²²³ Özgüç-Akok 1958, 17.

²²⁴ Çiğdem 1996, 151.

²²⁵ Çiğdem 1996, 111.; Harmankaya-Erdoğan 2002, 10

²²⁶ Esin 1969, 39, 135.; Sevin 2003, 117.; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998, 7.

²²⁷ Çiğdem 1996, 149; Bingöl 2003,47; Harmankaya-Erdoğan 2002, 10; Kınal 1991, 36.; Sevin 2003, 118.; Umar 1999, 13.; Akurgal 1995, 26 vd.; Akurgal 1999, 12.; Naumann 1985, 496; Naumann 1998, 469 vd.

köylerin kasaba haline dönüşmesi ve kervan yolu üzerindeki doğal geçitlere hâkim yerleşmelerin önem kazanması bu dönem imar faaliyetlerinin önemli bir yansımasıdır²²⁸. Bu dönemde ticaret ile uğraşan zümreler toplumda önemli ve saygın bir yer edinmeye başladılar. Yerleşim birimlerinin idari ve askeri örgütlenmelerinde önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Hem askeri hem de dinsel sınıfı temsil eden yönetici sınıf kasabaları yönetir hale gelmiştir²²⁹. Askeri sınıfında önem kazandığı bu dönemde, tapınak ya da tapınak benzeri yapılar tüm yerleşmelerde inşa edilmeye başlanmıştır²³⁰. Bu dönemde tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin gelişmesine rağmen dericilik ve dokumacılık gibi endüstriyel alanlarda fazla bir ilerleme görülmemektedir. Avcılık ise, kişisel bir meşgale olarak sürdürülmektedir²³¹.

Bu dönemde, Anadolu'nun muhtelif yerlerinde Neolitik-Kalkolitik Çağ'ın mimari özelliklerini taşıyan eserler hala görülmektedir. "Anadolu tipi yerleşme-Megaron" adı verilen bir düzende yapıların bir avlu etrafında radial planda sıralanmış yapı tiplerine, Eskişehir, Antalya ve Doğu Anadolu'nun bazı yerlerinde rastlanılmaktadır²³².

Anadolu'nun muhtelif yerlerinde avlu ve işliklerin mevcut olduğu çok odalı evlerin dağınık bir şekilde konaçlandırılan tiplerine rastlanılmaktadır. Ege kıyılarında taş döşemeli sokakların yanına inşa edilmiş uzun ev tipinde mimari tarzına sahip yapılar görülmektedir. Bu yerleşim yerlerin de merkezîyetçiliği belirten şato ve kale tipinde yapılar görülmesine rağmen saray olarak tanımlanabilecek yapılar mevcut değildir. Anadolu'nun, Karadeniz bölgesi dışında pek çok yerde taş temelinde kullanıldığı ahşap destekli kerpiç malzeme ile yapılan geleneksel yapı tarzlarına rastlanılmaktadır. Dörtgen planlı yapıların damları çoğunlukla düz dam şeklinde olup, *Megaron* planlı yapı tarzlarına da Ege, Kuzeybatı Anadolu ve İç Anadolu Bölgesi'nin güney ve güneybatı sınırında bulunan yerleşmelerde rastlanılmaktadır.²³³

²²⁸ Umar 1982,10; Harmankaya-Erdoğan 2002, 10.; Şenel 1995, 198

²²⁹ Bingöl 2003,48;Childe 1996, 104, 151; Hout et al 2000, 38.

²³⁰ Dinçol 1982, 16; Childe 1996, 106; Dolukhanov 1998, 359.

²³¹ Akurgal 1995, 26; Çiğdem 1996, 111, 116.

²³² Akurgal 1995, 242; Naumann 1985, 223.

²³³ Bingöl 2003,48; Harmankaya-Erdoğan 2002,11

Anadolu'da Erken Tunç Çağı'nın en önemli merkezi Çanakkale yakınındaki Troya I²³⁴ uygarlığının (M.Ö.3000–2500) hüküm sürdüğü yerleşme alanıdır. Kentin çevresi surla çevrili olup, evler megaron²³⁵ tipinde inşa edilmiştir. Konutların duvarlarında taş malzeme kullanılmış ve balıksırtı biçiminde örülmüştür. Troya I 'de Çömlekçi çarkı kullanılmadığı gibi keramikleri de genellikle koyu gri ve siyah renkli olup, üzerleri perdahlıdır. Genellikle gaga ağızlı tek kulplu testiler ve üçayaklı kaplar imal edilmiştir. Bu mamullerin tutamaklarında ve üzerlerinde insan yüzü resimleri mevcuttur²³⁶. Arslantepe ve Troya yerleşmelerinin birer kent-devleti özelliği taşıdığına da inanılmaktadır²³⁷.

Troya I yerleşim alanının yanı sıra, İzmir Urla İlçesi yakınlarındaki Liman Tepe²³⁸, Çanakkale civarında Beşik/Yassitepe²³⁹ ve Kumtepe²⁴⁰, Bilecik Eskişehir il sınırında Demircihöyük²⁴¹, Burdur civarında Kuruçay²⁴², Gazi Antep civarında Tilmen Höyük²⁴³, Afyon civarında Kusura²⁴⁴ ve Karaoğlan Mevkii²⁴⁵, Antalya

²³⁴ Özgüç 1945, 56 vdd.; Blegen 1943, 49.; Kinal 1991, 21, 52.; Lloyd 1998, 54 vdd.; Yakar 1979, 51.; Mellaart 1957, 69.; Korfmann 1989, 323-330.; Korfmann 1992, 423-446.; Korfmann 1993, 381-406.; Korfmann 1994, 325-360.; Korfmann 1995, 239-262.; Korfmann 1996_a, 283-303.; Korfmann 1996_b, 83-98.; Korfmann 1997, 213-229.; Korfmann 1998, 427-453.; Korfmann 1999, 357-370.; Korfmann 2000, 287-298.; Korfmann 2001, 279-288.; Mellaart 1957, 69-78; Erkanal 1996, 71 vd.; Ünsal 2006, 57; Harmankaya-Erdoğan 2002, Hisarlık/Troia.

²³⁵ Lloyd 1956, 86.

²³⁶ Akurgal 1995, 240.; Kinal 1991, 53.; Sevin 2003, 118 vd.; Sevin 2003, 127.

²³⁷ Bingöl 2003, 49

²³⁸ Ünsal 2006, 58; Bakır 1983, 63-68.; Bakır-Anlağan 1981, 87-90.; Erkanal-Hüryılmaz 1994, 361-373, Res. 1-5, 8.; Erkanal-Günel 1995, 263-279.; Erkanal-Günel 1996, 305-327, Res. 1-2, 15-24.; Erkanal-Günel 1997, 231-260.; Erkanal 1996, 76 vd.; Erkanal 1998, 379-398., Çiz. 1, Res. 1-8.; Erkanal 1999, 325-336.; Erkanal 2000, 251-262.; Erkanal 2001, 259-268.; Mellink 1980, 507.; Mellink 1981, 467.; Mellink 1982_a, 561.; Mellink 1983, 431.; Mellink 1984, 446.; Harmankaya-Erdoğan 2002, Liman Tepe.

²³⁹ Cook 1973, 177 vd.; Korfmann 1983_a, 236 vd.; Korfmann 1985, 182 vd.; Korfmann 1986, 229 vd.; Korfmann 1988, 131 vdd.; Korfmann 1989, 323-329; Lamb 1932, 125; Mellink 1983, 431; Bingöl 2003, 50; Harmankaya-Erdoğan 2002: Beşik/Yassitepe.

²⁴⁰ Arık 1953, 79; Arsebük 1969; Koşay-Sperling 1936, 29-50; Kansu 1937, 557-582; Şenyürek 1949, 295-304; Sperling 1976, 305-364; Korfmann et al 1995, 212-289; Harmankaya-Erdoğan 2002: Kumtepe.

²⁴¹ Yakar 1979, 54-62; Harmankaya-Erdoğan 2002, Demirci Höyük ve Sarıket

²⁴² Duru 1979, 204; Duru 1985_b, 202; Duru 1987_b, 305-313; Duru 1988_a, 65 vdd.; Duru 1989, 57 vdd.; Duru 1990, 81-90; Duru 1991, 1-6; Duru 1996_a, 66-107; Özşait 1977, 78-83; Özşait 1979, 101 vdd.; Harmankaya-Erdoğan 2002, Kuruçay.

²⁴³ Mellink 1961, 46 vdd.; Alkım 1962_a, 6; Alkım 1963_b, 27 vd.; Alkım 1965, 5-17; Esin 1969, 38 vd.; Alkım 1970_a, 490 vdd.; Alkım (H) 1973; Alkım (H) 1978, 32-37; Korfmann et al 1995, 210 vd.; Duru 2000, 160 vd.; Harmankaya-Erdoğan 2002, Tilmen Höyük.

²⁴⁴ Mellaart 1962_b, 25; Yakar 1984, 64-74 vd.; Yakar 1985_a, 164; Harmankaya-Erdoğan 2002, Kusura

²⁴⁵ Harmankaya-Erdoğan 2002, Karaoğlan

civarında Bademağacı/Kızılkaya²⁴⁶ ve Elmalı İlçesi yakınlarındaki Karataş-Semayük²⁴⁷, Denizli Çivril yakınlarında Beyce Sultan²⁴⁸, Eskişehir civarında Küllüoba²⁴⁹ Tarsus Gözlükule²⁵⁰, Kars civarında Dündartepe (Azat)²⁵¹, Yozgat civarında Alişar²⁵², Çorum civarında Alacahöyük²⁵³ ve Boğazköy²⁵⁴, Malatya Arslantepe²⁵⁵, Elazığ civarında Keban bölgesinde Norşuntepe²⁵⁶, Elazığ İl

²⁴⁶ Duru 1995, 69-77; Duru 1996_c, 87-59; Duru 1996_b, 49-59; Duru 1997, 3; Duru 1998, 114 vdd.; Duru 1999a, 115-121; Duru 2000, 109 vdd.; Duru 2001, 98; Gates 1995, 213; Mellaart 1961_b, 159, 180; Harmankaya-Erdoğan 2002: Bademağacı

²⁴⁷ Angel 1976, 385-391.; Mellink 1962, 77 vd.; Mellink 1965_a, 97 vdd.; Mellink 1965_b, 49-57.; Mellink 1965_c, 241-251.; Mellink 1966, 245-257.; Mellink 1967_a, 223-230.; Mellink 1967_b, 251-267.; Mellink 1968_a, 73-80.; Mellink 1968_b, 107-112.; Mellink 1968_c, 243-259.; Mellink 1969_a, 145-150.; Mellink 1969_b, 319-331.; Mellink 1970_a, 137 vdd.; Mellink 1970_b, 245-253.; Mellink 1971_a, 245-255.; Mellink 1972_a, 157-168.; Mellink 1972_b, 257-269.; Mellink 1973, 293-303.; Mellink 1974_a, 155 vd.; Mellink 1974_b, 125-132.; Mellink 1974_c, 87-92.; Mellink 1974_d, 351-359.; Mellink 1975_a, 71-78.; Mellink 1975_b, 349-355.; Mellink 1988, 21-26.; Mellink 1991, 269 vd.; Mellink 1992_a, 377 vd.; Ünsal 2006, 59; Harmankaya-Erdoğan 2002, Karataş/Semayük.

²⁴⁸ Lloyd-Mellaart 1956, 123 vdd.; Lloyd-Mellart 1958, 93-125; Yakar 1979, 57-62; Harmankaya-Erdoğan 2002, Beycesultan

²⁴⁹ Efe 1998_a, 152 vdd.; Efe 1999, 165-170; Efe 2000, 117-128; Efe-Ay 2001, 43-78; Efe 2001, 105-111; Harmankaya-Erdoğan 2002, Küllüoba.

²⁵⁰ Bingöl 2006, 51; Efe 1998_b, 296; Hours et al 1994, 337; Mellaart 1954, 192; Mellaart 1957, 64; Mellaart 1962_b, 43 vdd.; Yakar 1979, 55 vdd.; Yakar 1984, 79 vd.; Yakar 1991, 135 vd.; Harmankaya-Erdoğan 2002, Gözlükule.

²⁵¹ Kökten 1944_a, 474 vd.; Kökten 1944_b, 667; Kökten 1953, 190; Harmankaya-Erdoğan 2002, Düntartepe (Azat)

²⁵² Arık 1933, 43 vd.; Bittel 1934, 12 vdd.; von der Osten 1937, 1-96; Özgüç 1945, 49 vdd.; Mellaart 1957, 89-126; Kinal 1962, 42; Duru 1972, 126; Bilgi 1975, 203; Yakar 1985_a, 198; Korfmann et al 1994, 30, 74; Harmankaya-Erdoğan 2002, Alişar.

²⁵³ Arık 1937_a, Arık 1937_b, 210-525; Koşay 1941, 1.

²⁵⁴ Mellink 1961, 40.; Naumann 1998, 378, Res. 495-496.; Seeher 2000_a, 298-308.; Seeher 2000_b, 15-34.; Seeher 2002, 156-163.; Harmankaya-Erdoğan 2002, Boğazköy/Hattuşa.

²⁵⁵ Alkim 1967_a, 17.; Alkim 1968, 27.; Alkim 1970_a, 17.; Alkim 1973_b, 30; Burney 1958, 204; Easton 1976, 169.; Frangipane 1991, 209-223.; Frangipane 1992, 177-195.; Frangipane 1993, 213-229.; Frangipane 1994, 211-228.; Frangipane 1995, 165-176.; Frangipane 1996_a, 60-69.; Frangipane 1996_b, 169-182.; Frangipane 1998, 291-309.; Puglisi 1962, 53 vdd.; Puglisi 1965, 123-128.; Puglisi-Palmieri 1968, 81-100.; Pecorella 1968, 173 vdd.; Palmieri 1970, 99-107.; Palmieri 1972, 203-211.; Palmieri 1974, 137-146.; Palmieri 1977, 123-132.; Palmieri 1981_a, 109 vdd.; Palmieri 1981_b, 73 vdd.; Palmieri 1984, 97-102.; Palmieri 1985, 71-78.; Palmieri 1986, 29-36.; Palmieri 1987, 67-74.; Palmieri-Frangipane 1988, 127 vdd.; Palmieri-Frangipane 1990, 191-201.; Ünsal 2006, 59; Harmankaya-Erdoğan 2002, Arslantepe.

²⁵⁶ Alkim (H) 1970, 31 vd.; Alkim (H) 1973, 10 vd.; Bingöl 2003, 54; Burney 1980, 162; Hauptmann 1970_a, 103-114; Hauptmann 1970_b, 111-121; Hauptmann 1971_b, 71-79; Hauptmann 1972_b, 87-101; Hauptmann 1973, 49 vdd.; Hauptmann 1974_a, 71-86; Hauptmann 1974_b, 59-73; Hauptmann 1975, 36 vd.; Hauptmann 1976_a, 67 vdd.; Hauptmann 1976_b, 41-69; Hauptmann 1979_a, 46-60; Hauptmann 1979_b, 56-63; Hauptmann 1982, 15-28; Hauptmann 1997, 1354; Hauptmann 1999, 71; Hauptmann 2000, 419-425; Korfmann et al. 1994, 163 vd.; Kökten 1947_c, 461, şek. 77; Mellink 1969_c, 210; Mellink 1972, 175; Mellink 1973_b, 176 vd.; Mellink 1974_c, 113; Mellink 1975_c, 206 vd.; Mellink 1976, 269; Orthmann 1970, 158 vd.; Russel 1980, 46, 134; Sagona 1984, 72 vdd., 269 vd.; Yakar 1984, 66 vd.; Yakar 1985a, 293; Yener 2000, 57-62; Harmankaya-Erdoğan 2002, Norşuntepe.

merkezinin kuzeybatısında Pulur/Sakyol²⁵⁷, Samsun civarında Dündartepe²⁵⁸ ile (Bafra) İkiztepe²⁵⁹ ve Malatya Köşkerbaba²⁶⁰ gibi yerleşmeler Erken Tunç Çağı Anadolu'sunda önemli merkezler olarak kabul edilmektedir²⁶¹.

Karadeniz Bölgesi genel olarak üç bölgeye ayrılmaktadır. Ordu ilimizin doğusunda kalan kısım araştırma bölgemizin de içinde yer aldığı Doğu Karadeniz Bölgesi'dir. Şimdiye kadar yapılan araştırmalar sonucu Doğu Karadeniz Bölümü'nün kültür tarihini aydınlatacak geniş bir bilgiye ulaşılamadı. Yörenin dağlık ve ormanlık olması, bölgedeki muhtemel yerleşmelerin tespit edilmesini güçleştirmektedir. Karadeniz Bölgesi'nin bir diğer parçası olan Orta Karadeniz Bölümü ise, İkiztepe ve çağdaşı yerleşmelerde bulunan malzeme sayesinde belirli bir fikir edinmekteyiz. Yeşilırmak ve Kızılırmak Nehirleri boyunca yapılan nehir ticareti iç bölgelerdeki yerleşmelerin çoğalmasına neden olduğu gibi, Çarşamba ve Bafra ovası da yörenin yiyecek depoları olma özelliğini taşımaktadır. İkiztepe'de geç İTÇ I kültür katı ile keskin omurgalı çanak çömlekleri, Dündartepe'nin²⁶² Bakırçağı olarak nitelenen tabakasıyla aynı dönemdir. Cucuteni tipi kadın idolüde bu tarihlenmeyi doğruladığı gibi Ş.Dönmez'in yüzey araştırmalarında bu alanda bir erken İTÇ I kültürünün de varlığı tespit edilmiştir. Tekeköy²⁶³'de tespit edilen hayvan biçimli kulplar ve Kaledoruğu'nun²⁶⁴ da aynı

²⁵⁷Koşay 1972 b , 53-56;Yakar 1985 a ,290-291; Sagona 1984,69,261,343; Harmankaya-Erdoğu 2002,Pulur/Sakyol

²⁵⁸ French 1968_a, 92; Korfmann et al 1994, 73; Kökten 1944_a, 365; Kökten et al 1945, 365; Özgüç 1948_a, 393-419; Mellaart 1962_b, 25; Ortmann 1963_a, 45 vdd.; Yakar 1985_a, 244 vd.; Harmankaya-Erdoğu 2002, Dündartepe.

²⁵⁹ Alkım 1974_a, 8 vd.; Alkım 1975, 565 vdd.; Alkım 1976, 717 vdd.;Birgül 1981, 21 vd.;Bilgi 1984_c, 31-96; Bilgi 1985, 55-64; Bilgi 1986, 111-118; Bilgi 1987, 149-156; Bilgi 1988, 169-175; Bilgi 1989, 201-209; Bilgi 1990, 211-220; Bilgi 1991, 241 vdd.; Bilgi 1993, 199 vdd.; Bilgi 1994_b, 538-596; Bilgi 1995, 141-160; Bilgi 1996, 157-168; Bilgi 1997, 145-161; Bilgi 1998, 323-346; Bilgi 1999, 485-492; Bilgi 2000, 381-388; Bilgi 2001, 315-319; Mellink 1976, 265 vd.; Mellink 1982_a, 560;Özbakan 1981, 95 vdd.; Harmankaya-Erdoğu 2002: İkiztepe.

²⁶⁰ Mellink 1980,506;Mellink 1981, 469; Özdoğan 1977,43,203;Bilgi 1984_a, 113 vdd.;Bilgi 1984_d 224 vd.;Korfman et al. 1994, 141 vd., 895 nolu buluntu alanı; Harmankaya-Erdoğu 2002,Köşkerbaba

²⁶¹ Akurgal 1996,27

²⁶²Bingöl 2003,52; French 1968_a, 92; Kökten 1944_a, 365; Kökten et al 1945, 365; Özgüç 1948_a, 393-419; Mellaart 1962_b, 25; Ortmann 1963_a, 45 vd.; Yakar 1985_a, 244 vd.; Korfmann et al 1994, 73; Harmankaya-Erdoğu 2002: Dündartepe

²⁶³ Kökten et al.1945,382-388; Kökten 1944_a, 469; Özgüç 1948_a,407; Özgüç 1948_b 10-12,15,26,56-57,62-63,68 vd.; Yakar 1985_a, 245; Yakar 1985_b 29; Harmankaya-Erdoğu 2002,Tekeköy

²⁶⁴ Kökten 1944_a, 470; Özgüç 1948_a,412; Özgüç 1948_b 57-58; Yakar 1985_a, 245-246; Yakar 1985_b 29; Kinal 1962,48; Harmankaya-Erdoğu 2002,Kaledoruğu/Kavak

buluntulara sahip olması İTÇ I evresinin bu yerleşim yerlerinde de var olabileceğini göstermektedir. Karadeniz bölgesinin en batı ucunda yer alan Batı Karadeniz Bölümü'nün İTÇ I evresi ile ilgili fazla bir bilgi mevcut değildir. İç Anadolu Bölgesi sınırında, İç Anadolu Bölgesi'nin kuzey kesiminde ve Karadeniz Bölgesi'nin güney kesiminde bilhassa madencilik açısından ihtisas sahibi toplulukların Kafkasya'dan İlk Tunç Çağı III evresinde göç ettikleri tahmin edilmektedir. Yerel halklara nispeten kültürel açıdan daha ileride olan bu toplulukların başkentleri henüz bilinmemektedir. Yerel halkları idare eden bu toplulukların madencilik alanında ileri bir düzeyde olduklarının delillerini Tokat Dere Mah./ Horoztepe²⁶⁵ Mezarlığı ve Göller Mezarlığında²⁶⁶ görmekteyiz²⁶⁷.

Araştırma sahamızın bir kısmının da içerisinde yer aldığı Doğu Anadolu Bölgesi Tunç Çağı Kùltürleri bakımından oldukça zengindir. Bölgenin kùltür zenginliği bakımından en önemli yerleşim merkezleri arasında Malatya Arslantepe²⁶⁸'yi görmekteyiz. Arslantepe'nin *VIA* tabakasında büyük kent, mühür, mühür damgaları ve diğer bulgular bu yerleşim yerinin ticaret merkezi olduğu izlenimi vermektedir. Arslantepe'de tespit edilen hem idari hem de dinsel mekânlara sahip bir saray ve yakınında da seçkinlere ait yerleşim yerlerinin varlığı burasının bir beylik tarafından yönetildiğini göstermektedir. Bu yerleşim yerinde tespit edilen kısa kılıçlar, mızrak uçları ve kemer tokası gibi maden buluntuları kentin askeri gücünü yansıttığı gibi öyle sanıyoruz ki tüm çevredeki köyleri silah gücüyle hâkimiyeti altına alabilecek güçlü bir beylik başkentinin de var olduğunun delilidir. Arslantepe'nin bir sonraki dönemini yansıtan *VIB* tabakasında ki buluntulara baktığımızda, Doğu Anadolu-Transkafkasyalı bir

²⁶⁵ Akurgal 1995,4; Kınal 1991, 43 vd.; Özgüç 1958, 26 vd.; Özgüç 1959_b, 27.; Özgüç-Akok 1957, 201-209.; Lloyd 1967, 15, 17 vd.; Mellink 1959_c, 75.;Yakar 1985_b, 31;Harmankaya-Erdoğan 2002,Dere Mah./Horoztepe

²⁶⁶ Harmankaya-Erdoğan 2002,Göller Mezarlığı

²⁶⁷ Harmankaya-Erdoğan 2002,15-26

²⁶⁸ Alkim 1967_a, 17.; Alkim 1968, 27.; Alkim 1970_d, 17.; Alkim 1973_b, 30.; Burney 1958, 204.; Pecorella 1968, 173-176.; Palmieri 1970, 99-107.; Palmieri 1972, 203-211.; Palmieri 1974, 137-146.; Palmieri 1977, 123-132.; Palmieri 1981_a, 109 vdd.; Palmieri 1981_b, 73 vdd.; Palmieri 1984, 97-102.; Palmieri 1985, 71-78.; Palmieri 1986, 29-36.; Palmieri 1987, 67-74.; Palmieri-Frangipane 1988, 127 vdd.; Palmieri-Frangipane 1990, 191-201.; Puglisi 1962, 53 vd.; Puglisi 1965, 123-128.; Puglisi-Palmieri 1968, 81-100.;Ünsal 2006,59; Frangipane 1991, 209-223.; Frangipane 1992, 177-195.; Frangipane 1993, 213-229.;Frangipane 1994, 211-228.; Frangipane 1995, 165-176.; Frangipane 1996_a, 60-69.; Frangipane 1996_b, 169-182.; Frangipane 1998, 291-309.; Harmankaya-Erdoğan 2002, Arslantepe.

kültürün bölgeyi ele geçirdiğini görmekteyiz. Yerleşme köy durumuna tekrar bir dönüş yapmıştır. Mezopotamya etkileşiminin fazla olmamakla beraber görüldüğü bu evrede yalın basit mal, saklı astar mal gibi Mezopotamya kökenli mallardan kap yapımının devam ettiğini görmekteyiz. Kırmızı-siyah açkılı ya da Karaz kültürü olarak tanımlanan kültürün çıkışı hakkında farklı görüşler mevcuttur. Bu görüşlerden en dikkate değer olanları arasında ilk sırayı, kültürün Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Koyu yüzlü Açkılı malı kullanan kültürlerden geliştiği fikridir. İkinci bir diğer önemli görüş ise, Kura-Aras Havzası'ndan gelen bir göçün Anadolu'ya beraberinde kendi kültür özelliklerini taşıdığı fikridir. Arslantepe'de bu göçün delillerine rastlamaktayız. Kenti yok eden göçerlerin beraberlerinde Siyah-kırmızı açkılı (Karaz) mal türünden kapları getirmiş olduklarını Arslantepe *VIA* tabakasındaki buluntulardan elde etmekteyiz. Bu ilişkileri Elazığ Tepecik/Makaraz Tepe²⁶⁹ daha somut bir hale getirmektedir²⁷⁰. Karaz, Uruk ve İç Anadolu Bölgesi mallarının Kalkolitik Çağ'ın sonundan itibaren beraber kullanılması Karaz kültürünün bu bölgede doğmuş olabileceği görüşünü ortaya çıkarmaktadır. Bu kültürün Transkafkasya'da ise İTÇ I evresinde çıkmış olabileceği tahmin edilmektedir. Bu kültürün İTÇ I evresindeki yayılım alanı olarak, kuzeydoğu sınırı Transkafkasya, Güneydoğu sınırı Urmiye Gölü, kuzey sınırı Karadeniz Dağları ve doğu sınırının Sivas Yöresi olduğunu görmekteyiz. Khirbet Kerak Kültürü, Karaz, Kura-Aras, Erken Transkafkasya, Siyah-Kırmızı Açkılı çanak çömlek gibi adlarla tanımlanan bu kültürün çanak çömleği hakkında içi dışı siyah, kahverengi veya kırmızı yüzey renginde, harikulade açkılanmış olduklarını söyleyebiliriz. M.Ö.2.bin yılının başlarına kadar tüm Doğu Anadolu Bölgesi'nde bu çanak çömlek mal türünü hiç değiştirmeden varlığını sürdürebilmiştir. Fakat kapların mal yapım tekniğinde gelişimin ve değişimin fazla olmaması, bu tür çanak çömlek bulunan köy ve kentlerin İTÇ hangi evresine ait olduklarının kesin olarak bilinmemesine neden olmaktadır. Bu kültürün evrelere göre delillerinin gün yüzüne çıkması açısından, Erzurum

²⁶⁹ Ünsal 2006,60; Alkım 1970_d, 34.; Burney 1958, 204; Esin 1970_a, 147-158.; Esin 1970_b, 51-60.; Esin 1971, 107-115.; Esin 1972_a, 139-147.; Esin 1972_b, 38-52.; Esin 1974_a, 39-62.; Esin 1974_b, 109-121.; Esin 1976_a, 101-108.; Esin 1979_c, 65-76.; Esin 1979_d, 79-94.; Esin 1982, 71-93.; Esin 1987_b, 69-79.; Esin 2000_c, 123-129.; Harmankaya-Erdoğan 2002, Tepecik/Makaraz Tepe.

²⁷⁰ Esin 2000_b, 127-129; Harmankaya-Erdoğan 2002, 16

yakınlarındaki Sos Höyük'te²⁷¹ yapılacak kazıların yararlı olabileceği düşünülmektedir. İTÇ I . evresin de büyük çömleklerin üstünde hem kabartma hem de yiv tekniği ile yapılmış çoğunlukla tinsel figürleri içeren bezemeler görülmektedir. Keban ve Karakaya barajlarının suları altında kalacak alanlarında,1967–1977 yılları arasında gerçekleştirilen yüzey araştırmalar ve akabinde yapılan kurtarma kazıları sonucu birçok İTÇ yerleşim yerleri tespit edilmiştir. Malatya Elazığ ovalarında, Elazığ Pulur/Sakyol, Tepecik, Korucutepe²⁷², Norşuntepe, Tülintepe²⁷³, Taşkun Mevkii²⁷⁴, Malatya Arslantepe, Pırot Höyük gibi yerleşme yerlerinde köy ve kentlerin kurulduğu tespit edilmiştir. Pulur/Sakyol'un çok geniş bir alana açılması ve Karaz malı kabartma bezemeli kapların çok güzel örneklerinin burada ele geçmesinden dolayı bu yerleşim yeri oldukça dikkat çekicidir²⁷⁵. Bu yerleşim yerinde tespit edilen ortadaki avlunun çevresine dizilmiş yamuk biçimli mekânlar, "Anadolu tipi" yapı düzeninin Doğu Anadolu'ya kadar uzandığını göstermektedir. Karaz kültürünün, Doğu Anadolu'nun kuzey kesiminde Erzurum ve Erzincan ovalarında, Ardahan yöresinde ve Doğu Anadolu'nun güney kesiminde Muş Ovası'nda da baskın rol oynadığını görmekteyiz. Erzurum Ovası'nda yer alan Karaz²⁷⁶, Pulur²⁷⁷,

²⁷¹ Ceylan 2000_a, 182.; Ceylan 2000_b, 29.; Ceylan 2001_a, 32, 37.; Ceylan 2001_b, 75 vd.; Ceylan 2005, 21; Sagona 1984, 248 vd., 344.; Sagona 2000, 329-373.; Sagona et al 1995, 193-218.; Sagona et al 1996_a, 129-150.; Sagona et al 1996_b, 27-48.; Sagona et al 1997, 137-143.; Sagona et al 1998, 245-250.; Sagona et al 1999, 205 vd.; Sagona-Sagona 2000, 143 vd.; Sagona-Sagona 2001, 129-131.; Sagona 2004, 379-480, 488, 494.; Hopkins 2003, 6 vdd.; Güneri 1987, 58 vd.; Güneri 1992, 155 vdd.; Güneri 2002, 5-10.; Takaoğlu 2000, 11., Fig.1.; Erkmen et al 2002, 73.; Erkmen-Ceylan 2003, 18.; Koçhan-Karaosmanoğlu-Can 2005, 11.; Ünsal 2006,61;Harmankaya-Erdoğan 2002, Sos Höyük.

²⁷² Alkım 1970_d, 32.; Alkım 1973_b, 14 vd.; Burney 1958, 204.; van Loon 1971_a, 17 vdd.; van Loon 1971_b, 47-56.; van Loon-Buccelati 1969, 79-82.; van Loon-Buccelati 1970, 71-87.; van Loon-Güterbock 1970, 127-132.; van Loon-Güterbock 1972_a, 79-81.; van Loon-Güterbock 1972_b, 127-131.; Ertem 1979, 33 vdd.; Ünsal 2006,60;Harmankaya-Erdoğan 2002, Korucutepe.

²⁷³ Bingöl 2003,54; Esin 1997_b,1831; Esin 2000_b,87 vd.; Esin-Arsebük 1974_a,63-78; Esin-Arsebük 1974_b,137-142; Esin-Arsebük 1982,121; Harmankaya 1993,369-379; Kökten 1947_d, 461; Meriggi 1967,279; Mellink 1973_b, 171;Korfmann et al. 1994,215; Harmankaya-Erdoğan 2002, Tülintepe

²⁷⁴ Alkım (H) 1978,25 vd., 100 vd.; Bingöl 2003,54; Mellink 1970_c, 177; French et al 1972, 51-53; Mellink 1972, 173,175; Mellink 1973_b,176; French et al. 1974,33 vd.; Mellink 1975_c,207; Mellink 1976 ,168; Sagona 1984,5-9, 48-114; Korfmann et al. 1994,200; Korfmann et al. 1995, 200–201; Harmankaya-Erdoğan 2002, Taşkun Mevkii

²⁷⁵ Harmankaya-Erdoğan 2002,16

²⁷⁶ Ceylan 2000_a, 182.; Ceylan 2000_b, 29.; Ceylan 2001_a, 32, 37.; Ceylan 2001_b, 75 vd.; Ceylan 2005, 21.; Çiğdem 1996, 86 vdd.; Koçhan-Karaosmanoğlu-Can 2005, 9.; Öztürk 2004, 81-93.; Kınal 1991, 28 vd.,48.; Sevin 2003, 144 vd.; Koşay 1984, 7, 14-15, 28-30.; Koşay-Turfan 1959, 350-413.; Koşay 1948_a, 165-169.; Koşay 1974, 53.; Lamb 1954, 23-28., Fig.2.4.6.8. Fig.3/6.;

Güzelova²⁷⁸ ve Sos Höyük yerleşmelerinde Karaz kültürünün ilk örneklerine rastlanılmıştır. Erzurum yakınlarında Sos Höyük'te İTÇ I evre olarak tanımlanan tabakada M.Ö.3000–2800 yılları arasında Karaz/Kura Aras malının yanı sıra Gürcistan Sioni kültüründeki çanak çömleklere benzeyen maldan kaplarda bulunmuştur. Bu verilerden Doğu Anadolu Bölgesi ile Gürcistan arasında bir ilişkinin mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan bu mevcut yerleşim yerlerinin yanı sıra bölgenin Doğu kesiminde Van Gölü çevresinde de Karaz kültürü unsurlarına rastlanılmaktadır. Bu kesimde yapılan kazılar genellikle Urartu Dönemi ağırlıklı olup, İlk Tunç Çağı evrelere ayrılmadan incelenmektedir. Mezopotamya kültürü bölgenin doğu ve kuzey kesiminde kendini hissettirmemektedir.

Mezopotamya kökenli bir devlet olan (Agade) Akad İmparatorluğu'nun ünlü kralı Sargon (İ.Ö.2340–2284) ve torunu Naramsin'in (İ.Ö.2260–2223) kahramanlıklarını bir tarihsel boyutla sunan “Şar Tamhari” metinlerinden, Orta Tunç Çağı'nda Anadolu'da bir takım şehir devletlerinin olduğunu görmekteyiz²⁷⁹.

Anadolu bu dönemde üstün bir uygarlık seviyesine ulaşmasına rağmen yazı ilminde henüz bir ilerleme görülmemektedir. Anadolu, mimarlık, şehircilik, heykeltıraşlık ve çömlekçilikte ileri bir seviyeye ulaşarak dönemin en önemli merkezlerinden biri haline geldi. Anadolu insanının bu dönemde bakır, kalay, kurşun ve bronz madenlerinin yanı sıra altın, gümüş ve elektron gibi değişik madenlerden de bol miktarda istifade ettiğini görmekteyiz. Bu dönemde altın ve

Burney 1958, 172.; Takaoğlu 2000, 11, 14. Fig.1.; Arsebük 1974_a, 11 vdd.; Arsebük 1979, 81-89.; Arsebük 1986.; 70.; Tarhan 1982, 78.; Güneri 1987.; 48-50.; Güneri 1992, 152 vd.; Güneri 2002, 2-3.; Pehlivan 1984, 12, 33-34.; Pehlivan 1990, 170 vd.; Sagona 2000, 331.; Diamant-Rutter 1969, 159., Fig. 46, 11/a-e.; Yakar 1985_a, 302.; Erkmén et al 2002, 73.; Ünsal 2006,60;Harmankaya-Erdoğu 2002, Karaz.

²⁷⁷ Arsebük 1979, 83.;Burney 1958, 192.; Ceylan 2000_a, 182.; Ceylan 2000_b, 29.; Ceylan 2001_a, 32, 37.; Ceylan 2001_b, 75 vd.; Ceylan 2002, 169.; Ceylan 2005, 21.; Koçhan-Karaosmanoğlu-Can 2005, 10.; Çiğdem 1996, 96 vd.; Koşay 1962, 25 vdd.; Koşay 1964, 91 vdd.; Koşay-Vary 1964, 5-53 (Alm. 61-106).; Koşay 1974, 54.; Koşay 1984, 7 vd.; Pehlivan 1984, 12, 33 vd.; Pehlivan 1990, 170 vd.; Sagona 2000, 331 vd.; Mellink 1963, 179.; Yakar 1985_a, 302.; Takaoğlu 2000, 11, 13., Fig.1.; Güneri 1987, 54 vdd.; Güneri 1992, 153 vdd.; Güneri 2002, 2.; Erkmén et al 2002, 73.; Harmankaya-Erdoğu 2002, Pulur (Erzurum).

²⁷⁸ Ceylan 2000_a, 182.; Ceylan 2000_b, 29.; Ceylan 2001_a, 32, 37.; Ceylan 2001_b, 75 vd.; Ceylan 2005, 21.; Koçhan-Karaosmanoğlu-Can 2005, 8.; Koşay 1964, 91 vds.; Koşay-Vary 1967, 5-26 (Alm. 29-54).;Koşay 1974, 54.; Koşay 1984, 8.; Pehlivan 1984, 12, 33 vd.; Pehlivan 1990, 170 vd.; Arsebük 1979, 83.; Güneri 1987, 50, 55.; Güneri 1992, 153.; Güneri 2002, 2-3.; Takaoğlu 2000, 11, 13., Fig.1., Fig.2/d-e.; Yakar 1985_a, 302.; Erkmén et al 2002, 73.; Harmankaya-Erdoğu 2002, Güzelova.

²⁷⁹ Yıldırım 2002,53 vd.,102 vd.;Memiş 2003,16.

gümüş alaşımı olan elektronun süs eşyası imalinde artması, maden ticaretinin de arttığını göstermektedir. Bu dönem ile ilgili bir diğer önemli gelişme ise, Dünyada sanayileşmenin ve endüstrileşme atılımının ilk adımı olarak kabul edilen, Çömlekçi çarkının icadının (M.Ö.2250–2000) bu döneme rastlamasıdır²⁸⁰. Bu dönemde kentlerin yapısında oldukça önemli gelişmeler görülmüş ve Troya II krallığı ile Kızılırmak kavisi içindeki Hatti rahip beylikleri örneğinde olduğu gibi theokratik tarafından yönetilir hale gelmiştir²⁸¹. Geç Tunç Çağı, Büyük Hitit İmparatorluğu (M.Ö.1400–1200), Asur Ticaret Kolonileri Çağı (M.Ö.1950–1750) ve Eski Hitit (M.Ö.1700–1500) dönemini kapsar²⁸².

Prof. Dr.Ekrem Akurgal, Genç Tunç Çağı'nı tasnif ederken farklı bir yaklaşım takip etmek suretiyle “Orta ve Güneydoğu Anadolu’da M.Ö.2.binden itibaren yazı kullanılmaya başlandığı için bu dönemi Geç Tunç Çağı olarak adlandırmak doğru değildir. Buna karşılık yazı kullanma evresine henüz erişmemiş olan Troya VI Uygarlığı (M.Ö.1800–1200) için bu deyim geçerlidir.”²⁸³ görüşünü ifade etmektedir.

Okçular/Berta Havzası ve çevresinde Tunç Çağı’na ait herhangi bir yerleşim merkezine rastlanılmamasına rağmen, 1932 ilkbaharında Artvin’in Şavşat ilçesi Balıklı Köyü’nün Zate Mahallesi Sazazkale ormanında Tunç mamulü baltalar ele geçirildi²⁸⁴. Baltaların bulunduğu mağara hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. O dönemin yetkilileri tarafından mağaranın küçük bir deliği mevcut olduğu ve eşyalardan birinin kapı önünde diğerlerinin de mağaranın içinde bulunduğu rapor edilmiştir. Akabinde baltalar Ankara Etnoğrafya müzesine götürülmüştür. Bu baltalar dönemin değerli bilim adamlarından Dr.Kurt Bittel’inde dikkatini celbetmiştir. Kurt Bittel incelemelerinin sonuçlarını şöyle ifade etmektedir: “*Mevzubahis eşyanın cinsi hakkında hiçbir şüphe yoktur. Bulunan eserler şunlardır: 2 adet sap delikli balta,1 borulu balta,1 çift balta,1*

²⁸⁰ Ünsal 2006,55;Dinçol 1982, 15 vd.; Akurgal 1995, 26 vd.; Akurgal 1999, 11.; Kınal 1991, 36.; Umar 1999, 12.; Sevin 2003, 116.; Memiş 1989, 12.; Naumann 1998, 496.

²⁸¹ Akurgal 1995, 27 vd.

²⁸² Memiş 2003,13.Prof.Dr. Ekrem Memiş bu dönemleri, Prof.Dr. Ekrem Akurgal’ın tasnifinden farklı olarak, Yeni Tunç Devrini Büyük Hitit İmparatorluğu dönemine, Orta Tunç Devrini ise, Asur Ticaret Kolonileri Çağı ve Eski Hitit Devirleri olarak sınıflandırmaktadır.

²⁸³ Akurgal 1995, 28

²⁸⁴ Bittel 1933, 150–156; .; Kökten 1953, 195;Ünsal 2006,61

delikli çapa ve 1 külçe. Bütün parçalar ya çok aşınmanın veya baltaların keskin taraflarının kopması veyahut çift baltanın kırılması gibi tahrip alâimini göstermektedir. Bir ham maden parçasından veya eski mamulâtın erime mahsulünden ibaret külçe, imalâthanesini bir mağarada açmış olan (en muhtemel olan budur) veya tehlikeli bir zamanda alât ve edevatını orada gizlemek mecburiyetinde kalan bir demirciye ait eşya olmalıdır. Tunç eşyanın bir kısmı demirciye tamir edilmek üzere ve diğer bir kısmı ise, kullanılmayacak bir hale geldiğine göre, ancak eritilmeğe yarayacaktı. Bütün alât ve edevat tunçtan mamuldür. Bakırla kalay halitasının yüzde nispeti miktarı hakkında şimdiye kadar hiçbir tahlil yapılmamış olduğuna göre, bir şey söylenemez. Mamefih bu tahlil ameliyatı mutlaka telâfi edilmelidir. Çünkü bunun madenleri mebzul olan Şarkî Anadolu'da müstamel halita cinslerini bilmek ve bundan başka meydana çıkarılan diğer eşyanın aslî menşelerinin tespiti hususunda büyük bir kıymeti olabilir.

Şekil 1 ve 2: Keskin tarafı fazla olmuş tunçtan mamul sap delikli balta, uzunluğu 17,7 cm., çok mukavves keskin tarafın kutru: 7,9 cm. Keskin beyzavi sap deliği 5,3:3,1 cm., alt tarafı baş istikametinde aşağıya doğru hafifçe bükülmektedir. baş alt tarafa doğru incelmekte ve hemen sivri olarak nihayet bulmaktadır. Üst ve alt tarafta satıhların kör faslı müştereki vardır. Baş sap deliklerinin uçlar ile keskin tarafını rapteder. Kenarlar hafifçe kabarıklık arzederler.

Şekil 3 ve 4: Yukarıdaki tipte sap delikli tunçtan mamul balta. Keskin tarafı fazla bozulmuş ve o derece körleşmiştir ki kullanılmayacak bir dereceye geldikten sonra baltanın daha çekiç makamında istimal edildiği kabul edilebilir. Azami uzunluğu: 19 cm., keskin tarafın kutru: 7,4 cm. Dar sivri beyzavi sap delik 5,2 cm. uzunluğunda, üst ve alt yanları başa doğru birbirinden ayrılmakta. Üst yan daha kuvvetli. Baştan keskin tarafın uçlarına doğru satıhların kalın bir faslı müştereki vardır. Üst ve alt kenarlar sap delik kenarlarını takip etmekte ve sonra faslı müşterekle birleşmektedir.

Şekil 5: Keskin tarafı fazla inhinali olan borulu balta. Keskin taraf oldukça harap olmuştur. Borunun maktai yuvarlak olup boğazına doğru daha kuvvetlidir. Baltanın tulü: 10,9 cm., keskin tarafın en büyük kutru: 5,7 cm. Sap geçirilmesi ancak kırık bir odun vasıtası ile kabil olmuştur.

Şekil 6: Keskin tarafı inhinali olan geniş çapa.Sap deliği yuvarlak ucundadır.Sap deliğindeki tunç döküm esnasında oldukça ileriye akmıştır.Keskin tarafın sağ köşesi kırılmıştır.Çapanın heyeti mecmuası dahile yani kullanana doğru hafifçe mukaardır.Uzunluğu: 8,7 cm., genişliği 8,5 cm

Şekil 7: Bir çift baltanın iki kırık parçası. Fazla dışarı çekilen sivri keskin tarafları harap olmuştur. Balta tamam ile yassı ve incedir. Ortadaki parça kırıktır. Sap geçirmeye mahsus herhangi bir tertibatın izleri mevcut değildir. Keskin tarafın uzunlukları. 12,6 cm. ve 13,8 cm.

Şekil 8: Döküm külçesi. Eskiden yuvarlak, şimdi ancak nısfından biraz fazlası muhafaza edilmiş bulunmaktadır. çatlak ve ufak deliklerle doludur. Azami genişliği: 13,7 cm.

Bulunan asarı atika her ne kadar bir kül halinde meydana çıkmış ise de tarihini tespit etmek mümkün değildir. Bu itibarla tarihi irtibatı daha iyi tespit edilebilen diğer eserleri gözden geçirmek lazımdır. Bu hususta bilhassa şekil ½ ve şekil ¾ teki baltalar esas noktaları verirler. Bunlar Yakın şarkta ender olmayan bir tip olduğu gibi bilhassa Kafkasya ve Cenubî Rusya'da ekseriye bulunmuştur. Bu iki baltanın (L) Truva asarı atika hazinesine ait yaldızlı bir baltaya tamamen değilse de, kısmen müşabeheti şayanı dikkattir. Asarı atika hazinesi asıl taştan mamul dört baltayı ihtiva etmekte ve bunlardan biri Lapislazuli'den mamuldür. Bunlar bizim baltalarla, inhinalı keskin taraf ve baltanın ortada hafifçe bükülmüş olması gibi müşterek evsafı haizdir. Ancak başı ile yuvarlak ve takriben ortada kâin sap deliği başka bir şekildedir. Şu farklara rağmen baltaların biçimlerinin aynı olması şayanı dikkattir zannederim. Truva baltalarının bakır baltalar şeklini gösterdiği daima tahmin edilmiştir. Çünkü onlar kat'iyen medenî şekilleri arz ederler. Bu baltaların şimaldeki muhacirler vasıtasile Truva'ya getirildiği tahmin edilmiştir. Buna mukabil baltaların mamul olduğu malzeme, yani lapislazoli ile ancak şarktan neş'et etmesi mümkün olan yeşil taş (Grünstein) bunun aksini göstermektedir. Filhakika şarkta dahi Truva baltalarının yegâne mümessilini mesela Besarabyada Bordino asarı atikası meyanında buluyoruz. Bu itibarla Truva'daki baltaların Kafkasya veya Şarkî Anadolu'daki aynı olması ağılebi ihtimaldir. İkinci şehirde bulunmuş olan asarı atika hazinesi Mısır boncuklarını ihtiva ettiğine ve orta devlete ait olmasına nazaran yuvarlak olarak milâttan evvel

2000 ve 1750 seneleri arasına isabet ediyor demektir. Artvin'de bulunan asarı atikanın tarihini bu kadar yüksek tespit edemeyiz. Buna mukabil borulu balta (Şekil: 5) bunun aksini vazıhan ispat etmesine göre ikinci bin senenin son iki asrı zarfında çok yayılmış olduğundan bulunan eşyanın heyeti mecmuasını dahi aynı tarihle kaydederiz. Mamafiş şekil $\frac{1}{2}$ ve şekil $\frac{3}{4}$ teki baltaların Truva'da bulunan baltalarla olan müşabeheti bu balta şeklinin daha çok eski zamanda yani ikinci bin senenin başlangıcında dahi mevcut olduğuna delâlet etmez mi? Veyahut demircinin eritilmek üzere kullandığı malzeme arasında, umumiyetle gayrimüstamel, daha eski zamana ait parçalar dahi var mı idi.

Şarkî Anadolu ve Kafkasya pek eski zamandan beri sıkı bir ticarî münesabatın menşei olmuştur. Cilâlitaş (Neolithikum) ve Bakır devirlerinde ta uzaklara kadar ihraç edilen Obsidian denilen şeffaf taşlar mebzulen mevcuttu. Bu suretle Vasatî ve Şarkî Anadolu'ya ait etiler (Hititler) ve Etilerden (Hititlerden) evvelki devrin obsidyen alât ve edevatına mübrem ham malzeme oralardan satın alınmış olması icap eder. Bilâhare oralar eski dünyanın en mühim maden istihsalât merkezi olmuş ve bu esas üzerine iki devletin itibar ve ehemmiyeti kurulmuştu. Evvelâ ikinci bin asırda kısmen Eti (Hitit) Devleti'ne tâbi ve kısmen müstakil olan Mitani ve Huri Devleti ile Milâttan evvel 8 ve 9 uncu asırlarda Van, Urartu Devleti'nde bakır, kurşun, altın, gümüş ve bilâhare demir madenleri dahi istihsal edildi. Ermenistan ve Karadeniz memleketleri (Kizvatna) Torus ve Küçük Torus maden ocakları ile beraber Asur ve Hitit Devletleri gibi büyük devletlerin, hatta Mısır'ın, başlıca ithalât membaları olduğunda asla şüphe yoktur. Sürüm mahallerinde madenî mamulâtı pek az tanıdığımızdan tabiatile maden nakliyatının bütün safahatını göstermek mümkün değildir. 1930 da Hitit Memleketinde kâin, Alishar'da (Şekil: 7a-7b) ye tamamen mütevafık bir çift baltanın yarısı bulunmuştur. H. Hubert Mısır 12 inci sülâlesinin (kablelmilât 19 uncu asır ilâ 1788) muasırı bulunan eski zamanlar için Ermenistan'ın dağlık arazisinden veya Kafkasya'dan, Suriye'de kâin Biblosa tunçtan mamul birkaç boyun halkasının ihracını mümkün gösterdi.

Truva'daki II-V inci şehrin alât ve edevatı dahi kısmen Kafkasya'dan ve Şarkî Anadolu'dan neş'et etmesi muhtemeldir. Maalesef şimdiye kadar Şarkî Anadolu ve Kafkasya'ya ait eski maden ocakları usuli dairesinde

araştırılmamıştır. Maadinin bolluğu ham maddelerin yalnız ihracat faaliyetini değil aynı zamanda memleket dahilinde inkişaf eden bir maden sanayini doğurmuştur. Mahsuldar ve yerleşmiye çok müsait vadilerden asla mahrum olmıyan Şarkî Anadolu'nun dağlık arazisinde, daha uzak şarkta kâin Kafkasya memleketlerindeki şerait mevcut olmalıdır. Kafkasya'da ikinci bin senenin mebdeinde ve birinci bin senenin ilk asırlarında zengin maden hazineleri dolayısıyla parlak bir tunç kültürünü buluyoruz. Bir madenci malzemesi olarak addettiğimiz Artvin'de çıkan asarı atikanın ehemmiyeti, bu itibarla ,bir kat daha artmaktadır. Bu eşya maden imalâtının memleket dahilinde mevcudiyeti için tarihi bir vesika teşkil ettiği gibi aynı zamanda, orada, imal edilen bir takım tipleri göstermektedir....”²⁸⁵

Bittel'in ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Tunç Çağı Kùltürleri bakımından zengin olan Kafkasya ile Doğu Anadolu arasında önemli bir ticari bağın mevcut olduğunu görmekteyiz. Ayrıca mağarada ele geçen Tunç mamulü eserlerin bir madenciye ait olma ihtimalini de dikkate aldığımızda Okçular/Berta Havzası ve çevresinde Tunç kùltürünün yaşanmış olduğu sonucuna varabiliriz.

Araştırma sahamızın dışında kalmasına rağmen, bölge Protohistori tarihi açısından dikkate şayan bir diğer buluntu ise, 1955 yılında Artvin Yusufeli İlçesi'nin Demirköy (Nigzivan) civarında yol onarım esnasında rastlanılan bakır baltalardır. Ayrıca 1936 yılında Şavşat'ın doğu komşusu olan Posof'un, Mere Kalesi altında ve çay yakınında da bu baltalara rastlanılmıştır²⁸⁶.

Yukarıda sözü edilen Tunç mamullerin yanı sıra araştırma sahamızı ilgilendiren bir diğer önemli bulgu ise, 1995 yılında Aytekin ve ekibi tarafından Artvin İli Yusufeli İlçesi'nde tespit edilen Runik yazıttır. Sözü edilen yazıt Bakırtepe Köyü içerisinde “Savangin Mağarası” olarak sonradan isimlendirilen mağara girişinin üstünde yaklaşık olarak 7 m. yükseklikte tespit edilmiştir. Yazıt dört satırdan oluşmakta ve 0.50 x 0.35 m'lik bir çerçeveye yerleştirilmiştir. Aytekin'e göre anakayaya kazıma şeklinde işlenmiş ve is sebebiyle yer yer silinmiş olsa da soldan sağa doğru yerleştirilen hayvan figürleri ile geyik resimlerinin varlığı görülebilmektedir. Aytekin'in bu yazıtın kökeni hakkındaki

²⁸⁵ Bittel 1933, 150–156; .; Kökten 1953, 195.

²⁸⁶ Kırzioğlu 1973,3 vdd.

görüşü ise, Dr. Hermann Vary tarafından 1965 yılında Erzurum'a bağlı Bayrı (Bayro) Köyü'nün 4 km doğusunda bulunan "Cunni Mağarası"nda rastlanılan Eski Türk Runik (Orhon Tipi) harfler ile Prof.Dr. Oktay Belli tarafından Van İline bağlı Yedisalkım Köyü yakınındaki "Kızların Mağarası"nda rastlanılanlarla büyük benzerlik taşıdığıdır. Savangin Mağarası'nda tespit edilen yazıt bölge tarihi açısından büyük bir önem arz etmektedir. Yazıtın, " Runik Yazıt" olduğu kesinleşirse bölgedeki Türk göçlerine ve yerleşmelerine önemli bir katkıda bulunacaktır²⁸⁷.

Araştırma sahamızın Tunç kültürünü yansıtan bu buluntuların yanı sıra, Okçular/Berta Havzası'nın batı komşusu olan, Bayburt Büyüktepe²⁸⁸, Çimentepe²⁸⁹, Karaçayır Mevkii²⁹⁰, Gökçedere (Pulur) Höyük²⁹¹, Söğütlü (Hindi) Höyük²⁹², Aksaçlı (Haşiye) Höyük²⁹³, Tepecik (Siptoros) Höyük²⁹⁴, İvceklerin Tepesi²⁹⁵ ve doğu komşusu olan Kars Dündartepe²⁹⁶, Kale düzlüğü²⁹⁷ gibi yerleşim yerlerinde de Karaz ve Tunç kültürünü yansıtan eserlere rastlanılmıştır.

2.6.Karaz Kültürünün Kökeni ve Genel Özellikleri

Ön Asya'da M.Ö.3250–1750 yılları arasına yerleştirilen Karaz kültürü, Son Kalkolitik Çağ ve Tunç Çağı boyunca varlığını sürdürmüştür. "Khirbet Kerak/ Bet Yerah" olarak tanımlanan bu kültürün terminolojisi hakkında birçok

²⁸⁷ Aytekin 1999_a, 70-72.; Ünsal 2006, 178

²⁸⁸ Ünsal 2006, 63; Parker 1999, 133–141; Sagona 1990, 425–433.; Sagona 1992_a, 397–403.; Sagona 1992_b, 305–311.; Sagona 1993_a, 261–268.; Sagona 1993_b, 193–198; Sagona-Brennan 1994, 305–316.; Sagona 1994, 229–234.; Sagona et al 1991, 145–158.; Sagona et al 1992, 29–46.; Sagona et al 1993, 69–83.; Sagona et al 1995, 161 vdd.; Harmankaya-Erdoğu 2002, Büyüktepe (Bayburt).

²⁸⁹ Ünsal 2006, 65; Sagona 1993_a, 261–268.; Harmankaya-Erdoğu 2002, Çimentepe

²⁹⁰ Ünsal 2006, 66; Sagona 1993_a, 261–262., Fig. 2/1, 3, 5.; Harmankaya-Erdoğu 2002, Karaçayır Mevkii II.

²⁹¹ Ünsal 2006, 74; Kökten 1944_a, 481–486. Lev. 6/6-14; Kökten 1944_b, 675 vdd.; Kökten 1953, 193 vd.; Pehlivan 1994, 328.; Lamb 1954, 28, Fig. 1.; Uslu 1980, 5.; Öztürk 2004, 88; Sagona 1993_a, 262, Fig. 2/2.; Sagona 1990, 426; Harmankaya-Erdoğu 2002, Ek 1B, 15.

²⁹² Kökten 1944_a, 480.; Kökten 1944_b, 674.; Kökten 1953, 193 vd.; Sagona 1990, 426.; Sagona 1993_a, 262, Fig. 1/7; Ünsal 2006, 76; Harmankaya-Erdoğu 2002, Ek 1B, 14.

²⁹³ Ünsal 2006, 77; Kökten 1944_a, 480.; Kökten 1944_b, 674.; Harmankaya-Erdoğu 2002, Ek 1B, 14.

²⁹⁴ Kökten 1944_a, 480.; Kökten 1944_b, 674.; Sagona 1990, 426, 429; Ünsal 2006, 77; Harmankaya-Erdoğu 2002, Ek 1B, 15.

²⁹⁵ Ünsal 2006, 79; Kökten 1944_a, 480.; Kökten 1944_b, 674; Pehlivan 1994, 329.; Harmankaya-Erdoğu 2002, Ek 1B, 14.

²⁹⁶ Bingöl 2003, 62; Kökten 1944_b, 667.; Kökten 1953, 190; Güneri 1992, 161 vd.; Harmankaya-Erdoğu 2002: Dündartepe

²⁹⁷ Kökten 1975, 102; Bingöl 2003, 63

fikir ortaya atılmıştır²⁹⁸. Bu kültürün yayılım alanı içerisindeki bütün merkezlerin durumunu ve relatif kronolojisini izah etmekten uzak olan “Kura-Aras Kültürü”²⁹⁹ veya “Trans-Kafkasya’nın Enolitik Kültürü”³⁰⁰ terimini ileri süren Sovyet bilim adamlarının bu görüşü, büyük bir ihtimalle Sovyet topraklarındaki buluntu toplulukları ile yakından alakalıdır.

“Trans-Kafkasya Bakır Çağı”³⁰¹ veya “Doğu Anadolu’nun Bakır Çağı”³⁰² gibi bu kültür ve keramiği için kullanılan terimlerde mevcuttur. R.H.Dyson ise, Urmiye Gölü’nün doğusunda yer alan Yanık Tepe’nin mimarî kalıntıları vermesini de dikkate alarak pek taraftar bulmayan “Yanık Kültürü” gibi değişik bir tanım ortaya koymaktadır³⁰³.

Ancak, bilim camiasında “Doğu Anadolu’nun Erken Bronz Çağı”³⁰⁴ ve “Erken Trans-Kafkasya Kültürü”³⁰⁵ daha yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Fakat yukarıda bahsi geçen tanımların, tetkik etmeye çalıştığımız kültürü, tüm nitelikleriyle ve doğru bir şekilde izah ettiğini söylememiz mümkün değildir. Ayrıca Erzurum ve çevresinde ele geçen bulguları incelediğimizde, Erzurum civarının bu kültürün Anavatan’ı olabilecek nitelikler taşıdığını görmekteyiz.

²⁹⁸ Pehlivan 1984,35

²⁹⁹ Dzhaparidze 1964, 4-9.

³⁰⁰ Piotrovskii 1962, 7.; Krupnov 1964, 31-42.; ayr.krş., Lang 1970, 70

³⁰¹ Amiran 1952, 96 vdd., Amiran, söz konusu olan bu kültürün bidayetinin, Doğu Anadolu’nun Son Kalkolitik Çağ’ın da başladığını kabul etmektedir.; Lloyd 1956,49,66. Lloyd ise, “Doğu Anadolu’nun Bakır Çağı” tabirini ifade ederek, Kökten ile benzer bir deyiimi uygun görmektedir. Lloyd, akabinde yayınladığı bir başka eserinde, “Doğu Anadolu’nun Koyu Renkli Keramiği” ve “Erken Tunç Çağı Kültürü”, terimlerini ifade eder., bk., Lloyd 1967, 41 vd.; Kökten 1947, 465.; Bittel 1945, 94-104.; Bittel, bu kültürün M.Ö. III. binyılın ortalarında Filistin ve Suriye’de birçok iskân edilmiş sahalarda görüldüğünü ve Doğu Anadolu’nun Bakır Çağı keramikleri ile olan benzerliğinden dolayı bu şekilde ifade edilmesi gerektiğini kabul etmektedir. Bingöl 2003,57.dpn.220; Ünsal 2006,67.dpn.122; Burney-Lang 1971,45.

³⁰² Lang 1970, 70.; Burney-Lang 1971, 45.

³⁰³ Dyson 1968, 14 vdd.; Pehlivan 1984,36

³⁰⁴ Burney 1958, 165 vdd.; Mellaart 1958, 9 vd..

³⁰⁵ Koşay 1984, 14 vd.; Burney-Lang 1971, 43 vdd.; Burney 1958, 165, 173.; Burney 1977, 118.; Mellaart 1958, 9 vd.; Koşay, Burney-Lang’ın (C.A. Burney-D.M. Lang, The Peoples of the Hills: Ancient Ararat of Caucasus, London 1971, 43)’te bağdaşık olan bu kültüre (Early Trans-Caucasian and East Anatolian Cultur), Eski Trans-Kafkasya ve Doğu Anadolu Kültürü deyimini doğru olarak kullanmış olsa da, akabinde bu deyim uzun olduğunu ifade ederek yalnız “Early Trans-Caucasian Culture-Eski Trans-Kafkasya Kültürü” ifadesini kullanır. “Bu kısaltma pek çok yanlış anlayışa sebep olacak niteliktedir...”, şeklindeki eleştirisiyle, konunun ciddiyetine bir kez daha işaret etmektedir. Bu ifadenin kültürün sadece Tunç Çağ’ı boyunca devam ettiği, Kalkolitik Çağ’ın dikkate alınmadığı ve bu durumda yanlış anlaşılmalara neden olacağı aşikâr bir şekilde görülmektedir. Bingöl 2003,57.dpn.224; Ünsal 2006,67.dpn.124

Karaz Höyük³⁰⁶ çevrede en erken yapılan kazıların ünik merkezi durumunda olması sebebiyle, gerek Erzurum Çevresinde ve gerekse Doğu Anadolu Bölgesi'nin diğer kesimlerinde, Karaz'la çağdaş veya onun geç evreleriyle paralel yerleşim merkezlerindeki buluntu toplulukları için “Karaz Keramiği-Karaz Türü Keramik” ya da “Karaz Kültürü” tabirleri kullanılmaktadır³⁰⁷.

Biz de merhum hocamız Mahmut Pehlivan gibi eldeki bulguları dikkate alarak çalışmamızın diğer safhalarında, Son Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı boyunca filizlenip gelişen bu kültüre, Karaz Kültürü, onunla alakalı keramiğe ise, Karaz Keramiği adının kullanılmasını uygun görmekteyiz³⁰⁸. Eskiden beri Karaz Kültürü'nün terminolojisi gibi kökeni problemi de bilim adamlarının uğraş konusu olmuştur. Bilindiği üzere bu iki kavramın, birbirini tamamlayan öğeler olduğuna dair hiçbir şüphe yoktur.

Suriye ve Filistin'deki bazı höyüklerde Eski Tunç Çağı III süresince; normal bir oluşum yaşamamasına ve var olan kültür geleneğine sahip olmamasına karşın, gelişmiş bir şekilde rastlanılan Karaz kültürüne ait en eski buluntu kümelerinin Doğu Anadolu ve Trans-Kafkasya'da tespit edilmesi, orijin bölgesinin tetkik edilme hususunu mecburi hale getirmiştir³⁰⁹.

Karaz'daki ilk faaliyetleri takip eden dönemde, Erzincan, Bayburt ve Kars civarında bulunan birçok prehistorik höyükte, şekil ve teknik açıdan ancak Karaz keramiği ile karşılaştırılabilen keramik parçaları tespit edilmişti³¹⁰. K.Bittel aynı dönemde, Filistin ve Suriye'nin Tarih Öncesi çağları ile ilgili bir eser

³⁰⁶ Karaz' Höyükteki ilk faaliyetler, 22-29 Temmuz 1942 sondajı ile başlamış, Kazı 17 Temmuz-8 Ekim 1944 tarihleri arasında tamamlanmıştır. Koşay-Turfan 1959, 350-413.; Ünsal 2006,68; Karaz Höyük buluntuları için bk., Arsebük 1979, 81-89.; Arsebük 1986, 70.; Ceylan 2000_a, 182.; Ceylan 2000_b, 29.; Ceylan 2001_a, 32, 37.; Ceylan 2001_b, 75 vd.; Ceylan 2005, 21.; Kımal 1991, 28 vd., 48.; Sevin 2003, 144 vd.; Koşay 1984, 7, 14 vd.; Koşay 1948a, 165 vdd.; Lamb 1954, 23-28., Fig.2.4.6.8. Fig.3/6.; Burney 1958, 172.; Takaoğlu 2000, 11, 14. Fig.1.; Güneri 1987, 48 vd.; Güneri 1992, 152 vd.; Pehlivan 1984, 12, 33 vd.; Pehlivan 1990, 170 vd.; Sagona 2000, 331.; Diamant-Rutter 1969, 159., Fig. 46, 11/a-e.; Yakar 1985_a, 302.; Erkmen et al 2002, 73.; Çiğdem 1996, 86 vd.; Harmankaya-Erdoğan 2002, Karaz.

³⁰⁷ Arsebük 1974_a, 11 vdd; Arsebük 1979, 81-92, Arsebük 1986, 70.; Burney-Lang 1971, 43 vd.; Ceylan 2000, 182.; Ceylan 2001_a, 32, 37.; Ceylan 2001_b, 75 vd.; Ceylan 2001_c, 29.; Ceylan 2005, 21.; Pehlivan 1984, 37.; Pehlivan 1990, 170.; Erkmen et al 2002, 73.

³⁰⁸ Pehlivan 1984,37

³⁰⁹ Amiran 1952, 89 vdd.; Arsebük 1979, 81 vd.; Burney-Lang 1971, 14 vdd ;Pehlivan 1984, 37 vd.; Pehlivan 1990, 169 vd.; Lamb 1954, 24 vdd.

³¹⁰ Kökten 1944_a, 482 vd.; Kökten 1944_b, 675.;Kökten 1947_c, 465.;Kökten 1953, 193 vd.;Bingöl 2003,58.

yayınlanmıştır. Bittel ,bu eserinde Hama'nın stratigrafisi hakkında açıklamada bulunurken, "...Bu tabakanın daha sonraki yığıntılarında ise, Filistin'de de görüle gelip de, Hirbet Kerak tipi diye adlandırdığımız cinsten bol çanak çömleğe rastlanır. Onlar burada da hiç yoktan apansızın çıkagelmişlerdir ve yerli bir gelişimin malı olmadıkları besbellidir..."³¹¹ şeklindeki sözleriyle bölgede tespit edilen farklı bir keramik türüne dikkati celbetmiştir. Hama haricinde de Eriha, Beyt-Şan, Gezer, Ras Şamra, Biblos ve Tel Cudeyde'de gördüğünü ifade ettiği bu yeni öge için Bittel, "...Bu tip keramik, el yapımı oluşu, koyu kırmızı veya siyah cilalı bir astarla kaplı bulunuşu, gerek şekil, gerek tezyinatça, arada çok yakın bir bağlantının varlığını akla getirmemeyi müşkül kılacak derecede, Orta ve Doğu Anadolu Bakır Çağı keramik tipine benzeyişi ile vasıflanır..."³¹², sözleriyle Karaz Keramiğinin kökeni hakkındaki tekliflerden birini ileri sürmektedir. C.F.A.Schaffer, Ön Asya'nın, M.Ö. III. ve II. bin kronolojisiyle ilgili çalışmasında, Suriye-Filistin'de İlk Tunç Çağı III boyunca görülen bu keramiğin, bir halk hareketi neticesinde bölgeye yayıldığını ifade etmektedir³¹³. Ayrıca bu yeni tip keramiğin, Doğu ve Orta Anadolu keramiği ile benzerlik gösterdiğini de belirtmektedir. Karaz Kültürünün yayılım alanındaki merkezlerde gerçekleştirilen kazılara bağlı olarak zamanla farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bu görüşlerden bazılarını zikretmek gerekirse; S.Hood, orijin bölgesi olarak Kafkasların güneyini, Kura-Aras havzasını³¹⁴, G.Childe Gürcistan bölgesini³¹⁵ kabul etmektedir. Bu görüşlerin yanı sıra, G.M. A.Hanfmann³¹⁶ bu kültürün Filistin'e vasıl olmasını Asyanik göçlere ve istilâlara dayandırmaktadır. Ayrıca daha çok keramiğin formu ve fiziği ile ilgilenen W.Orthmann³¹⁷ ve R.J.L.S. Braidwood'lar ise, söz konusu olan bu homojen kültürün başlangıcını, Kuzey Suriye, Amuk (H)' a kadar yayılışını belirsiz sayıdaki savaşlar sonunda oluşan göçlerle açıklamaktadır. Braidwood'lar, keramiğin kökenini Güney Kafkaslar, Kura-Aras ovalarında

³¹¹ Bittel 1945, 104.

³¹² Bittel 1945, 94.

³¹³ Pehlivan 1984,39;Bittel 1945,96 vd.;Schaffer, 1948, 34,544 vd.;Ünsal 2006,69

³¹⁴ Hood 1951, 117 vd.,140.

³¹⁵ Childe 1974, 239.

³¹⁶ Hanfmann 1951, 360.

³¹⁷ Orthmann 1963, 83 vd.; Braidwood 1960, 518., dipnot 120.

ararken³¹⁸, Orthman Kuzey Suriye ve Amuk (H) buluntularının, Doğu Anadolu Prehistorik keramiğiyle ilgili olduğunu ifade etmektedir³¹⁹. Eski Tunç Çağı boyunca rastlanılan bu kültürün, en azından büyük bir Doğu Anadolu ailesinin üyelerinden biri olduğunu³²⁰ ifade eden J.Mellaart, bu kültürün Malatya-Arslantepe, Erzurum Ovası'nda Karaz ve Pulur'da dâhil olmak üzere yaklaşık olarak 800 km'lik coğrafi bir alana yayıldığını, lakin kökeninin münazara mevzusu olduğunu beyan etmektedir³²¹. M.J. Mellink'de benzer bir görüşte olup, bu kültür ve keramiğin Doğu Anadolu kökenli olduğunu,³²² zaman içerisinde Elazığ ovasını istilâ ederek ve Fırat nehrini izlemek suretiyle Amuk (H)'a gelen topluluklarca güneye doğru taşındığını ileri sürmektedir³²³.

Türk bilim adamlarının Karaz Kültürünün kökeni mevzusundaki tespitleri ise, Erzurum ve çevresinin merkez olduğudur³²⁴. Ayrıca Suriye-Filistin ve Kuzeybatı İran'ı bu kültürün "Anavatani" olarak, kabul etmeninde yanlış olduğunu savunmaktadırlar³²⁵. Bilim adamları arasında kültürle ilgili ilk yerleşmelerin Güney Kafkasya yani Doğu Anadolu ve Kura-Aras Nehirleri arasındaki topraklarda meydana geldiği dair bir genel yargı mevcuttur. Kura-Aras havzasındaki en eski yerleşmelerin Neolitik Çağ'a tarihlenen buluntular vermemesi, Sovyet tarihçilerin bu bölge üzerindeki köken iddialarını zayıflatmaktadır. Binaenaleyh, geriye güçlü bir alternatif olarak Doğu Anadolu Bölgesi kalmaktadır. Fakat bu bölge içerisinde yer alan Elazığ-Malatya civarının,

³¹⁸ Braidwoodlar, Karaz Kültürünün terminolojisi ve kökeni hakkında hüküm vermekten devamlı olarak imtina etmektedirler. Karaz Keramiği için, "Red-Black Burnished Ware" şeklindeki tanımlamayı özenle ifade etmektedirler. Fakat eserlerinde bir kez, Hood ve Wolley'i referans göstermek suretiyle bu kültürün kökeniyle ilgili görüşlerini ifade etmektedirler., bk., Braidwood 1960, 518, dipn.120.; Bingöl 2003, 60.dpn 238; Pehlivan 1984, 40.dpn.49.

³¹⁹ Orthmann 1963, 84.

³²⁰ Mellaart 1958_a, 9 vd.

³²¹ Mellaart 1971, 401

³²² Mellink 1961, 197.; krş., Amiran 1952, 96 vd.; Amiran, Karaz Keramiğini, Doğu Anadolu'nun "Son Kalkolitik (M.Ö. 3000 civarı) ve Bakır Çağına" tarihlendirmektedir. Pehlivan 1984, 40. dpn. 52.

³²³ Pehlivan 1984, 40; Mellink 1971_b, 171.; krş., Hood 1951, 117.; Bittel 1945, 94 vd.

³²⁴ Arsebük 1979, 82.; Koşay 1948_a, 167 vd.; Koşay-Turfan 1959, 351 vd.; Koşay 1962, 28.; Koşay 1964, 92.; Koşay-Vary 1967, 15.; Koşay-Vary 1964, 25 vd.; Koşay 1984, 14.; Esin 1969, 25.; Güneri 1987, 47 vd.; Kökten 1944_a, 482.; Kökten 1944_b, 674 vd.; Pehlivan 1984, 36.; Pehlivan 1990, 170. ; Öztürk 2004, 90.; Erkmen et al 2002, 73.; Ceylan 2000_a, 182.; Ceylan 2000_b, 29.; Ceylan 2001_a, 32, 37.; Ceylan 2001_b, 75 vd.; Ceylan 2005, 21; Ünsal 2006, 70.

³²⁵ Burney-Lang 1971, 53 vd.; Erzen 1979, 14 vd.

Batı ve Güney Anadolu'dan gelen etkilere açık olduğundan orijinal bir kültüre sahip olamayacağı aşikârdır. Bu yüzden Karaz kültürünün en eski buluntu topluluklarına sahip, coğrafi yapısından dolayı çağdaşı kültüre kapalı merkezi bir bölge halinde olan Erzurum ve Çevresindeki ovalar, bu kültürün “Anavatan”ı olarak ortaya çıkmaktadır³²⁶.

Karaz Kültürünün etnik kökeni hususundaki tetkikler kesinlik kazanarak, var olan arkeolojik bulguların hemen hiçbiri, bu kültürün Hurri'lerle ilişkisini ihtimal dışında tutmamaktadır³²⁷. Bu kültürün *Erken Hurri Kültürü* olarak tanımlanmasını uygun gören Erzen, buna sebep olarak da, Asyanik bir kavim olan Hurrilerin, bu kültürün ortaya çıktığı yerleşim merkezlerinde yoğun bir iskân faaliyetlerinde bulunmuş olmalarını gösterir. Değerli bilim adamlarından Pehlivan'da, Erzen'le hemen hemen aynı fikirde olup, Hurrilerin erken dönemdeki hâkimiyet sahalarıyla Karaz Kültürünün yayılım alanının aynı olmasını, keramik yanında mimari ve diğer bazı temel özelliklerin birbirlerine benzemesini de göz önüne alarak Karaz kültürünü meydana getiren ve yaşatanların Hurriler olduğu sonucuna ulaşmıştır³²⁸.

Hurriler, M.Ö. III. binlerde Doğu Anadolu'nun büyük bir bölümüne hâkimdi. Tarım ve hayvancılıkla hayatlarını³²⁹ idame ettiren Hurriler, İlk Tunç Çağı II' nin sonlarına doğru, büyük olasılıkla hayat tarzlarının gereği (Konar-Göçerlik) ve Doğu Anadolu'daki otlakların mevcut hayvan potansiyelini besleyememesi neticesinde Fırat kıyısını takip ederek Amuk ovası üzerinden Kuzey Suriye ve Filistin'e kadar yayılmak zorunda kalmışlardır³³⁰. Göçler, Urmiye gölü çevresinden Kuzey Mezopotamya'ya ve daha kapsamlı olarak da Elazığ-Malatya üzerinden Kuzey Suriye-Filistin'e ulaşan iki ana güzergâh üzerinden gerçekleşmiştir. Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan sahada Karaz

³²⁶ Pehlivan 1984,41

³²⁷ Burney-Lang 1971, 45 vd., 49 vdd.; Erzen 1979, 15 vd.; Erzen 1992,15

³²⁸ Pehlivan 1994, 328; Ünsal 2006,70

³²⁹ İlk Hurri Ülkesi, Mezopotamya kaynaklarında Hurri vataniyle ilgili kayıtlar ve Hurrilerin Subarlar veya Subartu ülkesiyle ilişkileri hususunda bk., Goetze 1946, 165 vdd.; Goetze 1957, 62. Tosun 1956, 3 vd., 37 vdd.; Pehlivan 1984,42.dpn.57.

³³⁰ Karaz Kültürünün, Hurri göçleri vasıtasıyla Amuk, Kuzey Suriye ve Filistin'e kadar taşındığı hususunda bk., Amiran 1952, 96 vdd.; Amiran 1965, 166; Burney-Lang 1971, 45. Ayrıca göç yolu hakkında bk., Hanfmann 1951, 360.; Hood 1951, 117 vdd.; Mellaart 1958a, 9 vd.; Mellink 1961, 171.; Orthmann 1963, 83 vd.; Hurrilerin ilk vatanları ve Karaz Kültürüyle ilişkileri hususunda bk., Koşay-Turfan 1959, 354.; Koşay 1974, 57; Koşay 1984, 35 vd.; Pehlivan 1984,42.dpn.58.

kültürüne yakın hiçbir buluntuya tesadüf edilmemesi de bu görüşü destekler niteliktedir³³¹. Muayyen aralıklarla tekrarlanan ve büyük gruplar halinde gerçekleşen bu göç dalgalarının sonuncuları (M.Ö. 2000 sonrası), Anadolu-Mezopotamya arasındaki Asur ticaret faaliyetini kesintiye uğrattığı düşünülmektedir³³².

Karaz Kültürünün genel özelliklerini incelediğimizde, Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki yoğun nüfus, son Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı süresince tarım ve hayvancılıkla yaşamlarını sürdürmekteydiler. Erzurum yakınlarındaki Karaz, Pulur ve Güzelova kazılarında rastlanılan hububat kalıntıları, orak, süzgeç, öğütme taşları, dokuma işlerinde kullanılan bazı araç ve gereçler o dönemin yaşama biçimi hakkında bize kâfi derecede bilgi sunmaktadır³³³. Hurriiler, sahip oldukları bu tür hayat tarzıyla devamlı olarak hareket etme kabiliyetlerine ulaşmışlardı³³⁴, Karaz yani ilk Hurri kültürünün geniş sahalara yayıldığını ve bulundukları yerlerde hâkim unsur olduklarını görmekteyiz. Sözü edilen kültür bu özelliğinden dolayı, Transkafkaslardan Filistin'e, Elâzığ-Malatya çevresinden kuzey-batı İran'a kadar yayılma imkânı bulmuştur³³⁵.

Bu kültüre ait buluntulara, Kuzey Suriye-Filistin ve İran'dan daha önce ve yaygın olarak Erzurum yakınlarındaki Karaz Höyükte rastlamaktayız. Doğu Anadolu Bölgesi içerisinde yer alan Erzurum'un stratejik bir konumda yer alması, doğu, batı ve güneye istikametlerindeki göç yolları üzerinde bulunması, bu kültüre ait keramik ve yerleşmelerin Doğu Anadolu'da köklü ve yoğun olarak bulunması sonucunu doğurmuştur. Tüm bu verileri dikkate aldığımızda bu kültür keramiğinin Anadolu'nun yerli keramiği olma ihtimalinin yüksek olduğunu görmekteyiz³³⁶. Doğu Anadolu Bölgesi'nde Son Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı I'de bu kültür öğelerine rastlanırken, Filistin bölgesinde ancak Eski Tunç Çağı sonlarında görülmektedir. Karaz'dan daha sonraki bir döneme ait olan Khirbet

³³¹ Ünsal 2006,71

³³² Merkezi Anadolu'da yapılan Karum'lar ve Asur Koloni Dönemi hususunda geniş bilgi için bk. Akurgal 1995, 46 vd.; Akurgal 1999, 40 vdd.; Baydur 1970, 37 vdd.; Dinçol 1982, 20 vdd.; Kinal 1991, 61 vd.; Sevin 2003, 151 vdd.; Memiş 1989, 32 vdd.; Lloyd 1998, 29 vd.; Ünsal 2006,71.

³³³ Koşay-Turfan 1959,353 vd; Koşay-Vary 1964,19 vd.

³³⁴ Koşay 1959, 377 vd.; Koşay 1964.; Çiğdem 1996, 111 vd.

³³⁵ Burney-Lang 1971,47;Pehlivan 1984,43

³³⁶ Arsebük 1979, 81 vd.; Bittel 1945, 94.; Erzen 1992, 16.; Öztürk 2004, 90;Ünsal 2006,71

Kerak kültürüne, Karaz kültürü teriminden farklı bir isim önerilmesi arkeolojik bakımdan uygun görülmemektedir. Filistin'e nazaran gerek zaman gerekse coğrafi bölge olarak ön plana çıkan Erzurum'un, güney, kuzey ve doğu istikametlerinde bu kültüre ait buluntulara sıkça rastlanılmasından dolayı, Karaz kültürünün buradan yayıldığını ve bölge kültürü açısından da önemli olduğunu görmekteyiz.

Madencilik, Karaz kültürünün önemli bir unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır Karaz Höyük'te³³⁷ tespit edilen madenlerden hançerler, bıçaklar, baltalar, mızrak uçları, iğneler ve Güzelova'da³³⁸ Tunçtan yapılmış eserler bölge halkının madencilik alanında fazla gelişmemesine rağmen, ihtiyaçları oranında metal alet üretme ve kullanma kabiliyetine sahip olduklarını görmekteyiz.

Karaz kültürünü en iyi yansıtan unsur el yapımı keramiğidir. Çağdaşı yerleşmelerde çömlekçi çarkı kullanılmasına rağmen, kültürün yayıldığı sahlarda el yapımı çanak çömlek kermiğinin devam ettiğini görmekteyiz. Karaz keramiğinde süsleme genellikle paralel, spiral veya kesişen çizgilerden meydana gelirken, renk olarak tek renk (monokrom), astar ve açık hal almıştır. Süslemeler keramiğin çeşitli türlerine kabartma ve yiv-oluk (insize) tekniği ile oluşturulmuştur³³⁹. Koyu yüzlü açık mallar terimi de kullanılan Karaz türü keremiğinin renkleri koyu ve kirli olup, açıktırlar. Bu tür mallarda rastlanan açık, her yerde hem ortak özellik hem de diğer mallardan ayırıcı bir unsur olarak görülmektedir. Bu tür malların hamuru genellikle kaba bir malzemeden meydana gelir. Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı I boyunca tüm Doğu Anadolu'da yoğun bir şekilde Karaz türü mallar tespit edilmiştir.

Karaz kültürünü en iyi yansıtan bir diğer unsur ise, mimarisidir. Bölgede yapılan kazılar sonucu, taş temelli, kerpiç duvarlı, dik köşeli tek ya da çift odalı ve büyük bir ihtimalle kutsal amaçlı ocaklarında yer aldığı yapılar tespit edilmiştir³⁴⁰. Hurriler'in yaşam biçimini yansıtan geleneksel mimari tarzındaki yuvarlak planlı

³³⁷ Koşay 1959, 376 vd.; Harmankaya-Erdoğan 2002, Karaz.; Yakar 1985_a, 302.; Koşay-Vary 1964, 19 vd.; Ünsal 2006, 72

³³⁸ Koşay-Vary 1967, 8.; Harmankaya-Erdoğan 2002, Güzelova.; Yakar 1985_a, 302.

³³⁹ Arsebük 1979, 83 vd.; Bittel 1945, 94.; Güneri 1987, 54 vd.; Koşay-Vary 1964, 15.; Koşay-Vary 1967, 9.; Koşay-Turfan 1959, 359.; Koşay 1984, 29 vd.; Kınal 1991, 28 vd., 48.; Sevin 2003, 142.; Sukenik 1947, 9 vd.; Pehlivan 1984, 50.; Pehlivan 1990, 170 vd.; Ünsal 2006, 73; Harmankaya-Erdoğan 2002, Karaz.

³⁴⁰ Amiran 1965, 167.; Maisler et al 1952, 168 vd.; Koşay-Turfan 1959, 358.; Koşay 1984, 31.; Bittel 1945, 104.; Ünsal 2006, 73; Sevin 2003, 142.; Harmankaya-Tanırdı-Özbaşaran 1997, Karaz.; Harmankaya-Erdoğan 2002, Karaz.

yapılar Khirbet Kerak'ta ve Yanık Tepe'de görülmektedir.³⁴¹ Madencilik, Karaz kültüründe keramik ve mimari unsurlar kadar önemli bir yer tutmasa da belirli bir özelliğe sahiptir. Karaz Höyük'te³⁴² tespit edilen madenlerden hançerler, bıçaklar, baltalar, mızrak uçları, iğneler ve Güzelova'da³⁴³ Tunçtan yapılmış eserler bölge halkının madencilik alanında fazla gelişmemesine rağmen, ihtiyaçları oranında metal alet üretme ve kullanma kabiliyetine sahip olduklarını görmekteyiz.

Araştırma sahamızda Karaz kültürünü yansıtan herhangi bir bulguya rastlanılmamıştır. Fakat Erzurum Karaz, Pulur ve Güzelova yerleşim yerlerinin araştırma sahamıza yakınlığı göz önüne alındığında Karaz kültürünün Okçular/Berta ve çevresinde de yaşanabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca araştırma sahamızın batı komşusu olan Bayburt Gökçedere (Pulur) Höyük'te³⁴⁴ tespit edilen Karaz türü keramik ve yine doğu komşusu olan Kars civarındaki Kale düzlüğü³⁴⁵ ile Dündartepe³⁴⁶, höyüklerinde ele geçen İlk Tunç Çağı I evresine ait buluntular bu görüşümüzü kuvvetlendirmektedir. Okçular/Berta ve çevresinde yapılacak arkeolojik araştırmaların sonucunda, Karaz kültürüne ait buluntuların tespit edileceğine inanmaktayız.

³⁴¹ Amiran 1965, 167.; Erzen 1992, 17 vd.; Pehlivan 1984, 50.; Pehlivan 1990, 171.; Ünsal 2006,73.

³⁴² Koşay 1959, 376-377.; Harmankaya-Erdoğu 2002, Karaz.; Yakar 1985, 302.; Koşay-Vary 1964, 19-20; Ünsal 2006,72

³⁴³ Koşay-Vary 1967, 8.; Harmankaya-Erdoğu 2002, Güzelova.

³⁴⁴ Gökçedere Höyük; Bayburt'a 45 km uzaklıkta Gökçedere beldesinin içinde yer almaktadır. Höyük İlk Tunç çağından, Roma ve Bizans dönemine kadar yoğun olarak iskan görmüştür. Höyükte ele geçen Karaz türü keramiğinden ,Karaz kültürünün bu bölgeye kadar yayılmış olduğunu anlıyoruz. Höyük hakkında geniş bilgi için bk. Ünsal 2006,74; Kökten 1944_a, 482.; Kökten 1944_b, 675.; Kökten 1953, 193 vd.; Pehlivan 1994, 328.; Lamb 1954, 28, Fig. 1.; Uslu 1980, 5.; Öztürk 2004, 88; Harmankaya-Erdoğu 2002, Ek 1B, 15.

³⁴⁵ Kale düzlüğü, Yazılıkaya ve Kurbağa mağarasının doğusunda kale denilen düzlükte, yüksek bir tepede bulunmaktadır. Bu sahada açılan 5x4 m. çapındaki sondaj çukurunda İlk Tunç devrine ait perdah taşı, el değirmeni taşları, bir çekiç, delinmiş üzeri çizgi süslü hayvan parmak kemikleri, küçük bir taş havan, elle yapılmış çanak çömleğe rastlanılmıştır. Kars ve civarındaki höyükler için bk. Bingöl 2003; Kale düzlüğü için bk. Kökten 1975, 102; Bingöl 2003,63.

³⁴⁶ Dündartepe höyük; Kars il merkezinin 8-9 km güneyinde, Kars-Kağızman karayolunun doğusunda, merkeze bağlı Azot Köyü'nün içerisinde yer alır. K. Kökten tarafından höyüğün adı Dündartepe olarak, kayıtlara geçmiştir. Höyükte İlk Tunç Çağı I dönemine ait kilden büyük mühür, kemikten dokuma tarağı, Karaca boynuzundan iki taraflı delikli bileyi taş sapları, parmak kemiklerinden üstü çizi bezemeli nesne, bakır ve tunçtan yapılmış iğne ve küpeler tespit edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Bingöl 2003,62; Kökten 1953,190; Kökten 1944_b, 667; Güneri 1992,161 vd.; Harmankaya-Erdoğu 2002, Dündartepe

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.OKÇULAR/BERTA HAVZASI VE ÇEVRESİNİN TARİHİ

ÇAĞLARI

Emile Droysen'in ifade ettiği gibi; “tarih bilim değildir, bilimin üstünde bir şeydir.” Tarih biliminin, tarihçiler tarafından Tarih Öncesi Dönem (Prehistorya) ve Tarihi Dönemler olarak sınıflandırılmaya tabî tutulması söz konusu bilimin gelişmesinde ve izahında önemli yararları olmuştur. Prof.Dr. İlber Ortaylı ise, tarih yazıcılığı hakkındaki şu sözleri ile tarih biliminin önemini ve tarih yazıcılığının değerini en güzel şekilde ifade etmektedir. Ortaylı'ya göre, “Tarih yazıcılık; bütün zamanların ötesinde, tarihçilerin eşitlik içinde kendi üslupları ve sanatçı beceriklilikleriyle devam ettirdikleri bir bilgi yazım alanıdır.”¹

Yukarıdaki ifadelerden sonra Anadolu'daki yazının gelişimi hususuna baktığımızda enterasan gelişmelerin vuku bulduğunu görmekteyiz. Şöyle ki, Akad kralı Sargon (İ.Ö.2340–2284) ve torunu Naramsin (M.Ö.2267–2230)'e ait yarı efsanevi bir metin olan Şartamhari metinleri, Asur Koloni Çağı'nın başlamasından çok önce Anadolu'nun tarihi çağlarını başlatmaktadır. Hititçe'ye de çevrilen bu metinler efsane türünde yazılı belgeler olmalarına karşın Akad krallarının, Anadolu'nun zenginliklerini ele geçirmek için seferler düzenlediklerini ve henüz devletleşememiş Anadolu toplumlarının da bu saldırılara karşı ittifak yaptıkları anlaşılmaktadır².

Anadolu'nun en eski yazılı belgeleri olarak da, M.Ö. II. binin başlarına ait bilgileri taşıyan Kültepe tabletlerini görmekteyiz³. Kayseri'nin 20 km. kuzeydoğusunda, Karahöyük (Karaev) köyünün güneyinde yer alan Kültepe (Kaniş) erken çağlarda ovanın başkenti idi.

Grek kolonizasyonlarından yaklaşık 1000 sene önce geniş ve teferruatlı ticaret merkezleri tesis eden Asurlu tüccarlar, Anadolu'nun kültürel ve ekonomik

¹ Ortaylı 2003,8; Ünsal 2006,80 vd.;Yıldırım 2000,13 vd.

² Bingöl 2003,64 vdd.; KBO III, 13=2Bo TU3; Güterbock 1938, 67 vd; Dinçol 1982, 18; Gadd 1971, 429 vd.; Lewy 1947, 11-18; Mellink 1963, 101-115;Yıldırım 2002,55 vd.,102; Memiş 2003,16 vd.

³ Baydur 1970, 37 vdd.; Bittel 1950, 277; Özgüç 1950, 6 vdd.; Kültepe'de yapılan kazı neticeleri hakkında bk., Emre 1988, 15 vdd.; Özgüç 1953, 101-108.; Özgüç 1954, 357-372.; Özgüç 1955_a, 55-63.; Özgüç 1955_b, 445-452.; Özgüç 1956, 38 vd.; Özgüç 1957, 44 vd.; Özgüç 1958, 26 vd.; Özgüç 1959_a, 1 vdd.; Özgüç 1959_b, 26 vd.; Özgüç 1962, 43 vd.; Özgüç 1964, 11-14.; Özgüç, 1988, 95 vd.; Özgüç 1999, 7 vdd.

hayatına önemli bir harekâtlılık getirmişlerdir⁴. Kültepe kazılarında sayıları 20.000'e varan tabletlerin hemen hepsi II. yapı katında tespit edilmiştir⁵.

1948 yılında Tahsin Özgüç başkanlığında başlayan kazı çalışmaları neticesinde, dört yapı katı tespit edilmiştir. Bu katlardan III. ve IV. yapı katlarında herhangi bir yazılı belge tespit edilememesine rağmen, bu yapı katlarının Asurlu tüccarlar tarafından imar edildiği ve koloni çağının yazısız olduğu görüşü hâkimdir. Bu görüşün yanı sıra IV. yapı katı için, surları ilk aşan yerliler tarafından kurulduğu iddiası da ortaya atılmıştır. Yazılı belgelere ise, az önce de belirttiğimiz gibi ağırlıklı olarak II. tabakada ve nispi olarak da Ia- Ib tabakalarında rastlanılmıştır⁶. I. tabaka “a ve b” olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Kültepe'nin en geç dönemine ait olan 150 kadar tablet Ib tabakasında tespit edilmiştir⁷. Bu tabletlerin yanı sıra, yine Ib tabakasında Hammurabi dönemine (M.Ö. ca.1750) ait “Habur kapları” olarak bilinen seramiklerin tespitiyle, Eski Hitit döneminin Mezopotamya'da Babil Kralı Hammurabi dönemiyle çağdaş olduğunu anlamaktayız⁸. Yukarıdaki veriler ışığında I.,II. ve III. yapı katlarının, Erken Bronz Çağı'nı temsil eden yerleşim merkezleri olduğunu söyleyebiliriz⁹.

Kültepe kazılarının Anadolu Koloni Çağı'nın (M.Ö.1900–1750) aydınlatılmasında önemli bir rol oynadığı aşikârdır. Kültepe kazılarında elde edilen tabletler ve diğer buluntular ışığında, Orta Anadolu'nun önem arz eden hemen her şehrinde, bir şehir devletinin var olduğunu görmekteyiz¹⁰. Bu şehir beylerine vergi ödeyen Asurlu tüccarlar onların himayesinde “Karum”¹¹ ya da “wabartum”¹² adı verilen Pazar mahallerinde ikamet etmekte ve ticaretle meşgul

⁴ Ünal 1997, 341-356

⁵ Memiş 2003,64.; Sevin 2003, 154.

⁶ Özgüç 1953, 101

⁷ Bingöl 2003,64

⁸ Hrozny 1927, 1 vd.; Kınal 1987,60; Memiş 2003,64; Sevin 2003,154; Yıldırım 2002,103.

⁹ Orthmann 1963, 11 vd.

¹⁰ Kültepe'nin de içinde bulunduğu coğrafi alanın Roma devrindeki adı Kapadokya olması nedeniyle, çeşitli dünya müzelerince satın alınan Anadolu'nun bu ilk yazılı ürünleri, *Kapadokya Tabletleri* adıyla tanınmıştır. Dinçol 1982,19 vd.

¹¹ Asurca “*Karum* (anlamı liman)” Ayrıntılı bilgi için bk.Sevin 2003,152

¹² Asurca “*wabartum* (anlamı konuk)” Ayrıntılı bilgi için bk.Sevin 2003,153

olmaktaydılar¹³. Kültepe tabletlerinde yüzlerce şehir ismi geçmesine rağmen, bunların pek azı bulunmuştur. Bu dönemde önemli şehir devletleri arasında Kaniş krallığı başta olmak üzere Hattuş, Zalpa, Kuşşara, Mama, Tamniya, Wahşaniya, Puruşhanda krallıklarını sayabiliriz¹⁴. Yine Kültepe kazılarında elde edilen tabletler ve buluntular vasıtasıyla, koloni döneminde Boğazköy, Alişar ve Alacahöyük gibi Orta Anadolu'nun önemli merkezlerinin durumunu da öğrenebilmekteyiz. Hattuş ve Alişar'da da Asurlu tüccarlara ait birer Pazaryeri olduğu tespit edilmiştir.

Kaniş'de yapılan kazılar sonucu, Pazaryerlerinde ki ev ve dükkân mimarileri, caddeleri, ev eşyaları, mezar ve mezar hediyeleri tespit edilmiştir. Ayrıca, Kültepe'de ele geçen ticari ve hukuki içerikli tabletler vasıtasıyla, M.Ö. XIX yy. civarı Anadolu halkının sosyal, siyasal ve ekonomik durumunu öğrenebilmekteyiz¹⁵.

M.Ö. II. binlerde ekonomik yönden gelişen Asur devleti, yayılmacı bir politika takip etmeye başlamıştır¹⁶. Fakat Anadolu'da Asurlu tüccarların egemenliği ele geçiremediği, aralarındaki ilişkinin ticari ve ekonomik boyuttan öteye gitmediği görülmektedir¹⁷.

Hitit Devleti'nin, Anadolu yarımadasındaki inkişafından önce başlayan siyasi ve ekonomik gelişim bu dönemde de devam etmiştir. Anadolu yarımadasına M.Ö. II. binlerde göç etmeye başlayan kavimler, bölgenin siyasi ve ekonomik yapısında önemli değişiklikler husule getirdiler. Anadolu'nun ekonomik yönden gelişmeye uygun olması ve kavimler arasındaki şiddetli mücadeleler neticesinde, Anadolu'nun öneminin arttığını görmekteyiz. Jeopolitik ve ekonomik yönden

¹³ Jankowska 1967, 526; Sever-Çeçen 2000, 167-176.

¹⁴ Zalpa Krallığı, Bafra ile Hattuş Krallığı Boğazköy'le idantifiye edilmektedir. Wahşaniya ve Tamniya krallıklarının yerleri henüz bulunamamıştır. Yine, Alişar tabletlerinde Kuşşara krallarının adları geçtiği için Alişar'ın Kuşşara olabileceği tahmin edilmektedir. H.G.Güterbock tarafından da Kaniş=Neşa şehri olabileceği iddia edilmiştir. Memiş 2003,65 vdd.

¹⁵ Özgüç (N) 1968, 318 vdd.; Sever-Çeçen 2000, 167-176; Bayram 2000, 29-48; Bingöl 2003,65; Memiş 2003,64. Bu vesikalardan M.Ö. II binin ilk yarısında, Orta Anadolu'ya kadar yayılan Asurluların, Anadolu-Asur arasındaki ticaret yolunu güvence altına alma ve ticaret faaliyetlerini daha da rahat sürdürmek için karşılıklı şartlarda anlaşma yaptıklarını görmekteyiz. Bunun yanı sıra tüccarlar arasında halledilemeyen anlaşmazlıklarla ilgili mahkeme kayıtları ile hemen hemen her konuda vesikalarda mevcuttur.

¹⁶ Jankowska 1967, 526

¹⁷ Gül 1993, 44; Lewy 1956, 24. Asurluların bir süre prenslik kurduklarını iddia edilse de bu görüş geçerliliğini kaybetmiştir.

önemi artan Anadolu'ya göçebe kavimlerin yanı sıra, Mezopotamya da büyük medeniyetler kurmuş olan kavimler de yönelmeye başlamışlardır. Daha öncede bahsi geçen Akad kralı Sargon (M.Ö.2340–2284)'un¹⁸ ve torunu Naramsin (M.Ö.2260–2263)'in Anadolu seferleri bölge tarihi açısından çok önemlidir. Şartamhari metinlerinde bu seferler hakkında bilgi verildiği gibi Diyarbakır'ın yakınında bulunan, Pir Hüseyin Köyü'ndeki Naramsin Steli¹⁹'de bu seferlere şahitlik etmektedir. Bu dönemde Anadolu ile Mısır arasında siyasi ilişkilerin varlığını Manyas Gölü yakınlarında Dorak'da bulunan kral mezarında²⁰ ele geçirilen ince bir altın levha üzerindeki V.Sülale firavunlarından Sahure (M.Ö.2475)'nin isminden anlamaktayız²¹.

Anadolu'yu iskân eden çeşitli kavimler ortak bir kültür oluşturmuşlardı. Bazı bilim adamları bu kültürün meydana getirdiği muasır medeniyeti, yani Hititleri kendilerinden önce Anadolu'da yaşamış olan bir kültürün devamı olarak kabul etmişler ve büyük bir yanılgıya düşerek “Proto Hitit”²² kültürü veya “Proto Hatti” medeniyeti tanımlamalarını uygun görmüşlerdir. Çünkü bu tanımlamalardan Hititlerin, Hattilerin devamı olduğu gibi bir yanlış sonuç ortaya çıkmaktadır²³. Oysa Hititler ve Hatti kavmi birbirinden dil ve ırk bakımından tamimiyle ayrıdır. Fakat Hattuşa'nın M.Ö. XIV. ve XIII. yüzyıllarına ait dini motifli tabletlerinde görüldüğü gibi, Hitit rahipleri dinsel törenleri icra ederken arada bir kendi dillerinden olmayan alıntıları da okuyorlardı. Tercümeleri satırlar arasında verilen bu deyişlerden önce “rahip şimdi Hattili (yani Hattice) konuşuyor.” açıklaması yer almaktadır. Ayrıca dağ, nehir, kent, tanrı adlarından, bazı dinsel ve mitolojik konulu metinlerden de Hatti dili kalıntıları tespit edilmiştir. Bu metinlerden en önemlisi “Gökten düşen Ay tanrısı” konulu olan Hatti ve Hitit dilinde yazılmış olanıdır. Bu metinden Hatticenin Hint-Avrupa ve Sami dillerinden tamamiyle değişik kendine özgü bir dil olduğu ortaya çıkmıştır.

¹⁸ Akurgal 1976, 32 vd.; Sommer-Falkenstein 1953, 32 vd.

¹⁹ Naramsin steli halen İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi'nde yer almaktadır. Bingöl 2003,66.dpn.14

²⁰ Bu kral mezar buluntularının şu anda nerede olduğu hakkında bilgimiz yoktur. Bingöl 2003,66.dpn.15.

²¹ Dinçol 1982,19; Ceylan 1994, 27.

²² Gurney 1952, 117 vd.

²³ Akurgal 1989, 30; Kınal 1987'de söz konusu olan bu medeniyeti “Proto Hatti Medeniyeti”, olarak tanımlamaktadır.

Yukarıdaki ifadeden de anlaşılacağı üzere, Hind-Avrupa kökenli Hititler'in din, mitoloji, töre ve örf bakımından büyük ölçe de Hatti etkisinde kaldığı aşikârdır²⁴. M.Ö. II. binde Hattilerin, Hitit egemenliğini tanımaya başlamış olmasına rağmen, Hitit döneminde de nüfusun büyük bir çoğunluğunu Hattiler oluşturmaktaydılar. M.Ö.2500–2000 tarihleri arasında Mezopotamyalılar tarafından Anadolu'nun Hattı Ülkesi olarak anılması gelişmiş medeniyetin Hattilere ait olduğunun bir işaretidir. Bu konu üzerinde K. Bittel²⁵ ve A. Goetze²⁶ önemli tetkiklerde bulunmuşlardır. Bütün Anadolu'yu kültürel olarak etkileyen Hattiler, doğuda Erzurum, kuzeyde Sivas ve Samsun, güneyde ise, Akdeniz'e kadar yayıldığı görülmektedir²⁷.

Anadolu, Asur ticaret kolonileri çağında güçlü olmayan bir siyasi yapıya sahip olduğundan, dışarıdan gelebilecek kavimlere elverişli bir ortam hazırlamıştı. M.Ö. II. binin başlarında büyük bir ihtimalle Doğu Anadolu üzerinden Orta Anadolu'ya gelerek Neşa/Kültepe ve Kuşşara şehirlerine yerleşen Hititler, Anadolu'nun ilk siyasi birliğini kurarak, egemenliklerini M.Ö. VII. yy.a kadar devam ettirmişlerdir²⁸.

Hititler, Kuşşara tahtına oturan Pithana ve Anitta (M.Ö.1750-?) gibi kabiliyetli krallar önderliğinde²⁹ güçlenerek kuruluş evrelerini tamamladıktan sonra Puşarumma'nın oğlu (Labarna) Hattusili I (M.Ö. 1660–1630)³⁰ zamanında,

²⁴ Kammenhuber 1968, 25 vd; Akurgal 1989,30vd; Akurgal 2003,15

²⁵ Bittel 1950, 272 vd.

²⁶ Goetze 1957, 46 vd., 73, 135.

²⁷ Kinal 1987, 72.;Bingöl 2003,66 vdd.

²⁸ Erzen 1992,19; Pehlivan 1984,40; Memiş 2003,37.; Hititler'in Orta Anadolu'ya gelişinde üç önemli görüş mevcuttur. İlk görüş, Hititler'in Anadolu'ya boğazlar üzerinden geldiği, ikinci görüş onların Kafkaslar üzerinden ve üçüncü görüş ise, Kuzey Suriye üzerinden geldikleridir. Fakat Memiş, bu görüşlerin hiçbirine katılmayarak, Hititler'in Anadolu'nun yerli kavimler olduğu görüşünü savunmaktadır.

²⁹ Kinal 1971, 5; Sevin 2003, 163.; Dinçol 1982, 26.; Akurgal 1995, 53.; Akurgal 1999, 39.; Memiş 1989, 35 vd.; Lloyd 1998, 31.; Umar 1999, 114.; Kinal 1991, 85.;Anitta, Neşa/Kültepe, Zalpa ve Hattuş'u eline geçirdikten sonra, *Büyük Kral* ünvanını kullandığını görmekteyiz.

³⁰ Dinçol 1982,28; Akurgal 1995,44 vd; Memiş 2003,81 H.Otten'in 1968 senesinde yazdığı bir makaleye kadar Eski Hitit sülalesinde iki Labarna'nın yaşadığı zannedilmekteydi. Fakat H.Otten, I Hattuşili ile I.Labarna'nın aynı şahıs olduğunu ve I.Labarna'nın Hattuşaş şehrini aldıktan sonra "*Hattuşili*" lakabı ile anıldığını söylemektedir. Benzer görüşler için bk.;Ünal 2002, 66.; Dinçol 1982, 28.; Sevin 2003, 163.; Umar 1999, 115, 131.; Memiş 2003, 80 vd.; Memiş 1994, 367.; Aynı şahıs oldukları görüşler için bk., Kinal 1991, 85 vd.; Akurgal 1995, 55.; Akurgal 1999, 56.; Labarna'dan sonraki tüm kralların "Labarna" ünvanını kullanmalarından dolayı Lloyd,ayrı şahıslar oldukları görüşünü savunmaktadır. Lloyd 1998, 32; Otten 1969, 363.

eski bir Hatti merkezi olan Hattuş’unda fethedilip başkent yapılmasıyla, Hitit devleti resmen kurulmuş oldu. Akabinde Hattuşili I’ın ekonomik gücünü arttırmak için zengin bölgelere yönelik genişleme faaliyetlerine girdiğini görmekteyiz³¹. Bu bölgeler arasında Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu Bölgesini söyleyebiliriz³². Kuzey Suriye’nin kilidi konumunda olan ve bugün Hatay İli’nde bulunan Tell Açana/Alalah kentinin alınmasıyla daha güneydeki alanlar Hitit kuvvetlerine açılmıştı³³. Akabinde, Hahhu ile Haşşu’nun ele geçirilmesiyle, altın, gümüşten ve içerisinde insanlarda oluşan çok çeşitli ganimetler elde etti. Hattuşili I. bir belgesinde kendisinin Fırat ırmağını (Purat) geçmesiyle övünç duyduğunu ve ondan önce geçmeyi başaran efsanevi Akad kralı Sargon’dan bahsettiğini görmekteyiz. Akad kralı Sargon ile Hattuşili I. arasındaki 7 yüzyıllık bir zaman zarfı dikkate alındığında, Hititlerdeki tarih bilincinin³⁴ ne kadar ileri bir düzeyde olduğunun farkına varmaktayız.

Hattuşili I.’ın büyük bir ihtimalle Kuzey Suriye seferi sırasında yaralandığı ve sağlığında veliaht olarak Murşili I.’i (M.Ö.1630–1600) atadığını görmekteyiz³⁵. Murşili I.’de selefi gibi yayılma siyasetini devam ettirmiş ve daha çok güneydoğu cephesine³⁶ önem vererek Halpa/Halep üzerine, ardından da Babil’e askeri seferler tertiplemiştir. Kuzey Suriye’nin fethiyle Hititlere Mezopotamya kapılarının açılmış olduğunu görüyoruz. Murşili I.’ın Babil’i fethi ile³⁷ Hititler Ön Asya’nın en güçlü devleti olmuştur. Bunun yanı sıra Murşili I. Babil seferiyle birçok ganimetler ve çeşitli meslek erbabı esirler elde etmiştir. Bu esirler arasında Babil medeniyetini Anadolu’ya aşılama için *Babil destanlarını, büyü ve ciğer falı* metinlerini yazan kâtiplerde bulunmaktadır.

³¹ Otten 1969, 363.

³² Cornelius 1973, 103.

³³ Dinçol 1982,29;Gurney 1973a, 244.; Lloyd 1998, 33

³⁴ Güterbock 1943, 177 vdd.

³⁵ Akurgal 1995, 55 vd.; Dinçol 1982, 29.; Kınal 1974, 414 vd ; Memiş 1989, 41.; Sevin 2003, 167.; Umar 1999, 117.;Ünsal 2006,87; Akurgal, bölgeye tertiplenen seferleri Hattuşili I.’ın iki lisanlı sefer kayıtlarından nakleder. Akurgal 1999, 57 vd.

³⁶ Memiş 1987, 114.

³⁷ Hititler tarafından Babil’in fethi mevzusunda farklı görüşler vardır. Otten, Babil’in M.Ö. 1531 de feth edildiğini, Kınal, Memiş ve Akurgal ise, fetih tarihini M.Ö. 1550 olarak kabul ederler. Otten 1969, 365.; Kınal 1971, 7.; Memiş 1989, 38.; Memiş 1994, 368.; Akurgal 1995, 61.; Dinçol, Sevin ve Lloyd, Babil’in fethi konusunda diğerlerine nazaran farklı bir tarih önerirler. Dinçol M.Ö. 1594 önerirken, Sevin ve Lloyd, Dinçol’un verdiği tarihe yakın bir tarihi M.Ö. 1595’i kabul ederler. Dinçol 1982, 30.; Sevin 2003, 167.; Lloyd 1998, 34.Ünsal 2006,87.dpn.34.

Askeri faaliyetler sebebiyle, uzun süre Hattuşas'dan uzak kalan Murşili I., kendisine komplo hazırlayanlara istemeyerek de olsa fırsat vermişti. Yakın akrabaları olan kardeşinin kocası Hantilis ile Zidanta tarafından Hattuşas şehrinde öldürülmüştür³⁸. Murşili I.'in komploya kurban gitmesi sonucu, Hitit devletinin bir kargaşa dönemi içerisine girmesine ve kazanılan topraklarında bir kısmının kaybedilmesine neden olmuştur³⁹.

Hantili'nin tahta geçmesiyle, Puşarumma sülalesi sona ermiş, yerine “Gasıp Krallar” dönemi başlamıştır. Bu dönemde Hitit tahtına sırasıyla, Hantili I. (M.Ö. 1600–1570), Zidanta I. (M.Ö. 1570–1560), Ammuna (M.Ö. 1560–1540), Huzziya I. (M.Ö. 1540–1535), Telepinus (M.Ö. 1535–1510), Alluvamna (M.Ö. 1510–1500), Hantili II. (M.Ö. 1500–1490), Zidanta II. (M.Ö. 1490–1480) ve Huzziya II. (M.Ö. 1480–1460) geçmişlerdir. Bu krallar sadece, Hitit devletinin mevcut durumunu koruyabilme ölçüsünde başarı gösterebilmişlerdir⁴⁰. Bu kralların içerisinde Telepinus'un özel bir yeri vardır. Şöyle ki; Telepinus, iktidarı ele geçirmesiyle “Gasıp Krallar” dönemini sona erdirmiş ve saray entrikalarının önüne geçmek için de Hattusas'da topladığı danışmanlar kurulu önünde bir yasayı kabul etmiştir⁴¹. Saray entrikalarını engellemesinde yararı olan bu yasayı Telepinus, bir fermanla da dikte etmiştir⁴².

Büyük İmparatorluk döneminin ilk kralı olan Tuthaliya II. (M.Ö. 1460–1440) ile tekrar eski sülalenin iktidarı ele geçirdiğini görmekteyiz⁴³. Tuthaliya II. döneminde, Hitit devletinin eski gücüne ulaşması ve güvenliğini sağlamak için evvela devletin batıdaki egemenlik ve güvenliği tesis edildi. Bunun için, Hitit krallığının batı sınırlarını tehdit eden Assuwa Ülkesi (Balıkesir-Bursa-Çanakkale civarları) üzerine sefer düzenlemiş⁴⁴ ve bu koalisyona karşı da büyük bir zafer

³⁸ Kinal 1974, 415

³⁹ Akurgal 1995, 61 vd.; Akurgal 1999, 64.; Dinçol 1982, 30.; Kinal 1971, 7.; Memiş 1989, 42 vd.; Memiş 1994, 368.; Sevin 2003, 167 vd. ; Umar 1999, 117.

⁴⁰ Akurgal 2003, 110

⁴¹ Laroche 1971, 5, nr.19

⁴² Sturtevant-Bechtel 1935, 175 vd.; Memiş 1989: 152 vd.; Ceylan 1994, 46 vd.

⁴³ Bingöl 2003, 67; Ünsal 2006, 88. Tuthaliya II. nin Kurban listelerinde ve yazıtlarda tahta çıkmasının diğer krallardan farklı bir usul ile anlatılması Hitit tahtında bir sülale değişikliğinin olduğunu ve usurpator (yasa dışı) olduğu düşünülmektedir. Von Schuler 1965a, 17.

⁴⁴ Memiş 2003, 92 vd.; Bossert 1946, 27 vd. Bossert'e göre ise, Kuzey-Batı Anadolu sahillerinde olduğu tahmin edilmektedir.

elde etmiştir⁴⁵. Akabinde, Hitit devletinin geleneksel politikası içerisinde yer alan Kuzey Suriye seferleri düzenlendi. Halep kralının Tuthaliya II. ile önceden yapmış olduğu anlaşmayı bozması ve Mitanni (Hanigalbat) kralıyla barış yapması sonucu Hitit-Mitanni ilişkileri başlamış oluyordu. Bu mücadele hakkında bize en iyi bilgiyi, Halep antlaşması⁴⁶ vermektedir. Eski Doğu'nun Karanlık Çağı'nda (M.Ö.1500–1450) her iki devlet içinde çok önemli olan Halep bölgesi Hitit-Mitanni ilişkilerinde ağırlık merkezi olmuştur. Halep antlaşmasında maalesef II. Tuthaliya'nın savaştığı Mitanni kralının adı geçmemektedir. Fakat bir Amarna mektubundan, bu sırada Mitanni kralı I.Artatama ile Mısır firavunu IV. Tutmosis (M.Ö.1418–1411) arasında bir dostluk antlaşmasının icra edildiğini görmekteyiz. Yine bu mektupta, Mitanni kralının, kızını, IV. Tutmosis'e gelin olarak gönderdiği görülmektedir. Bu akrabalığın tesis edilmesinin sebebi ise, Hititler'in tekrar kuzey Suriye üzerinde hâkimiyet kurmalarıdır. Ayrıca kendisine "Halep kralı" diyen İlim İlimma'nın Hurri kralının vasalı olduğu, bir Alalakh vesikası aracılığıyla öğrenmekteyiz. Tüm bu veriler ışığında iktidarda bulunan ve birbirleriyle çağdaş yaşayan kralları şu şekilde belirleyebiliriz: IV.Tutmosis (Mısır), I.Artatama (Mitanni), II.Tuthaliya (Hatti), İlim-İlimma (Halep)⁴⁷.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Hitit-Mitanni devleti arasındaki rekabetten dolayı sürekli el değiştiren Kuzey Suriye, Tuthaliya II.'nin ölümü ile Mitanni krallığının kontrolüne girmiştir⁴⁸.

Tuthaliya II'den sonra Hitit tahtına, "Nişantaşı Şeceresi"ne göre Hattusili II (1420–1400) 'nin geçtiği görülse de, yapılan yeni araştırmalar bize bu iki kralın arasında Arnuvanda I (M.Ö. 1440–1420)'in bulunduğunu göstermektedir. Arnuvanda I döneminde, Hititler kuzey komşuları olan Kaşkaların yoğun hücumlarına maruz kalmışlardır. Binaenaleyh, Hitit Kaşka ilişkilerinden bahseden ilk kayıtlar Arnuvanda dönemine aittir⁴⁹. Arnuvanda I. ve karısı Aşmunikal, başa

⁴⁵ Memiş 1987, 46 vd.

⁴⁶ Halep Antlaşması, Hattuşaş arşivinde Akkadça ve Hititçe olmak üzere iki kopya halinde tespit edilmiştir. Memiş 2003,91.dpn.82

⁴⁷ Memiş 2003,92

⁴⁸ Akurgal 1999, 70.; Akurgal 1995, 67 vd.; Dinçol 1982, 33 vd.; Memiş 1989, 46 vd.; Sevin 2003, 174.; Umar 1999, 120.; I Arnuvanda dönemi, Kaşkalar'ın yeniden Hatti memleketine saldırmaları üzerine, Hitit Devleti Kuzey Suriye hakimiyetini kaybetti. Memiş 2003,94

⁴⁹ Von Schuler 1965_a, 29-33.; Ünal 2003_a, 62.

çıkılamayan Kaşka saldırılarına karşı çareyi tanrılarına sığınmakta buldular⁵⁰.

Hattuşili II.'den sonra Hitit tahtına Tuthalya III (M.Ö.1400–1381)'ün geçtiğini görmekteyiz. Hattuşili II. ve Tuthalya III. döneminde de kuzeyden gelen Kaşka tehlikesi devam etmiştir. Tuthaliya III. döneminde kuzeyden Kaşkalar⁵¹, güneyden Arzava ve güneydoğuda Halep krallıklarına karşı Hitit Devleti'nin çıkarları gözetilmişse de, yoğun hücum ve isyanlar nedeniyle devletin çok zayıf düştüğünü görmekteyiz⁵². Yine bu dönemin sonlarında Yukarı Memleketin bir bölümünü yağmalayarak önemli kült merkezi olan Şamuha'nın⁵³ kapılarına kadar gelen Hayaşa saldırılarının devleti zor durumda bıraktığı kayıtlardan anlaşılmaktadır.

Tuthaliya III. hastalandığı dönemlerde yerine oğlu Şuppiluliuma I. görevi devralmaktaydı. Genç prens Şuppiluliuma I. döneminde, Kaşka ve Hayaşa akınlarından Samuha'yı korumak için şehir surları tamir edilmiş ve şehir emniyet altına alınmıştır. Akabinde Kaşka ile onun müttefik ve komşuları olan Hayaşalıları yenilgiye uğratmış ve elde ettiği ganimetleri de Samuha'ya nakletmiştir⁵⁴. Şuppiluliuma I. tarafından Samuha kuşatmasının üstesinden geldiği, Hayaşa ordusunun kuzeydoğu istikâmetinde çekilmeyi tercih ettiği fakat Kummuha (Kemah) önlerinde iki eski düşmanın karşılaştığı görülmektedir⁵⁵.

Kaşkalar, Tuthaliya III.'ün son günlerinde Hitit topraklarının içlerine kadar girmeyi başarmışlardır. Hitit devletin düştüğü bu vahim durum Şuppiluliuma I.'in (M.Ö. 1380–1354) tahta çıkışına kadar devam etmiştir⁵⁶.

Tuthalya III.'ten sonra, Genç Tuthalya (1381–1380) tahta geçti. Fakat Genç Tuthalya'nın iktidarı fazla sürmemiş ve kısa bir süre sonra Suppiluliuma I

⁵⁰ Ceylan 1994, 56 vd.; Otten 1969, 361 vd.; Arnuwanda-Aşmunikal dua metninin içeriği hususunda kapsamlı bilgi için bk., Ceylan 1996, 1-12.

⁵¹ Memiş 1990_b, 103-110; Pehlivan 1991_b; Von Schuler 1965_a.

⁵² Güterbock 1956, 65.

⁵³ Samuha'nın lokalizasyonu hakkında geniş bilgi için bk., Alp 1956, 77 vdd.; Cornelius 1958, 3, dpn. 18.; Güterbock 1961, 96.; Garstang 1942, 450-459.; Garstang-Gurney 1959, 33 vd.; Koşay 1972, 460-468.

⁵⁴ Delaporte 1936, 78.; von Schuler 1965_a, 35.

⁵⁵ Kummuha savaşının öncesi ve sonrasında vuku bulan olaylar hakkında bk., Adontz 1946, 28.; Forrer 1931, 1 vd.; Garstang-Gurney 1959, 36. Güterbock 1956, 66.; von Schuler 1965_a, 35 vd.

⁵⁶ Akurgal 1995, 74.; Memiş 1990_b, 107.; Umar 1999, 120.

(M.Ö.1380–1345)'in zorla dirayetli olmayan yeğenini bertaraf ederek tahta geçtiğini görüyoruz⁵⁷.

Suppiluliuma I. Hitit kanunlarını çiğneyerek zorla tahtı ele geçirmesine rağmen, Hitit tarihinin en güçlü ve en başarılı hükümdarı olmuştur. Hitit ülkesi onun döneminde en parlak döneminin yaşamıştır. Suppiluliuma I. krallığının ilk yıllarında Kaşka ve Hayaşa gibi Anadolu'da huzursuzluk çıkaran kavimlerle uğraşmıştır. Suppiluliuma I. kuzey sınırlarının savunulması için genarellerinden Hutupiyanza'yı⁵⁸, Hayaşa ve kendileri ile sınırdaş olan Kaşkalarla yakın olan toprakların muhafazası içinde oğullarını görevlendirerek Kuzey Suriye'ye seferler tertipledi⁵⁹.

Suppiluliuma I. tarafından Kuzey Suriye üzerine yapılan bu seferlerden ilk ikisi Mitanniler, üçüncüsü ise, Hurri ülkeleri ile Kuzey Suriye'deki beyliklere yöneliktir⁶⁰. Suppiluliuma I.'in İlk Mitanni seferi başarısızlıkla sonuçlanınca her fırsatta ayaklanan Kaşkalar tekrar Hitit topraklarına girdi. Fakat Suppiluliuma I. bu sorunu kısa sürede halletmeyi başarmış⁶¹ ve Anadolu içindeki güvenliği sağlama almak için Anadolu'nun kuzeydoğusundaki Azzi-Hayaşa⁶² ülkesi ile bir anlaşma yapmıştır. Suppiluliuma I. bu anlaşmayı pekiştirmek için kızını Hukkana'ya vermiştir⁶³. Siyasal alanda güçlenmeye yönelik bir antlaşma da Kizzuwatna kralı Şunaşşura ile olmuştur. Mitanni ülkesi Hatti ile Mısır arasında bir tampon bölge oluşturduğu ve Kizzuwatna'da⁶⁴ Mitanni ile Hatti arasında aynı rolü oynadığı için bu antlaşmanın önemi çok büyüktür. Çünkü zamanla Mitanni yanında yer alan Kizzuwatna'nın, Hititlerin yanına geçmesi ile Mitanni'ye karşı durum sağlamlaştırılmış ve Suriye yolu açılmıştır⁶⁵. Kuzey Suriye'ye yapılan tüm

⁵⁷ Bingöl 2003,68; Ünsal 2003,89; Akurgal 2003,79

⁵⁸ Cavaignac 1936, 38; Ertem 1980, 58 vd.

⁵⁹ Helck 1962, 177 vd.; Güterbock 1956, 122. Bu seferler hakkında geniş bilgi için bk., Kinal 1947, 1-13.

⁶⁰ Lloyd 1998, 37 vd.

⁶¹ Ünsal 2006,89 vd.

⁶² Friedrich 1930, 103 vdd.; Pehlivan 1991a.

⁶³ Bingöl 2003,70. Antlaşmanın iki nüshası mevcuttur. (A ve B) A:Bo2020 (=KBo V3) + Bo2020 A (=KBo V12), KBo V3, KBo V3 III 1, KBo V3 IV 1=KBo V 12 IV 17. A nüshası, metnin orijinal nüshasıdır. Bk. Carruba 1988, 59-75.; Friedrich 1930, 103 vdd.; von Schöler 1965a, 42; Macqueen 1986,47; Türkçe tercümesi için bk. Ceylan 1994, 29-35.

⁶⁴ Goetze 1940, 41,59,79; Güterbock 1956, 121 vd; Beal 1986, 433 vdd.; Bingöl 2003,69

⁶⁵ Dinçol 1982,38

bu seferlerin sonunda, Şuppiluliuma I. Mitanni devletini Hititlere bağlı bir vasal krallık durumuna getirerek Mitannilerin başına Halep kralı Piyaşşili'yi getirmiştir⁶⁶.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Şuppilulima I. kurnaz bir politika takip ederek Hayaşa Devletini, Hititler için sorun olmaktan çıkardıktan sonra Karadeniz bölgesinde başlayan Kaşka ayaklanması ile ilgilenmeye başlamıştır⁶⁷. Şuppilulima I. Karadeniz bölgesine yaptığı seferle Kaşkalar büyük zarar vermesine rağmen, bu kavmi Hititler için tamamen tehlikesiz hale getirememiştir. Ve hatta Kaşkalar, halefi Muşşili II. zamanında da Hititler için büyük bir tehlike oluşturmuştur⁶⁸.

Şuppiluliuma I.'i meşgul eden diğer önemli meselede dönemin güçlü devletlerinden biri olan Mısır Devleti idi. Mısır-Hitit ilişkileri Şuppiluliuma I.'in tahta çıktığı ilk yıllarda dostane bir durum içerisindeydi. Hatta Mısır kraliçesi Şuppiluliuma I.'e bir mektup⁶⁹ göndererek oğullarından biriyle evlenmek istediğini beyan etmişti. Fakat Şuppiluliuma I.'in oğlunu göndermekte gecikmesi üzerine Mısır'da tahta geçme tutkusunda olan bir saraylının tahtı ele geçirdiğini görmekteyiz. Şuppiluliuma I. oğlu Zannanza'yı Mısır'a göndermişse de oğlu Mısır'a varmadan öldürülmüştü. Şuppiluliuma I. bu vahim durum karşısında Mısır'ın kuzey Suriye'deki topraklarını bugünkü Şam'a kadar ele geçirerek, daha ilerde Kadeş Antlaşması ile sona erecek olan Mısır-Hitit savaşına neden olan bir agresif davranış içerisinde girdi⁷⁰. Suriye seferi esnasında çıkan veba salgını onun geri dönmesine neden olmuştur. Büyük bir ihtimalle Suriye seferlerinde alınan tutsaklardan kaynaklanan veba salgını onu da etkilemiş ve Kaşkalar üzerine yaptığı bir sefer sırasında bu hastalıktan ölmüştür⁷¹. Tuthaliya III. döneminde Kızılırmak yayına kadar gerileyen Hitit hâkimiyeti, Şuppiluliuma I.'in krallığı boyunca takip ettiği devleti genişletme politikası sayesinde, kısa sürede büyük bir imparatorluk haline gelmiştir. Suppiluliuma I' den sonra Hitit tahtında en büyük

⁶⁶ Güterbock 1956, 120.

⁶⁷ Cornelius 1973, 168.; Güterbock 1956, 62.; Lloyd 1998, 38.; Memiş 1990b, 108.; Pehlivan 1991a, 33.; Otten 1969, 364.; Von Schuler 1965a, 44 vd.;

⁶⁸ Memiş 1990b, 108.; Pehlivan 1991a, 33.; Von Schuler 1965a, 45.

⁶⁹ Mevzu bahis olan mektubun tercümesi için bk., Alp 1997, 5 vdd; Goetze 1975a, 18.

⁷⁰ Umar 1999, 121 vd.

⁷¹ Akurgal 1995, 77.; Akurgal 1999, 83.; Goetze 1967, 19.; Lloyd 1998, 40.; Memiş 1989, 56.; Memiş 2003, 104; Memiş 1990b, 109.; Umar 1999, 121 vd.

oğlu Arnuvanda II (1346–1345)’yi görmekteyiz. Fakat Arnuvanda II’de babası gibi kısa bir süre sonra veba hastalığından ölmesi üzerine, yerine Mursili II (M.Ö.1345–1315) Hitit tahtına oturmuştur⁷². Mursili II. (M.Ö. 1345–1315), Hitit kralları arasında en çok belge bırakan hükümdar olup, hem kendi dönemindeki vakaları ve hem de kendinden önceki -Tuthalya III. (M.Ö. 1400–1381) ve Şuppiluliuma I. (M.Ö. 1380–1345) dönemlerini açıklayan önemli bilgiler bırakması sebebiyle Hitit tarihinde önemli bir yere sahiptir⁷³.

Mursili II tahta geçtikten sonra, ilk seferini babasının da uzun yıllar savaştığı Kaşkalar üzerine düzenledi ve daha sonraki savaşlarla bu bölgeyi kendine bağlamayı başardı. Mursili II, iktidarının 3. ve 4.yıllarında Anadolu’nun batısında yer alan asi kavimleri itaat altına almak için harekete geçti. En önemli hareketi Batı güney Anadolu bölgesinde Hitit kralının çocuk yaşta olmasından yararlanarak asi hareketlere girişmiş olan Arzava Ülkesine düzenlediği seferdir. Arzava kralı Valma Kenti’nin (?) yakınındaki Astapra Irmağı’nın bulunduğu yerde yenilerek Ahhiyava ülkesine sığındı ise de onlarda onu Hititlere teslim etmiştir. Görülüyor ki, II. Murşili güney ve doğu güneyde olduğu gibi güneybatı Anadolu’da da egemen bir duruma geçmişti. Murşili II.’in babası Şuppilulima I. döneminden beri güçlenen Hitit devleti kendi çevresinde tesis etmiş olduğu uydu beyliklerle, o dönemdeki Ortadoğu’yu Mısırlılarla birlikte taksim etmişti. Fakat ileride görüleceği üzere Hititlerin bu güçlü durumu, Myken’lerin batı Anadolu ve Suriye (Alalah,Ugarit) kıyılarındaki etkilerini arttırmalarına ve sonradan Mitanni devletinin yerini alacak Asur devletinin büyümesini engellememiştir⁷⁴. Murşili II. Arzava seferi ile batı güvenliğini tesis ettikten sonra, iktidarının yedinci yılında Hayaşa krallığı üzerine ilk seferini düzenledi⁷⁵. Akabinde, Murşili II. iktidarının 8.,10. ve 11. yılında Hayaşa krallığına düzenlediği kayda değer seferler neticesinde, Hayaşa’yı Hititler için sorun olmaktan çıkarmayı başarmıştır⁷⁶.

⁷² Akurgal 1995,77 vd.;Akurgal 2003,83.

⁷³ Güterbock 1943, 178;Ünsal 2006,80,91.

⁷⁴ Akurgal 1995,78; Akurgal 2003,85.

⁷⁵ Adontz 1946, 34 vd.; Ceylan 1994, 53 vd.; Goetze, 1967, 95 vd.,

⁷⁶ Cavaignes 1936, 51 vd.; Delaporte 1936, 118; Goetze 1928, 34; Goetze 1964; Goetze 1975_a,1-20.;Bingöl 2003,71 vd.

Murşili II.'in babası Şuppilulima I. döneminde, Kargamış ve Halep'e atanan kardeşleri Piyassili ve Telepinu krallık ettikleri için bu bölge üzerine herhangi bir harekete geçmemiştir. Sadece iktidarının 9.yılında Kargamış Krallığı'na kardeşini ve o ölünce onun oğlunu, Halpa'ya ise yeğeni Rimişarma'yı atamıştı. Diğer sınır boyu devletçiklerini de Büyük Krallık'a daha sıkı bir şekilde bağlamayı başarmıştır. Suriye'nin güneyindeki Amurru Krallığıyla yapılan anlaşma, Hitit Devleti'nin uydu kralcıklarla güvenliğe alınması yönündeki en ileri adımı olmuştur. Bu anlaşma, daha I.Şuppiluliuma döneminde, Mısır'a karşı kurulmuş olan tampon devletçiklerin Hatti ülkesi ile olan ilişkilerinin yeniden güçlendirmesi yönündeki en önemli faaliyettir⁷⁷.

Mursili II'nin ölümünden sonra, Hitit İmparatorluğu'nun en büyük ve en başarılı krallarından biri olan Muvatalli (M.Ö.1315–1282) tahta geçmiştir⁷⁸. Bu kral döneminde, Kuzey Suriye'yi egemenliği altına almaya çalışan Mısır ve her fırsatta Hitit topraklarına seferler düzenleyen Kaşkalar olmak üzere başlıca iki önemli problem vardı. Muvattali iktidarı ele aldıktan sonra, küçük kardeşi Hattuşili III'ü *Ordu Beyi*, *Büyük Meşedi* (Saray koruyucusu birliğinin komutanı) ve *Yukarı Memleketin Genel Valisi* olarak atayarak devletin kuzey sınırlarının güvenliği ile görevlendirdi⁷⁹. Akabinde Kuzey Suriye 'ye hareket etti. Hurri, Mitanni ve Mısır devletleri arasında sık sık el değiştiren Kuzey Suriye'deki vasal devletleri, nihai olarak Mısır ile Hitit devletlerinin karşı karşıya gelmesine neden oldu. Mısır ve Hitit Devletleri'nin Kuzey Suriye üzerindeki sosyo-ekonomik çıkarlarının çatışması ve her iki devletin de denk bir güce ulaşması büyük bir savaşın çıkmasını kaçınılmaz hale getirmişti⁸⁰. Mısır kaynaklarında Kadeş savaşıyla (M.Ö.1296) ilgili olarak, iki metin ve bir grup röliye tasvirleri var olmasına rağmen, Hitit kaynaklarında bu savaş hakkında fazla bir bilgi mevcut olmayıp, sadece III. Hattuşili'nin müdafaaanamesi ile İştarmuva antlaşmasındaki tek bir satır, bu savaş hakkında bilgi vermektedir. Hitit kaynakları tüm yaptığı savaşları en ince ayrıntılarına kadar kaydetmelerine rağmen, bu savaş hakkındaki

⁷⁷ Akurgal 2003,84 vd.

⁷⁸ Mursili'nin II.'nin en büyük oğlu Halpaşulupi'nin kendisi hayatta iken öldüğü bilinmektedir. Mursili'nin ölümünden sonra hayatta kalan en büyük oğlu Muvatalli kral olmuştur. Geniş bilgi için Bk., Goetze 1925.; Bingöl 2003,73.

⁷⁹ Ünvanlar hakkında bk., Bin-Nun 1976, 5-25; Gurney 1983, 97 vdd.

⁸⁰ Kinal 1987, 112.; Meyer 1953, 452.

sessizliği, sonucun Hititler aleyhine geliştiği fikrini ortaya çıkarmaktadır. Fakat Amurru Devleti'nin ilhakı ve Muvattali'nin halefleri olan III. Hattuşili ve IV. Tuthalya'nın Amurru kralları ile yaptıkları antlaşmalar, Hititlerin bu savaşı kazanmış olabileceklerini göstermektedir. Ayrıca, II. Ramses'in Suriye seferlerini sürdürmesi, karşısındaki gücü hala yenemediğinin delili olarak görebiliriz⁸¹. Ramses'in saltanatının 5.yılında meydana gelen Kadeş Harbi (M.Ö.1285)⁸² ile saltanatının 21.yılında (M.Ö.1269/1270)⁸³ yapılan Kadeş Antlaşması arasındaki süre içerisinde büyük bir ihtimalle aralıklı çarpışmalar vuku bulmuştur. Belki de Muvattali'de bu çarpışmaların birinde vefat etmiştir.

Mutavalli'nin vefatından sonra tahta Urhi-Tesup (M.Ö.1282–1275), (Mursili III.) geçmiştir. Urhi-Teşup tahta geçtikten sonra amcası Hattuşili III.'ün elinde bulunan Hakpiş ve Nerik dışındaki toprakları tamamen elinden alması ve onun yetkilerini sınırlandırması, aralarında büyük bir mücadelenin başlamasına neden oldu. Bu mücadele esnasında Hattuşili III. Hitit ülkesinin ileri gelenlerini de yanına almayı başararak Urhi-Teşup'u yenilgiye uğrattı. Hattuşili III.,Urhi-Teşup'u önce Nuhhaşşe memleketine, akabinde de Alaşya (Kıbrıs) adasına sürdü⁸⁴. Urhi-Teşup'un yedi yıllık saltanatından, geriye mühürleri dışında herhangi bir belgeye rastlanılmadı. Büyük bir ihtimalle Hattuşili III. onun dönemine ait tüm vesikaları imha ettirmiş olmalıdır.

Murşili III'.ü bertaraf ettikten sonra tahta geçen Hattuşili III. (M.Ö.1275–1250), II.Ramses ile insanlık tarihi açısından önemli olan Kadeş muahedesini yapmıştır. Bu muahede insanlık tarihinin iki süper devleti arasındaki ilk barış antlaşması olup zamanın diplomasi dili olan Akkadça ile yazılmıştır⁸⁵.

Hattusili III. döneminde Babil ile dostluk tesis edilerek bölgede gelişmekte olan Asur tehlikesine karşı bu devleti yönlendirme ve Asur'a karşı iki yönlü

⁸¹ Memiş 2003,112 vd.

⁸² Dinçol 1982,44

⁸³ Akurgal 2003,98

⁸⁴ Bingöl 2003,73 vd.dpn.58; Akurgal 1995,85 vd.;Akurgal 2003,94 vd.;Memiş 2003,114; Hattusili III, bu mücadelenin ölüm kalım mücadelesi olduğunun idrakindedir. Bk., KUB XXI 19+1303/4 il 26-31, Güterbock 1988, II b.

⁸⁵ Antlaşma tarihi hususunda farklı görüşler mevcuttur. Kinal 1987, 118'de ve Memiş 1989, 64'de M.Ö.1280 tarihini, Akurgal 1995, 83'te M.Ö.1269, Otten 1969, 163'de M.Ö.1270 tarihini; Cornelius 1937, 246'da M.Ö.1270/71 tarihlerini; Dinçol 1982,44'te ve Umar 1982, 67'de M.Ö. 1269 tarihini ileri sürmektedirler.

kıskaç uygulama faaliyetleri görülmektedir. Hitit-Babil ittifakı, Hititler'in Asur Devleti karşısındaki yerini sağlamlaştırdığı gibi, II.Ramses ile III.Hattuşili arasında önceden de bahsi geçen Kadeş antlaşmasının yapılmasına dahi etkide bulunmuştur. Bununla birlikte, Hattuşili III. Asur'la olan ilişkilerini bozmamaya dikkat etmiştir. Hatta bu dönemde, Hattuşili III. Asur tahtından bulan Salmanassar I'e gönderdiği bir mektup da tahta çıkışını tebrik etmeyen muhatabına sitem ettiği de görülmektedir⁸⁶. Bu davranış onun ne kadar güçlü bir diplomat olduğunun en iyi göstergesidir.

Yine bu dönemde Hitit-Mısır ilişkilerinin düzelmesi ve Hitit ordularının Kuzey Suriye'den çekilmesi üzerine Asur Kralı I.Salmanassar, bir Hitit vasalı olan Hanigalbat (Mitanni) memleketine taarruz etmiş ve kral Şaturra'yı mağlup ederek esir etmişti. Hattuşili III.'ün iktidarının sonlarına doğru cereyan eden bu olumsuz durum Hitit-Asur ilişkilerinin bozulmasına neden olmuştur.

Hattuşili III. dönemine genel olarak baktığımızda, yeğeni III. Murşili'yi zorla tahttan indirerek Hitit Devleti'nin başına geçen bu kral, Hattuşa sülalesinin en güçlü liderlerinden olmuştur.

Hattusili III'ün ölümünden sonra, Hitit tahtına Pudu-Hepa'dan doğma, Tuthalya IV. (1250–1220) oturmuştur⁸⁷. Küçük yaşta tahta geçen Tuthalya IV. döneminde devlet idaresinde annesi Pudu-Hepa'nın söz sahibi olduğunu görmekteyiz⁸⁸. Tuthaliya IV. döneminde, Asur Devleti, artık "Büyük Devlet", kategorisine girmişti. Yine bu dönemde Hitit-Asur dostluğuna özen gösterilmesine rağmen, bu dostluk uzun süre devam ettirilemedi.

Tuthaliya IV döneminin en önemli olaylarından biri, Hattusa'nın 400 yıllık egemenliğine karşı bütün Batı Anadolu beyliklerinin katıldığı bir koalisyonun tesis edilmesidir. Tuthalya IV.'ün krallığında gelişmeye başlayan bu koalisyon, Arnuvanda'nın krallık süresinde de devam ederek siyasi gücünü artırmayı başarmıştır. Hitit Devletinin yıkılışında, Batı Anadolu'da kısa süre içinde gelişen

⁸⁶ Akadca kaleme alınmış olan mektubun, kral isimlerinin yer aldığı bölümler tahrip olmuştur. Bu hususta geniş bilgi için bk., Goetze 1940, 27 vd.; Kinal 1987, 117 vd.

⁸⁷ Otten 1975, 30; Ünal (A),Tuthaliya'nın, Pudu-Hepa'nın üveyoğlu olduğunu savunmaktadır. Bk.Ünal 1983, 33. dñ 40.;Bingöl 2003,74 vd.dñ.61.; Akurgal 2003,102

⁸⁸ Hattusili döneminde de Puduhepa'nın etkili bir kraliçe olduğu görülmektedir. Bu duruma örnek vermek gerekirse, Mısır ile Hitit arasında yapılan en önemli antlaşmada mührünün bulunması gösterilebilir. Geniş bilgi için bk. Darga 1974, 939-961; Darga 1984, 41 vdd. Laroche 1949, 55-78;

bu düşman ülkeler topluluğunun payı büyüktür⁸⁹. Hitit Çağı'nın parlak dönemlerinden birini oluşturan IV. Tuthalya'nın iktidarı zamanında, Suriye'de dâhil olmak üzere eskiden beri ellerinde bulundurdıkları toprakları muhafaza ettikleri gibi, Amurru Devleti'nde eskisi gibi Hattuşa'ya bağlı bir krallık halini devam ettirmekte idi.

Tuthaliya IV. öldükten sonra Hitit tahtına oğlu, Arnuvanda III. (M.Ö.1220–1200) oturmuştur. Bu kral döneminde, Batı Anadolu'da Hitit devleti ciddi sorunlarla karşılaşmış ve Batı Anadolu'nun ortalarında bir yerde bulunan Zippasla gibi devletçikler Hattuşaş'tan ayrılmaya başlamıştı. Komşu krallıklar güç kazanmaya başlarken, Hitit devleti gücünü gitgide kaybediyordu⁹⁰.

III. Arnuvanda'dan sonra tahta kardeşi Suppiluliuma II.(M.Ö.1200-1190) geçmiştir. Suppiluliuma II. döneminde ani ve muazzam bir akın halinde meydana gelen Ege Göçleri ile yaklaşık olarak 500 yıl yaşayan Hitit İmparatorluğu tarih sahnesinden çekilmek zorunda kalmıştır.

M.Ö. XII. yüzyılda, vuku bulan Ege Göçlerinin Anadolu ile sınırlı kalmadığı, Hitit devletini yıktıktan sonra, güneye doğru indiği, Kargamış ve Suriye üzerinden daha güneydeki Amurru'ya ve oradan da Mısır'a yöneldiği görülmektedir. Mısır belgelerinde, özellikle III. Ramses zamanına ait vesikalarda Mısır sınırlarına dayanan bu kavimlerin yenilgiye uğratılması ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır⁹¹.

Netice itibariyle, Ege Göçleri Hitit, Mitanni ve Kas devleti (III. Babil) gibi II. binin büyük devletlerini ortadan kaldırarak yerlerine teşkilatsız ve kültürsüz kavimlerin kurduğu kabile devletleri ortaya çıkarmıştır. Mısır Devleti ise, Kuzey Suriye ve Filistin'i kaybederek, bir daha eski gücüne ulaşamamıştır. Anadolu'nun önemli şehirleri arasında yer alan Boğazköy, Alacahöyük ve Kültepe gibi yerleşim yerleri büyük tahribat görmüşlerdir⁹². Ege göçleri, Hellas yani Yunanistan'da da büyük tahribatlarda bulunmuş ve uygarlık yerine göre 200–300

⁸⁹ Akurgal 1989, 92.

⁹⁰ Akurgal 2003,107; Akurgal 1995,94 vd.; Dinçol 1982,52.; Memiş 2003,123

⁹¹ Memiş 1983; Memiş 1985, 223-238; Memiş 1989. 69 dph 8.; Nougayral 1956;Petrie 1968; Ramses III.'ün 8.idare yılında (M.Ö.1190), bahsi geçen kavimlere karşı kazanmış olduğu zaferi anlatan yazıtlar, Medinet-Habu mabedinin duvarları üzerinde hem hiyeroglif hem de resim olarak yerini almıştır. Memiş 2003,148.

⁹² Akurgal 1955,111; Bittel 1974; Dinçol 1982, 52 vd.;Mansel 1988,87.

yıl boyunca kesintiye uğramıştır⁹³. Bu akınlardan en çok zarara uğramış olan Anadolu yarımadası üzerinde M.Ö. XII. yy. ile M.Ö. VIII. yüzyıl arasında yaklaşık olarak 400 yıl boyunca hiçbir medeniyet belirtileri görülmemektedir. Hitit devleti döneminde kullanılan yazı tamamen ortadan kalkmış, fakat Urartu ülkesinde taşlar üzerine çivi yazısı ile yazma geleneği sürdürülmüştür⁹⁴. Yalnız M.Ö. 8. yüzyıl ortasından, 5. yüzyıla değin kökü Helen alfabesine dayanan *Frig yazısı*'nin Batı Anadolu'da ortaya çıktığı ve kullanıldığı görülmektedir⁹⁵.

Anadolu'da çok etkili bir güç olarak ortaya çıkan Hititlerin Doğu Anadolu Bölgesi ile olan ilişkileri varsayımlardan öteye geçmemektedir. Söz konusu devletin hâkimiyet sahasını Erzincan-Erzurum arasına lokalize etmemiz uygun düşmektedir. M.Ö. 8. yüzyıl civarında siyasi dengeleri çok değişti. Anadolu'da *kargaşa dönemi* olarak nitelendirilen evrenin sonucunda, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgesini de içerisine alan, bir yandan Transkafkasya diğer yandan Kuzeybatı İran ve Kuzey Suriye bölgesine kadar uzanan sahada Urartu Devleti (M.Ö. 9–6. yüzyıllar) kurulmuştur.

Frig devleti (M.Ö. 8–5. yüzyıl), karanlık dönemin sonunda Orta Anadolu'nun yüksek yaylalarında, Kızılırmak ve Konya ile Niğde bölgesine kadar uzanan sahada kurulan devletlerden biri olarak karşımıza çıkar. Kassit (III. Babil) devletinin yıkılışıyla birlikte, Asur İmparatorluğu'nun Kuzey Mezopotamya'da daha da güçlenmiş olduğunu görüyoruz. Fakat Asur Devleti'nin çölden gelen Ârami kabilelerinin saldırılarına maruz kalması, Anadolu'ya yönelmesini engellemiştir. Asur Devleti'nin, geleneksel yayılcı dış politikası bu kabileler ile uğraşmak zorunda kaldığından bir süre sekteye uğramıştır. Binaenaleyh, Doğu Anadolu'da Urartu Devleti'nin yükselişini engelleyememiştir. Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'nun bir bölümünde Hitit devleti'nin vasalı yani şehir devletleri ise, "Geç Hitit Şehir Devletleri"⁹⁶ olarak yaşamlarını sürdürmeye devam ettirmektedirler. Bu şehir devletleri dış politikalar gereği bölgede güçlü olan Asur,

⁹³ Akurgal 1995, 96

⁹⁴ Akurgal 1959, 77–114; Belli 1980, 122, dpn, 22; Barnett 1974; Diakonoff 1971; Dinçol 1974: 105–121; Dinçol-Kavaklı 1978, 17–28; Erzen 1992, 28; Melikisvili 1960; Melikisvili 1971;

⁹⁵ Akurgal 1955; Fredrich 1966; Lejeune 1969, 40–47; Sevin 1988, 51–64.; Werner 1969, 177–182.

⁹⁶ Ağaldağ 1988.; Bingöl 2003, 76; Bittel 1976; Bossert 1946, 18 vd.; Cate 1986, 1 vdd.; Çilingiroğlu 1984; Dinçol 1982, 121–136; Goetze 1940; Hawkins 1974, 72 vd.; Kinal 1958, 2vd.; Kinal 1987, 227 vdd; Landsberger 1948; Palmieri 1985.

Urartu veya Frig devletleri ile ittifaklar yaparak veyahut vasalı konumuna gelerek hayatta kalma mücadelesi veriyorlardı.

Anadolu'nun karanlık döneminin kapandığı ve yeniden devletlerin teşekkül ettiği bu dönemde, Uygarlığın Anadolu'da tekrar parlamaya başladığını görmekteyiz.

3.1.Hayaşa-Azzi Krallığı Devri

3.1.1. Hayaşa-Azzi Krallığının konumu ve yayılım alanı

Araştırma sahamız içerisinde yer alan Hayaşa-Azzi Krallığının lokalizasyonu hakkında maalesef kâfi derecede çalışma yapılmamıştır. Daha öncede bahsi geçen Hitit arşivlerindeki ülke, şehir, nehir, dağ ve ova gibi bir takım coğrafi terimlerin lokalizasyonu yapılırken, Hayaşa-Azzi'nin konumu ile ilgili olarak kısmen bilgi aktarılmıştı⁹⁷.

Hitit-Hayaşa ve Hayaşa-Kaşka ilişkilerini incelediğimizde, Hayaşa ve Azzi'nin konumu hakkında sınırlı bilgilere de ulaşmaktayız. Yukarıda bahsi geçen araştırmalarda, siyasi ve sosyal gelişmelerle birlikte lokalizasyon çalışmaları da mevcuttur⁹⁸.

Hayaşa'nın lokalizasyonu yapılırken, Azzi'nin durumunun tespit edilmesi ve akabinde de Hayaşa ülkesinin bir bütün olarak değerlendirmesi gerekir. Goetze'nin 1928 yılında yayınlanan bir makalesinde Hayaşa-Azzi özdeşliğine dikkat çekerek, Azzi'yi Hayaşa'nın bir kesimi olarak kabul etmektedir⁹⁹. Azzi adının bazen Hayaşa yerine kullanıldığını işaret eden J.Friedrich, Azzi'yi Hayaşa'nın Hititlere yakın olan bir parçası olarak kabul etmekte ve bu yönü ile Goetze'ye katılmaktadır¹⁰⁰. Adontz'a göre bahsi geçen bu iki terimin, Murşili II.'nin analarında aynı toprakları ifade etmek için kullanıldığı ve eş anlamlı olduğu görüşü vardır. Fakat Adontz bu görüşünün yanı sıra Kummuha (Kemah)'nın güneyindeki bölge için daha çok "Azzi Ülkesi" tabirini kullandığı

⁹⁷ Hitit kayıtlarında mevzu bahis olan coğrafi terimlerin konumu ile ilgili düşünceler birçok çalışmada mevcuttur. Ertem 1973.; Laroche 1966.; Laroche 1971.;del Monte-Tischler 1978.; Mayer-Garstang 1923.

⁹⁸ Hitit-Hayaşa-Kaşka münasebetleri hususunda bk., Cavaignac 1930, 15 vd.;Goetze 1928, 24 vdd.; Güterbock 1956, 62 vdd.; Gurney 1948, 40 vdd.; Gurney 1973_b, 681 vd. Map. 6.; von Schuler 1965_a, 3 vdd.; Hayaşa'nın lokalizasyonu ile ilgili olarak geniş bilgi için bk., Cornelius 1967, 68.; Garstang 1943, 47 vdd.; Garstang-Gurney 1959, 35 vdd.; Goetze 1975_a, Map. 1.

⁹⁹ Goetze 1928, 25.; Goetze 1930, 24 vd.;Goetze 1957, 190;Goetze 1975_b, 117.

¹⁰⁰ Friedrich 1930, 104, dpn., 1.

görülmektedir. Hititler'in arşivlerinde ele geçen belgelerde Kuzeydoğu komşuları için Hayaşa adını kullanmaları, Azzi'nin konum olarak Hayaşa ülkesinin bir bölümünü teşkil ettiği ve lokalizasyon olarak da Kummuha (Kemah)¹⁰¹ ile Aripşa (Giresun)¹⁰² arasındaki toprakların olduğu sonucu çıkmaktadır. Garstang, "Azzi-Hayaşa Birleşik Krallığı" tanımını kullandığı makalesinde, Hititler'in askeri ve ticari yol güzergâhını Hattuşa'dan doğuya uzanan yolu – Azzi adına yer vermeden Hayaşa'da neticelendirir¹⁰³.

1959 yılında Garstang ile Gurney ortaklaşa yayınladıkları bir çalışmada da Azzi ve Hayaşa adlarının coğrafi ve siyasi açıdan problem yaratmasının sebebini, şu şekilde açıklarlar. "...Azzi-Hayaşa isimleri kaynaklarda karıştırılmaktadır. 9. yıl resmi annallerine göre İstitina ve Kannuwara'yı istila eden Hayaşa halkıdır. Ancak buna paralel şahsi annallerde, düşman olarak Azzi ülkesi gösterilmektedir..."¹⁰⁴ Yukarıda verilen açıklamadan da anlaşılacağı üzere, söz konusu bilim adamları Azzi ve Hayaşa adlarının coğrafi ve siyasi açıdan problem teşkil etmesinin nedenini, Hitit kaynaklarında verilen çelişkili bilgiye bağlamaktadırlar. Fakat bütün bunlara rağmen, Azzi ve Hayaşa'yı birbirinden ayırmanın zor olduğu buna mukabil bir bütün olarak değerlendirilmesi gerektiği görüşünü benimsemektedirler¹⁰⁵. Azzi-Hayaşa lokalizasyonu hakkında Türk bilim adamları tarafından da çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Bu görüşler içerisinde, Koşay ve Kınal'ın düşünceleri önemli olup, zaman içerisinde değişikliğe de uğramıştır. Koşay, ilk başlarda, Azzi-Hayaşa'yı birbirine komşu iki ayrı krallık olarak kabul ederken¹⁰⁶, sonraları "Azzi-Hayaşa Birleşik Krallığı" ifadesini kullandığını görmekteyiz¹⁰⁷.

¹⁰¹ Kummuha'nın lokalizasyonu hususunda geniş bilgi için bk., Adontz 1946, 28.; Cornelius 1973, 140.; Forrer 1931, 2.; Garstang 1943, 48 vdd.; Garstang-Gurney 1959, 35 vd.

¹⁰² Aripşa'nın lokalizasyonu için bk., Adontz 1946, 39.; Forrer 1931, 15.; Garstang-Gurney 1959, 37-39.; Goetze 1967, 132 vdd.

¹⁰³ Ünsal 2006,93

¹⁰⁴ Garstang-Gurney 1959, 36 vd, 63 vd.; Pehlivan 1984,56;Ünsal 2006,93 vd.

¹⁰⁵ Pehlivan 1984,56;Ünsal 2006,93 vd.;Garstang-Gurney 1959, 37.; Hayaşa-Azzi bütünlüğü hususunda sair araştırmalar için bk. Adontz 1946, 34 vdd.; Forrer 1931, 4 vd., 13.; Garstang 1943, 36 vd., 47 vd.; Gurney 1948, 40 vdd.; Gurney 1973b, 681.; Goetze 1930, 24 vd.;Goetze 1957, 190.; von Schuler 1965a, 13 vd.

¹⁰⁶ Koşay-Turfan 1959, 354 vd.

¹⁰⁷ Koşay 1964, 93.; Koşay-Vary 1964, 6.; Koşay 1984, 25. Koşay 1964 yılında, Garstang ve Gurney'in görüşlerinden alıntı yoluyla bu ifadeyi kullanmıştır.

Kınal ise, Arzava'nın konumu ile ilgili çalışmasında Azzi ve Hayaşa'yı farklı ülkeler olarak kabul etmektedir¹⁰⁸. Fakat daha sonraları "Azzi-Hayaşa memleketi" veya "Hayaşa Krallığı" ve daima onunla beraber ifade edilen "Azzi" ifadelerini kullandığı görülmektedir¹⁰⁹.

Yine bu konu hakkında değerli Türk bilim adamlarından Dinçol ve Umar'da yukarıda bahsi geçen yazarların düşüncelerine paralel bir görüş kabul etmektedirler. Dinçol'un, Doğu Anadolu'daki Azzi-Hayaşa Krallığı¹¹⁰ tabirini kullanmayı tercih ettiğini, Umar'ın ise, yayınlamış olduğu bir eserin muhtelif bölümlerinde Haiasa ve Azzi'nin farklı krallıklar olduğu ifade edildiği gibi, Yüksek Ülke diye de anılan Azzi-Haiasa Ülkesi¹¹¹ ifadesini de kullandığı görülmektedir.

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılaacağı üzere pek çok bilim adamı tarafından Azzi-Hayaşa özdeşliği kabul edilmektedir. Yalnız Cornelius'da mevcut görüşlerin tamamen dışında farklı bir düşünce ile karşılaşırız. Cornelius'a göre Azzi'nin başkenti olarak Hayaşa görülmekte ve Yeşilirmak'la Kelkit Çayı'nın birleşerek aktığı bölgenin hâkim noktasında yer almaktadır. Cornelius bu görüşüyle, Karadeniz kıyısındaki halkın Hititler'den daha önce de mevcut olduğu¹¹² ve Hayaşa'nın da bugünkü Erbaa/Horoztepe'nin bulunduğu yerde kurulmuş olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca Cornelius, bazen Azzi'nin, başkenti olan Hayaşa'nın ismi ile de anıldığı¹¹³ ve Hititlerin son zamanlarında Hayaşa şehrinin Karadeniz sahiline taşınmış olduğunu da ifade etmektedir.

Pehlivan ise, Hayaşa-Azzi özdeşliğini kabul etmekte ve Azzi'yi, Hayaşa-Hitit ve Hayaşa-Kaşka sınır bölgesini oluşturan, Kummuha-Aripşa arasındaki topraklara lokalize etmektedir. Bununla birlikte doğal çevre şartları ve siyasi olayların sonucunu dikkate alan Pehlivan, çekirdek Hayaşa topraklarını Erzurum-Giresun ve Rize'nin güney batısı arasındaki bölgeye, kuzeydoğu Anadolu'ya

¹⁰⁸ Kınal 1953, 5.

¹⁰⁹ Kınal 1954, 78.; Kınal 1991, 140.

¹¹⁰ Dinçol 1982, 38.

¹¹¹ Umar 1999, 118, 133.

¹¹² Cornelius 1973, 38.

¹¹³ Cornelius 1964, 13.; Cornelius 1967, 68. Cornelius 1973, 71, 149, 193.

yerleştirmektedir¹¹⁴. Azzi'nin durumunu tespit ettikten sonra, Hayaşa'nın lokalizasyonu mevzuuna geçebiliriz. Hititlerin kuzeydoğu komşuları için sadece Hayaşa ülkesi¹¹⁵ tabirini kullandıklarını daha öncede ifade etmiştik. Hitit-Hayaşa ilişkilerinin mevcut olduğu dönemlerle ilgili yapılacak incelemeler, Hayaşa ülkesinin sınırlarını mümkün olduğunca doğru çizilebilmesini sağlayacaktır. Ayrıca çalışmamızın içerisinde bu konuyla ilgili mevcut görüşleri karşılaştırarak bir sonuca varmayı ümit etmekteyiz.

Hayaşa'nın lokalizasyonu hakkındaki en eski görüşlerden biri Goetze'ye aittir. Ona göre, Hayaşa ülkesi, Hitit topraklarının doğusuna yerleştirilmesi gerekir¹¹⁶. Önceleri Goetze gibi genel yön tanımlaması yapan Cavaignac, 1936 yılında fikir değiştirerek Hayaşa'yı Kuzeydoğu Anadolu'ya lokalize etmiştir. Cavaignac 1936 yılında yayınlanan bir eserinde, Hayaşa'lının dağlık bölgede Şuppiluliuma ile mücadeleye girdiğine işaret ederek, Hayaşa krallığının sınırlarını Yeşilirmak'tan Van gölüne kadar uzandığını ifade etmektedir.

Hitit kralı Şuppiluliuma I. ile Hayaşa kralı Hukkana arasında gerçekleştirilen Hukkanaş anlaşmasının metnini yayınlayan Friedrich, Hayaşa'nın lokalizasyonu mevzusunda tartışmaya girmenin lüzumsuz olduğunu ifade eder. Ona göre, Hayaşa, Doğu Anadolu'nun dağlık kesimlerinde aranmalıdır¹¹⁷. Forrer ve Hrozny' de bu görüşü destekleyerek, Hayaşa'nın Doğu Anadolu'da bulunduğunu kabul etmektedirler¹¹⁸. Ayrıca Hrozny, Hayaşa krallığının Kızılırmak'tan Van Gölü'ne kadar olan topraklara hâkim olduğunu da ifade eder.

Gurney, Şuppiluliuma I. ve Murşili II.'nin krallıkları süresince yaptıkları seferlerden büyük bir kısmının kuzey ve kuzeydoğuya, yani Kaşka ve Hayaşa ülkelerine yönelik olduğuna dikkat çekerek, Yukarı Memlekete komşu toprakların

¹¹⁴ Pehlivan 1984, 62.; Pehlivan 1991b, 28.

¹¹⁵ Hitit metinlerinde KUR^{URU} Ha-ia-ša, LUGAL KUR^{URU} Ha-ia-ša ve benzeri şekillerde geçmektedir. Güterbock 1956, 124.; Ünsal 2006, 95.dpn.77

¹¹⁶ Goetze 1928, 25 vd.; Goetze 1930, 24 vd.; Goetze 1957, 190. Goetze 1975b, 117; Pehlivan 1984, 58.

¹¹⁷ Friedrich 1930, 106.

¹¹⁸ Forrer, Yukarı Memlekete komşu olan Hayaşalıları "Yarı Barbar" olarak tanımlandırmaktadır. Murşili II.'nin, 10. yıl sefer kayıtlarında, "Denizin İçindeki Şehir" ifadesi ile nitelendirdiği Aripşa ve onun civarındaki Dukkama'nın lokalizasyonunu Van Gölü çevresine yerleştirerek, Hayaşa'nın konumu hakkındaki düşüncelere yeni bir yön vermiştir. Bk., Forrer 1931, 15 vd.; Hayaşa'nın Doğu Anadolu'ya yerleştirilmesi hususunda yaklaşık olarak aynı görüşü savunan farklı bir çalışma için bk., Contenau 1934, 165.; Pehlivan 1984, 59.dpn.34.

Hayaşalılar tarafından yurt edildiğini ifade eder¹¹⁹. Murşili II.'nin onuncu saltanat yılında yaptığı seferin yönünden hareketle Meyer ve Güterbock, Hayaşa'yı kuzeydoğu Anadolu'da aranmasının gerektiğini savunmaktadırlar¹²⁰. Erzurum ve çevresinde arkeolojik kazılarda bulunan Koşay, Garstang, Gurney, Meyer ve Cavaignac'ın görüşleri doğrultusunda Hayaşa ülkesini Kuzeydoğu Anadolu'ya, Erzurum çevresine lokalize etmektedir.¹²¹

Garstang, Forrer'in Aripşa ve Dukkamma ile ilgili düşüncesine karşı çıkmaktadır. Hayaşa'nın lokalizasyonu konusunda önemli bilgiler veren bu şehirlerin Van Gölü civarında değil Karadeniz sahilinde aranması gerektiğini savunur¹²². Ona göre, "Deniz İçindeki Şehir" olarak tanımlanan Aripşa (Giresun)'nın Van Gölü çevresinde değil Karadeniz sahilinde aranmalı ve Hayaşa, Fırat nehri ile Karadeniz arasına lokalize edilmelidir¹²³.

Von Schuler, Hititlerin Kaşkalar hakkındaki metinlerini ilk kez bir araya getirerek yayınlamıştır. Von Schuler'de, Goetze, Gurney ve Garstang'ın tespitlerine uygun olarak Hayaşa'nın konumunu açıklamaktadır. Kızılırmak'ın kaynağı, Kelkit Çayı ve Karasu arasında kalan bölgenin "Yukarı Memleketteki Hitit Toprakları" ile Hayaşa-Hitit sınırını meydana getirdiğini¹²⁴ savunan Von Schuler, bu üç akarsu arasında kalan Tibya/Tipiya (Ordu çevresi)'nin da Hayaşa-Kaşka sınırını teşkil ettiğini ileri sürer¹²⁵. Yine bu üçgen arasında bulunan Bayburt'ta Hayaşa sınırlarına katılmaktadır¹²⁶.

Dönemindeki bütün bilgileri değerlendirdikten sonra Erzurum ve çevresini çekirdek Hayaşa ülkesi olarak onaylayan Adontz'a göre, Kızılırmak deltasından Kummuha'nın kuzeyi ve Dersim sahasına kadar uzanan geniş alanda zamanla bu ülkenin sınırları içerisine dâhil olmuştur¹²⁷.

¹¹⁹ Gurney 1948, 45 vd., Gurney 1973_b, 681.

¹²⁰ Güterbock 1961, 85.

¹²¹ Koşay-Turfan 1959,350 vd.;Pehlivan 1984,59 vd.

¹²² Garstang 1943, 47 vd.

¹²³ Garstang 1943, 50 vd.; Pehlivan1991_b,30 vd.

¹²⁴ von Schuler 1965_a, 13 vd.; Dinçol-Yakar 1974, 564.

¹²⁵ von Schuler 1965_a, 26 vd.; Garstang-Gurney 1959, 32, 50.

¹²⁶ Pehlivan 1984, 60.; Pehlivan 1991_b, 31.; Pehlivan 1994, 329 vd.

¹²⁷ Adontz 1946,28 vd.;Kınal 1962,140; Pehlivan 1984,61.

Pehlivan, Hayaşa'nın lokalizasyonu ile ilgili günümüze kadar gelmiş mevcut önerileri beş ana başlık altında izah etmektedir. Pehlivan bu önerileri şöyle sıralamaktadır:

“1. Hitit krallarından Tuthalya III. (M.Ö. 1400–1381), Şuppiluliuma I. (M.Ö. 1380–1345) ve Mursili II. (M.Ö. 1345–1315)'nin Hayaşa topraklarına düzenledikleri seferlerin doğu ve kuzeydoğu yönünde olması.

2. Hayaşa'nın Yukarı Memleket ve Karadeniz sahilindeki Kaşka ülkesi ile sınırdaş olması;

3. Bölgenin coğrafi yapısıyla Hitit kayıtlarındaki malumatın sentezi;

4. Yağma ve ganimet amacı taşıyan bütün Hayaşa saldırılarının Yukarı Memlekete yönelik olması¹²⁸.

5. Hitit krallarının Yukarı Memleketteki icraatları sırasında ele geçirdikleri veya konakladıkları bölge ve şehirlerin, konumlarını tespit yoluyla Hayaşa hakkında genel bir kanıya varılmasıdır”¹²⁹.

Bu sıralamadan da anlaşılacağı üzere Hititler, güçlerinin zirvesinde oldukları dönemlerde bile Fırat'ın kaynağına kadar ilerleyememiş ve Hayaşa'yı tamamen itaat altına alamamışlardır. Önasya'nın güçlü devletlerinden biri olan Hitit orduları karşısında bağımsızlıklarını korumayı başaran bu kavim, hareket ve mücadele kabiliyetlerinin yanı sıra iskân ettikleri toprakların dağlık ve zor iklim şartlarına sahip olması, işgalcilere karşı bölge halkının direnmesinde önemli rol oynamıştır¹³⁰. Antik kaynaklarda Doğu Karadeniz ile Doğu Anadolu arasına lokalize edilen Çoruh-Kelkit vadisi ve Paryadros Dağları hakkındaki veriler bu görüşümüzü desteklemektedir. Strabon'da “...zira genel olarak Paryadros dağ silsileleri arasında iyi sulanmış, ormanlık yerler bulunduğu ve birçok kesimleri derin dereler, dik uçurumları ile görüldüğünden büyük kaleler yapmaya elverişlidir...” sözleri ile bu bölgenin coğrafyasının savunma için ne kadar müsait olduğu hakkında bize bir bilgi vermektedir. Pehlivan tüm bu coğrafi şartları ve dönemin siyasi olaylarını da dikkate alarak “Çekirdek Hayaşa Topraklarını”, Erzurum-Giresun ve Rize'nin güneybatısı arasında kalan bölgeye lokalize etmeyi

¹²⁸ Garstang 1943, 37.; Garstang-Gurney 1959, 29 vd., 63 vd.

¹²⁹ Pehlivan 1991b, 31 vdd.; Pehlivan 1984, 61

¹³⁰ Ünsal 2006, 98.dpn.99; Strabon, XII, III, 18.

uygun bulmaktadır. Fakat Hayaşalılar'ın tarihleri boyunca bu topraklara bağlı kalmadığı bilinmektedir. Hitit devletinde cereyan eden taht kavgaları, otorite boşlukları, ayaklanmalar ve diğer düşman devletlerinin saldırıları esnasında Hayaşalılar, ülkelerinin sınırlarını, Hititlerin aleyhine olarak batıda Ordu (Tibya), güneyde de Elazığ-Malatya (İşuwa-Şamuha yakınları)'ya kadar genişletmeyi başarmışlardır.

Hayaşa'nın konumuyla ilgisi bulunan şehir ve bölgelerin başında Kummuha (Kemah), Şamuha, Ura, Aripşa (Giresun), Dukkamma (Şebinkarahisar) ve Tibya/Tipiya gelmektedir.

Hitit devleti için askeri bir üs, önemli bir kült merkezi ve aynı zamanda da Yukarı Memleketin çeşitli sorunlarının çözümünde etkin rol oynayan bir yönetim merkezi durumundaki Samuha'ya¹³¹ Hitit kayıtlarında sıkça rastlanılmaktadır. Samuha'nın lokalizasyonu mevzusuna gelince; kesin olmamak kaydıyla önceleri Samsat ile eşleştirilen bu şehir zamanla Malatya-Elazığ'ın Fırat vadisinde kalan topraklara lokalize edilmektedir¹³². Yani, Kummuha (Kemah)'nın güneyindeki Fırat vadisine yerleştirilebilir¹³³.

Kummuha'nın durumu Samuha kadar problemlili olmayıp, hemen hemen bütün araştırmacılarında hemfikir olduğu üzere Kummuha'yı Kemah ile lokalize etmek mümkündür¹³⁴. Bu şehir Hayaşa'nın güneybatı sınırının çizilmesinde önemli rol oynadığı gibi Hayaşa-Hitit ilişkilerindeki ilk büyük ve ciddi savaş bu şehirde meydana gelmiştir¹³⁵.

Murşili II.'nin kayıtlarında Aripşa için “Deniz İçerisindeki Şehir” ifadesi kullanılmakta ve aynı zamanda Murşili II.'nin 10.saltanat yılında Aripşa ve Dukkamma'nın işgal edildiğini görmekteyiz. Aripşa'nın lokalizasyonu hususunda Van Gölü ile Karadeniz arasında tercih yapma durumunda kalan araştırmacılar,

¹³¹ Ünsal 2006,97; Boğazköy metinlerinde geçtiği yerler hususunda bk., Ertem 1973, 118 vd.; Güterbock 1956, 45, 63 vd., 126.; Monte-Tischler 1978, 338 vdd.;

¹³² Alp 1956, 77 vdd.; Cornelius 1958, 3, dñn. 18.; Güterbock 1961, 96.; Garstang 1942, 450-459.; Garstang-Gurney 1959, 33 vd.; Koşay 1972, 460-468.;

¹³³ Garstang-Gurney 1959, 35 vd.;Ünsal 2006,96 vd.

¹³⁴ Kummuha (^{URU} Kum-ma-ha)'nın Hitit metinlerindeki kayıt şekli ve geçtiği yerler hususunda geniş bilgi için bk., Güterbock 1956, 66, 125.; Lokalizasyonu hususunda bk., Forrer 1931, 2.; Garstang 1943, 48 vdd.; Garstang-Gurney 1959, 35 vd.; Cornelius 1973, 140.; İleri sürülen farklı fikirler için bk., Jahukyan 1961, 356, 391.Ünsal 2006,97.dñn.94

¹³⁵ Kummuha savaşının oluşumu hususundaki malumat için bk., Forrer 1931, 1 vd.;Garstang-Gurney 1959, 36.; von Schuler 1965_a, 35 vd.

Hitit kayıtlarına uygun olarak yerleşim merkezinin Doğu Karadeniz sahilindeki Giresun (Kerasund/Kerasus) olduğu sonucuna ulaşmışlardır¹³⁶. Bu tespiti bağli olarak Dukkamma'yı, Giresun sahil şeridini Kelkit vadisine bağlayan ve en uygun yol üzerinde bulunan Şebinkarahisar'ı lokalize etmişlerdir. Hitit kayıtlarındaki ifadeler ve bölge coğrafyasına bakıldığında bu durum çok daha iyi anlaşılmaktadır¹³⁷.

Bilindiği gibi Hititler imparatorluk çağında bile yukarı Fırat bölgesine veya bunun güneydoğusunda bulunan Van Gölü'ne kadar askeri ya da ticari faaliyetlerde bulunamamışlardır. Binaealaeyh, Yukarı Memleket yakınlarında olan ve Kaşka ile aynı sınırı paylaşan Hayaşa'nın denizle ilgili şehirleri ancak Doğu Karadeniz sahil şeridinde aranması gerekir.

Hayaşa-Hitit sınır kesiminde bulunan Ura şehri (Erbaa-Horoztepe ve Amasya)¹³⁸ Murşili II.'nin kayıtlarında belirtildiği üzere inşa şekli ve kurulduğu yer bakımından dikkat çekici özelliklere sahip olup, Hayaşa-Kaşka sınır bölgesini oluşturan Tibya/Tipiya (Ordu ve çevresi)¹³⁹ şehri ile birlikte Hayaşa'nın lokalizasyonunun yapılmasında önemli bulgular sunmaktadır.

Anadolu'nun güçlü imparatorluklarından biri olarak görülen Hititler, Şuppiluliuma I. ve Murşili II. Dönemlerinde bir biri sıra Hayaşa üzerine seferler düzenlemiş olmalarına rağmen, tam anlamıyla Hayaşa'yı egemenlikleri altına alamamışlardır. Fakat Murşili II.'nin saltanatının 10.yılında (M.Ö.1334/3) ve ertesi yıl yapılan seferler neticesinde Hayaşa krallığının Hitit dünyası için problem olmaktan çıktığını görmekteyiz. Hayaşa krallığı muhtemelen Erzurum'un kuzeyi

¹³⁶ Pehlivan 1984, 70 vd.dpn.73; Ünsal 2006, 97; Garstang-Gurney 1959, 38.; Garstang'ın, bir diğer eserinde, Karadeniz kıyısındaki Giresun'un günümüzde denize doğru ilerleyen bir tepe üzerinde kurulduğunu ve Aripşa'nın bu görünümünün bahsi geçen coğrafya ile paralellik gösterdiğini ifade etmiştir. Garstang 1943, 50 vd. Aripşa'nın lokalizasyonu ile ilgili farklı düşüncelerden biride Forrer'e aittir. Forrer, Aripşa-Dukkama ikilisinin Van Gölü çevresine lokalize edilemeyeceğini ifade ederek, bu bölgede dağlık arazinin bulunmamasından dolayı Aribşa'nın buralarda aranmasının muhtemel dışı olduğunu kabul etmektedir. Forrer 1931, 18.

¹³⁷ Hayaşa-Hitit münasebetlerinde Dukkama'nın lokalizasyonu hakkında geniş bilgi için bk., Cornelius 1967, 69.; Garstang-Gurney 1959, 35 vdd.; Goetze 1967, 133-139.; Dukkama'yı Tatvan civarında aranması gerektiği görüşü için bk., Forrer 1931, 15, 18 vdd.; Kaynaklarda yer alan formu için bk., Ertem 1973, 26.

¹³⁸ Ünsal 2006, 98.; Hititler döneminde, Hitit-Hayaşa sınırında bulunan Ura, Erbaa/Horoztepe ya da Amasya'ya yerleştirilir. Garstang-Gurney 1959, 37 vdd.; Cornelius 1964, 13.; Forrer ise, Ura'yı Erzurum-Erzincan arasındaki Köroğlu Kalesi ile özdeşleştirmektedir. Forrer 1931, 11.

¹³⁹ Murşili II. döneminde Tibya yöresindeki siyasi gelişmeler ve meydana gelen bu gelişmelerin Hayaşa-Hitit ilişkilerine etkisi hususunda bk., Forrer 1931, 9, 12, 19.; Garstang-Gurney 1959, 50.; von Schuler 1965a, 26, 43 vd.

ile Doğu Karadeniz arasında kalan “Çekirdek Hayaşa Toprakları”nda varlığını devam ettirmişlerdir. Tuthalya IV. (1260–1230) döneminde, bir kez daha Hitit kayıtlarına girmeyi başaran Hayaşa ismine sonraki döneme ait çağdaş kaynaklarda rastlanmamaktadır¹⁴⁰.

3.1.2.Hayaşa – Hitit ilişkileri ve Hayaşa Krallığının siyasi tarihi

Hayaşa Krallığı¹⁴¹, M.Ö. XV. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu’da görülmeye başladı. Dönemin üç büyük devletlerinden biri olarak kabul edilen Hititler’in istikrarlı bir şekilde izlediği doğu ve kuzey politikaları neticesinde zaman zaman geri çekilmişlerse de, Hitit yönetiminin zaaf içerisine düştüğü veya diğer düşmanlarıyla meşgul olduğu dönemlerde batı komşuları Kaşkalarla¹⁴² birlikte Hititlerin aleyhinde gelişmişlerdir.

Hitit Devleti’nin Orta Anadolu’da hüküm sürdüğü dönemlerde, yeni bazı siyasi birliklerin Doğu Anadolu ve Karadeniz Bölgesi’nde ortaya çıktığı gözlemlenmektedir. Hurrilerin M.Ö. III. bin sonlarına doğru Doğu Anadolu Bölgesi’nden göç etmelerinden sonra, önce Hayaşa (M.Ö. XV. yüzyıl sonu) ve akabinde Day (e) ni / Diau (e) hi (M.Ö. XII. yüzyıl başları) olarak tanımlanan siyasi örgütlenmeler ortaya çıkmıştır¹⁴³. Hurrilerin, Doğu Anadolu’dan büyük gruplar halinde güneye doğru göç etmeleri sonucu, bahsi geçen bölgenin nüfusunda bir azalmanın meydana geldiğini görmekteyiz. Göç etmeyerek Doğu Anadolu bölgesinde kalanlar ise, M.Ö. XV. yüzyılın ortalarına kadar dağınık bir halde yaşamlarını sürdürmekte ve hayvancılık ile tarımı bir arada yürüterek hayatlarını idame ettirmekteydiler. Kafkaslar üzerinden Anadolu’ya girerek önce

¹⁴⁰ Pehlivan 1984,72

¹⁴¹ Ünsal 2006,81;Hayaşa ülkesi ve Hayaşa-Hitit ilişkileri hususunda kapsamlı malumat için bk., Adontz 1946, 28 vdd.; Cavaignac 1930, 15 vdd.; Ceylan 2001_a, 37 vd., 68.; Contenau 1934, 165 vd.; Cornellius 1964, 13.; Delaporte 1936, 78 vdd., 114 vd.; Dinçol 1982, 37 vd.; Erkmen et al 2002, 73.; Forrer 1931, 1-24.; Goetze 1946, 165 vdd.; Goetze 1957, 135 vd.; Goetze 1967, 95-141.; Gurney 1948, 40 vdd.; Garstang-Gurney 1959, 29 vdd.; Güneri 2002, 3.; Jahukyan 1961, 353-405.; Kinal 1953, 5.; Kinal 1991, 109, 140.; Koşay-Turfan 1959, 354 vd.; Koşay 1964, 93.; Koşay-Vary 1964, 6, 9.; Koşay 1984, 25.; Memiş 1989, 52, 58.; Pehlivan 1984, 53 vdd.; Pehlivan 1991_a, 29.; Pehlivan 1994, 329 vdd.; Umar 1999, 118, 133.; Ünal 2002, 157 vd.; Ünal 2003_a, 53.; von Schuler 1965_a, 13 vdd.; Bu konudaki en yeni ve en geniş çalışma için bk., Pehlivan 1991_b, 14 vdd.

¹⁴² Karadeniz sahil şeridinde Kastamonu, Sinop ve Ordu bölgesini iskân olarak seçen bu savaşçı toplum hakkındaki Hitit arşiv kayıtlarında yer alan bölümlerin tercümesi gerçekleştirilmiştir. Bk., von Schuler 1965_a; Kaşkalarla ilgili diğer çalışmalar için bk., Goetze 1967, 88 vd.;Memiş 1989, 28 vd.; Memiş 1990_b, 103-110.; Murat 1998, 435-443.;Pehlivan 1991_a, 227.; Ünal 2003_a, 48 vdd.;

¹⁴³ Pehlivan 1991_c,15.

Anadolu yarımadasının Doğu kısmındaki plato ve yüksek yaylalarda konaklayan Indo-Avrupa asıllı göçerlerin, Orta Anadolu'ya doğru hareket etmelerinden sonra, Hurrilerin halefleri olarak kabul edilen bölge insanı, başlarındaki yöneticileri etrafında bağımsız ve dağınık gruplar halinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu dağınık grupları, M.Ö. II. bin yılın ortalarına kadar rahatsız edecek herhangi bir olay vuku bulmadığı için bu gruplar belirli bir merkez ve kral etrafında toplanma ihtiyacı hissetmemişlerdir. Yukarıda bahsi geçen gruplar (Hayaşa), kendilerini kâfi derecede güçlü hissettiklerinde, bazen yalnız bazen de Orta Karadeniz civarındaki Kaşkalarla birlikte Hitit topraklarına hücum ediyorlardı.¹⁴⁴ Orta Karadeniz Bölgesini iskân eden ve tarihleri boyunca Hititlerle mücadeleyi milli bir politika haline getirmiş bulunan Kaşkalar ile Hayaşa halkı birbirleriyle sürekli dostane ilişkilerde bulunmuşlar ve Hititleri ortak düşman olarak kabul etmişlerdir.

M.Ö. X.V. yüzyılın başlarından itibaren Hitit tahtına çıkan Tuthalya III. (M.Ö.1400–1381), Şuppiluliuma I.(M.Ö.1380–1345) ve Murşili II. (1345–1315)¹⁴⁵ dönemlerinde Yukarı Memlekete komşu olan Hayaşa krallığıyla çoğunlukla savaş ortamına girilmek suretiyle ilişkiler meydana gelmiştir. Güçlü Hitit ordularına karşı bağımsızlıklarını koruma mücadelesi veren Hayaşa halkı ve ülkesi hakkında tespit edilenlerin tümü bu siyasi olaylar etrafında odaklaşmaktadır. Binaenaleyh, Boğazköy arşivindeki yazılı belgelerle, araştırma sahamızın da içerisinde bulunduğu Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin tarihi çağları başlamıştır. Murşili II. döneminde kaleme alınan veya kopyası çıkarılan çivi yazılı tabletlerden, Hayaşa halkı ve ülkesi hakkında, en önemli ve en eski malumatlara ulaşmaktayız.

3.1.2.1.Karanni döneminde Hayaşa Krallığı

Hititler ve onun kuzeydoğu komşuları arasında geçen olaylarda Hayaşa adına Tuthalya III. (M.Ö.1400–1381)'ün son zamanlarında rastlandığını görmekteyiz. Murşili II.' döneminde kaleme alınan veya kopyası çıkarılan tabletlerin birinde Hayaşa'ya karşı tertiplenen ilk seferden bahsetmektedir. Murşili II.'nin kendi ifadelerinin yer aldığı bu tabletin baş tarafı tahrife uğramıştır.

¹⁴⁴ Pehlivan 1991b, 41vd.

¹⁴⁵ Murşili II.'nin, Özel ve resmi yıllıklar olarak ifade edilen yıllıkları “Les Annales Completes (Tam Annaller) ve Les Annales Decanneles (On Yıllık Annaller)” 1933 yılında, Goetze tarafından neşredilmiştir. Goetze 1967.; Güterbock 1956, 41 vdd., 45 vdd.;Ünsal 2006,99

Bu belgelerden öğrendiğimize göre; M.Ö. 1400’lerde Hitit ülkesine hücum eden Hayaşalılar, Yukarı Memleketin güvenliğini tehlikeye sokmuşlardı. Büyük Hitit Kralı Tuthalya III. adına genç bir prens olan Şuppiluliuma I. (M.Ö. 1380–1345) Hayaşa üzerine yürümek amacıyla Şamuha’dan ayrılır¹⁴⁶. Fakat Hayaşalılar’dan önce Hitit Devleti için en az Hayaşa kadar tehlike arz eden Kaşka’lılarla karşılaşır. Bu kavim ile giriştiği mücadeleyi büyük bir başarı ile kazanan Şuppiluliuma I. ele geçirdiği Kaşkallı esirlerle Şamuha’ya geri döner. Hitit ordusunun bölgeden ayrılmasından istifade eden Kaşka ve Hayaşalılar, Yukarı Memlekete girerek yağma ve tahribat faaliyetlerine girerler. Şuppiluliuma I. bu kavimlerin tehlikeli boyutlara ulaşan saldırılarını önlemek için Şamuha’dan bir kez daha harekete geçer.

Bu seferin sonucunda, Yukarı Memleket ve Azzi toprakları arasında iskân olan Kuzeydoğu Kaşkalarına önemli bir darbe vurulmuştur. Kaşkalara vurulan bu darbeye bağlı olarak Tuthalya III.’ün ölümüne kadar Kuzeydoğu Kaşkalarının Hitit sınırlarına karşı tecavüz girişiminde bulunmadıkları görülmektedir¹⁴⁷. Tuthalya III., Aşağı Memleketteki Hulana nehri ve Kassiya’nın batı eyaletlerini taciz eden Masa ve Kammala’ya karşı oğlu Şuppiluliuma I. ile birlikte harekete geçtiğine¹⁴⁸ dair bilgilere Murşili II. zamanında yazılan ve “Şuppiluliuma’nın Annalleri”¹⁴⁹ olarak bilinen kayıtlardan ulaşmaktayız. Büyük Kralın uzakta bulunmasından istifade ederek Kuzeyden Kathariya ve Gazzapa Kaşkaları ve Kuzeydoğudan Karanni¹⁵⁰ adlı bir lider etrafında toplanmış olan Hayaşalılar Hitit

¹⁴⁶ Bahsi geçen olayların başlaması ve inkişafı hususunda kapsamlı bilgi için bk., Güterbock 1956, 62 vd.; von Schuler 1965_a, 35.

¹⁴⁷ Hayaşa ve Kaşka üzerine tertiplenen söz konusu bu seferler Şuppiluliuma I.’in kral olmadan önce gerçekleştirdiği ilk askeri seferler olarak kabul edilmektedir. Ayrıca ilk seferin Tuthalya III.’ün son zamanlarına denk düşmesine karşın, ordusunun başında sefere katılıp katılmadığı kesin olarak bilinmemektedir. Pehlivan 1984, 54.; Pehlivan 1991_b, 43.

¹⁴⁸ Şuppiluliuma, Tuhkanti/Veliaht olmamasına rağmen, Kaşka ve Hayaşa’ya karşı yapılan sefer kayıtlarında kral Tuthalya III. ile birlikte onunda ismi geçmektedir. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk., Cornelius 1973, 140.; Garstang-Gurney 1959, 35.; Garstang 1943, 48.; Güterbock 1967, 34 vdd.; von Schuler 1965_a, 36.

¹⁴⁹ Çoğunlukla Şuppiluliuma I.’in seferlerine değinen bu annallardan, Hayaşa Kralı Karanni ile ilgili olan tabletin zarar görmüş olmasından dolayı, vuku bulan olaylar hakkında fazla bir bilgi almamız mümkün olmamaktadır. Tamamlanmış formu için bk., Güterbock 1956, 65 vd.

¹⁵⁰ Hayaşa tarihinde bilinen ilk lider Karanni’dir. Yukarıda sözü edilen hadiseler hakkında bilgi veren tablette Kar (?) -an-ni-iş LUGAL KUR URU Ha-ia-şa (Hayaşa ülkesinin Kralı Karanış) olarak ifade edilir. Fakat ilk harflerdeki “Kar” şeklindeki okunuş Forrer’e aittir. Forrer 1931, 1.; Sözü edilen bu noksanlığı Güterbock La-a-an-ni-iş şeklinde tamamlamıştır. Güterbock 1956, 66-123.; Krannis, Grannis ve diğer okunuşlar için bk., Forrer 1931, 1.; Jahukyan 1961, 272 vd.

ülkesini işgal etmeye başlarlar¹⁵¹. Tuthalya III. meydana gelen bu vahim durum karşısında hemen Yukarı Memlekete doğru harekete geçer. İlk olarak Kaşkalar püskürtülür ve akabinde de, Hititlerin kült merkezlerinden birini “Şamuha”yı kuşatmakta olan Hayaşa üzerine hareket ederek, devamlı surette pasif durumda olan ve geri çekilen Karanni’yle, Kummuha yakınlarında savaş pozisyonu alır¹⁵². Hitit belgelerinde, daha önceki dönemlerden bahseden aydınlatıcı bilgiler bulunmadığı için, bu savaşı Hayaşalıların Hitit dünyasıyla ilk ciddi hesaplaşması olarak kabul edebiliriz. Ayrıca, büyük bir ihtimalle Hayaşa kralının ülkesinin sınırında zorunlu olarak bir savaşa girmesi Hayaş sınırlarının tespiti açısından da önemlidir¹⁵³.

Yukarıda bahsi geçen olaylarla ilgili gelişmeleri bildiren tabletin devamının kırık olması, Kummuha Savaşı’nın sonucu hakkında kesin bir hükme varmamızı engellemektedir. Fakat daha sonra Şuppiluliuma ile Hayaşalı Hukkana/ş arasında yapılan bir anlaşma bize kısmen de olsa tamamlayıcı bilgiler sunmaktadır. Bu metinden anlaşılacağı üzere Hititler Kummuha önlerinde kısmi bir başarı elde etmişler, fakat çekirdek Hayaşa ülkesini tamamen zaptedememişlerdir. Ayrıca, Hititler karşısında Karanni ve Hayaşa ordusunun başarısızlığa uğraması ve bir ihtimalde Karanni’nin bu çarpışmalar esnasında öldürülmesi neticesinde, Hayaşa’da bir lider ya da kral değişikliği meydana geldiğini görmekteyiz. Fakat “Hukkana/ş Anlaşması”nda¹⁵⁴ adı geçen Mariya’nın da kısa bir süre sonra Tuthalya III. tarafından öldürülerek tahttan indirildiğini görmekteyiz.

¹⁵¹ Adontz 1946,28;Pehlivan 1984,63; Gurney1973_b,682

¹⁵² Gurney 1973_b, 682.

¹⁵³ Pehlivan 1984, 63.; Pehlivan 1991_b, 45 vd.; Pehlivan 1994, 330.

¹⁵⁴ İlk kez Friedrich tarafından Hukkanaş Anlaşmasının transkripsiyon ve tercümesi gerçekleştirilmiştir. Friedrich 1930, 103-161.; Ayrıca anlaşmanın içeriği ve tercümesinin eleştirisi hakkında geniş bilgi için bk., Alp 1947, 474.; Bossert 1944, 133-134.; Contenau 1934, 173 vd.; Cavaignac 1930, 15 vd.; Dinçol 1982, 38.; Forrer 1931, 2 vd.; Güterbock 1967, 34 vd.; Goetze 1928, 26.; Goetze 1975_b, 119.; Kinal 1954, 78.; Kinal 1991, 106, 147, 154.; Memiş 1989, 52.; Monte-Tischler 1978, 60.; Otten 1969, 359.; Pehlivan 1984, 64.; Pehlivan 1994, 331.; von Schuler 1965_a, 6 vd.; von Schuler 1965_b, 446 vd.; Hukkanaş Anlaşmasının Türkçe metni için bk., Pehlivan 1991_b, 53 vdd.; Ceylan 1994, 78 vdd.; Anlaşma metnin, Friedrich’ten alınan bölümü ve Türkçe tercüme edilmiş hali için bk., Ceylan 1991, 61 vdd.

3.1.2.2.Mariya döneminde Hayaşa Krallığı

Mariya, Karanni'nin meşru bir varisi mi veya Mariya'nın Hayaşa halkı tarafından mı seçildiği yoksa Hititlere bağlı ilk Hayaşa kralı olarak mı kabul edilmesi hususunda kesin bir açıklama bulunmamaktadır. Hukkana Anlaşması'nda, iki Mariya'nın olduğuna dair işaretler bulunmaktadır. İlki yukarıda da bahsettiğimiz gibi Tuthalya III.'nin sarayında bulunup, hatalı davranışları sonucu öldürülmüş olanı, diğeri ise Şuppiluliuma I. (M.Ö. 1380–1345) tarafından emredici bir üslupla, Hukkana'nın kızından ayrılmaya zorlananıdır.

Friedrich tarafından yayınlanan Hukkana Anlaşma metninde, vuku bulan öldürülme olayı ve diğer Hayaşa Kralı Mariya'nın, Hukkana'nın kızından ayrılmaya zorlanması şu şekilde izah edilmektedir:

Kol. III. prg. 32.

Satır 53- *Mariya kimdir, niçin ölmüştür?*

54- Bir saray kadınına rastlamış mıdır? Ona bakmamış mıdır?

55- Fakat Efendimiz Güneşin Babası onu bir pencereden görür ve ona şöyle der:

56- “Bu kadına niçin baktın ?”

57- ve bu suçtan dolayı ölümü buldu.

58- Bir insanın ölümüne sebep olan böyle bir olaydan sakın¹⁵⁵.

Kol. IV. prg. 33

Satır 65- *“Bunları kendine eş olarak alma,Mariyaş'tan kendi kızını çek al.*

Hayaşa ahalisi gelecekte beni dostça himaye edip korursanız,

66- Ve onu kardeşe ver”¹⁵⁶

Kol. IV. prg. 42=KBoV₃ RsIV

Satır 41 (25)- *Siz, Hayaşa ahalisi gelecekte beni dostça himaye edip korursanız,*

42 (26)- Ben de sizi, Hayaşa ahalisini, Mariyaş'ı ve

43 (27)- Hayaşa'nın kız alıp vermiş akrabalarını korurum”¹⁵⁷

¹⁵⁵ Friedrich 1930, 129.; Mariya'nın isminin geçtiği diğer bir bilgi için bk., Contenau 1934, 173 vd.

¹⁵⁶ Friedrich 1930, 129.

Kol. IV. prg. 45.**Satır 50 (34)-** *Ve bakın ! Size yeminle söylediğim bu sözleri***51 (35)-** *Siz Hayaşa ahalisi ve Mariyaş, muhafaza etmezseniz***52 (36)-** *O zaman bu yemin sizi, karılarınızı***54 (38)-** *Mahvetsin.....***58 (42)-** *Hayaşa ahalisine, Mariyaş'a ve Hayaşa ülkesine hiçbir kötülük yapmayayım....*¹⁵⁸

Hititler döneminde, Anadolu'da Mariyaş/ma-ri-ia-aş/ma-ri-ia ismi pek nadir kullanılırdı. Fakat daha sonraki dönemlerde Kilikya, Likya ve Pisidya'da benzer şekillerde isimlerin kullanıldığı görülmektedir. Mitannilerde Marijana olarak tanımlanan, Marya, genç savaşçı anlamı taşımaktadır¹⁵⁹.

Friedrich, Mariya'nın Hayaşa ülkesinde etkili bir konuma sahip olduğunu belirtmesine rağmen, onu kral olarak kabul etmeyerek bey veya lider olarak tanımlar¹⁶⁰. Mariya'nın, Karanni'nin halefi olduğunu savunan Güterbock'a göre, Hitit kralı Tuthaliya III. Kummua savaşından sonra Hayaşa kralı olarak tahta Mariya'yı çıkartmıştır¹⁶¹. Forrer ve Adontz, Mariya'nın kimliği konusunda bazı çelişkilerin olduğu görüşüdedirler¹⁶². Cavaignac ise, bir hususun dışında Hukkana Antlaşması'nda geçen Mariya ile ilgili bilgilerin doğru olduğunu benimsemektedir¹⁶³.

Kummua savaşından sonra Hititlerin arzu ettiği ve itibarı olan Mariya adlı bir liderin Hayaşa tahtına çıktığını, anlaşma metninde yer alan bilgileri incelemeye tabi tutan bilim adamlarının görüşlerinden anlayabiliyoruz. Fakat yıllarca iyi gitmeyen Hayaşa-Hitit ilişkilerini düzeltmek için Hattuşas'ta bulunan Mariya, Hitit geleneklerini medeni ve ceza hukukunu bilmediğinden Hitit

¹⁵⁷ Friedrich 1930, 135.

¹⁵⁸ Friedrich 1930, 135 vd.

¹⁵⁹ Contenau 1934, 99; Pehlivan 1991_b, 49. Indo-Ari asıllı kavimlerin Önasya'ya göçleriyle kayıtlara giren Mariyannu/Mariyanni ya da benzeri kelimelerin Hurilerle ve bilhassa Doğu Anadolu'daki beylik krallıklarla hiçbir bağı bulunmadığı bilinmektedir. Mitannilerde, "kahraman", "genç savaşçı" ve "araba savaşçısı" anlamlarında kullanıldığı görülmektedir.

¹⁶⁰ Friedrich 1930, 104, 160 vd.

¹⁶¹ Güterbock 1967, 35.

¹⁶² Forrer 1931, 3.

¹⁶³ Cavaignac 1930, 16 vd.

yasalarına ters düşen bir hareket sergilemesi sonucu, Tuthaliya III. tarafından ölüm cezasına çarptırılmıştır¹⁶⁴.

3.1.2.3.Hukkanas döneminde Hayaşa Krallığı

Tuthaliya III.'ün ölümü üzerine, Hattuşaş'ta meydana gelen anlaşmazlıklar ve Şuppiluliuma I. (M.Ö. 1380–1345)'nın yasal olmayan yolla yeğeni olan Genç Tuthalya (1381–1380)'yı bertaraf ederek tahtı ele geçirmesi birkaç yıl sürmüştü. Bu süre içerisinde vuku bulan bu karışıklıklardan istifadeyle anlaşmalarla Hitit devletine bağlı bulunanlarda dâhil olmak üzere Anadolu'daki birçok krallık veya Prenslik/Beylik ayaklanarak her yönden Hitit topraklarına saldırılarda bulunmuşlardır. Hititlerin başkenti Hattuşaş'ta kralları Mariya'nın öldürülmesini unutmayan Hayaşalılar, bu karışık ortamdan istifade ederek intikamlarını almak amacıyla kısa süre içerisinde Yukarı Memleketi yağmalayarak Samuha önlerine kadar gelmişlerdir. Bu dönemde vuku bulan olaylar Hattuşili III.'ye ait bir metinde¹⁶⁵ şöyle anlatılmaktadır:

KBo VI 28

“6-Önceden Hatti memleketleri düşmanları tarafından işgal edilmişti.

7-Kaşkalı düşman gelmiş Hatti topraklarını işgal ederek Neneşsa'yı hudut yapmıştı.

8-Aşağı memleket'ten Arzavalı düşman gelmiş Hatti memleketlerini zapt etmiş ve

9-Tavanuva ve Uda şehirlerini hudut yapmıştı

10-Öte taraftan Araunnalı düşman gelmiş Gassiya memleketinin bütününe ele geçirmişti.

11-Beri taraftan Azzili (=Hayaşalı) düşman gelmiş Yukarı memleketi istila etmiş

12-Samuha şehrini hudut yapmıştı. İşuvalı düşman gelmiş, Tegarama şehrini ele geçirmişti”.

¹⁶⁴ Pehlivan 1984, 64.; Pehlivan 1991_b, 47 vd.; Pehlivan 1994, 330.

¹⁶⁵ Ünsal 2006,104.dpn.117;Metnin tercümesi ve transkripsiyonu için bk., Goetze 1940, 21 vd. Ayrıca metinde adı geçen şehirlerin Hitit ülkesine hücum ettiği hususunda bk., Cavaignac 1931, 10 vd.; Cavaignac 1930, 17.; Goetze 1928, 25 vd.; Goetze 1975_b, 117.; Metnin Türkçesi ve kapsamlı bilgi için bk., Pehlivan 1984, 65.; Pehlivan 1991_b, 51.

Bu dönemde Hitit ülkesinde tam bir kaos yaşanmış ve ülke yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştı. Şuppiluliuma I., tahta çıktığında Hititlerin işlenmemiş halk gücünden başka hiçbir dayanağı yoktu. Şuppiluliuma I. tüm bu olumsuz şartlara rağmen bu saldırıları önlemek ve Hitit Devletini eski gücüne kavuşturmak için yirmi yıl boyunca Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde düşmanlarına karşı mücadele etmek zorunda kalmıştır¹⁶⁶. Şuppiluliuma I. Mitanni ve Kizzuvatna krallıklarıyla ilgilendikten sonra kuzey Suriye'de de Hitit menfaatlerine uygun başarılar elde etmiştir. Akabinde Hayaşa üzerine sefere çıkmış ve büyük bir ihtimalle Hititler lehine hareket eden Hukkanas'ın yardımıyla bu sefer başarıyla sonuçlanmıştır¹⁶⁷.

Bu dönemde Hayaşa-Hitit mücadeleleri politik bir evlenme ve ona bağlı olarak yapılan dostluk anlaşması ile neticelenmiştir. Binaenaleyh, iki ülke arasında uzun süreli modus vivendi tesis edilmiştir¹⁶⁸.

Şuppiluliuma I. askeri faaliyetlerinin yanı sıra, politik başarılarıyla da Hitit devletinin eski gücüne ulaşmasını sağlamıştır. Önasya'da daha sonra da sık sık görülen bir uygulama ile Şuppiluliuma I., kız kardeşini, Hayaşa kralı Hukkana ve kızını da Mitannili Mattivaza'yla evlendirerek bu ülkelerden gelebilecek tehlikelere karşı, devletini güven altına almayı başarmıştı. Hitit prensleri ile evlenen bu şahıslar kendi ülkelerini bir bakıma Büyük Hitit Kralının düğün hediyesi veya tımarı olarak almış ve yönetimini üstlenmişlerdir.

Eskiçağ literatürüne "Hukkana Anlaşması"¹⁶⁹ olarak geçen karşılıklı güven ve saldırmazlık anlaşması, Hayaşa ile üst seviyede kurulan bu bağ sonucunda elde

¹⁶⁶ Hitit devletini yıkılmaktan kurtaran bu mücadeleler hakkında, kaynaklarda yeterince bilgi mevcut değildir. Bu hususta genel değerlendirme ve yorumlar için bk., Cornelius 1973, 149; Goetze 1928, 26.; Goetze 1975_b, 117.

¹⁶⁷ Garstang-Gurney 1959, 37.; Kinal 1954, 78; Pehlivan 1991_b, 52 vdd.

¹⁶⁸ Yukarıda bahsi geçen barış ortamı, Murşili II.'nin yedinci saltanat yılındaki, Hayaşa kralı Anniya'nın, Dankuva'ya saldırısına kadar sürmüştür. Vuku bulan bu olaylar hakkında bk., Goetze 1967, 95 vdd.

¹⁶⁹ Ünsal 2006, 105; Tercümesi hususunda geniş bilgi için bk., Friedrich 1930, 103-161.; Anlaşmanın içeriği hakkında kapsamlı bilgi için bk., Forrer 1931, 2 vd.; Contenau 1934, 173 vd.; Cavaignac 1930, 15 vd.; Güterbock 1967, 34 vd.; Goetze 1928, 26.; Goetze 1975_b, 119.; von Schuler 1965_a, 6 vd.; von Schuler 1965_b, 446 vd.; Bossert 1944, 133 vd.; Monte-Tischler 1978, 60.; Otten 1969, 359.; Alp 1947, 474.; Kinal 1954, 78.; Kinal 1991, 106, 147, 154.; Dinçol 1982, 38.; Memiş 1989, 52.; Pehlivan 1984, 64.; Pehlivan 1994, 331.; Anlaşmanın Türkçe metni için bk., Pehlivan 1991_b, 53 vdd.; Ceylan 1994, 78 vdd.; Metnin, Friedrich'ten alınan bölümü ve Türkçesi için bk., Ceylan 1991, 61 vdd.

edilmiştir. Anlaşma metni taşıdığı tarihi, hukuki, etnoğrafik ve folklorik değerler bakımından oldukça önemlidir.

Hititlerin tarihleri boyunca yaptıkları birçok devletlerarası anlaşmalarda¹⁷⁰, ifade tarzı ve içerik yönünden bir uyum görülürken, Hukkana Anlaşması'nda buna rastlamak mümkün değildir. Bu duruma örnek vermek gerekirse; bilhassa Hititlerin tarih yazıcılığı konusundaki başarılarını gösteren ve anlaşmaların giriş bölümünde yer alan iki ülke arasındaki ilişkilerin tarihçesine burada rastlanılmamasını gösterebiliriz. Bu durumun yanı sıra metnin içerisinde anlaşmanın yapılmasına neden olan gelişmeler de net bir biçimde izah edilmemiştir¹⁷¹. Hukkana'nın alt tabakadan gelen bir kişi olması ve Hayaşa'nın da barbar bir ülke olarak tanımlanması, anlaşma metninin bu şekilde dikte ettirilmesinin nedeni olarak gösterilebilir.

Anlaşmayı diğerlerinden ayıran bir başka özellik de, tanrılar listesinin alışıldığı üzere anlaşmanın sonunda değil, aksine oldukça başlangıç bölümünde, giriş paragrafının hemen arkasında yer alması ve Anlaşma şartlarına uymayanlar için söylenen lanet dualarının da metnin son kısmında bulunmasıdır¹⁷². Diğer anlaşmalardan ayrılan, onların tekdüzeliğinden kurtulmuş bulunan medeni hukuk ve halk bilimi araştırmacılarını da ilgilendiren iki önemli husus bu anlaşma içerisinde yer almaktadır. Bunlardan birincisi, kan bağı bulunanlar arasındaki evlilik ve yakın ilişkileri yasaklayan hükümler. İkincisi ise, saray kadınlarına bakmanın ölüm sebebi olduğunu hatırlatan anekdot ve ondan belli bir neticeye ulaşılması isteğidir¹⁷³.

İki kopyası bulunan Hukkana Anlaşmasını, dört temel unsura bağlı olarak incelemenin uygun olacağını düşünüyoruz. Bunlardan ilki, Metnin çeşitli yerlerinde de görüldüğü gibi anlaşmanın Şuppiluliuma I. tarafından dikte ettirilmesidir.

¹⁷⁰ Ceylan 1991.; Ceylan 1994.

¹⁷¹ Friedrich 1930, 103.; Forrer 1931, 2.

¹⁷² Pehlivan 1991_b, 58.

¹⁷³ Pehlivan 1991_b, 54.

Kol. IV. prg. I

Satır 1- *Hatti ülkesinin kralı,Şuppiluliuma (Güneş) şöyle der:*

2-“*Bak Hukkanaş, seni basit fakat gayretli bir adam olarak kabul ettim..*”¹⁷⁴

İkincisi, anlaşma da muhatap olarak bazen Hayaşa halkı, bazen de Hukkana gösterilmektedir. Metnin III. kolona kadar olan kısımda Hukkana’şa “sen”, kolon IV.’te ise Hayaşa halkıyla birlikte, “siz,siz” hitabı yer almaktadır¹⁷⁵.

Kol. II. prg.XIV.

Satır 29- “*veya sen bu isyanı desteklersen*

30- *veya sen onu duyarsan ve bu durumda bana haber vermezsen*

31- *O zaman bu yeminler seni mahvetmesin...*¹⁷⁶

Kol. IV. prg.40

Satır 29(13)- “*veya siz ey Hayaşa ahalisi Hattili*

30(14)- *bir adam sizi tercih ederse*

31(15)- *ve sizler de bu esnada benden ayrılırsanız..*¹⁷⁷

Üçüncü olarak, metnin yine bazı yerlerinde Şuppiluliuma I. bazen yol gösterici bir üslupta bazen de Hukkana’yı onere edecek bir şekilde hitap ettiği görülmektedir. Şuppiluliuma I.,Mariya’nın öldürülmesine sebep olan durumu Hukkana’ya hatırlatarak böyle bir durumdan sakınmasını öğütlemektedir¹⁷⁸.

Dördüncü ve son olarak ise, bu anlaşma ile her iki ülke, askeri ve kültürel konularda karşılıklı işbirliği hususunda taahhütlerde bulunmuşlardır.

¹⁷⁴ Friedrich 1930, 107.

¹⁷⁵ Friedrich 1930, 104.;Goetze 1928, 26.; von Schuler 1965b, 449 vd.

¹⁷⁶ Friedrich 1930, 117

¹⁷⁷ Friedrich 1930, 133

¹⁷⁸ Friedrich 1930, 129.

Böylece Hayaşa saldırılarından rahatsız olan Kraldan Bel-Madgaltı'lere kadar bütün Hititler artık kuzeydoğu komşularından emin olacaklar ve Büyük Hitit Kralı da buna karşılık, bütün iç ve dış tehlikelere karşı ordusunun desteğini vaat edecektir.

Kol. I. prg.4

Satır 22- *“Ve sen nasıl ki başını, şahsını ve kendini koruyorsan ve ellerini bunların etrafında tutuyorsan.*

23- Ve sen Güneşin başına karşı

24- Güneşin başına ve şahsına karşı aynı önemi göstermezsen...

27- Ve sen Güneşin hakkında birinin kötü şeyler söylediğini duyarsan

28- Bunları bana söylemezsen ve bunları benden gizlersen ve üstelik onu saklarsan... ”¹⁷⁹

Kol. IV. prg.5

Satır 31- *Sen Hukkanaş şimdi dostça Güneş'i koruyarak onun arkasında dur.*

33- Ve Güneş olan ben de seni dostça koruyacağım.Buna uygun olarak senin çocuklarını benim çocuğum koruyacak.

34- Ben de koruyacağım.. ”¹⁸⁰

Hukkana'yı, basit (=dam-pu-u-pi)¹⁸¹ ama gayretli bir insan olarak tanımlayan Şuppiluliuma I., Hayaşa halkını ise yaşam tarzlarından dolayı barbar

¹⁷⁹ Friedrich 1930, 111, 119.

¹⁸⁰ Friedrich 1930, 111

¹⁸¹ Dampupi, az değerli ve bayağı anlamlarına geldiği bilinmektedir. Şuppiluliuma I. ve Hitit halkının kendine hoş, uygun gelmeyen bir davranışı yapana böyle bir tanımlamayla yaklaşması kelimenin kullanım amacı tam bilinmediğinden yanıltıcı olabilir. Bu duruma bir benzerlik teşkil etmesi bakımından, Yunanlıların ırk birliğinin şuuruna varıp bir araya geldikleri dönemde, kendi

olarak nitelendirmektedir. Fakat bu ifadelerin dayandığı nedenler açıklanmadığı gibi evlilik geleneğindeki farklılıkların çok önemli olduğunu görmekteyiz. Şuppiluliuma I. Hayaşa'daki farklı yaşam tarzını bildiği halde kız kardeşini Hukkana'yla evlendirmesi ilgi çekici bir noktadır. Şöyle ki, Şuppiluliuma I.'in Anadolu'nun hiçbir kesiminde görülmeven ve Hititlerde de ölüm sebebi kabul edilen , “Kardeş evliliği”nin bu ülkede yaşandığını bildiği halde Hayaşa'nın merkezine sarayından, ailesinden bir ferdi ömür boyu kalmak üzere göndermesi, daha sonra da o ülkeyi ve liderini uygar olmamakla itham etmesi izah edilmesi güç bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu husus üzerinde kısmen duran Von Schuler'in belirttiği gibi bizce de Hitit kralının ifadelerinde ya da yazıcıların kayıtlarında hatalı ve eksik tanımlar kullanmış olmaları kuvvetle ihtimal dâhilindedir¹⁸².

Anlaşma özetle; Hayaşa ülkesi ve Hukkana'nın Hitit devletine sadık kalmayı, vergi vermeyi, gerektiğinde askeri yardımda bulunmayı taahhüt ettiğini ve buna karşılık olarak da Hitit kralının onları ve ailelerini dış düşmanlara karşı korumayı, egemenliklerini sürdürebilmesi için yardım sağlamayı kabul ettiğini söyleyebiliriz¹⁸³.

Bu anlaşmadan sonra Hayaşa-Hitit ilişkilerinde elli yılı aşkın bir süre dostluk döneminin yaşandığı görülmektedir. Fakat Hukkana'nın, Hitit prensesi ile evlenip tahta çıktıktan sonra kaç yıl hüküm sürdüğü, kendisinden sonra çocuğunun yönetimi ele alıp almadığı hususunda kesin bir bilgiye sahip değiliz¹⁸⁴. Şuppiluliuma I.'nin son günlerinde, Hayaşa'nın Doğu Karadeniz'e yakın kesiminde ayaklanmaların başladığını ve Murşili II. (1345–1315)'nin saltanatın ilk yıllarında da bu barış döneminin tekrar bozulduğunu ve eski halini aldığını görmekteyiz¹⁸⁵.

3.1.2.4. Anniya döneminde Hayaşa Krallığı

dillerini konuşmayanları “barbar” olarak tanımlamalarını gösterebiliriz. Bu konuda bk. Mansel 1988,97; Bu kavramın Hitit kayıtlarında geçmesi hususunda bk., Friedrich 1930, 103.; Forrer 1931, 2.; von Schuler 1965_a, 7.;Bu hususta farklı çalışmalar için bk., Ceylan 1994, 85; Güneri 2002, 3.; Koşay 1964, 93.; Koşay-Vary 1964, 9.;Pehlivan 1991_b, 57.

¹⁸² Von Schuler 1965_a, 6.

¹⁸³ Pehlivan 1991_b, 58.

¹⁸⁴ Pehlivan 1984, 67.

¹⁸⁵ Pehlivan 1994, 331.

Hukkana'nın soyundan gelmediği anlaşılan Anniya/ş'nın, Murşili II. (M.Ö.1345–1315)'nin saltanatının ilk yıllarında Hayaşa tahtını ele geçirdiği görülmektedir¹⁸⁶.

Murşili II.'nin Kuzey Suriye'deki Hitit menfaatlerini muhafaza etmek ve Mitanni'yi düzene koymak için bölgede bulunduğu sırada, yeni Hayaşa kralı Anniya Hitit kralının kendisine müdahale tehlikesi bulunmadığından emin olarak İstitina, Kannuva şehirlerine ve Dankuva topraklarına saldırılar tertip etti. Ele geçirdiği esir ve ganimetlerle Hayaşa'ya geri çekildi. Yine bu tarihlerde, Doğu Kaşka boylarını organize ederek küçük bir devlet kuran Pihhuniya/ş¹⁸⁷ ile anlaşma yaparak bu bölgede Hititlere karşı da bir güvenlik hattı oluşturmayı başardı¹⁸⁸. Murşili II. kuzey Suriye'deki problemleri çözdükten sonra Kargamış üzerinden Yukarı Memleket'e hareket etti. İlk olarak Hayaşa-Kaşka sınırında yer alan Tibya (Ordu) bölgesinde küçük bir devlet kuran Pihhuniya'yı cezalandırdı¹⁸⁹. Akabinde saltanatının 7. yılında (olasılıkla, M.Ö. 1338) bu başarısını pekiştirmek için Hayaşa üzerine hareket etti.

Murşili II.'nin, krallık döneminde yaptığı ilk Hayaşa seferi, 7.yıl kayıtlarında şu şekilde anlatılmaktadır:

KUB XIV 17=2BotU₅₆

RS III.

“1-(.....)

2-(.....) ve geldi ve yürüdü.

3- Dankuva ülkesine ve oraya saldırdı ve köylülerle birlikte

4- Sığırlar ve koyunlarla birlikte bunları aldı ve aşağıya Hayaşaya getirdi.

5- Güneş olan ben, bunu duyduğumda o zaman şöyle yazdım (.....)

6- (.....) orada sana hiçbir şey (.....) tılar. İstitina ahalisinden de hiçbir

7- Sana fenalık yapmadı. Fakat sen geldin ve Dankuva ülkesine yürüdü.

¹⁸⁶ Şuppiluliuma I.'in son dönemlerinde ortaya çıkan Anniya'nın selefi Hayaşa kralı Hukkana ile bir kan bağı yoktur. Binaenaleyh, Hayaşa halkı kendisine yeni bir lider ya da kral seçmiş olmalıdır. Cornelius 1973, 168.; Garstang-Gurney 1959, 36 vd.; von Schuler 1965_a, 44 vdd.

¹⁸⁷ Kaşkalar da Hayaşalılar gibi dağınık gruplar halinde, yaşlılar heyeti veya bir takım beyler idaresinde hayatlarını sürdürmekte idiler. Karanni Hayaşa'da ilk bilinen kral ve Pihhuniya, Kaşka tarihindeki ilk birleştirici lider veya kral olarak kabul edilmektedir. Von Schuler 1965_a, 44 vd.

¹⁸⁸ Pehlivan 1984, 67.; Pehlivan 1991_b, 59 vd.; Pehlivan 1994, 331.

¹⁸⁹ Goetze 1967, 89 vd.

8- ve oraya saldırdın ve tutsaklarla

9- ve koyunlarla ve sığırlarla burayı aldın ve aşağıya Hayaşa ülkesine gönderdin”¹⁹⁰

Murşili II., 7. yıl kayıtlarının devamında, Anniya’ya gönderdiği bir mektupla, Hayaşa kralından ülkesine götürdüğü Hitit esirlerini ve bölgede ele geçirdiği ganimetleri geriye vermesini ister¹⁹¹. Bu mektubuna olumlu cevap alamayan Murşili II., Anniya’ya bir mektup daha gönderir. Murşili II.’nin bu mektubunda:

KUB XIV 17=2 BoTU₅₆

RS III

15-“Senin ülkenin sınırları önünde kamp kurdum ve senin ülkeneye saldırmadım.

16- Ve ülkeni köylüsüyle, çiftçisiyle, koyunuyla, sığırlıyla almadım.

17- Ve sen Güneş’le kavgaya başladın ve geldin Dankuva ülkesine

18- Saldırdın ve orayı ahalisiz bıraktın ve tanrılar benim tarafımda oldular.

19- Fakat o bana kötü sözler söylemeye başlayınca

20- Ona karşı düşmanlık ilan ettim ve ona karşı sefere çıktım ve...”

sözleri ile vuku bulan olayın nedenini kısaca izah etmektedir.

İki kral arasındaki yazışmaların uzaması, zaman almış ve 7. yıl sefer mevsiminin sonlarına yaklaşmıştır. Buna rağmen Murşili II., Hayaşa üzerine hareket ederek sınırda, sarp bir mevkiye yer alan Ura kentini kuşatmış ve muhtemelen de Ura ve çevresinin kontrolünü ele geçirdikten sonra o yılki askeri faaliyetlerini tamamlayarak geriye dönmüştür¹⁹².

Murşili II., takip eden dört yıl boyunca yaptığı gibi saltanatının 8. yılında da Anniya’yı yakalamak için Yukarı Memleket’e, Hitit-Hayaşa sınır bölgesine doğru harekete geçti. Murşili II.’nin Hayaşa bölgesine yapmış olduğu bu

¹⁹⁰ Goetze 1967, 95 vd.; Söz konusu ifadelerin Türkçe açıklaması için bk., Pehlivan 1984, 68.; Pehlivan 1991_b, 60 vd.

¹⁹¹ Hitit Kralı Murşili II.’nin, ifadelerinden mektup teati edildiğini ve dolayısı ile bu dönemde Hayaşa’da yazının kullanıldığı sonucuna ulaşmaktayız. Goetze 1967, 99.; Mektubun Türkçe tercümesi için bk., Pehlivan 1991_b, 61.

¹⁹² Goetze 1967, 99., Hitit-Hayaşa sınırında bulunan Ura, Erbaa/Horoztepe ya da Amasya’ya yerleştirilir. Cornelius 1964, 13.; Garstang-Gurney 1959, 37 vdd.; Hitit kayıtlarında iki Ura şehrinden söz edilmektedir. Söz konusu şehrin ikincisi için bk., Ünal 2003_b, 13-40.

seferlerin asıl gayesi Hayaşa ve Kaşka saldırılarının bir an önce engellenmesi, bölgenin güvenliğinin kesin olarak sağlanması ve sahip olunan bütün askeri gücün güney ve güneydoğuya kaydırılmasıdır. Çünkü, Mısır'ın Akdeniz ile Basra körfezi arasındaki ticari yolları içerisinde bulunduran, stratejik bir konuma sahip olan Suriye'deki Hitit çıkarlarına zarar verecek faaliyetlere girişmesi ve Mezopotamya ile Anadolu arasında tampon bölge oluşturan Hurri-Mitanni Krallığında, yeniden ve güçlü bir şekilde tarih sahnesine çıkan Asur'un tehdidine maruz kalması Hititleri güney ve güneydoğuda zor durumda bırakmaktaydı. Bu sebeplerden dolayı, Murşili II. Hayaşalılar, üzerine kararlı bir şekilde harekete geçti. Bu durumu haber alan Hayaşalılar, gönderdikleri bir elçi ile ellerindeki Hatti köylülerini ve onlara ait malları da iade edeceklerini bildirmelerine rağmen, Murşili II., seferini tamamlamaktan vazgeçerek Tanrıça Hepit (Hepat)'e törenlerine katılmak üzere Kummani şehrine gitmesini fırsat bilerek taahhütlerini yerine getirmemişlerdir. Hayaşalıların esasen böyle davranmasının asıl sebebi, Hitit krallarının hazırlıklarını tamamlayıp kendilerine doğru ilerlediğini öğrendiklerinde Hayaşa yöneticilerinin, çekirdek ülkelerini uzun süre kuşatmaya maruz kalmasını önlemek ve Hitit ordusunun zamanını, sefer yapma sürelerini azaltmak için mektuplaşma ya da elçi göndererek Hitit ordusunu oyalama taktiğidir¹⁹³.

Nitekim, yukarıda da bahsi geçen olayı Murşili II., kayıtlarında şu şekilde anlatmaktadır:

KUB XIV 29+KUB XIX 3=2BoTU58

V_s I

“4- Lakin Hayaşa ahalisi sözlerini tutmadı ve Hatti köy-

5- lüsünü çiftçisini teslim etmedi. Bende Anniyaş'a yazdım ki:

6- Hiçbir şeyi bana vermeye

7- niyetin yok; bir bölümünü Hayaşa'da tutuyorsun

8- Ve Hayaşa ülkesi de onları tutuyor, fakat diğerlerini de aldın.....¹⁹⁴

M.Ö. 1336 da kuzey Suriye'deki karışıklıklar tehlikeli boyutlara ulaştığı için kralın kendisi güneye hareket ederken Hayaşa ve Yukarı Memleket üzerine

¹⁹³ Pehlivan 1984, 69.; Pehlivan 1991_b, 62 vd.; Pehlivan 1994, 331.

¹⁹⁴ Ünsal 2006, 110; Kayıtların Türkçe çevirisi için bk., Pehlivan 1984, 69.; Pehlivan 1991_b, 63. Murşili II.'nin 9. yıl kayıtlarının başlangıcındaki sözü edilen bölüm için bk., Goetze 1967, 105.

generallerinden Şarap Ulu (şaraptarbaşı) Nuvanza/ş'ı gönderdi¹⁹⁵. Murşili II.'nin generali Nuvanza/ş'ı güçlü Hayaşa ordusunu yenmesine rağmen, Hititleri sürekli uğraştıran bu güçlere son darbeyi vuramadı. Murşili II., zafer haberini alır almaz seferi tamamlamak için, Kizzuvatna'dan Kargamış yoluyla Tegarama/Gürün'e¹⁹⁶ gelerek başlarında Nuvanzaş ve diğer komutanların bulunduğu ordusu ile birleşti¹⁹⁷. Fakat, kış mevsiminin yaklaşması ve komutanlarının da tavsiyesi üzerine Hayaşa seferini ertelemek zorunda kaldı.

Kış mevsimi yaklaştığı için o yıl seferini tamamlayamayan Murşili II. ertesi yıl yani saltanatının 10.yılında (M.Ö.1335 civarı) baharla birlikte Ankuwa'dan hareket etti. Muhtemelen sınır bölgesinde yeni kurulan ve adı ilk kez kayıtlarda geçen Ingalava şehrinde ordusuyla birleşerek araba savaşçıları ve piyadelerden oluşan bu büyük gücü Hayaşa üzerine yönlendirdi. Hayaşa üzerine gerçekleştirilen bu kapsamlı operasyon sırasında, Erzurum ve çevresine gelinmesi bile Doğu Karadeniz Bölgesinde yer alan ve Hayaşa'nın bir kesimini oluşturan Aripşa (Giresun), Dukkamma (Şebinkarahisar) gibi şehirler ilk kez Hititler tarafından işgal ediliyordu. Aripşa şehri, Hitit orduları tarafından çok ağır bir şekilde yağmalandı. Bu duruma şahit olan Dukkammalılar yağmalanmaktan kurtulmak için teslim oldular¹⁹⁸. Hitit Kralı Murşili II. şehrin tahrip edilmesini engelleyerek, içlerinden 3000 kişiyi Hattuşaş'a götürmek için ayırmıştır¹⁹⁹.

Hitit kralı bu başarılı seferlerine rağmen Hayaşalıları sorun olmaktan katı bir surette çıkarmayı arzu ettiğinden saltanatının 11. yılında (M.Ö. 1334) Hayaşa üzerine son bir harekât tertip eder. Murşili II. nin bu sefer sonucunda arzu ettiği neticeye ulaştığını bahsi geçen kralın bırakmış olduğu dönemine ait analların yardımıyla öğrenebilmekteyiz²⁰⁰.

¹⁹⁵ Şarabın Ulu/Efendisi" terimi, kelime anlamının dışında, yüksek askeri bir rütbe karşılığı olarak kullanılmıştır. Pehlivan 1984, 69; Pehlivan 1991 b, 63 .dnp., 55.

¹⁹⁶ Tegarama, Sivas'ın Gürün İlçesi'ne yerleştirildiği gibi, aynı zamanda bölge adı olarak da (Malatya Ovası-Tohmasu çevresi) kullanılmıştır. Bk., Cornelius 1967, 74.; Garstang-Gurney 1959, 41 vd.; von Schuler 1965, 23, 68.

¹⁹⁷ Goetze 1967, 125.

¹⁹⁸ Murşili II. gerçekleştirdiği bu sefer ile Hayaşa'ya son vermek niyetinde olduğunu görmekteyiz. Cornelius 1973, 193.; Forrer 1931, 13 vdd.; Garstang-Gurney 1959, 37 vd.

¹⁹⁹ Sözü edilen olayların gelişimi Murşili II.'nin anallarında izah edilmektedir. Bk., Forrer 1931, 15 vd.; Goetze 1967, 133 vdd.

²⁰⁰ Hitit tarihi için önemli bir yer işgal eden bu dönemdeki olaylar, kral Murşili II.'ye ait bir metinde şöyle anlatılmaktadır:

Hititlerin daimi ve planlı bir şekilde düzenlediği bu seferlerden sonra Hayaşa ülkesi artık problem olmaktan çıkmıştır. Muhtemelen Erzurum'un kuzeyi ile Doğu Karadeniz arasında kalan "Çekirdek Hayaşa Toprakları"nda varlığını devam ettirmişlerdir²⁰¹. Hitit kralı Tuthaliya IV. (M.Ö. 1250–1220) zamanında bir kez daha Hitit kayıtlarında Hayaşa adına rastlamaktayız. Bu kayıтта, kral sınır komutanlarına; "*Azzi (=Hayaşa), Kaşka ve Lukka ülkelerinden hiç kimsenin giriş-çıkış yapmaması*" hususunda kesin emir verdiğini görmekteyiz²⁰². Azzi-Hayaşa adı, sonraki dönemlerde Hitit veya çağdaş diğer Önasya bölgelerinde rastlanılmamaktadır²⁰³. Fakat onların bir bölümünün Erzurum'un kuzeyi ile Doğu Karadeniz arasında, Çoruh-Kelkit vadisinde kalan çekirdek Hayaşa topraklarında

K B₀ IV₄ = 2 B₀ TU₅₈

Rs_{IV}

- 42- "*Fakat ilkbahar olduğunda Azzi (=Hayaşa) ülkesini düzene koymaya gidecektim.*
 43- *Ancak, Güneş geliyor diye duyduklarından*
 44- *Azzi (=Hayaşa) ahalisi bana Halimana'lı Muttiş'i gönderdiler.*
 45- *Efendimiz sen bizi daha önce de*
 46- *mahvettiğin için, Efendimiz şimdi üzerimize gelme, Efendimiz*
 47- *Bizi tebalığa kabul et ve biz şu andan itibaren birlikler ve savaş arabaları vereceğiz*
 48- *ve bizdeki Hatti köylülerini de teslim edeceğiz.*
 49- *O zaman bana 1000 Hatti köylüsünü iade ettiler.*
 50- *Ve Halimanalı'yı Muttiş'i böyle bir durumda*
 51- *Bana gönderdikleri için bana Hatti köylülerini de geri verdikleri için*
 52- *bunun üzerine ben Güneş, Azzi (=Hayaşa) ülkesine sefer yapmadım ve onları*
 53- *Tebalığa kabul ettim ve onları tebam yaptım. Bunun üzerine ben güneş bu yıl*
 54- *başka hiçbir yere sefer yapmadan Ankuva'ya gittim*
 55- *ve kişi Ankuva'da geçirdim.*"

Anallar için bk., Goetze 1967, 139 vd.; Murşili II.'nin bu seferi hakkında bk., Forrer 1930, 21 vd.; Kayıtların Türkçe tercümesi için bk., Pehlivan 1984, 71 vd.; Pehlivan 1991b, 66 vd.; Murşili II.'nin Hayaşa'yı kesin olarak Hititlere bağımlı hale getirdiği ve Hayaşa tehlikesine nihai verdiği bu son sefer hususundada bk., Goetze 1928, 34.; Goetze 1975b, 124.; Ünsal 2006, 111

²⁰¹ Pehlivan 1984, 72.; Pehlivan 1991b, 67.

²⁰² Tuthaliya IV., kayıtlarında Hayaşa, Kaşka ve Lukka ülkeleriyle olan karşılıklı geçişleri kapattığını ifade eder. İlgili metinlerin transkripsiyon ve çevirisi Forrer tarafından yapılmıştır. Bk., Forrer 1931, 22.; Ayrıca bk., Garstang-Gurney 1959, 37.

²⁰³ Cornelius 1973, 193.; Goetze 1928, 34.

aranması gerektiğine ve tarihi materyallerin de bu sahada tespit edilebileceğine inanmaktayız²⁰⁴.

Sonuç itibarıyla, M.Ö. III. binde doğu ve kuzeydoğu Anadolu’da hâkim unsur olan Hurrilerin toplum yapısı ve yaşam tarzının Hayaşa’da da sürdüğünü söylememiz yanlış olmayacaktır. Hayaşalılar yüzyıllar boyu bu topraklarda varlığını devam ettiren ve her türlü kültürel mirası kendilerinden sonrakilere aktarmayı başaran bir topluluk olmuşlardır. Filhakika M.Ö. XIII. yüzyılın başları ile M.Ö. IX. yüzyılın ilk yarısı arasında Doğu Anadolu’da yer alan “Feodal Beylikler”, “Uruatri-Nairi Konfederasyonları”, Asur tehlikesi karşısında bu miras ve gelenekten esinlenerek merkezi bir birlik oluşturmuşlar ve varlıklarını sürdürmüşlerdir²⁰⁵.

3.2.Daya (e) ni / Diau (e) hi Krallığı Devri

3.2.1.M.Ö. XIII-IX. yüzyıllarda Daya(e)ni /Diau (e) hi

Hitit kaynaklarında, Mursili II. (M.Ö. 1345–1315)’nin on birinci saltanat yılında (M.Ö.1333/1334) Hayaşa üzerine yaptığı son seferinden sonra bu ülke ve halkıyla ilgili pek az bilgi bulunmaktadır²⁰⁶. Fakat Hitit Devleti’nin Murşili II. döneminde gücünün ve sınırlarının en üst seviyeye ulaştığını ve Kuzey Suriye topraklarıyla ilgili olarak Mısır’la aralarındaki çatışma ortamının Hattuşili III. (M.Ö.1275–1250) zamanında imzalanan Kadeş Anlaşmasıyla noktalandığı bilinmektedir. Önasya’nın iki önemli güç dengesinin barış ortamını tercih etmeleri, yeni bir takım gelişmelere neden oldu. Filhakika, Anadolu-Mezopotamya-Mısır arasında tampon bölge meydana getiren Hurri-Mitanni Krallığı²⁰⁷ (Hitit ve Mısır arasında) eski stratejik önemini yitirmiştir. Fakat

²⁰⁴ Ünsal’ın doktora çalışması esnasında Çoruh vadisi boyunca gerçekleştirdiği alan çalışmalarında Karaz Kültürü ve Urartu çağı arasındaki döneme tarihlendirilebilecek gerek mimari ve keramik gerekse yazılı belgelere rastlanılmamıştır. Ünsal 2006,112.dpn.153

Bizim de Okçular/Berta Havzası ve çevresinde gerçekleştirdiğimiz alan çalışmalarında Karaz Kültürü ve Urartu Çağı arasındaki döneme tarihlendirilebilecek gerek mimari ve keramik gerekse yazılı belgeler tespit edemedik. Takip eden yıllarda birkaç merkezde yapılacak arkeolojik kazılarla, bu çağ hakkında daha çok bulguların elde edilebileceğine inanmaktayız.

²⁰⁵ Pehlivan 1984,74

²⁰⁶ Adontz 1946,39 vd.;Forrer 1931,22 vd.; Koşay1972_a,464

²⁰⁷ Yukarıda da belirttiğimiz üzere Hurri-Mitanni krallığı, Mısır belgelerinde Naharina/Naharaim olarak tanımlanan Hanigalbat toprakları üzerinde bulunmaktadır. Başkentleri bugünkü Resulayn kasabasına lokalize edilen Waşşukanni’dir. Asyanik ve İndo Ari topluluklarının meydana getirdiği bu krallık, M.Ö. XV. yüzyıldan itibaren bulunduğu mevkiden dolayı, Anadolu, Mısır ve Mezopotamya arasında önemli bir etkiye sahip olmuştur. Contenau 1934, 27 vdd.; Erzen 1992,

tarihinde ikinci defa ve etkin bir şekilde ortaya çıkan Asur kralları bir yandan Doğu Anadolu'nun doğal kaynaklarını elde etmeyi amaçlarken diğer yandan ayaklanmalar ve dış müdahalelerle eski gücünden çok şey yitirmiş bulunan Hurri-Mitanni'nin bağımsızlığına son vermeyi hedeflemektedir. Binaenaleyh, Mısır belgelerinde Naharina/Naharaim/Aram Naharaim olarak isimlendirilen Fırat'ın kavis yaptığı kesim ile Dicle arasındaki topraklara ve kuzeyine, Asur-Ubalit I (1365–1330) döneminden itibaren sistemli seferlerin tertiplenmeye başlandığı görülmektedir. Fakat, bölgedeki Hurri-Mitanni Devleti üzerine yönetilen bu seferler, Hititler'in sağlam (demir) silahlara sahip olmalarına bağlı olarak, başlangıçta ve kendiliğinden sona ermişti. Fakat, Hititler'in Hattuşili III.'den sonra her alanda gerilemesiyle, Ön Asya'daki eski otoritelerinin zayıflamaya başladığını ve bu durumu fırsat bilen Asurlularında Ön Asya üzerine daha da şiddetli bir şekilde saldırılarda bulunduğunu görmekteyiz. Bu saldırılar sonucunda Salmanassar I. (M.Ö.1274–1245) Hurri-Mitanni ülkesini kendine bağlamayı başarmıştır²⁰⁸.

Salmanassar I.'in saltanatının ilk yılında Asur'a karşı isyankâr tavır sergileyen Uruatri²⁰⁹ ülkesine sefer tertiplemediğinden söz eder. Kayıtlarda ilk defa adı geçen Uruatri ülkesi ve gelişen olaylarla ilgili olarak, Salmanassar I.'in kayıtlarında şu bilgiler yer almaktadır:

22.; Goetze 1946, 5.; Pehlivan 1984, 75 vdd.; Pehlivan 1991, 22 vdd.; Akurgal 1995, 86 vdd.; Ünsal 2006, 113, dpn.154.

²⁰⁸ Doğu Anadolu bölgesinin yeraltı zenginlikleri arasında bakır, demir ve kurşun gibi madenlerin yanı sıra altın ve gümüşte yer almaktadır. Asur krallarının bu bölgeden ilk etapda elde etmek istedikleri maden demir olmuştur. Çünkü güçlü bir devlet olabilmek ve bu bölgeleri kontrol altında tutabilmek için demirden üretilen silahlara ihtiyaç vardı. Filhakika yukarıda da bahsettiğimiz üzere Anadolu-Mezopotamya-Mısır arasında tampon bölge oluşturan Hurri-Mitanni krallığına karşı mücadelelerinin başında Asur'un başarısız olduğu görülmektedir. Von Schuler, Asur krallarından Asur Ubalit I.'in Mitanni ülkesini işgal etmek istemesinin bu ülkede kısa süreli de olsa bir gerginliğe neden olduğu, fakat Asur kralının, Hurri-Mitanni krallığının Hititlerin himayesi altında ve güçlü silahlara sahip olmasını göz önünde bulundurarak bir saldırıdan vazgeçtiği bilinmektedir. Von Schuler 1965^a, 52.; Maxwell-Hyslop, Salmanassar I.'den itibaren, Hurri kökenli Uruatri-Nairi halkının ikâmet ettiği bölgeye Asur saldırılarının tertiplenmesinin nedenini bölgedeki zengin demir yatakları olduğunu ifade eder. Maxwell-Hyslop 1974, 140 vd.; Madencilik sanatı Anadolu ve Kafkaslarda köklü bir geçmişe sahip olduğu herkesçe malumdur. Ünsal 2006, 113 vdd.dpn.155; Eski Tunç çağı ve sonrasında bu alandaki gelişme ve ilişkiler için bk., Childe 1936, 113.

²⁰⁹ Uruatri teriminin kayıtlarda ilk kez yer alması hakkında geniş bilgi için bk., Munn-Rankin 1973, 279.; Piotrovskii, bu terimi dağlık bölge anlamında ifade etmiştir. Piotrovskii 1969, 43.; Belli ise, Asurca bir kelime olan bu sözcüğün etnik anlamda değil coğrafi bir terim olarak kullanıldığını kabul etmektedir. Belli 1982^a, 149.; Ayrıca söz konusu mevzu hakkında geniş bilgi için bk., Çilingiroğlu 1984, 39.; Çilingiroğlu 1994, 9 vdd.; Salvini 1967, 11.; Tarhan 1978.; Tarhan 1982, 70 vd.; Tarhan 1983, 295.; Tarhan 1986, 285.

“...Rahipliğimin başlangıcında Uruatri ülkesi ayaklandı. Ordumu harekete geçirdim. Müstahkem dağ kalelerinin üzerinden yürüdüm. Himme, Utkun, Bargun, Salva, Halila, Lula, Nilipahri ve Zingun’u zapt ettim. (Sekiz) Ülke ve 51 şehri zapt ettim, yaktım-yıktım. Ganimet olarak mallarına el koydum. Bütün Uruatri ülkesini üç günde itaat altına aldım...”²¹⁰.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Salmanassar I.’in ilk seferi sırasında zikrettiği Uruatri Ülkesini “Üç gün” gibi kısa bir sürede kontrol altına aldığı ve akabinde de takip eden yüzyıl boyunca, Doğu Anadolu’nun büyük bölümünü çevreleyen ve işgalcilere karşı direnen “Uruatri” , “Nairi” ülkeleri tanımlamalarıyla karşılan bu döneme *Feodal Beylikler Dönemi*, *Uruatri-Nairi Konfederasyonları Dönemi* veya *Urartu’nun Proto Tarihi*²¹¹ gibi isimlerinde verildiği görülmektedir. Sözü edilen bu dönem de, Doğu Anadolu’daki krallıkların etnik kökeni daha öncede değindiğimiz gibi Karaz kültürünün sahipleri olarak bilinen Hurilerle ilgili olduğu aşîkârdır.

Uruatri-Nairi Konfederasyonlarını meydana getiren beylikler arasında Hayaşa halkının önemli bir bölümünün de yer aldığını söyleyebiliriz. M.Ö.13.yüzyıldan M.Ö.9.yüzyıla kadar devam eden süreçte Zap suyundan Karadeniz’e kadar devam eden bir alanda feodal beyliklerin yer aldığı görülmektedir.

Salmanassar I.’den sonra otuz yıl süresince Uruatri ülkesi hakkında hiçbir bilgiye rastlanılmamaktadır. Hayaşa krallığı dışında Doğu Anadolu’daki bu siyasi örgütlenme Asur kayıtlarında “Uruatri” olarak tanımlanmakta ve Tukulti Ninurta I. (M.Ö. 1244–1208)²¹² döneminde de “Nairi ülkeleri”²¹³ olarak

²¹⁰ Grayson 1972, 81 vd.; LAR I, 144.; Sekiz ülkenin lokalizasyonu hususunda ve yazıtın Türkçe çevirisi için bk., Ceylan 1994, 176.; Çilingiroğlu 1994, 5.; Pehlivan 1984, 77.; Pehlivan 1991, 23 vd.; Tarhan 1978, 91 vdd.; Ünsal 2006, 114.

²¹¹ Bu dönem hakkında “Urartu’nun Arkaik Çağı” gibi terimlerinde kullanıldığı bilinmektedir. Bu dönem hakkında ayrıntılı bilgi için bk., Erzen 1992, 24 vd.; Salvini 1967, 32.; Tarhan 1978.; Tarhan 1982, 70 vd.; Tarhan 1983, 295.; Tarhan 1986, 285 vd.; van Loon 1966, 6.; Ünsal 2006, 113.

²¹² Tukulti Ninurta I. dönemi vuku bulan olaylar hakkında geniş bilgi için bk., Saggs 1984, 51 vdd.; Tukulti Ninurta I.’in kronolojik olarak Salmanassar I.’den sonra geldiğini muhtemelen onun oğlu olduğu ifade edilmektedir. Belli 1982, 149.; Erzen 1992, 24.; Grayson 1972, 693.; Saggs 1984, 51 vd.; Ünsal 2006, 114.

²¹³ Nairi Ülkeleri hakkında geniş bilgi için bk., Belli 1982, 150.; Çilingiroğlu 1984, 39 vd.; Çilingiroğlu 1994, 6 vdd.; Munn-Rankin 1973, 279.; Piotrovskii 1966, 58 vdd.; Piotrovskii 1969, 43 vdd.; Salvini 1967, 14 vdd.; Muhtelif kaynaklarda Nairi ülkesinin sınırları tespit edilirken Dicle ırmağının kaynaklarından Çoruh Havzasına kadar olan coğrafi bölge gösterilmektedir. Belli 1982,

isimlendirilmektedir. Asur şehrinde bulunan bir sarayın yeniden inşasıyla alakalı bir yazıtta:

*“...Nairi Ülkelerinin 43 kralı -savaşmak için- yerlerini aldılar. Onlarla savaştım ve mağlup ettim. Onların kanları ile dağların çaylarını ve derelerini sel haline getirdim....”*²¹⁴. şeklindeki ifadesiyle, “Nairi Ülkeleri” tanımını kullandığını görmekteyiz. Ayrıca dikkat çekici bir diğer hususta, Asur’un saldırıları karşısında Nairi ülkesindeki çok sayıdaki beyliğin geniş bir alanda merkezi bir birlik etrafında birleştiği veya dayanışma içerisine girdiğinden bahsedilmesidir.

Asur’un, Tukulti Ninurta I.’dan sonra önemli sıkıntılara duçar düştüğü ve hissedilir bir duraklama dönemine girdiği görülmektedir. Bu duraklama Tukulti Ninurta I.’den yüzyıl kadar sonra Asur tahtına çıkan Tiglat-Pileser I. (M.Ö. 1115–1077)’in tahta çıktığı yıllara kadar devam etmiştir. Bu kral döneminde Asur’daki Anu-Adad tapınağının köşesine yerleştirilmiş, dört kil prizmadan oluşan ve tahtta bulunduğu ilk beş yılına ait olayların kaleme alındığı “*Prizm Yazıtı*”nda, Nairi ülkesinin 23 kralına karşı mücadelesini şu sözlerle anlatmaktadır²¹⁵.

“...Geçilmesi güç yollardan ve bozkırlardan -geçtim-. Yollar engabeli, patikalar kapalı idi... 16 büyük dağı savaş arabalarımınla aştım. Oradaki ülkeye- ulaşmak için- iki uçlu bronz baltalarla, yolumu güçlüklerle açtım. Urumi ağaçları, dağ ağaçlarını kestim. Ordunun ilerleyebilmesi ve Fırat nehrini geçebilmesi için kuvvetli köprüler yaptım. Tumme’den.....Daiaeni’ye kadar Nairi’nin 23 kralı, savaş arabalarını ve ülkelerinden çıkardıkları ordularını -alarak- savaşa katıldılar. Korkunç silahlarımın bütün şiddetiyle üzerilerine hücum ettim ve

150.; Diakonoff-Kaskkai 1981, 26.; Piotrovskii 1969, 43.;Sarduri I. ve İşpuini dönemi yazıtlarında yazılış formu için bk., Diakonoff-Kaskkai 1981, 60.

²¹⁴Grayson 1972, 101 vdd.; LAR I, 142 vd.; Ünsal 2006,115; Hitit krallarından Hattuşili III.’nin çağdaşı konumunda olan Tukulti Ninurta I., Asur’dan hareket ederek kuzeye doğru birçok ülke ve beyliği ele geçirmiştir. Yazıtta 43 olarak vurgulanan bu rakam, bir başka kaynakta, 40 Nairi kralı olarak belirtilmektedir. Bk.,Çilingiroğlu 1994, 6, dpn. 23.; Erzen 1992, 24.; Grayson 1972, 773 vd.;

“...Tanrı Asur beni Nairi ülkesine ve Yukarı Denizin kıyısında yer alan ülkelere gönderdiği zaman... Nairi ülkesini ve Yukarı Denizin kıyısındaki ülkeleri ele geçirdim, 40 kralı ayaklarımın kapandırarak onların efendisi oldum...”.

Kayıtların Türkçe çevirisi için bk., Belli 1982_a, 150.; Pehlivan 1984, 77 vd.; Pehlivan 1991_c, 23 vd.; Ceylan 1994, 176.

²¹⁵Tiglath Pleser I. (M.Ö. 1115–1077)’in Nairi ülkesine düzenlediği seferlerin içeriği ve bunların Türkçe tercümelemleri için bk., Belli 1982_a, 150.; Ceylan 1994, 180 vd.; Ceylan 2001_a, 38 vdd. Çilingiroğlu 1994, 7 vd.; Pehlivan 1984, 78 vd.; Pehlivan 1991_c, 24 vdd.; Pehlivan 1994, 332.

Adad'ın -verdiği- coşkuyla onların büyük ordularını imha ettim....Silahla donatılmış 120 savaş arabalarını, savaş ortasında ele geçirdim. Onlara yardıma gelen Nairi'nin 60 kralının -savaş arabalarını ele geçirdim- ve mızrağımın ucunda Yukarı Deniz'e kadar takip ettim....Ellerim Nairi ülkesinin bütün krallarını yakaladı...."²¹⁶. Asur kralı bu seferi esnasında bütün Nairi krallarını ele geçirdiğini ifade ederek, tanrılar adına yaptırdığı yeminlere ek olarak sözlerini tutmalarında etkili bir yöntem olan kralın çocuklarını ve aile fertlerini rehin alarak ülkesine götürdüğünü görmekteyiz. Muş'un Bulanık ovası, Yoncalı mevkiinde vuku bulan savaşta, Asur kralının zaferini belgeleyen bir başka yazıtta da *Tumme'den Daiaeni'ye* kadar uzanan toprakların ele geçirildiği, Büyük Deniz'e kadar gidildiğinden bahsedilmektedir.

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere yaklaşık olarak M.Ö. I.binde Doğu Anadolu Bölgesi'nde dağınık halde yaşayan ve Asur kayıtlarında da yer alan Daiaeni²¹⁷, muhtemelen Doğu Anadolu Beylikleri arasında en zengin ve en güçlü olanı idi.

Tiglat-Pileser I.'ın saltanatının 3. yılındaki bu büyük sefer neticesinde Daiaeni kralının esir alındığı ve Asur'a götürüldüğünü görmekteyiz. Tiglat-Pileser I., Daiaeni kralı Sieni'nin²¹⁸ adını özellikle belirtmesi ve muhtemelen de diğer beyliklere nazaran farklı vasıflara sahip olması, böyle bir uygulama maruz

²¹⁶ LAR I, 236.; Yukarıda belirtilen yazıtta olduğu gibi diğer yazıtlarda da geçen *Yukarı Deniz*, tarihçiler tarafından genel olarak Van Gölü olduğu kabul edilmektedir. *Yukarı Deniz* ile Van Gölü'nün lokalize edilmesi hususunda bk., Belli 1982_a, 150.; Çilingiroğlu 1994, 11.; Erzen 1992, 25.; Piotrovskii 1969, 44 vd.

²¹⁷ Daiaeni/ Diauehi hakkında bilgi veren Urartu ve Asur kaynakları için bk., LAR I, 236, 237, 270, 275, 301, 305, 319, 560, 604, 619, 641, 662, 686, 688, 690, 692.; HChI, no. 23, 24, 80, 81, 82.; UKN, 36, 37, 68, 69, 127, 128.; Lambert 1961, 147, (b).; Orthmann 1968/69, 77 vd.; Wilson 1962, 90 vd., 104.; Daiaeni ve Urartu ilişkileri ile lokalizasyonu hakkında bk., Belli 1982_a, 156.; Burney 1966, 60 vdd; Burney-Lang 1971, 136 vdd.; Barnett 1973, 415 vd.; Ceylan 1994, 181 vdd.; Ceylan 2001_a, 39 vdd.; Çilingiroğlu 1982, 192 vd.; Çilingiroğlu 1984, 8 vd.; Çilingiroğlu 1994, 7, 9-11, 62-63, 65-67.; Diakonoff-Kashkai 1981, 14, 18, 25 vd., 65, 79.; Friedrich 1931, 266 vd., 271-272.; Güneri 2002, 3.; van Loon 1966, 12.; Piotrovskii 1966, 38, 59 vd., 73, 76 vd., 89 vd., 94, 96, 115, 266.; Koşay 1984, 18.; Köroğlu 2000, 720 vdd.; Pehlivan 1984, 78 vdd.; Pehlivan 1994, 332.; Piotrovskii 1969, 43 vdd.; Salvini 1967, 11, 22-23, 37-38, 40, 51 dpn. 8.; San 2000.; 19-28.; Sayce-Litt 1970, 174 vd.; Sevin 1979, 102 vdd., 154.; Tarhan 1978, 80 vd.; Tarhan 1982, 101, dpn. 146.; Tarhan 1983, 302.; Umar 1999, 199.; Daiaeni konusunda en yeni ve en önemli çalışma için bk., Pehlivan 1991_c, 22 vdd.

²¹⁸ LAR I, 237., Salvini yazıtta geçen Şieni isminin Hurrilere ait özel isimleri anımsattığını, bu adın farklı kullanışlarının Şennaia, Şennakka, Şennape, Şenneia ve Şenni, şeklinde Nuzi tabletlerinde rastlanıldığını belirtmektedir. Salvini 1967, 51 vd.

"...Daiaeni kralı Sieni, Asur'a saygı göstermedi. Onu esir ettim ve Asur'a götürdüm. Nairi'nin geniş arazisini idarem altına aldım..."

kalmasının nedeni olarak görülmektedir. Çünkü sadece Daiaeni kralı Sieni'nin Asur kralına ve tanrısına saygısız davranışı değil aynı zamanda Nairi ülkesindeki beylikler içerisinde daha geniş topraklara ya da daha güçlü bir askeri teşkilata sahip olması, savaşı kaybetmeyi kabullenememesi v.b. hususlar bahsi geçen kralın isminin ön plana çıkmasına neden olmuştur.

Tiglat-Pileser I., Doğu Anadolu'ya yaptığı seferlerinden bahseden bütün kayıtlarda²¹⁹ Daiaeni'ye yer vermekte ve Nairi Ülkesinin en son kısmında yer aldığını belirterek Nairi ülkelerinin sınırlarını da çizmektedir. Tiglat-Pileser I.'in bu davranışı Daiaeni'nin taşıdığı önemi göstermesi bakımından çok önemlidir.

Asur kayıtları M.Ö. II. yüzyıl başlarından 9.yüzyıl ortalarına kadar genel anlamda Nairi'den bahsederken Daiaeni'den söz etmez. Bu durum Asur'un kendi iç meseleleriyle uğraşmasından dolayı genişleme politikasını yürütmek için gerçekleştirdiği sistemli seferlerin az olması ile izah edilebilir.

Salmanassar III.'ün tahta çıkmasıyla Asur Devleti'nde tekrar genişleme faaliyetlerinin başladığı görülmektedir. Salmanassar III.'ün saltanatının üçüncü ve on beşinci yıllarında (M.Ö.856 ve 844), Dayani/Dayaeni'ye kadar varan fetihlerde bulunduğu bilinmektedir. M.Ö.856 yılında, sefer yolu üzerindeki ülke ve dağları ne şekilde geçtiğini dair bilgi verdiği kayıtlarındaki, “.....*Suhme topraklarından hareket ettim Daiaeni topraklarına karşı yürüdüm. Daiaeni'yi her şeyi ile zapt ettim. Şehirlerini yakıp yıktım, ateşe verdim. Çok miktardaki mallarını ele geçirdim. Daiaeni'den hareket ettim ve Urartu'lu Aramu'nun kral şehri Arzaşku'ya yaklaştım.....*”²²⁰ sözlerinin yanı sıra, M.Ö.844'teki siyasi gelişmelerle ilgili olarak hulâsa, Nairi'ye yaptığı seferi sırasında Fırat'ın kaynağına kadar ilerleyerek²²¹ Urartu'lu Aramu'nun ülkesini yağmaladığını, kayıtların başka bölümünde de Fırat'ın kaynağına kadar ilerlemiş olduğunu ve Daiaeni kralı Asia'yı haraç ve vergi vermek zorunda bıraktığı yer almaktadır.

Salmanassar III.'ün bu seferinden takribi kırk yıl sonra, Urartu krallarından Menua (M.Ö.810–786) ve Arğişti I. (M.Ö.786–764)'ye ait yazıtlarda, Fırat'ın kolu Karasu'nun kaynak bölgesinin de dâhil olduğu alan içinde karşımıza

²¹⁹ LAR I, 236-237, 270, 301, 319.; Seferlerle ilgili tetkik ve değerlendirmeler hususunda bk., Burney 1966, 58 vd.; Piotrovskii 1966, 59 vd.; Salvini 1967, 22, 51 vdd.; Wiseman 1973, 459 vd.

²²⁰ LAR I, no. 605.

²²¹ LAR I, no. 662.; Pehlivan 1991, 27 vdd

“Diauehi/Diauhi” adlı ülke çıkmaktadır²²². Kaynaklarda Daya(e)ni ve Diau(e)hi’nin yer alışları arasında takribi üç yüzyıl bulunduğu gibi bu süre içerisinde bahsi geçen beyliğin aynı sınırları korumuş olması da imkânsız görülmektedir. Fakat, büyük topluluklar halindeki yer değiştirmeler oluşmamışsa, birbirinden çok uzak toprakları iskân etmeleri aynı ölçüde imkânsızdır. Ayrıca Asur ve Urartu kaynaklarındaki bilgilerin kâfi derecede olmaması söz konusu beyliklerin lokalizasyonlarıyla ilgili farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Görüş ayrılıkları temelde iki nokta etrafında yoğunlaşmaktadır. İlki Dayaeni=Diauehi muvazimidir? Diğeri ise, tek tek ele alındığında, kendi dönemleri, yani Asur ve Urartulular zamanındaki konumları nasıldır?... Bu suallere bilimsel değerlendirme ve cevaplar verecek kadar arkeolojik bulgulara sahip olmadığımız için bilim adamlarının görüşlerini yalın halde inceleyip belirli bir neticeye varmaya çalışacağız. Fakat elde edilecek neticenin kesin, tartışılmaz olduğunu söylemenin mümkün olmayacağı kanısındayız.

M.Ö. II. bin sonlarından Urartu krallığının kurulduğu tarihe kadar, Asur hücumlarına rağmen ayakta kalabilen, bağımsızlığını koruyan en büyük gücün *Diauehi Krallığı* olduğunu iddia eden Melikisvili, bu krallığın adına, Asur kaynaklarında Daiaeni veya Daiani, Urartu kaynaklarında ise Diauehi(ni) veya Diauhi(ni) olarak geçtiğini ifade eder. Fakat her iki ifade de aynı siyasi oluşumu tanımlamak için istimal edilmiştir. Yukarıda adı geçen bilim adamı bu denkliği kabul ettikten sonra, Diauehi’yi Yukarı Fırat -Karasu’nun kaynak bölgesi- ve Erzurum çevresi ile güneybatı Gürcistan arasındaki bölgeye lokalize etmektedir²²³.

Diakonof-Kashkai’de, Melikishvili gibi aynı düşünceye sahip olup, Tiglath-Pleser I. ve Salmanassar III.’ün kayıtlarında bulunan Daiaeni ile Urartu yazıtlarındaki Diauehi’nin aynı olduğunu belirterek Çoruh Havzasıyla Fırat’ın kaynak kesimi arasındaki toprakları bu beyliğin lokalizasyonu için önerirler²²⁴.

²²² Menua ve Argışti I.’e ait yerel yazıtlar; Hasankale-Horasan-Sarıkamış arasındaki sahada rastlanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Pehlivan 1984, 79.; Pehlivan 1991c, 27.; 333. Ayrıca Diauehi’den bahseden Urartu yazıtları hakkında bk., UKN, 36, 37, 68, 69, 127, 128.; HChI, no. 23, 24, 43, 44, 80-82, 89. Ünsal 2006, 117, 138 vd.

²²³ Pehlivan 1991c, 28, dpn. 14.

²²⁴ Diakonoff-Kashkai 1981, 25 vd.

Ayrıca Diakonof, Diauehi ile klasik yazarların Taik, Taok, Tay-k şeklinde isimlendirdikleri Oltu ovasındaki benzerliğe de dikkat çekmektedir.

Russell, Diauehi ve Daiaeni'nin Fırat'ın kaynak bölgesinde aranması gerektiğini ifade ederek düşüncesinin dayandığı temel kriterleri şu şekilde izah eder; *“a-Tiglath-Pleser I.’in Yoncalı yazıtında kullandığı tanımla ilgili olarak verdiği coğrafi bilgiler dikkate alınmalı. b-Salmanassar III.’in üçüncü ve on beşinci yıllarına ait sefer kayıtlarında belirttiği gibi Dayaeni, Urartu ile bitişik olmasını göz önünde bulundurulmalı. c-Fırat’ın kaynak kesimine de çok yakın olduğunun dikkate alınmalı”*²²⁵.

Burney ise, farklı görüşlere sahip olup, önceleri Daiaeni'yi Yoncalı Yazıtına yakın bölgeye, Bulanık-Malazgirt ovasına lokalize ederken²²⁶, 1971'den sonra onun sınırlarını, Erzurum-Erzincan Ovalarından Doğu Karadeniz Dağlarının eteklerine kadar uzanan sahaya yerleştirmiştir. Ayrıca Burney, Aşkale-Tercan arası çekirdek Diauehi ülkesi olduğunu ve Erzurum'un batısındaki Hasankale ovasının da bu ülke sınırlarına dâhil edilmelisi gerektiğini savunur²²⁷.

Herzfeld, Daiaeni ve Diauehi'nin, Tiglath-Pleser I.döneminden itibaren, aynı ülke ve krallığa verilen isim olduğunu, bu krallığın lokalizasyonunu ise, Çoruh'un kollarından birini oluşturan Oltu Çayı ve çevresine yapılması gerektiğini ileri sürer. Dar bir sahayı kapsayan bu yerleştirmeye karşılık Meyer, Daiaeni'nin sınırlarını biraz daha genişleterek Karadeniz'e kadar ulaştığı görüşündedir²²⁸. Piotrovskii'de Diauehi ülkesini, Dicle ırmağının kaynaklarından Çoruh havzasına kadar olan coğrafi sahaya lokalize etmektedir²²⁹. Salvini, Diauehi'nin konumu için Erzurum'un kuzeyini ve Çoruh'un kaynak kesimini önermektedir. Salvini bu görüşüyle zaman içerisinde muhtemel yerleşim

²²⁵ Russell 1984, 186 vd.; Kinner-Wilson'da Salmanassar III.'in kayıtlarında kullandığı, *“.....Fırat'ın kaynağına kadar yürüdüm, Dayaeni'nin kralı Asia ayaklarımı kapandı....”* ifadesini göz önünde bulundurarak Karasu'yun kaynağına yakın toprakları lokalize etmekte ve Diauehi ile Taik/Taok arasındaki yakınlığa dikkat çekmektedir. Wilson 1962, 104, 106 vd; Pehlivan 1991, 30.

²²⁶ Burney 1966, 50 vd

²²⁷ Asur ve Urartu dönemleri için iki ayrı konum tespiti yapan Burney, bu görüşünün gerekçesi olarak M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında meydana geldiğine inandığı “Bölge içi göçler”i gösterir. Bu görüşüyle, farklı önerilerin dayandırıldığı mevzulardan birini saptamış olmaktadır. Burney-Lang 1971, 136 vd.

²²⁸ Pehlivan 1991, 30, dpn. 21 vd.

²²⁹ Piotrovskii 1966, 38.; Piotrovskii 1969, 43; Ünsal 2006, 140.

değişiklikleri ile ilgili akla gelebilecek pek çok soruyu çözüme ulaştırmış olduğunu söyleyebiliriz²³⁰.

Değerli Türk bilim adamlarımızdan Pehlivan, Dayaeni /Diauehi²³¹ ülkesinin çekirdek topraklarını Sarıkamış ile Aşkale arasına yerleştirmektedir. Fakat, M.Ö. XIII. yüzyılda Urartu Krallığına bağlanmasını göz önünde bulundurarak M.Ö. VIII. yüzyıl ortalarına kadar, kuzeyde Çoruh vadisinin güneyde ise Erzincan-Varto arasında çizilecek sınıra kadar uzanan alanın, etki sahalarının içerisinde kaldığına inanmaktadır. Pehlivan, bu sonuca ulaşırken dikkate aldığı temel hususları şöyle sıralamaktadır:

“a)Asur kayıtlarındaki Yukarı Deniz’den²³² kastedilen Karadeniz’dir. Çünkü Tiglath-Pleser I. Dayaeni üzerine gerçekleştirdiği seferinde 16 önemli dağ ve dağ geçitlerini aşmıştı²³³. Assurla Van Gölü arasında bu kadar sayıda önemli geçit bulunmamaktadır. Tiglath-Pleser I.’in Akdeniz’e ulaştığını düşünmeye imkân olmadığına göre geriye tek alternatif kalmaktadır: Karadeniz. Fırat’ın kaynaklarını oluşturan nehirlerden Karadeniz’e en yakın bulunanı Karasu olduğuna göre Salmanassar III.’in yazıtlarında tanımlanan Murat değil Karasu’dur.

b)Kuzey-Doğu Anadolu’nun doğal yolları, askeri ve ticari amaçlarla çağlar boyunca kullanılmıştır. Karadeniz limanlarına ulaşabilmek için başka güzergahların düşünülmesi, tarihi gelişmelere ve modern coğrafyaya araştırmalarına da ters düşmektedir. Argışti I.’nin Diauehi seferleriyle ilgili olarak kullanılmış bulunan KUR_{KA-SİE}²³⁴ (Geçit Ülkeleri) tanımına bu bölgede uyan alan Sarıkamış’la Aşkale arasındadır.

²³⁰ Salvini 1967, 22 vd.

²³¹ Pehlivan 1984, 85.; Pehlivan 1991c, 31.; Pehlivan 1994, 333.

²³² “Büyük Deniz”, “Yukarı Deniz”, “Yukarı Ülke” ve benzeri isimler Ön Asya’da Sümerliler döneminden itibaren kullanıldığı bilinmektedir. Genel bilgi için bk.Herzfeld 1968,60 vd.; Meyer,Yukarı Deniz karşılığı olarak genel itibarla Van Gölü’nün düşünüldüğünü,fakat bunun tartışılabilceğini ifade etmektedir. Meyer 1953,379; “Yukarı Deniz” tanımıyla Karadeniz’in düşünülmesi gerektiği fikirleri hakkında bk.Lang 1970,92;Piotrovskii,1969,44;Diakonoff 1951,277; Pehlivan 1991c, 31.

²³³ LAR I,236;Pehlivan 1991c, 31.

²³⁴ UKN, 36.; HChI, no. 23.

c)Diauehi'yi,Urartu Krallığı ile mücadele edecek kadar güçlü kılan konulardan biri,sahip bulunduğu maden yataklarıdır²³⁵.Diauehi'nin ödediği haraç ve yıllık vergi miktarları göz önüne alınınca altın,gümüş ve bakır gibi madenleri sıradan etkinliklerle kazanamayacakları,elde edemeyecekleri rahatlıkla anlaşılır.Bu özelliği,Asur saldırılarının Çoruh vadisine kadar ulaşmasına sebep olmuştur.”

Diauehi ülkesinin, ana yerleşim sahasının Erzurum ve çevresi olduğu hususunda, Pehlivan gibi düşünen birçok Türk bilim adamları da mevcuttur. Değerli Türk bilim adamlarımızın Diauehi ülkesinin lokalizasyonu hakkındaki görüşlerine baktığımızda; Çilingiroğlu, Koşay ve Tarhan Diauehi'nin yeri konusundaki en uygun lokalizasyonun Erzurum ve çevresine yapılması gerektiğini savunmaktadırlar. Doğu Anadolu Bölgesi ve çevresinde uzun yıllar boyunca çeşitli araştırmalarda bulunan Belli, bu ülkenin sınırlarını çizerken oldukça yerinde bir tespit yapmış ve Diauehi'yi, Hasankale, Erzurum, Erzincan ovalarının kuzeyinden Karadeniz dağlarının eteklerine kadar yayılan bir sahaya lokalize etmiştir. Belli ile benzer bir görüşe sahip olan San ve Köroğlu ise, Hasankale-Horasan ve Sarıkamış arasında kalan bölgedeki yazıt ve yerleşmelerin yoğunluğuna dikkat çekerek bu bölgeyi Diauehi ülkesi olarak kabul etmişlerdir. Ceylan'ın, beraberindeki ekip ile uzun zamandan beri bölgede sürdürdüğü çalışmalar neticesinde, sözü edilen ülke için en uygun konumun Erzurum ve çevresi olabileceği sonucuna ulaştığını görmekteyiz²³⁶.

Araştırma sahamız içerisinde gerçekleştirdiğimiz çalışmalar ve şimdiye kadar sunulan önerileri dikkate aldığımızda, söz konusu ülkenin ana yerleşim sahasının Erzurum ve çevresinin de içinde yer aldığı Karadeniz dağlarının eteklerine kadar uzanan geniş bir sahayı kapsadığını söyleyebiliriz. Bu savımızı bölgenin jeomorfolojik yapısıyla, bu bölge hakkındaki arkeolojik buluntular ve yazıtlar destekler niteliktedir.

²³⁵ Urartu döneminde kuzeydeki maden yatakları oldukça zengin olup, gümüş yataklarına, Gümüşhane, Bayburt ve İspir'de rastlanırken, Erzincan, Erzurum, Bayburt, Kağızman ve Çoruh Vadisinde bakır yataklarının kullanıldığı bilinmektedir.. Belli 1991, 16 vdd.; Belli-Kayaoğlu 1995, 52.; Pehlivan 1991c, 31.

²³⁶ Belli 1982a, 156.; Ceylan 2001a, 38 vd.; Çilingiroğlu 1994, 62.; Koşay 1974, 46.; Köroğlu 2000, 721; San 2000, 27.; Tarhan 1983, 302.; Ünsal 2006,140 vd.

Ayrıca Salmanassar I. tarafından Uruatri Ülkesi, Tukulti Ninurta I. ve Tiglat- Pileser I. tarafından ise Nairi Ülkeleri olarak tanımlanan “Feodal Beylikler”, Urartu Devleti’nin öncüleri²³⁷ olarak karşımıza çıktığını ve Bu beyliklerin sonraki dönemlerde politik bir örgütlenmeye girdiğini görmekteyiz.

3.2.2.Urartu Krallığı döneminde Daya(e)ni / Diauehi

(M.Ö.IX.- VIII.yy.)

Salmanassar III. (M.Ö. 858–824)’ın sefer kayıtlarında ismi geçen Aramu/Arame (yaklaşık M.Ö. 860–840)’nun liderliğinde ve Arzaşkun civarında kuruluş sürecini devam ettiren Urartu Krallığı, M.Ö.844’ten sonra Asur’un baskılarının azalmasıyla daha da güçlendiği ve Aramu’dan ayrı bir sülaleye mensup bulunan Lutipri/Lapturi (M.Ö.880–860) oğlu Sarduri I.(M.Ö.840–830/825) döneminde de krallığın daha da sağlam temellere oturmaya başladığını görmekteyiz. Yine bu dönem de Asur saldırıları sırasında büyük ölçüde tahribe uğradığı sanılan Arzaşkun’un terk edilerek, yeni bir başkent olarak Tuşpa’nın inşa edildiğine şahit olmaktayız²³⁸.

Ispuini (M.Ö. 830/825–810) ile askeri, mimari ve kültürel alanlarda gözle görülür bir ilerlemeye başlayan Urartu Krallığı, Menua (M.Ö. 810–780) ve Argişti I. (M.Ö. 780–756) döneminde de Doğu Anadolu’nun en güçlü siyasi birliği haline geldiğini görmekteyiz. Bu duruma bağlı olarak artmakta olan doğal kaynak ve insan gücü ihtiyacının karşılanması, ayrıca ülke birliğini sarsacak saldırılarında önlenbilmesi için bir dizi askeri tedbirlere gidilmiştir. İlk olarak Tuşpa’ya gelen doğal güzergâhlar kontrol altına alındı. Akabinde inşa edilen kale ve garnizonlarla, bilhassa güneydoğu ve kuzey istikametlerine sistemli seferler icra edildi²³⁹.

Urartulular’ın Kuzey ve kuzeydoğuya açılmalarını engelleyen Diauehi Krallığına, muhtemelen M.Ö.9.yüzyıl sonlarında düzenlenen iki önemli sefer neticesinde bu krallığın Urartu sınırlarına dâhil olduğunu görmekteyiz. Diauehi

²³⁷ Bu konfederasyon dönemi ile ilgili olarak bk., Erzen 1992, 24 vd.; van Loon 1966, 6.; Salvini 1967, 32.; Tarhan 1982, 70 vd.; Tarhan 1983, 295.; Tarhan 1986, 285 vd.

²³⁸ Belli 1982, 151.; Erzen 1992, 27.; Çilingiroğlu 1984, 13 vd.; Çilingiroğlu 1994, 29 vd.

Urartu Krallığının ilk başkenti olan Arzaşkun’un, Tuşpa’ya taşınması ve Arame’den farklı bir sülaleden gelmesi Sarduri I.’in krallığı zorla ele geçirdiğine dair en önemli kanıt olarak kabul edilmektedir. Sevin 1979, 5.; Tarhan 1978, 61.; Tarhan 1982, 86.; Ünsal 2006, 121 vd.

²³⁹ Pehlivan 1991, 33 vdd.

üzerine yapılan ilk sefer Menua ya da oğlu Argiştı I. ile ortak krallık döneminde gerçekleştirilmiştir²⁴⁰. Bu seferin bazı bölümlerini Yazılıtaş²⁴¹ ve Zivin (Süngütaş)²⁴² yazıtlarından takip etme imkânı bulmaktayız. Bu yazıtlara göre, Menua Diauehi'nin başkenti Şaşılı'yı ele geçirerek bu ülkenin kralı Utupurşi(ni)'yi esir almıştır. Kralın esir alınmasıyla önemli miktarlarda tribut/haraç Urartu'ya taşınmıştır. Bu suretle Diauehi'nin taşınabilen bütün değerli mal varlığı el değiştirmiş oluyordu. Menua seferini, Diauehi'ye bağlı Şeşeti kentinin²⁴³ başka bir ifade ile “Geçit Ülkeleri”nin sınırındaki Zua²⁴⁴ şehrinde nihayetlendirdi. Rus işgali sırasında yerinden sökülerek Tiflis'e götürülen ve halen Tiflis Müzesinde bulunan Zivin yazıtı bilgi bakımından son derece sınırlı olmasına rağmen, Menua'nın Şaşılı kentini ele geçirdiğini öğrenebilmekteyiz.

Bu kayıtlara göre, durumları kesin olmamakla birlikte Şeşeti, Baltulhe²⁴⁵ ve Haldiriulhi²⁴⁶ ülkelerinin Diauehi ülkesinde gösterilmesi, bu dört küçük beyliğin oluşturduğu, Diauehi'nin kontrolünde bir konfederasyonun teşekkül etmiş olabileceği akla gelmektedir. Fakat Diauehi'nin gerek Asur ve gerekse Urartu kaynaklarındaki tanımı, konumu ve önemi bu değerlendirmeye zıt bir durum sergilemektedir. Filhakika Diauehi ülkesine ait birçok şehir ve kalenin bulunduğunu Yazılıtaş yazıtından öğrenebilmekteyiz. Diauehi halkı tarafından yurt edilen bu yerleşim birimlerinde, çeşitli zanaat erbabı ve köylü sınıfının bulunması Hayaşa dönemindeki nüfus potansiyelinin, bu bölgede devam etmiş olduğunu göstermektedir. Nitekim bahsi geçen yerleşim yerlerinin geniş ovaları, zengin yeraltı kaynakları²⁴⁷ ve konumu itibarıyla doğal yolların üzerinde yer alması nedeniyle günümüzde olduğu gibi o tarihlerde de transit ticaretten elde

²⁴⁰ Pehlivan 1991c, 34.

²⁴¹ “Yazılıtaş” Erzurum-Horasan yakınlarında tespit edilmiştir. UKN, 36.; TKU, 15, no. 66.

²⁴² “Zivin” (Süngütaş) Erzurum'un, Horasan ilçesiyle Kars'a bağlı Sarıkamış ilçesi arasında yer alan Zivin bölgesinde tespit edilmiştir. UKN, 37.; Bingöl 2003, 105 vdd.

²⁴³ Diakonoff-Kashkai'ye göre bu yer, günümüzde Artvin ili Şavşat ilçesi ile lokalize edilmektedir; Diakonoff-Kashkai 1981, 81. KUR KA Şi-e olarak tanımlanan topraklarda, Sarıkamış-Hasankale arasında yer aldığı görüşü mevcuttur. Pehlivan 1991c, 34.dpn.6.

²⁴⁴ Lokalizasyonu hakkında genel bilgi için bk., Diakonoff-Kashkai 1981, 118 vd., 165 vdd;

Kayıtlarda geçtiği yerler hususunda bk., UKN, 36.; HChI, no. 23.

²⁴⁵ Diakonoff-Kashkai 1981, 18.; Ünsal 2006, 142 vd.

²⁴⁶ Lokalizasyon olarak Kars'ın kuzeyinde yer aldığı ifade edilmiştir. Diakonoff-Kashkai 1981, 39.

²⁴⁷ Diauehi'nin Urartu'ya ödemek zorunda kaldığı ve yıllık vergi içerisinde altın, gümüş ve bakır miktarları bu konu üzerinde en önemli kanıtlar olarak kabul edilir. Zimansky 1985, 58, Table 8.

edilen nema, bu yoğun nüfusu Diauehi topraklarına çekmiş olması muhtemeldir²⁴⁸.

Argiştı I. (M.Ö.780–756) saltanatının ilk yıllarında, Diauehi üzerinde kesin bir kontrol sağlayabilmek için babası Menua’dan sonra ikinci bir sefer daha düzenlediği görülmektedir²⁴⁹. Urartu kralının, bu sefer esnasında Urartu’dan kuzeye açılan yolları takip ettiği görülmektedir²⁵⁰. Selefî Menua gibi önce Diauehi’nin başkenti Şaşilu’yu feth eden Argiştı I. akabinde “Geçit Ülekeleri” sınırında yer alan Zua’ya yönelmiş ve bu bölgedeki askeri icraatlarını tamamladıktan sonra yönetiminde de değişiklik yaparak Diauehi’yi kesin olarak Urartu’ya bağlamayı başarmıştır. Bu fetihlerden sonra ülke merkezden gönderilen ve kayıtlarda EN NAM olarak tanımlanan valiler tarafından idare edilmiştir.

Argiştı I.’den sonra yazılı belgelerde Diauehi adı görülmemeye başlar²⁵¹. Sarduri II. (M.Ö. 756–730)’nin bölgeye düzenlemiş olduğu bir sefer esnasında, Erzurum yakınlarında Güzelova/Avnik’te bırakmış olduğu yazıtta²⁵², Diauehi’ninin isminin yer almaması bu durumu izah etmesi bakımından iyi bir örnek teşkil etmektedir. Urartu Krallığının M.Ö. 584 civarında tarih sahnesinden çekilmesiyle Diauehi’nin de eski yaşam tarzına dönmüş olması ihtimal dâhilidir. Çünkü Doğu Anadolu Bölgesi’nden M.Ö. 401–400 tarihlerinde geçen Ksenophon, bu bölgede Urartu veya Diauehi gibi bir krallık ya da merkezi birliğin varlığına işaret etmemektedir²⁵³. Ksenophon’un eserinde sıklıkla geçen ve Helen ordusu ile sürekli mücadele eden dağınık haldeki kabilelerin, Urartu Krallığının yıkılışından sonra Doğu Anadolu’ya hâkim olan Med veya Perslerin soyundan olmadığı bilakis, muhtemelen Urartu’nun devamı olduğu düşünülmektedir²⁵⁴.

3.3.Urartu Devleti’nin Kuruluşu ve Kuzey Politikası

²⁴⁸ Pehlivan 1991, 36. Pehlivan 1984, 87.

²⁴⁹ HChI, no. 82.; UKN, 130.

²⁵⁰ Urartu dönemindeki askeri ve ticari yollar hakkında geniş bilgi için bk., Belli 1977, 111 vdd.; Tarhan-Sevin 1977, 275.

²⁵¹ Meyer, Asur Kralı Sanherib’in, Nippur’da ele geçen 9.sefer kayıtlarında geçen “Daye”, adının Tiglath-Pleser’in söz ettiği “Dayaeni”yle alakası olabileceğini ileri sürse de, bu iddiayı destekleyen bir başka çağdaş kayıt bulunmamaktadır. Pehlivan 1984, 89 dpn. 122

²⁵² Aydın 1991, 326 vd.

²⁵³ Ksenophon’un bölgedeki gözlemleri için bk., Ksenophon, IV. IV. 1 vdd.; IV.V. 2 vdd.; IV.VI. 4 vdd.

²⁵⁴ Pehlivan 1984, 89

3.3.1. Urartu Devleti'nin kuruluşu

Daya (e) ni / Diau (e) hi Krallığı Devri ve Urartu Krallığı Döneminde Daya(e)ni / Diauehi (M.Ö. IX.-VIII. yy.) konu başlıkları altında Urartu Devleti'nin kuruluşu mevzusuna kısmen de olsa değinilmişti. Bu bölümde ise, araştırma sahamız açısından önemli bir konuma sahip olan Urartu Devleti'nin siyasi, askeri ve içtimai faaliyetleri incelenerek bölgenin M.Ö. IX. yy. ve M.Ö. VI. yy. arası tarihi ve kültürel yapısı izah edilmeye çalışacaktır.

M.Ö.858 tarihinde Van Gölü çevresinde yaşayan Urartu ve Nairi feodal beyliklerinin M.Ö.858 yılında birleşerek bir devlet haline geldiği bilinmektedir²⁵⁵. Asur kayıtlarında ilk kez bu yıl bir Urartu kralından bahsedilmektedir:

*“Urartulu Arame'nin kenti Sugunia'yı ele geçirdim....”*²⁵⁶

Fakat Urartu Krallığı için merkezi sisteme yönelik ilk hareketlerin Lutipri²⁵⁷/Lapturi²⁵⁸ döneminde başladığı görülmektedir²⁵⁹.

²⁵⁵ Bilgiç 1959, 44 vdd.; Çilingiroğlu 1994,29;Erzen 1992,22.;Piotrovskii 1969, 45; Salvini 1967, 79 vdd.; Tarhan 1982, 81 vd.; Tarhan 1983, 296 vd.; Tarhan 1986, 286.

²⁵⁶ Belli 1982_a, 151 vd.; Çilingiroğlu 1994, 29.;Lar I,614 .;Ünsal 2006,119.dpn.178,179;

Asur Kralı III. Salmanassar'a ait olan Balawat Kapısı'nın I.Bandı üzerinde bu bilgi bulunmaktadır. Ninive'nin güneydoğusunda İmgur-Ellil olarak bilinen eski bir kentin harabeleri içerisinde, 1878 yılında Balawat adı verilen tepede keşfedilen ve Salmanassar III.'ün bu seferi ile ilgili resimlerin yer aldığı tunç kapılar, bölge tarihi ve kültürü açısından çok önemlidir. Balawat kapıları iki pano halinde düzenlenmiş olup, çeşitli yerlerde ve zamanlarda meydana gelmiş olan olayları birbirini takip eden resimler halinde sunmaktadır. Bu betimlemeler sol alt köşede Asur ordugâhının tasviri ile başlamakta ve savaş arabalarıyla piyadelerden oluşan ordunun Sugunia'ya hücum etmek için ordugâhtan ayrıldığı an ile devam etmektedir. Bu betimlemenin yanı sıra her iki yandan surlara dayanmış merdivenlerin yardımıyla ele geçirilmekte olan Sugunia kentinin ateşler içinde fethedilişini gösteren bir resimde yer almaktadır. Bir tepenin üzerinde yer alan kent ve kalenin içerisinde mızrakçılar ve okçulardan teşekkül olan Urartu askerleri de resmedilmiştir. Yukarıda bahsi geçen ibarede bu resmin üzerine yer almaktadır. Urartulu tutsaklardan meydana gelen topluluklar bu betimlemenin sağında ve Asur ordusunun üç geçitten geçerek Van Gölü'ne doğru ilerleyişini tasvir eden bölüm ise panonun üst kısmında yer almaktadır. Asur kralının resminin yer aldığı bir stelin dikiliş anı ve gölün kıyısında icra edilen kurban töreni betimlemesi ise, yukarıda sol köşede bulunmaktadır. Kralın bizzat kurbanı kestiği sahnede yanı başında iki rahibin bulunduğunu görmekteyiz. Müzisyenler ve kurban hayvanlarının resmedildiği sahne ise arka planda yer almakta ve bu sahnenin üzerinde şu ifade bulunmaktadır.

“Benim tasvirim olan bu yontuyu, Nairi ülkesi gölünün kenarına diktirttim. Tanrılarımı kurbanlar verdim”.

²⁵⁷ Ünsal 2006,118;Urartu kayıtlarında, Lutipri adına, kendisinden bir süre sonra kral olacak olan ve Urartu'yu tarih öncesinin bilinmezliğinden kurtaran Sardurburcu/Madırburç adı verilen yazıtta, *Büyük Kral, Lutipri'nin oğlu*, şeklindeki bir ifadede görülmektedir. Belli 1982_a, 152.; UKN, 1, 117.; HChI, no. 1 a-c.; Tarhan 1978, 62.; Tarhan 1982, 82.; Lutipri'nin kimliği hususunda daha geniş bilgi için bk., Tarhan 1982, 92 vdd.

²⁵⁸ LAR I, 461; Çağdaş Asur kayıtlarında söz konusu olan bu kralın ismi Lapturi olarak geçtiği görülmektedir.

²⁵⁹ Belli 1982_a, 152.; Çilingiroğlu 1994, 38.; Erzen 1992, 27.;UKN, 1-3.; HChI no. 1 a-c.; Tarhan 1978, 72 vd.; Tarhan 1982, 81.

Lutipri (M.Ö. 880–860) dönemi olayları hakkında fazla bir bilgiye sahip olmamakla birlikte, Asur kralı Asur Nasirpal II. (M.Ö. 883–859)’nin II. saltanat yılı yazıtlarından az da olsa bir bilgiye ulaşmaktayız:

“...Tusha şehrinde kaldığım sırada...Nirdun ülkesinden Tubisi’nin oğlu Lapturi’den ve -aynı- ülkenin içinde bulunan Urume ülkesinden tribut aldım ve Nairi ülkelerinin krallarından arabaları, atları, katırları, gümüşü, altını ve bakır kapları, davarları, koyunları ve şarabı onların tributu olarak kabul ettim. Nairi ülkelerini bunu taşımakla yükümlü kıldım. Nairi ülkeleri arasından, (seferimden) dönerken, Kasiari dağının ortasında bulunan Nirbu ülkesi isyan etti...”²⁶⁰

Yukarıdaki metinden de görüldüğü üzere Lapturi’nin Asur’a vergi vermek zorunda kaldığı ve bu vergilerin ulaştırılmasında da Lapturi’nin sorumlu tutulduğu ifade edilmektedir.

Lutipri’den sonra, Urartu tahtına önceden de bahsi geçen Aramu/Arame’nin (yaklaşık M.Ö. 860–840) adlı bir kralın geçtiğini görmekteyiz. Asur kralı Salmanassar III. (M.Ö. 858–824)’ün saltanatının ilk yıllarında birkaç defa Fırat kaynaklarından Dicle kaynaklarına kadar uzanan Urartu Ülkesine sefer düzenlediği bilinmektedir. Bu sefer kayıtlarında; Suginia adlı bir kentten “kral kenti” olarak bahsedilmektedir:

“...krallığının başlangıcında, saltanatımın ilk yılında...Hubuşkia’dan hareket ettim. Sugunia’ya, Urartulu Arame’nin krali şehrine yaklaştım. Şehre hücum ettim ve ele geçirdim. Savaşçıların çoğunu kılıçtan geçirdim. Ganimetlerini topladım. Şehrinin önünde kesilmiş başlardan bir sütun yaptım. Civardaki 14 şehri ateşle yaktım. Sugunia’dan hareket ettim. Nairi ülkesinin denizine/Van Gölü ulaştım ve tanrılarımı kurbanlar kestim...”²⁶¹

Yukarıdaki metinde adı geçen Suginia kentinin nerede olduğu hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Fakat Van Gölü’nün güneybatısı ile yine Van Gölü’nün güneyinde, Dicle’nin iki ana kolunun birleştiği Siirt civarında olduğu tahmin edilmektedir.²⁶²

²⁶⁰ LAR I, 461.; Yazıtın Türkçe çevirisi için bk., Ceylan 1994, 187.

²⁶¹ LAR I, 598.

²⁶² Çilingiroğlu 1994, 29 vd.; Çilingiroğlu 1984, 11.; Piotrovskii 1969, 46.

Balawat Kapısının, ilk bandında da (Band I, lower register) yer alan bu ifadeler ile Asur kralının Areme'yi yendiği ve şehri yağmaladığı anlaşılmaktadır²⁶³.

Urartu Kralı Arame, Asur kralı Salmanassar III.'ün bu “kralı kenti” yağmalama hareketinden iki yıl sonra yani, Salmanassar III.'ün saltanatının III. yılında M.Ö.856'da, bu krallığın bilinen ilk başkenti olan Arzaşkun karşımıza çıkmaktadır²⁶⁴. Asur kayıtlarında bu şehir ve çevresine yapılan sefer şöyle anlatılmaktadır:

“...Daiaeni ülkesinden hareket ettim ve Urartulu Aramu'nun kralı şehri olan Arzaşku'ya yaklaştım. Urartulu Aramu, güçlü silahlarımla ve dehşetli savaşım ile karşılaşınca korktu ve şehrini terk edip, Adduri dağına²⁶⁵ gitti. Onun peşinden dağa tırmandım ve dağlarda dehşetli bir savaş verdim. 3400 savaşçısını kılıçtan geçirdim, sanki Adad gibi, onların üzerine dehşet yağdırdım ve dağı, yün boyar gibi, onların kanı ile boyadım. Onun ordugâhını ele geçirdim. Arabalarını, süvarilerini, atlarını, katırlarını, eşeklerini, mallarını, eşyalarını, ganimetlerini dağlardan aşağıya indirdim. Aramu hayatını kurtarmak için dağın erişilmez bir zirvesine tırmandı. Bütün gücümle, vahşi bir boğa gibi, ülkesine saldırıp, onun

²⁶³ LAR I, 614.; Belli 1982_a, 151.

²⁶⁴ Balawat kapılarında, Salnamassar III.'ün krallığının 3. yılında Urartulu Aramu'nun kralı kentlerinden Arzaşkun'a gerçekleştirmiş olduğu seferi betimleyen sahneler oldukça ilgi çekicidir. Tiglat-Pileser I. tarafından takip edilen yolları izleyerek geniş çaplı bir sefer gerçekleştiren Salmanassar III. Daiani ülkesinden geçerek Arzaşkun kentine saldırmıştır. Bu saldırının betimlendiği tunç kapılar üzerinde askerler tarafından boşaltılmakta olan ve alevlere terk edilmiş kale resimleri oldukça ilgi çekicidir. Tunç levhalarla kaplı Balawat kapıları üzerindeki panonun birinde de, çifte duvarlı Arzaşkun kalesinin yanar şekilde resmi bulunmaktadır. Ayrıca kalenin dışında Asurlu askerlerle dağlara kaçmakta olan Urartulu askerler arasındaki mücadelenin de resmedildiği görülmektedir. Yine burada geç bir dönem panosu üzerinde yer alan küçük kale resmi ve kazıklar üzerinde ölmüş askerler, duvarların altında kesilmiş başlardan oluşan küme betimlemeleri zikredilmeye değer.

Urartu Kültürü ve sanatı içinde büyük önem taşıyan Balawat Kapıları, Urartuluların betimlendiği en eski sahneleri yansıtmaları bakımından çok önemlidir. Bu betimlemeler vasıtasıyla, Urartuluların giysi ve silahları hakkında bilgi elde ediyoruz. Bu betimlemelerde Urartulular dizlerine kadar inen tunik/etek giyiniyorlar ve muhtemelen de giysilerini tunçtan imal edilen bir kemerle tutturmaktaydılar. Baş kısımlarını korumaları için küçük yuvarlak yanaklıklardan oluşan miğferler takmakta idiler. Silah olarak ok-yay, mızrak ve kalkan kullanmaktaydılar.

Silah ve giyim tarzı olarak, Asur'dan tümüyle farklılık arz eden Urartu askerleri daha çok Hurrilerin silah ve giyim tarzlarına benzer bir yapı arz etmekteydi. Belli 1982_a, 151 vd.; Çilingiroğlu 1994, 29-34.; Ünsal 2006, 119.dpn.178

²⁶⁵ Burney'e göre, Adduri Dağı büyük bir ihtimalle günümüzdeki Süphan Dağı ile özdeştir. Kral Salmanassar III.'ün yazıtında bahsedilen ve Arame'nin sığındığı kale olarak betimlenen yer muhtemelen bu dağ üzerine kurulu olan Kefir Kalesi olmalıdır. Burney 1957, 51.; Çilingiroğlu 1994, 34. dpn.30.

şehirlerini harabeye çevirdim. Arzaşku ile birlikte, çevresindeki şehirleri yerle bir ettim ve ateşle yaktım. Şehir kapısının önüne kesilmiş başları yığdım. Daha sonra genç erkeklerini ve genç kadınlarını, bu yığınların etrafında, kümelerle kazıklatarak öldürdüm... ”²⁶⁶.

Arame'nin dönemi hakkında fazla bir bilgiye ulaşmamamıza rağmen, yukarıdaki metinden de anlaşılacağı üzere Sugunia ve Arzaşkun²⁶⁷ adı ile iki krali kent kurulduğu ve bu kralla birlikte Urartu krallığı tek liderin gücü altında organize olmaya başladığı görülmektedir²⁶⁸.

Asur Kralı Salmanassar III.'ün yirmi yedinci yılı yani M.Ö.832 kayıtlarında “Urartu’lu Seduri” adının ortaya çıktığı görülmektedir. Arame’den sonra Urartu tahtına oturan Sarduri I. (M.Ö. 840–830) Urartu krallığını gerçek manada kurduğu gibi başkenti Tuşpa’ya taşıyarak bugünkü Van Kalesi’inde kurucusu olmuştur²⁶⁹. Bunun yanı sıra Sarduri I’in zorla krallığı ele geçirdiği ve Arame ile herhangi bir kan bağının bulunmadığı Sarduri'nin Madır Burcu (Sardur Burcu) yazıtında bu durumu şu ifadelerle açıklanmaktadır²⁷⁰ :

”Büyük kral Lutipri'nin oğlu, kudretli kral, dünyanın kralı, Nairi ülkelerinin kralı, eşi olmayan kral, savaştan korkmayan dehşet verici çoban, kendine boyun eğmeyenleri mahveden kral Sarduri'nin yazıtı; Ben Lutipri'nin oğlu, krallar kralı, bütün krallardan vergi kabul eden Sarduri'yim. Ben bu taş blokları Alniunu²⁷¹ şehrinden getirdim; ben bu suru inşa ettim ”²⁷².

²⁶⁶ LAR I, 605.; Türkçe tercümesi için bk., Ceylan 1994, 189.

²⁶⁷ Arzaşkun’un lokalizasyonu hususunda iki ayrı görüş mevcuttur. Wilson’a göre Arzaşkun, Van Gölünün doğusunda, Avarin Dağı’nın batısında bulunmaktadır. Wilson 1962, 107 vd.; Burney tarafından teklif edilen ve umumiyetle uygun görülen görüşe göre ise Arzaşkun, Van Gölü’nün kuzeybatısında, Bulanık-Liz bölgesindeki Mollakent ile lokalize edilebilir. Burney 1957, 39.; Burney 1966, 61. Ünsal 2006, 121.dpn.182.

²⁶⁸ Belli 1982_a, 151.; Çilingiroğlu 1984, 13 vd.; Çilingiroğlu 1994, 29 vd. Erzen 1992, 27.

²⁶⁹ Nuh’un Tufanı hikâyesinde ve İbrani kaynaklarında Ararat olarak geçen isim, Qumran metinlerinde Urarat ve Asur dilinde ise Urartu olarak geçmektedir. Urartulular ise, kendilerini Bianili olarak tanımlamışlardır. Van isminin Urartuca’da “Biane” veya “Viane” kelimelerinden türemiş olduğu kabul edilmektedir. Erzen 1992,27.

²⁷⁰ Sarduri I.’in başkenti Arzaşkun’dan, Tuşpa’ya nakletmesi ve Arame’den farklı bir sülaleye mensup olması krallığı zorla ele geçirdiğine dair en önemli kanıt olarak kabul edilmektedir. Belli 1982_a, 152.; Bilgiç 1959, 45; Çilingiroğlu 1976, 70 vdd., Çilingiroğlu 1994, 38.;Erzen 1992, 27 vd; Sevin 1979, 5.; Tarhan 1978, 61.; Tarhan 1982, 86.; Tarhan 1979, 62 vd.; Ünsal 2006,121

²⁷¹ Alniuni kenti ve taş ocaklarının lokalizasyonu için bk., Belli 1982_a, 153 vd.; Belli 1982_b, 115 vd.; Belli 1982_a, 153-154.

Yukarıdaki metinden de anlaşılacağı üzere Sarduri I, Arame'den önceki kral Lutipri'nin oğludur²⁷³.

Asur dilinde yazılan²⁷⁴ ve Urartu'nun ilk yazılı belgesi olması nedeniyle önemli olan Sardurburcu²⁷⁵, Urartu'nun yeni bir döneme girdiğini göstermektedir.

Asur Kralı Salmanassar III.'ün Urartu üzerine gönderdiği ordunun sefer kayıtlarında Sarduri I. hakkındaki bilgiler ise şöyledir:

*“O’nu ordumun başına getirip Urartu’ya karşı -sefere- gönderdim. O Bit-Zamini ülkesine ve Ammaş’a girdi -ve- Arsania’yı karşıya geçti. Urartu’lu Seduri bunu duydu ve çok sayıdaki askerinin gücüne güvendi. Savaş vermek üzere bana karşı ilerledi. O’nunla savaştım ve mağlup ettim. Geniş ovalarını savaşçıların cesetleriyle doldurdum.”*²⁷⁶.

Yukarıdaki ifadede de anlaşılacağı üzere, Asur kralı bu sefer harekâtını bizzat yürütmemiş, Daian-Assur (Turtanu) adlı bir komutanı görevlendirmiştir.

Daian-Assur, Murat nehrini (Arsania)’yı geçtikten sonra Urartu Kralı Sarduri I. ile karşılaşmıştır. M.Ö.832 yılında gerçekleşen bu savaşta Saduri I.’in yenildiği ve başkenti Asur tehlikesinden biraz daha uzak olan Tuşpa’ya taşıdığı görülmektedir.

Sarduri I. Asur’un tüm bu baskı ve saldırılarına rağmen, Urartu’yu merkezi bir devlet konumuna getirmeyi başarmıştır. Urartu Krallığının, Asur’un bir vasali değil onun rakibi olduğunu Sarduri I.’in yazıtındaki şu ifade çok daha iyi açıklamaktadır; *“Sar kissati-Dünya kralı”*

Bu ifadenin yanı sıra gücünü ve bağımsızlığını göstermesi açısından yazıtında çeşitli ülkelerden de vergi aldığını belirtmiştir. Sarduri I.’den sonra Urartu kralı olan halefleri de, Sarduri I.’in kullanmış olduğu unvanları

²⁷² HChI, no. 1/a-c.; UKN, 1-3.; Bilgiç 1959, 45.; Erzen 1992, 27.; Tarhan 1978, 62 vd.; Bir çok bilim adamı tarafından bahsi geçen yazıtın Türkçe tercümesi yapılmıştır. Tarhan 1982, 82.; Belli 1982a, 152.; Ceylan 1994, 191.; Çilingiroğlu 1994, 38.

²⁷³ Sarduri ve babası Lutipri, mensup oldukları kabilelerle birlikte Mardin ve Midyat’ın kuzeyindeki "Kasiari", bölgesinden Van bölgesine göç etmişler ve Van Gölü’nün güney-doğusunu yurt edinmişlerdir. Bk., Tarhan 1979, 78.; Bingöl 2003, 92.dpn.46.

²⁷⁴ Van/Tuşpa Kalesi’nin kuzeybatı eteklerinde bulunan bu yazıttan başka İşpuini dönemine ait Asurca olarak yazılmış bir başka yazıt Münih’te kopyası bulunan bir situla üzerinde yer almaktadır. İşpuini döneminde üst tabaka arasında Asurcanın hala konuşulduğu ve Tuşpa’da da Asurca yazan bir okulun olduğu da ileri sürülmektedir. Çilingiroğlu 1994, 37, dpn. 42.

²⁷⁵ UKN, 1, 117.

²⁷⁶ LAR I, 584.; Yazıtın Türkçe çevirisi için bk., Çilingiroğlu 1994, 38.; Ceylan 1994, 191.

alacaklardır. Fakat Urartu Devleti'ndeki bu gelişmeler Asur kralı Salmanassar'ın gözünden kaçmamış ve saltanatının 31.yılında (M.Ö.827) Urartu devletinin çok daha fazla güçlenmesini önleyebilmek için ordusunu Daian-Assur komutasında Hubuşkia ve Musasir ülkeleri üzerine sefere göndermiştir:

"Krallığının 31. yılında ikinci kez olarak yüzümü, Assur ve Adad'a çevirdim. Daian-Assur'u ordularımın başında (Datana) Hubuşkian şehrine karşı gönderdim. Oradan haraç aldıktan sonra Sapparia'ya karşı Musasir Ülkesinin kalesine karşı yürüdüm. Sapparia ve diğer 46 Musasir şehirlerini zaptettim. Urartuluların kalelerine kadar ilerledim. Şehirlerden 50'sini yakıp yıktım. Gilzanu'ya gelip dayandım, Uğu, Gilzanite'den ganimet olarak sığır, koyun, at aldım. Tabal Ülkesini şehirlerinin üzerine gittim. Perria, Şitiuaria gibi kuvvetli şehirleri ve diğer 22 şehri yaktım, yıktım, yerle bir ettim. Üstlerine korku saçtım. Parsuan şehirlerinin üstüne yürüdüm. Buştı Şalahamanu, Kinihamanu kaleleri ve 23 komşu şehri zaptettim. Savaşçılarını kılıçtan geçirdim. Namri Ülkesine dayandım Assur korkusu yüreklerine oturmıştu. Şehirlerini terk ettiler. Vahşi ve dik dağlara kaçtılar. Şehirlerinden 250 sini yaktım, yıktım, tahrib ettim. Simesi geçidi Ülkesinden Halman Ülkesine geldim dayandım²⁷⁷.

Hubuşkia ülkesinden haraç alan Asur ordusunun komutanı Daian-Assur, Musasir'i de ele geçirir. Asur ordusu birçok Urartu kalesini yerle bir ettikten sonra ülkesine döner. Kayıtlardan, Sarduri I. döneminde, Hubuşkia ülkesinin büyük bir bölümünün Urartu egemenliğinde yer aldığı ve yine Urartu egemenliği güneyde Musasir ülkesinin sınırlarına kadar ulaştığı görülmektedir²⁷⁸.

Bu yazıtın²⁷⁹ devamında, Suâ, Omri'nin oğlu Lava'nın Musri Ülkesinin, Suhi, Marduk-apal-unsur'un ve Hattina Karparunda'nın vergilerini aldığını ifade eden Salmanassar III.,Urartu sınırlarının Hubuşkia Ülkesi'nin büyük bir bölümünü içine alacak şekilde genişlediğinin ve hatta Musasir Ülkesi sınırlarına kadar dayandığının işaretlerini de vermektedir.Ayrıca Asur'un bu ülkelerden almış olduğu vergilere bakıldığında,Asur'a nasıl bir zenginliğin aktığının

²⁷⁷ LAR I, 588.;Bingöl 2003,93 vd.

²⁷⁸ Çilingiroğlu 1994, 41.

²⁷⁹ LAR I,589 vdd.

görülmesi bakımından da önemlidir²⁸⁰. Saduri I. dönemindeki bu yayılma politikası ile ilgili bilgilerimiz bu krala ait, Madırburç (Sardur Burcu) dışında, yazılı belgelerin bulunmayışı nedeniyle yeterli değildir.

Kral Sarduri I.'den sonra gelen krallar onun atmış olduğu temeller üzerinde Urartu devletini yükseltmeyi başarmışlardır²⁸¹.

Sarduri I.'den sonra Urartu tahtına oğlu ve halefi olan İşpuini'nin geçtiği görülmektedir. İşpuini'nin hangi tarihlerde saltanat sürdüğü kesin olarak bilinmemekle beraber, Asur kralı Şamsi Adad V. (M.Ö. 823–811)'e ait bir yazıttaki²⁸² geçen Ushpina isminin İşpuini ile özdeş olduğu dikkate alınırsa Urartu kralının M.Ö. 822 yılında tahta geçtiği düşünülebilir²⁸³. Bahsi geçen bu kralın tahta geçişi ile ilgili olarak ileri sürülebilecek en uygun zaman dilimi M.Ö.825 veya M.Ö.824 yıllarıdır. Çünkü İşpuini'nin Urartu tahtına oturduktan ancak birkaç yıl sonra bu kadar güneye inme başarısı sergileyebilirdi.

Urartu Kralı İşpuini (M.Ö. 825–810) selefi Sarduri I.'in siyasi politikalarını devam ettirerek, sosyal, kültürel ve bayındırlık faaliyetlerinde de önemli atılımlarda bulunmuştur. Başkent Tuşpa'nın doğu, kuzey ve güney istikametlerinde yeni kaleler inşa ederek devleti daha da güçlendirmeyi başarmıştır.

Urartu Kralı İşpuini'ye ait yazıtların bir bölümü imar kitabeleri olup, Patnos²⁸⁴, Zivistan²⁸⁵ ve Aşağı Anzaf²⁸⁶ gibi yerlerde yapılan kaleler hakkında

²⁸⁰ Çilingiroğlu 1994, 40 vd.; Bingöl 2003,94

²⁸¹ Piotrovskii 1969,80 vd.; Frankel 1979, 10 vd.; Sayce-Litt 1970, 173 vd.; Erzen 1992, 28.

²⁸² Şamsi Adad V. 'in, Ushpina hakkındaki ifadesi yazıtta şu şekilde yer alır:

“...güneşin doğduğu yukarı denize kadar ilerledim. Mektiana'nın oğlu Şarşina'nın - Hirsina- 300 kentini, Ushpina'nın 200 kenti ile birlikte ele geçirdim...”

LAR I, 717.; Sevin 1979, 7.; Çilingiroğlu 1994,42.dpn.55

²⁸³ İşpuini'nin saltanat yılları hakkında farklı görüşler mevcuttur.Tarhan, M.Ö. 830/825-810 tarihlerini ileri sürerken,Tarhan 1983, 299.; Sevin, İşpuini'nin tek başına hükümdarlık süresinin çok uzun olmadığını belirterek M.Ö. 830/829-815 tarihlerini ileri sürmektedir. Sevin 1979, 38.; Sevin 1981, 1.; Belli, Tarhan ile hemen hemen aynı tarihleri M.Ö. 830-810 ileri sürer. Belli 1982_a, 155.; Çilingiroğlu,Salvini ve Dinçol-Kavaklı hemen hemen aynı tarihleri ileri sürerler.Çilingiroğlu M.Ö. 825/824-810 tarihlerini, Salvini M.Ö.825-810 ve Dinçol-Kavaklı'nın M.Ö.825-810 tarihlerini ileri sürdüğü görülmektedir. Çilingiroğlu 1994, 42; Dinçol-Kavaklı 1978,17; Salvini 1976,15;Erzen ise M.Ö. 825–815 tarihlerini ileri sürmektedirler. Erzen 1992, 28.

²⁸⁴ Patnos'ta ilk defa bu kral tarafından imar faaliyetlerinin gerçekleştirildiği hususunda bk., HCHI no. 5/b.; UKN, 14 vdd.; Balkan 1960, 133-158.; Balkan 1964, 235-245.; Belli 1982_a, 155-156.; Çilingiroğlu 1994, 42, dpn. 56.; Sevin 1979, 2, dpn. 4.

²⁸⁵ HCHI, no. 2-4.; UKN, 4-12.; Sevin 1979, 2, dpn. 4.

bilgi vermektedir. İşpuini'nin tarihi vakalar ile ilgili yazıtları daha geç döneme ait olup, oğlu Menua ile ortak hükümdarlık yaptıkları zamana rastlamaktadır²⁸⁷. Bu döneme ait yazıtların yanı sıra çivi yazılı ve resimli tunç eserlerden de dönemin sosyal ve kültürel yapısı hakkında bilgi öğrenebilmekteyiz²⁸⁸.

İşpuini dönemine ait en önemli yazıtlardan biri çift dilli -Urartuca ve Asurca olan Kelişin yazıtıdır²⁸⁹. Bu yazıt, Urartu devletinin bu dönemdeki sınırlarının çizilmesi ve Yakın Doğu'da en azından M.Ö.9.yüzyıldan itibaren önemli bir kutsal kent olarak bilinen Musasir/Ardini²⁹⁰ şehrinin Urartu egemenliğine geçişini belgelemesi açısından çok önemlidir. Güçlü Asur Krallığının hükümdarlığı altında yaşayan Musasir/Ardini kentinin M.Ö.9.yüzyılın sonlarında güneye doğru ilerleyen Urartu kralına karşı koymadığı ve onun koruması altına girmeyi tercih ettiği görülmektedir. Bu durum Urartu Kralına büyük bir onur vermiş ve kralda Haldi için anıtsal bir kapı yaptırmıştır. Ayrıca, binlerce baş hayvanın kurban edilmesi ve ünlü Musasir tapınağının²⁹¹ Tanrı Haldi'ye ithaf edilmesi, muhtemelen bu olayın etkisinden ileri gelmektedir.

Urartu kralı İşpuini'nin önemli bir başka yazıtı da Urartu dini hakkında bilgi veren "Meherkapı" yazıtıdır²⁹². Bu yazıtta Urartu Krallarının kendi

²⁸⁶ Ünsal 2006,123; Hulin 1960, 205-207.; Burney 1957, 45.; Fig. 2/b, 3.; Bu kalenin inşa yazıtında şu ifade dikkate değerdir: "*Sarduri oğlu İşpuini, bu sarayı inşa ettirdi*". Belli 1992, 14.; Başkent Tuşpa'dan, Anzaf Kalelerine ulaşan Urartu dönemi yol şebekesi için bk., Belli 1977, 49-50, Lev. 1/3.; Anzaf kalelerinde yapılan ve Atatürk Üniversitesi Fen/Edb.Tarih bölümü öğretim üyelerinin bazılarının da katılmış olduğu kazıların neticeleri için bk., Belli 1992, 13-27.; Belli 1993, 3-32.; Belli 1998, 543-569.; Belli 1999, 507-525.; Belli-Ceylan 2000, 449-466.; Belli-Ceylan 2001, 385-398.; Belli-Ceylan 2002, 275-286.; Belli-Ceylan 2003, 311-324.; Belli-Ceylan 2004, 175 vdd.; Bu kazılarda bulunan bir Bizans sikkesi hakkında bilgi için bk., Tekin 1996, 48-50.

²⁸⁷ Çilingiroğlu 1994,42 dpn.59.

²⁸⁸ Urartu sanatının erken dönemine ait olan bu örnekler hakkında daha detaylı bilgi için bk., Belli 1983, 325-360.

²⁸⁹ HCHI no. 9.; Çilingiroğlu 1994, 42, dpn. 60.; Piotrovskii 1969, 50.

²⁹⁰ Urartuca Ardini olarak geçen kentin, Urartu yazıtlarında geçiş şekli hakkında bk., Diakonoff-Kashkai 1981, 9.

²⁹¹ Çilingiroğlu 1994,43 dpn.62

²⁹² Bu yazıt Zimzim dağının Van Ovası'na uzanan burnu üzerindeki bir kaya nişi içine yazılmıştır. İçerik olarak Urartu tanrı ve tanrıçalarının isimleriyle, bunlara sunulan günlük kurban listeleri bulunmaktadır. HCHI no. 10.; Bu yazıt, bölge halkı arasında Hazine Kapısı, Hazine Piri Kapısı, Kör Kapı, Yalancı Kapı ve Taş Kapı gibi adlarla anılmakta ve kayalara oyulmuş iç içe üç kapıdan oluşan bu nişlere en güzel örnekler Meherkapı,Yeşilalıç ve Zivistan'da rastlanılmıştır. Genellikle içlerinde yazıt yer alan bu nişlerin dinsel bir fonksiyon taşıdıkları tahmin edilmektedir. Urartu tapınak kapıları ile benzerlikleri göz önüne alındığında büyük bir olasılıkla bu kapılardan tanrıların çıkarak insanlara görüneceğine inanılmıştır. Çilingiroğlu 1994, 44, dpn. 64.; Belli-Dinçol 1982,

ülkelerinde nasıl bir “devlet dini” yaratmak istediklerine dair önemli bilgiler yer almaktadır.

Kral İşpuini’nin saltanatı döneminde ilgi duyulan bir diğer bölge de Urmiye civarında yer alan mümbit topraklardır²⁹³. Bölgeye düzenlenen ilk askeri seferlerin bu dönemde başladığı ve Erçek Gölü yakınlarındaki Karagündüz köyünde bulunan, Karagündüz yazıtında²⁹⁴da “doğu seferi” olarak geçen bu seferler hakkında bilgi verildiği görülmektedir. Urartu Krallığının batı İran toprakları üzerinde söz sahibi olmaya başladığını göstermesi açısından bu bölgede yer alan Barşua²⁹⁵ ülkesinin feth edilmesi krallık için büyük bir önem arz etmiştir. Urartu Krallığının bu bölgeye verdiği önemi göstermesi açısından M.Ö.8.yüzyılın ortasından sonra kuzeybatı İran’da inşa edilen Urartu kale ve yerleşim yerlerinin çokluğunu söyleyebiliriz²⁹⁶.

Urartu Kralı İşpuini’nin Van Gölü’nün kuzey ve kuzeydoğusuna düzenlediği askeri seferler ve faaliyetler hakkındaki araştırmalarımızı bir sonraki konumuz olan Urartu Devleti’nin Kuzey Politikası başlığı altında incelemeye çalışacağız.

Urartu kralı İşpuini’n saltanat sürmesi açısından diğer Urartu krallardan önemli bir farklılık arz eder. Bu farklılık ise, İşpuini’nin saltanatını oğlu Menua’yla paylaşmasıdır. Urartu Kralı İşpuini’nin iktidarındaki ilk yılları haricinde devletin idaresini oğlu ile üleştirmesinin sebebi tam olarak tespit edilememiştir²⁹⁷. Fakat bu işbirliği sayesinde, Menua babası İşpuini’den edindiği siyasal ve askeri tecrübe ile krallığı daha da güçlendirerek büyük Urartu kralları arasına girmeyi başarmıştır. “Ortak Krallık” dönemi esnasında, Asur Devleti’nin M.Ö. 745 yılına kadar sürecek olan duraklama ve gerileme dönemine girmesi,

167 vdd.; Tarhan-Sevin 1975, 395 vdd.; Sevin-Belli 1977, 367-379.; Çilingiroğlu 1994, 43, dpn. 63.

²⁹³ Bu bölgede yer alan Mianduab, Uşnu, Solduz, Urmiye ve Şahbur ovaları bölge ekonomisi açısından çok önemlidir. Daha geniş bilgi için bk., Zimansky 1985, 20 vd.

²⁹⁴ UKN, 24.

²⁹⁵ Barşua isminin Asur kayıtlarında geçen Parşua adı ile aynı olduğu kesinlik kazanmıştır. Çilingiroğlu 1994,50.

²⁹⁶ Çilingiroğlu 1994, 49, dpn. 88.

²⁹⁷ Sözü edilen bu konu hususunda kesinlik kazanamayan farklı fikirler için bk., van Loon 1966, 11.; Burney-Lang 1971, 133.; Sevin 1979, 14 vd.; Çilingiroğlu 1994, 50 vd.; Erzen 1992, 28.Ünsal 2006,124;Bingöl 2003,96

İşpuini ve Menua'nın ülke topraklarını genişletme politikasını devam ettirmesi açısından iyi bir zemin hazırlamıştır.

3.3.2. Urartu Devleti'nin kuzey politikası

Urartu Devleti'nin kuruluş aşaması ile Diauehi Krallığı dönemi mevzularında, bahsi geçen krallığın erken dönemden itibaren çeşitli bölgelere seferler düzenlediğini görmüştük. Urartu krallarının düzenlemiş olduğu bu seferler neticesinde krallık siyasal, kültürel ve ekonomik yönden daha da güçlenerek dönemin en güçlü devletleri arasına girmeyi başarmıştır. Urartu krallarının doğuya ve güneye yapmış olduğu seferlerin yanı sıra kuzeye yapmış olduğu seferlerinde krallığın ekonomik ve siyasal güçlenmesinde önemli rolü olmuştur²⁹⁸. Urartu krallarının bu bölgeye düzenlemiş olduğu seferlerin yanı sıra kuzeydoğu/ kuzeybatı istikametindeki yolları denetim altına almaları ve yolların güvenliği içinde bölgeye büyük kaleler inşa ettirmeleri bölgeye verdikleri değeri göstermesi açısından önemlidir²⁹⁹.

Sarduri I. Döneminde kuruluş safhasını tamamlayan Urartu devleti, İşpuini ve oğlu Menua döneminde Asur devletinin zayıflamasından yararlanarak yayılma politikasına girmiştir. İşpuini döneminde krallığın sınırları kuzeyde Patnos, batıda Bulanık ovası, güneyde muhtemelen Tatvan ve doğuda bugünkü Türkiye-İran sınırını oluşturan dağ silsilesine kadar ulaşmaktaydı³⁰⁰. Bilhassa Patnos³⁰¹ ve çevresi kuzeye düzenlenen askeri faaliyetlerde önemli bir merkez olmuştur³⁰². Yine Kral İşpuini döneminde başkent Tuşpa'dan kuzeye ve kuzeydoğuya giden ticari ve askeri yolların yapılmaya başlandığını görmekteyiz. İşpuini döneminde inşa edildiği sanılan Kalecik ve Menua'nın yaptırdığı yazıtlarla

²⁹⁸ San 2000, 19.

²⁹⁹ Urartu Krallığının başkenti Tuşpa'dan başlayarak çeşitli istikâmetlere ilerleyen askeri ve ticari yollar hususunda yapılan en geniş araştırma için bk., Belli 1977, 111 vdd.; Belli 1982a, 183-184.

³⁰⁰ Sevin 1979, 11.; Çilingiroğlu 1994, 51.

³⁰¹ Patnos ovasının tarihi önemini, yakın çevresinde tespit edilen Urartu dönemi arkeolojik veriler ve yazıtlar ortaya çıkarmaktadır. Menua dönemine ait olan Patnos'un 9 km. doğusunda yer alan Değirmendüzü yazıtı (TKU, 19, no. 114), bu sahaya 3 km. mesafede bulunan Kancıklı kalesi (TKU, 13, no. 44.; Burney-Lang 1971, 139.;) ve ovanın yaklaşık 6 km. güneyindeki yine aynı döneme ait Kızılkaya yazıtı (TKU, 16, no. 37.; Burney 1960, 192.; Balkan 1960, 133 vd.; Boysal 1961, 199 vd.). Şimdiye kadar tespit edilen bütün bu kalıntılar, Urartu devletinin sınırlarını kuzey istikametinde genişlettiğinin ispatı niteliğindedir.

³⁰² Zimansky 1985, 26.

bilinen Körzüt ve Aznavurtepe kaleleri³⁰³ kuzeye giden bu önemli yolun güzergâhında bulunan bazı önemli istihkâmlardır. Menua dönemi Diauehi istikametine doğru başlayan askeri seferler buradan da muhtemelen Bayburt güzergâhından Karadeniz istikametine yönelmesi, Urartu ile bu yöreler arasındaki ticarete imkân sağladığı gibi kuzey ülkelerinde zaman zaman ortaya çıkan tehlikeleri de engelleme hususunda yarar sağlamıştır³⁰⁴. M.Ö.9.yüzyıl sonlarında yani İşpuini ve Menua'nın ortak krallıkları döneminde kuzey bölgelerine düzenlenen seferler esnasında Tuşpa-Uiteruhi yolu üzerinde yer alan Eleşkirt-Toprakkale'de³⁰⁵ bırakılan bir yazıtta Urartu'nun daha kuzeye doğru gerçekleştirdiği seferlerden söz edilmektedir³⁰⁶.

Ayrıca İşpuini dönemi, Van'da rastlanılan çift yüzlü, bir yazıt ile Van Gölü'nün kuzey-kuzeydoğu istikametine doğru askeri seferlerin tertiplendiği ispatlanmaktadır³⁰⁷. Bu yazıtta göre İşpuini, Anaşe³⁰⁸, Witeruhi/Uiteruhi³⁰⁹, Luşa³¹⁰ ve Katarza³¹¹ ülkelerine seferler tertiplendiği ve kazandığı başarılar neticesinde yüzlerce at ve binlerce baş sığır elde edildiği görülmektedir³¹².

³⁰³ Yukarıda sözü edilen kale, Patnos'un 3 km. kadar kuzeydoğusunda olup, Menua dönemi inşa edildiği kabul edilmektedir. UKN, 372 vdd., 402 vd.; TKU, 13, no. 45.; Balkan 1960, 133 vd.; Anzavurtepe ve Körzüt Kaleleri kuzeye giden önemli yol güzergâhında yer alıyorlardı. Diauehi bölgesine ve buradan da muhtemelen Bayburt üzerinden Karadeniz'e geçen bu yol, Urartu ile bu bölgeler arasındaki ticari faaliyetlere imkân sağladığı gibi kuzey ülkelerinde zaman zaman meydana gelen tehlikelere de yerinde ve zamanında müdahale etme olanağı da vermekteydi. Çilingiroğlu 1994, 52; Ünsal 2006, 125 vd.

³⁰⁴ Çilingiroğlu 1994, 52

³⁰⁵ UKN, 23.; Yukarıda sözü edilen yazıttan İşpuini ve Menua'nın Eleşkirt'e kadar gelebildikleri görülmektedir.

³⁰⁶ Ünsal 2006, 126.dpn.212. Yukarıdaki ifadeye dikkat edildiğinde Urartu devletinin kuzeye yayılımının İşpuini-Menua'nın ortak krallık yaptıkları dönemde başladığı anlaşılmaktadır.

³⁰⁷ UKN, 20.; Yukarıda sözü edilen yazıtın haricinde Van gölü'nün kuzeyinde Kasımoğlu yazıtında da (UKN, 21.), Toprakkale yazıtında olduğu gibi hemen hemen aynı mevzular kaleme alınmıştır.

³⁰⁸ Sözü edilen yerin Eleşkirt'e konumlandırılması hususunda bk., Diakonoff-Kashkai 1981, 8.

³⁰⁹ Mevzu bahis yerin Yukarı Aras vadisinde, muhtemelen Kağızman civarında bulunduğu ifade edilmiştir. Diakonoff-Kashkai 1981, 102 vd.

³¹⁰ Diakonoff-Kashkai 1981, 52.

³¹¹ Tarihçiler bu ülkeyi Kars ve ciavrına lokalize etmektedirler. Diakonoff-Kashkai 1981, 48-49.

³¹² Yukarıda sözü edilen topluluklara Etiuhe ülkesinden yardım gelmesine rağmen Urartuluların bu topluluklardan 1720 erkek, 1670 kadın, 126 at, 13540 büyükbaş ve 20785 küçükbaş hayvan haraç alma başarısı gösterdiği görülmektedir. Urartu'nun elde ettiği bu ganimetler dikkate alındığında kuzey seferlerinin Urartu için ne derece önemli olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. San 2000, 21.

Etiuhe, Sarıkamış civarı ile Gökçe gölün kuzeybatı kıyıları arasına lokalize edilmektedir. Bk., Diakonoff-Kashkai 1981, 34-35.; Çilingiroğlu 1994, 62; Ayrıca Barnett, yazıtlarda adı geçen

İşpuini dönemi, Van Gölü'nün kuzey ve kuzeydoğusundaki memleketler üzerine başlayan askeri seferler Menua (M.Ö. 810–780) döneminde daha da yoğunluk kazanarak devam etmiştir³¹³. Menua kuzeydoğuya yapılan seferlerden sonra Diauehi topraklarının merkezine ulaşmak için kuzeybatıya yönelmiştir. Pirabat³¹⁴, Zivin/Süngütaş³¹⁵, Delibaba³¹⁶, Yazılıtaş³¹⁷ ve Pasinler³¹⁸ yazıtları Urartu'nun kuzeybatıya yöneldiğinin izlerini en iyi şekilde yansıtmaktadır. Bahsi geçen bu yazıtlardan, söz konusu merkezlerde kale yaptırıldığı ve birbirleri ile bağlantısını tesis eden yolunda, kuzeydoğudan Erzurum'a kadar, güvenlik altına alındığını öğrenebilmekteyiz. Erzurum İli Horasan İlçesi'nde tespit edilen ve Diauehi sınırları içerisinde gösterilen Yazılıtaş yazıtında Menua'nın, Diauehi'ye düzenlediği ilk sefer hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Bu yazıta göre,³¹⁹

toplulukların Etiuhe ülkesinin sınırları içerisinde bulunduğunu ileri sürmektedir. Barnett 1982, 340.; Ünsal 2006, 126.dpn.218

³¹³ Sandalgian, Menua'nın Diauehi'ye sefer tertiplediğini bu ülkenin başkenti olan Şaşılı'ya kadar Urartu'nun genişlediğini ifade eder. Sandalgian 1917, 319 vd.; Ünsal 2006, 126 dpn.220

³¹⁴ Dinçol 1989, 137 vdd.; Payne 1995, 415-423.; Pirabat-Ağrı'da tespit edilen yeni bir yazıt ve bunların içeriği hususunda yapılan bir diğer araştırma için bk., Payne-Ceylan 2003, 191-201.

³¹⁵ UKN, 37.

³¹⁶ UKN, 68.; Ünsal 2006, 127.dpn.223. Delibaba yazıtında, Menua'nın bölgede yapmış olduğu faaliyetlerinin bir neticesi olarak burada bir E.GAL inşa ettirdiği görülmektedir. E.GAL, büyük ev, saray anlamı taşımaktadır. Urartu kayıtlarında, idari işlerin yürütüldüğü yapılar ya da küçük kaleler olarak da izah edilmiştir. Zimansky 1985, 64.

³¹⁷ Yazılıtaş'ın lokalizasyonu ile ilgili olarak bk., TKU, 15, no. 66.; İçeriği hususunda bk., UKN, 36.; HChI, no. 23.

³¹⁸ UKN, 69.

³¹⁹ Yazılıtaş'ta bu olay şu şekilde anlatılmaktadır:

“Tanrı Haldi, kendi silahıyla güçlü bir ülke olan Diauehi'ye karşı sefere çıktı -ve ülkeyi- dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür, tanrı Haldi'nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Minua der ki: Diauehi ülkesini ele geçirdim. Krali şehir Şaşılı'yu savaşla ele geçirdim, ülkeyi yıktım, kaleleri yerle bir ettim. Şaşetin -ele- ülkesine Zua şehrine kadar ulaştım. Utuha şehrini Menua der ki: Diauehi'nin kralı Utupurşini önüme çıktı ayakları -ıma- kapandı, önümde secde etti. Merhamet gösterdim. Haraç ödemesi koşulu ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Haraç verdi. Geri dönerek esirleri tümüyle serbest bıraktı...Minua der ki: ..Oradan iki kral -yani- Baltu -lhe- boyunun ülkesinin ki ve Haldiriü şehrinin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim. Minua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim başkasına bunları yaptırırsa, her kim değişik bir şey söylerse, ben yaptım derse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini ve bütün tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler...”

UKN, 36.; HChI, no. 23; Payne 1995, 39 vd.; Ünsal 2006, 127; Yazıtın içeriği hususunda yapılan değerlendirmeler için bk., Sevin 1979, 103.; Çilingiroğlu 1994, 62.; Belli 1982_a, 156.; Pehlivan 1991_c, 34.; San 2000, 21.; Ceylan 1994, 202.; Köroğlu 2000, 719.; Yazıtın Türkçe tercümesi için bk., Ceylan 2001, 41.

Menua'nın Diauehi ülkesine geldiği ve ülkenin başkenti olan Şaşilu'yu³²⁰ ele geçirerek, ülke topraklarını ve kalelerini ateşe vererek tahrip ettiği anlatılmaktadır. Yazılıtaş'ın yanı sıra krali kent Şaşilu'dan bahseden bir başka yazıt ise Sarıkamış'ın³²¹ 35 km. güneybatısında ve Horasan'ın 20 km. kuzeyinde tespit edilen Zivin/Süngütaş yazıtıdır. İçerik bakımından da bölge tarihi için büyük bir öneme sahip olan bu yazıtta, Şaşilu şehrinde meydana gelen olaylar şu şekilde anlatılmaktadır:

“*Minua der ki: Şaşilu şehrini ele geçirdim. Bu yazıtı, bana egemen olan tanrı Haldi'ye diktirdim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, İşpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Tuşpa şehrinin hükümdarı -dır-. Minua der ki; her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim saklarsa, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini, ve bütün tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler...*”³²².

Menua döneminin eserleri arasında yer alan ve Muradiye Ovasına egemen bir tepe üzerinde bütün görkemi ile ayakta kalabilmiş olan Körzüt Kalesi, yakın çevresindeki yazıtlarla Urartu'nun bu dönemde kuzeye, Aras vadisine doğru düzenlediği seferler hakkında en kapsamlı bilgileri bize ulaştırmaktadır. Menua'ya ait Körzüt Yazıtı'nda sözü edilen bölge hakkındaki şu ifadeler oldukça dikkat çekicidir:³²³

1. *Tanrı Haldi'nin gücü ile İşpuini'nin oğlu Menua konuşuyor; Tanrı Haldi'nin kapıları ahubiu olmasın. Haldi kapılarını inşa ettim. Haldi'ye adadım, Haldi'ye yalvardım -dua ettim-*

2. *Irekua kavminin Ülkesine yöneldim. Luhiuni şehrini, Irekua kabilesinin Ülkesini ele geçirdim. Etiuni şehrini yerle bir ettim. İşpuini'nin oğlu Menua konuşuyor: Luhiuni şehrini, Irekua kabilesinin*

3. *O zamana kadar kimsenin ele geçiremediği krali şehrini, Haldi, İşpuini'nin oğlu Menua'ya verdi, O Luhiuni şehrini ele geçirdi. Etiuni Ülkesini*

³²⁰ Sevin bu kentin Zivin/Süngütaş olabileceğini iddia etmiştir. Zivin olmasa bile yakın çevresinde olabileceğini ifade etmektedir. Sevin 1979, 104.; Bölgede Doç. Dr. Alpaslan Ceylan'ın liderliğinde halen çalışmalar yürütülmektedir. Ünsal 2006, 128.dpn.227

³²¹ Sarıkamış ve çevresinin Eskiçağ tarihi ile ilgili gerçekleştirilmiş en geniş araştırma için bk., Ceylan 2001, 25 vdd. Sözü edilen bu çalışma, bölgede yapılan yüzey araştırmaları ile desteklendiği gibi, Sarıkamış bölgesinin en erken dönemlerinden Urartu devletinin dağılışına kadar geçen zaman içerisinde ki tarihine ışık tutabilecek niteliktedir. Ünsal 2006, 128.dpn.228

³²² HChI no. 89.; UKN, 130.; Payne 1995, 82.; Yazıtın Türkçesi için bk., Ceylan 2001, 41 vd.

³²³ Dinçol 1976, 19-30.; Dinçol-Kavaklı 1978, 30 vdd.; Ünsal 2006, 128 vd.

-haraç ödenmesi şartıyla- affetti. 50.000 [.... 100....] insanı

4. [yılının] bunların bir kısmını öldürdüm bir kısmını canlı olarak yanıma aldım. 1733 at, 7616 koyun, 15320 keçi. Bu yukarıda sayılan ganimet kralın payına düştü, ancak biraz savaşçılara [.....]. Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde İşpuini'nin oğlu

5. Menua [.....] sa-a-i Tuspa şehrine? Her zaman izana kral kudretli kadın =kraliçe- paralani guni İşpuini'nin oğlu Menua [.....] Luhiuni şehri ile, Tuspa şehri ile

6. Kadınlar gurdari [.....] Lu-i 'dir. Şayet erkeklerin diruni uni kamni'nisi Aelia şehrini gurdari [.....] Lu-i Siad Ülkesinin Altuguia şehri gurdari'dir. Tanrı Haldi sayesinde İşpuini'nin oğlu Menua, büyük kral, kudretli kral, büyük kral Biai ülkelerinin kralı, Tuspa şehrinin efendisidir.”³²⁴

Yukarıdaki metindende görüldüğü üzere Urartu'nun asıl hedefi Transkafkasya'nın batı bölgesinde yer alan Aleksandrapol (Leninakan) ile Iğdır ovasına lokalize edilen Ereque ülkesini ele geçirmektir ve bunda da muvaffak olduğu aşikârdır³²⁵. Akabinde Menua bu bölgeye “Menuahinilini” adıyla bir kale yaptırarak Ağrı Dağı eteklerinde yer alan ve hayvanlık açısından da önemli olan bu verimli toprakların Urartu'nun hâkimiyeti altında olduğunu göstermiştir³²⁶.

³²⁴ Ecmiazin'de ki Solagert Kalesinde bulunan yazıtlarda Menua'nın Ereque üzerine tertip etmiş olduğu sefer hakkında yukarıdaki ifadelere benzer şu sözler yer almaktadır:

“Tanrı Haldi'nin kudretiyle Minua'nın Irkuahie ülkesini [] tığı zaman, bu yeri Minua yaptırdı. Tanrı Haldi kapılarını (ve) bir kale eksiksiz(?) yaptırdı. Minua der ki: ...yaptırdım. ...kurdum”

Yine Solagert Kalesi üzerinde rastlanılan iri bazalt bir kütlenin üzerine kazılmış başka bir yazıtta Menua Ereque ülkesi hakkında şu dikkat çekici ifadelerde bulunmaktadır:

“Tanrı Haldi kendi silahlarıyla sefere çıktı. Erikuahi ülkesini ele geçirdi (ve) Luhiuni şehrini ele geçirdi. (Onları) Minua'nın önünde boyun eğdirdi. Tanrı Haldi güçlü(dür), Tanrı Haldi'nin silahı(da) güçlü(dür). Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuinioğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Minua der ki: (Tanrı Haldi) Erikuehi ülkesine geldi. Tanrı Haldi, hiç kimsenin önceden zapt edemediği krali şehri Luhiuni'yi İşpuinioğlu Menua'ya verdi. Luhiuni şehrini ele geçirdim. Luhiuni haraç (ödemesi koşulu) ile bağışladım. Minua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları (veya) her kim değişik bir şey, yani “Ben Luhiuni şehrini ele geçirdim” derse, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini, (ve) bütün tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler.”

Melikishvili 1960, 31'de “Menuahinili adını verdim (yani kurdum)” diye tamamlanabileceğini ileri sürer. Bu da bize Körzüt Yazıtı'nda geçenlerin doğruluğunu kanıtlar. Payne 1995,38,50; Bingöl 2003,108.

³²⁵ Diakonoff-Kaskai 1981, 31.; Köroğlu 2000, Res. 17.

³²⁶ Taşburun'un 5 km. doğusunda bulunan Başbulak yazıtında Menuahinili kalesi hakkında bilgi verilmektedir. UKN,70; “İşpuini oğlu Menua bu krali evi ve kaleyi inşa etti, Menuahinili koydu.”Çilingiroğlu 1994,61 dpn.131

Urartu Devleti'nin bu toprakları ele geçirmesiyle kuzeye yapacağı seferler için lojistik destek sağlayan bir bölge kazandığı gibi kuzeyden gelebilecek “göçebe kavimler” tehlikesine karşı bir süreliğine de olsa engelleyecek istihkâm alanlarına kavuşmuştu. Menua'nın bu toprakları ele geçirmesinden sonra halefleri Urartu sınırlarını çok daha fazla kuzeye taşımayı başarmışlardır. Bölgenin hammadde ve üretim merkezlerinin Urartu devletinin egemenliği altına geçmesi Urartu krallığının güçlenmesine ve Dünya devleti olmasına imkân vermiştir³²⁷.

Menua'nın dönemi takip edilen akılcı politikalar sayesinde, batıda önemli bir merkez olan Meliteia vasal bir duruma getirilerek vergiye bağlanmış ve Asur Devleti dağlık bölgelerden uzaklaştırılarak güneydeki düz ovalar ile Akdeniz limanları arasındaki bölgeye hapsedilmeye çalışılmıştır. Kuzey ise Diauehi krallığı sürekli kontrol altında tutulmuştur. Menua dönemi takip edilen bu başarılı dış politikalar kendinden sonra tahta geçen Urartu kralları için de iyi bir örnek olmuştur³²⁸.

Menua'dan sonra oğlu Argiştı I. (M.Ö. 780–756)'in Urartu tahtına geçtiği görülmektedir. Argiştı I.'in Van kalesinin güney kayalıklarında yer alan anıtsal kaya mezarının cephesine yazılan ve “Horhor yazıtları” olarak da bilinen yıllıklarında kuzey ülkelerine yapılan askeri seferlerden oldukça sıklıkla bahsetmektedir³²⁹. Bu yazıtlardan ikinci ve üçüncü yıl seferlerinin kuzey ülkelerine düzenlendiğini öğrenebilmekteyiz. Bu seferlerin Urartu açısından başarılı olduğunu, bölgede yer alan Şaşkı, Ardarakihi, Batulh ve Kabiluhi beylerinin Urartu karşısında mağlup olmasından ve bu ülkeleri yönetecek bir vali gönderilmesinden anlıyoruz. Ayrıca Diauehi gibi güçlü bir krallığında bu seferde yenilgiye uğratılarak, krallarının haraç ve vergi ödemek şartıyla bağışlandığı da kayıtlarda yer almaktadır³³⁰.

³²⁷ Çilingiroğlu 1994,61,68 vdd.;Ünsal 2006,129;Bingöl 2003,107 vd.; Kuzeydeki zenginlikler hakkında bk., Zimansky 1985, 25-27.; Tylcote 1981, 137 vd.; Pehlivan 1994, 333, dpn. 67.;Pehlivan 1991c, 35, dpn. 9.; San 2000, 21.; Köroğlu 2000, 721

³²⁸ Bingöl 2003,109

³²⁹ UKN, 127 BI.; HChI, no. 81.; Payne 1995, 75 vdd.

³³⁰ Argiştı I. Döneminde yazılan yazıtların Urartuluların en uzun yazıtları olduğu bilinmektedir. Horhor kroniğinde kuzey seferleri hakkında şu bilgilere rastlamaktayız:

“... Argiştı der ki: Egemen olan Tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, -ve- tanrı Şivini'ye, -onların- ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim (?) için yalvardım (?). Aynı yıl (içinde) yine (?) savaşılar topladım -ve- Diauehi (ülkesine) karşı -ve- Diauehi'nin kralı Mannudubi'ye karşı sefere çıktım. Şeriazi ülkesini ele geçirdim, şehirleri yaktım, kaleleri yerle bir ettim. Pute şehrinin

Argiştı I.'in kuzey seferlerinde ele geçirdiği ganimet ve vergilere bakıldığında bölgenin zenginliği ortaya çıkmaktadır. Diauehi kralı Mannudibu Argiştı I.'e "41 mina altın, 37 mina gümüş ve 10.000 mina bakır madeninin yanı

güneyindeki (?), Biani ülkesine -ve- Huşa ülkesine kadar ilerledim (?). Tariu bölgesini (?) bıraktım. Zabahae ülkesine karşı sefere çıktım -ve- Zabahae ülkesini ele geçirdim şili. Uzinabitarna şehrine -ve- Büyük Sirimu Dağına kadar ilerledim. Igani ülkesinin Maqaltu şehrinin bölgesini bıraktım. Eriahi ülkesine vardım. Apuni ülkesine karşı sefere çıktım. Ureiu şehrini -ve- kralı Witeruhi şehrini ele geçirdim. 19.225 delikanlı, 10.140 canlı savaşçı, 23.280 kadın olmak üzere toplam 52.675 kişi, -o- yıl -ın esir sayısıdır-. Kimilerini öldürdüm, kimilerini -de- canlı götürdüm. 1.104 at, 35.015 büyük baş hayvan -ve- 100 bin X on bin 1.829 küçükbaş hayvan sürdürdüm. Argiştı der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl -içinde- yaptım.

Tanrı Haldi kendi silahıyla sefere çıktı. Abiliane ülkesini, Aniştirga, Quarza -veya Qubza- -ve- Uluza ülkesini ele geçirdi, -onları- Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü -ve- tanrı Haldi'nin silahı -da- güçlü -ve- tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Menuaoğlu Argiştı sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti (?). Argiştı der ki: Etiuni ülkesini ele geçirdim, [Jue ülkesine -ve- Uduri-Etiuhi ülkesine kadar ilerledim(?). Erkek ve kadınları sürgün ettim. Argiştı der ki: Egemen olan Tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya, (ve) tanrı Şivini'ye, (onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim (?) için yalvardım (?). Aynı yıl Umeli ülkesine karşı sefere çıktım. Uria ülkesini -ve- Tertubi ülkesini ele geçirdim. Muruzu [] boyunu yendim. Bir kayalıkta tahkimatlı kaleyi güç kullanarak aldım. Erkek -ve- kadınları sürgün ettim. Kralı Ubarugildu şehrini ele geçirdim... Kuf Jrupira (?) ülkesine -ve- Tarraf [] ülkesine kadar ilerledim. Id[]kuf Jaunede şehrine karşı sefere çıktım ... Erkek (ve) kadınları sürgün ettim... Irkiuni ülkesini ele geçirdim... kadar ilerledim ...Artarmuf [] ülkesine karşı sefere çıktım ...güç kullanarak ...(onları) dışarıya attım ...Şehirler ...kadar ilerledim ...kadar ...3 (?) ...11.000... kadın... toplam 20.279 kişi, -o- yıl-ın esir sayısıdır-. Kimilerini öldürdüm, kimilerini de canlı götürdüm..."

Bu yazıtın kopyasında ise şu ifadeler yer alır:

"Tanrı Haldi, kendi silahıyla sefere çıktı. Diauhi ülkesi-nin kralı- Utupurşini'yi yendi. Abnulua ülkesini ele geçirdi. -Onları- Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü -ve- tanrı Haldi'nin silahı -da- güçlüdür-. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Menuaoğlu Argiştı sefere çıktı. Argiştı der ki: Diauhi (ülkesi) yine (?) ayaklandı. Savaşçılar topladım -ve- Diauhi -ülkesi-ne karşı sefere çıktım. ...ordum önünde göründü... Argiştı der ki: Egemen olan tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini -ve- Biainili ülkesinin -bütün- tanrılarına, -onların- ilahi büyüklüğünden -yardım- istediğim (?) için yalvardım (?) ...

Bia [] ülkesine (ve) Huşa ülkesine kadar ilerledim. Didi ülkesine -ve- Zua şehrine karşı sefere çıktım. Diauhi ülkesinin kralı Zua şehrini yaktım. Zua şehrinde bir yazıt diktim. Aşqalaşi ülkesine doğru, ülke kapısından (?) geçtim. 105 kaleyi yerle bir ettim -ve- 453 şehri yaktım. Oradaki üç kaleyi ele geçirdim. (ve onların) halkını benim ülkeme kattım: Qada ülkesini, Aşqalaşi ülkesini -ve- Şaşilu şehrinin ülkesini, 15 (?). 181 delikanlı, 2734 erkek, 10 (?). 604 kadın, 4426 at, 10 (?). 478 büyük baş hayvan, 73770 küçükbaş hayvan -sürüp çıkardım-. 4 kral hadım ettirdim(?): Şaşki, Ardaraki, Baltulhi -ve- Qabilu -boyların krallarını-. Yerlerine valiler atadım. Diauhi'nin kralını esir ettim. Haraç -ödemesi koşulu- ile yaşamımı bağışladım. Diauhili Argiştı'ye bu haracı verdi: 41 mina saf (?) altın, 37 mina gümüş, ...10.000 mina bakır, 1000 binek, 300 büyük baş hayvan, ...0.000 küçükbaş hayvan. Bu haracı... Diauhi -ülkesi-ne her yıl versin diye buyurdum: ...mina saf (?) altın, 10.000 mina bakır, ...baş-boğa, 100-baş- inek, 500 -baş- koyun, 300 binek, ...

Tanrı Haldi, kendi silahıyla sefere çıktı. Etiuni ülkesini ele geçirdi. -Onları- Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü -ve- Tanrı Haldi'nin silahı -da- güçlüdür-. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Menuaoğlu Argiştı sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argiştı der ki: Diauhi -ülkesi-nin -kralının- yardımına gelen kralları yok ettim. Bir yıl içinde Luşa ülkesini, Katarza ülkesini, Eriahi ülkesini -ve- Gulutahi ülkesini ele geçirdim. Witeruhi ülkesini ele geçirdim. Apuni ülkesine kadar ilerledim (?). Luşa ülkesinin kralını hadım ettirdim. Iga ülkesinin kralını boyun eğdirdim -ve- yerinde bıraktım. Argiştı'ye haraç verdi..."

Horhor Kroniği, Van kalesinin güneybatısında buluna Argiştı I.'in kaya mezar odasının girişi ile çevresine yazılmıştır. Bk.,UKN,127;Bingöl 2003,110 vdd.dpn.97; Ünsal 2006,131 vdd.; Pehlivan 1991: 36 vd.; Çilingiroğlu 1994, 66 vd.;Melikishvili 1960, 127 vd; Yazıtın açıklanması hakkında bk., Frankel 1979, 11.

sıra³³¹, 1000 at, 300 büyükbaş hayvan ve 10 000 koyun” haraç olarak verdiğini, ayrıca “...saf altın, 10 000 mina bakır, ...boğa, 100 sığır, 500 koyun, 300 binek atı...” yıllık vergi olarak vermeyi kabul ettiğini görmekteyiz. Diauehi ülkesinin ekonomik faaliyetlerini incelediğimizde, merkez ile doğu kısmının tarım ve hayvancılıkta, batı ve kuzey bölümlerinin ise maden bakımından son derece zengin olduğu görülmektedir³³².

Binaenaleyh, Uratuların bu bölgeye düzenlediği seferlerin bir diğer önemli nedenin de bölgenin maden zenginliklerini kontrol altına alma ve kendisine bağlı krallıklar vasıtasıyla da bu bölge ekonomisinden yararlanma amacı olduğu anlaşılmaktadır. Filhakika, Artvin yakınlarında tespit edilen altın yatakları³³³ ile Bayburt’ta bulunan bakır ve gümüş yatakları³³⁴ bu yazıtlardaki bilgileri teyit eder niteliktedir.

Yerleşim yerleri açısından da önemli bilgilerin bulunduğu bu yazıtta, 3 ülke, 105 kale ve 453 şehir isminin yer alması, bu dönemde söz konusu bölgenin yoğun bir iskâna tabî tutulduğunu göstermektedir.

Diauehi ülkesine düzenlenen askeri seferlerden sonra, Hanak/Ortakent³³⁵ yazıtında da görüleceği üzere Urartu kralı kuzeydoğuya yönelir ve Aras nehri boyunca ilerleyerek Gökçe Göl civarında yer alan Tariuni ülkesi³³⁶ ile Uzinabitarna şehrini³³⁷ ele geçirir. Huşa ve Bia ülkelerine kadar ilerleyerek Aşqalaş’ıye kadar gittiğini ifade eden Argiştı I.yazıtında bölgede vuku bulan olayları şöyle anlatmaktadır:

“Tanrı Haldi kendi silahlarıyla sefere çıktı. Düşman ülkesi olan Tariu ülkesini ele geçirdi -ve-... ele geçirdi. Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi

³³¹ Yukarıda bahsedilen vergilerin günümüzdeki oranını şu şekilde açıklayabiliriz; 1 mina = 505 gramdır. 41 mina altın=20.5 kg., 37 mina gümüş=18.5 kg., 10.000 mina bakır=5 ton. Söz konusu oranlar hakkında daha geniş bilgi için bk., Sevin 1979, 105, dpn. 112.; Çilingiroğlu 1994, 67 dpn. 160; Ünsal 2006, 133 dpn. 240; Bingöl 2003, 114.

³³² Diauehi ülkesinin tarım, hayvancılık ve maden işleri hakkında geniş bilgi için bk., Tylecote 1981, 137.; Slattey 1987, 3 vdd.; Belli 1991, 16 vdd.; Esin 1969, 107.; Çilingiroğlu 1982, 193.; Çilingiroğlu 1994, 67 dpn. 160.; Pehlivan 1984, 42.; Pehlivan 1991, 35 vd.; Pehlivan 1994, 333, dpn. 67.; Ceylan 2001, 48 vd; Ünsal 2006, 133, dpn. 241; Bingöl 2003, 115. dpn. 104.

³³³ Forbes 1950, 150 vd; Ünsal 2006, 134

³³⁴ Sevin 1979, 105 vd.

³³⁵ Dinçol-Dinçol 1992, 110.; Payne 1995, 84.

³³⁶ Diakonoff-Kaskai 1981, 83 vdd. Tarihçilere göre Tariu ülkesi, Aşağı Çoruh havzasında, Erzurum’un kuzeybatısında ve Çıldır gölünün güneybatısındaki alanda bulunmaktadır.

³³⁷ Bingöl 2003, 116; Ünsal 2006, 130-134; Diakonoff-Kaskai 1981, 97.

güçlü -dür-. ...Minuaoglu Argişti sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argişti der ki: Tariu ülkesini ele geçirdim. ... Huşa ülkesine kadar -ve- Bia ülkesine kadar ilerledim. Aşqalaşi ülkesine gittim. Tanrı Haldi'nin buyruğuyla Argişti der ki: Diauehi ülkesinin kralı önümde göründü ve -haraç- verdi (?). Ahuria şehrini... dışarıya attım. ... Qu[]uni şehrini ... Orada 72.080 besili büyük baş hayvan, 7.000 ... 11... Kimilerini öldürdüm, kimilerini -de- canlı götürdüm. 6 kale yerle bir ettim. 50 şehir yaktım. Minuaoglu Argişti, güçlü kral, Bianili ülkesinin kralı, Tuşpa şehrinin hükümdarıdır. Her kim bu yazıtı tahrip ederse tanrı Haldi -ve- tanrı Quera -onu- güneş ışığından yoksun etsinler."

Yukarıdaki metindende anlaşılabacağı üzere Diauehi kralı Argişti I.'e haraç vermek suretiyle bağlılığını göstermiştir. Bunun yanı sıra Argişti I.'in bölgede 6 kale ve 50 şehri tahrip ettiğini sayısızca insan katlederek sağ kalanlarında çoğunu esir almak suretiyle kendi ülkesi olan Tuşpa'ya götürdüğünü gururla ifade etmektedir³³⁸.

Ayrıca yazıtlarda geçen önemli bir nokta ise, şehirlerin lokalizasyonu hususudur. Bu konu hakkında yerinde bir tespit yapan Dinçollar, Tariu'yu Hanak'a, Huşa, Bia ve Aşqalaşi'yi ise yazıtın yakın çevresine lokalize etmektedirler³³⁹. Bu lokalizasyon dikkate alındığında Diauehi ülkesinin kuzey sınırları ve Urartu'nun kuzeyde ulaştığı nihai noktanın tespiti hususunda bir yargıya varabilmekteyiz.

Bu dönem ile ilgili bir diğer önemli yazıt ise ilçenin ismi ile anılan Sarıkamış yazıtıdır³⁴⁰. Sözü edilen yazıt Sarıkamış bölgesindeki Zivin (Süngütaş) yazıtından ayıran özellik ise, ikisinin de farklı krallar tarafından kaleme alınmasıdır. Zivin (Süngütaş) yazıtı Urartu Kralı Menua'ya ait olup, Sarıkamış yazıtı ise, selefi gibi kuzeye yönelik seferleri devam ettiren Kral Argişti I.'e aittir.

"....Ahuriani şehrini, Aştu şehrinin bölgesini ele geçirdim. Güçlü ordular geldiler.... Ağışti der ki; Tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini -ve bütün-tanrılara yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler püskürttüm. Qa [] şehrine kadar.... kovaladım.... orada.... yüz.... 20.... yüz.... yaktım. X yüz 50....kadın. Tanrı

³³⁸ Dinçol-Dinçol 1992: 110; Payne 1995, 84.

³³⁹ Dinçol-Dinçol 1992, 109 vd.

³⁴⁰ UKN, 130.; HChI, no. 89.; Yazıtın Türkçe tercümesi için bk., Ceylan 2001, 42 vd.

Haldi büyüklüğüyle Minua oğlu Argiştı, güçlü kral Biainili ülkesinin kralı -ve- Tuşba şehrinin hükümdarı -dır-. Argiştı der ki; Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba -ve- tanrı Şivini -onu- güneş ışığından yoksun etsinler....”

Argiştı I. döneminde, Menua dönemi görülen vasallık sistemi terk edilerek merkezden gönderilen valiler/ ^{LU}EN.NAM³⁴¹ tarafından ülke yönetilmeye çalışılmıştır. Argiştı I.'in takip ettiği bu politika dikkatle incelendiğinde bölgenin tamamen Urartu hâkimiyeti altına girdiğini ve uygulamış olduğu Diauehi politikasında başarılı olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Argiştı I. Döneminde Urartu krallığını etkileyen bir diğer önemli husus ise, kuzeyden gelen göçebe kavimler mevzusudur. Gökçe Göl çevresinde hayatlarını idame ettiren Kuarzani, Ultuza, Uriani, Muruzu ve Irkuini gibi topluluklarının iteat altına alınması için Argiştı I. Saltanatının on üçüncü yılında bir sefer tertip etmiştir. Bu sefer neticesinde Uiteruki ve Etiu ülkeleri Urartu hâkimiyetine girmiştir. Argiştı I.'in 2.yıl seferinde icra etmiş olduğu toplu nüfus göçettirme politikasını bu sefer sonunda da uygulamış ve binlerce sığır ve atın yanında 20,279 kişi bu bölgeden alınarak başka bir yöreye nakledilmiştir. Argiştı I. M.Ö.774 kayıtlarında bu bölgeye yaptığı seferi şöyle anlatmaktadır:

“ o yılda, ordularımı yeniden hazırladım ve tanrı Haldi'ye yalvardım...Etiu ülkesine karşı sefere çıktım. Eriahi³⁴² ve Katarza³⁴³ ülkelerini ele geçirdim. İşkigulu³⁴⁴ ülkesine kadar ilerledim...” ³⁴⁵.

Yine Argiştı I. başka bir yazıtında da ³⁴⁶ bu sefer hakkında bilgi vermektedir.

³⁴¹ HChI, no. 82.; UKN, 128 B1.;Belli 1982_a, 156.; Tarhan 1983, 302.; Tarhan 1986, 292; Sevin 1979, 105.; Pehlivan 1984, 88, dpn. 121.; Pehlivan 1994, 333.; Pehlivan 1991_c, 36. Ünsal 2006,131

³⁴² Diakonoff-Kashkai 1981, 30 vd.

³⁴³ Tarihçiler bu ülkeyi Kars ve ciavrina lokalize etmektedirler. Diakonoff-Kashkai 1981, 48–49.

³⁴⁴ Diakonoff-Kashkai 1981, 450.

³⁴⁵ UKN, 127.; Yazıtın Türkçe tercümesi için bk., Çilingiroğlu 1994, 73.;Çilingiroğlu Argiştı I.'in saltanata geçiş tarihini M.Ö.786 olarak kabul ettiği için eserinde Argiştı I.'in saltanatının 13.yılı ibaresini kullanmıştır.Çilingiroğlu 1994,66 vd.;Bingöl 2003,116.

³⁴⁶ Yukarıda sözü edilen kitabe, Kars-Arpaçay'ın sol yakasında Kanlıca köyünün yakındaki kayalara yazılmış bir yazıttır. Bk., Melikishvili 1960, 133; Payne 1995, 83. Ayrıca, Kanlıca Köyü'nün yakınlarında, önceki yazıtın yakınında yüksek bir kayaya yazılmış ikinci bir yazıtta mevcuttur. Fakat şimdiye kadar okunduğuna dair herhangi bir kayıta rastlayamadık.;Payne 1995, 83.; Bingöl 2003,119.dpn.120

“Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle, Arğışti der ki: Eriahi ülkesini ele geçirdim. İrdaniü şehrini (ve) Işqigulu ülkesine kadar ele geçirdim.”

Yukarıdaki yazıtlarda geçen bir diğer önemli hususta, takip eden yıllarda Anadolu’nun siyasi dengelerini alt üst edecek olan İskitlerin, Urartu kayıtlarına geçmiş olmasıdır³⁴⁷.

İşqigulu üzerine tertiplenen bu seferin akabinde, M.Ö.768’de Diauehi ülkesinde ayaklanmalar görülür. Fakat bu ülkeye ve kralı Utupurşini’ye karşı herhangi bir seferin düzenlenmiş olduğuna dair kaynaklarda bir bilgiye rastlamamaktayız. Binaenaleyh, bu ülkenin vasallıktan çıkarılarak tamamen Urartu topraklarına katılmış olabileceği sonucu ortaya çıkmaktadır³⁴⁸.

Arğışti I.’in saltanatının ilk yıllarından itibaren takip ettiği yayılmacı ve başarılı ekonomik politikalar, Urartu krallığının geniş sınırlara ve ekonomik zenginliğe ulaşmasına neden olmuştur. Urartu kralı maden bakımından zengin olan Malatya (Melitea) ve Erzurum (Diauehi)’u vasal bir duruma dönüştürerek krallığı ekonomik yönden kısa bir sürede güçlendirmeyi başarmıştır. Arğışti I. ekonomik yönden güçlenen krallığa Erepuni (Arin-Bert) ve Arğıştihinili (Armavir) gibi büyük kentler inşa ettirmek suretiyle, sulu tarımın gelişmesini de sağlamıştır. Bu merkezlerin inşa aşamasında ve sulama kanallarının tesisinde ihtiyaç duyduğu insan gücünü düzenlemiş olduğu seferler sırasında ele geçirdiği ülkelerin insanlarını zorunlu göçe tabi tutarak sağlamıştır³⁴⁹. Arğışti I.’in önceden de belirttiğimiz üzere dış politikada da büyük başarılar elde ettiği görülmektedir. Arğışti I. güney komşusu Asur’un zayıflamasından istifadeyle Kuzey Suriye’yi sınırlarına dâhil ederek Batı İran içlerine kadar yayılmıştır. Arğışti I. kuzey seferlerini ise daha çok Aras nehrinin kuzeyine doğru gerçekleştirmiştir. Urartu kralı kuzeye yönelik seferleri sırasında kuzeyde Gökçe Göl ve Erzurum’un civarı ile kuzeydoğuda Transkafkasya’ya kadar uzanmıştır³⁵⁰.

Yukarıdaki bilgiler ışığında Arğışti I. döneminde Urartu Krallığının ekonomik, siyasi ve askeri alanda gücünün zirvesine ulaştığını söyleyebiliriz.

³⁴⁷ Van Loon 1966, 15.

³⁴⁸ Pehlivan 1991, 37.

³⁴⁹ Bilim adamları arasında, Urartu Devleti’nin gereksinim duyulan insan gücünün zorunlu göç ile elde etmesini, Asur’dan örnek alınarak gerçekleştirildiği düşüncesi genel olarak kabul edilmektedir. Bk., Erzen 1992, 31; Çilingiroğlu 1994, 68.dpn. 166.; Bingöl 2003, 120.dpn.122

³⁵⁰ Çilingiroğlu 1994, 67-78; Ünsal 2006, 135; Bingöl 2003, 120

Argişti I.'den sonra Urartu tahtına Sarduri II. (M.Ö. 756–730)'nin geçtiğini görmekteyiz. Sarduri II. tahta geçtiğinde Urartu krallığı her yönüyle gücünün zirvesine ulařmıřtı³⁵¹. Sarduri II., selefi olan Argişti I.'in dış politikalarını takip etmek suretiyle, iktidarının ilk yıllarında batıya ve kuzeybatıya seferler düzenlemiştir. Sarduri II.'nin bu bölgelere sefer düzenlemesinin iki önemli gayesi vardı. İlk gayesi Anadolu'nun batısına açılan ticari yollar vasıtasıyla Frigler ile ticaret yapma, diğeri ise batı ülkelerinin pazarlarına açılma isteği idi. Sarduri II. Dönemine kadar Urartu kralları Anadolu'nun zengin maden yatakarına ve önemli ticaret yollarına hâkim olmayı bařarmıřlardı³⁵². Bu bölgelerden elde edilen kıymetli madenlerde batı pazarlarında aranan mamuller olduğu için Sarduri II, batıya doğru seferler düzenleyerek bu zengin toprakları ele geçirme gayreti içerisine girmiştir. Sarduri II.'nin kuzey politikası ise, takip ettiği batı politikasından farklılık arz etmediği ve selefi olan Argişti I.'in politikalarını devam ettirdiğini görmekteyiz. Ayrıca bu dönemde kuzeydeki ülkelere bir yenisinin de katıldığı görülmektedir. Pasinler/Hasankale'ye bağlı Güzelhisar/Avnik köyündeki kale³⁵³ ve bir bölümü tahirbata uğramış olan bir yazıttan, Sarduri II. döneminde de Urartu'nun kuzey bölgelerindeki faaliyetlerinin devam ettiği anlařılmaktadır³⁵⁴.

“Kuvvetli kral ve Tuşpa kentinin beyi Argişti oğlu Sarduri, Tanrı Haldi'nin gci sayesinde, hayatının öneminden dolayı -onu- oradan uzaklaştırdı”.

Yukarıdaki ifadeden de anlaşılacağı üzere bu yazıtta kuzey ile olan ilişkilerin detayları verilmemiştir. Fakat bu yazıt Urartu'nun bölgedeki varlığının devam ettiğini göstermesi açısından kayda değer niteliktedir.

Sarduri II.'nin iktidarı döneminde bizim için önemli başka bir husus ise, Urartu tarihi boyunca sadece bu döneminde görülen ve Qulha lkesi olarak bilinen bölge üzerine düzenlenen iki önemli seferi içeren yazıtlardır. Sözü edilen ülkeye tertiplenen seferlerden ilki hakkındaki bilgiler, Van Kalesinde Analıkız

³⁵¹ Tarhan 1983, 285-310; Belli 1982, 161 vd.; Sayce-Litt 1970, 176; Erzen 1992:, 31 vd.

³⁵² Belli 1977, 118 vdd.

³⁵³ TKU, 19, no. 116.

³⁵⁴ Aydın 1991, 323 vd.

olarak anılan sahadaki stelin ön yüzüne ve diğeri ise bahsi geçen stelin sağ tarafına yazılmıştır³⁵⁵.

Bu seferlerin tarihlendirilmesi hususunda da farklı görüşler mevcut olup, Salvini'ye göre Qulha'ya düzenlenen seferlerden ilkinin M. Ö. 749, ikincisinin ise M.Ö. 746 yılında gerçekleştiğini³⁵⁶ kabul etmekte, Melikishvili ise, söz konusu seferlerin ilki için M.Ö. 750–748, ikincisi için ise M.Ö. 744–741 tarihleri arasında uygun görmektedir.³⁵⁷ Barnett 'te, Melikishvili ile benzer bir görüş ortaya koyarak seferlerden birincisini M.Ö. 750, ikincisini ise M.Ö. 744–743 yıllarına yerleştirmektedir³⁵⁸.

Qulha ülkesine yapılan seferlerin sonucuna bakıldığında, Diauehi'ni ve diğer kuzey ülkelerine düzenlenen seferlerin neticelerine benzer başarıların elde edildiği görülmektedir. Qulha ülkesine düzenlenen bu başarılı seferler neticesinde Urartuluların oldukça kârlı çıktığı ve zengin ganimetler elde ettiği yine yukarıda bahsi geçen kayıtlar vasıtasıyla haberdar olmaktadır³⁵⁹.

Sarduri II. nin önemli seferlerinden bir diğeri de yine çalışma sahamıza yakın olan bir bölgeye düzenlemiştir. Araştırma sahamızın doğusunda yer alan, Ardahan ili Çıldır ilçesi sınırları içerisinde bulunan Çıldır Gölü'nün 2 km. batısında bulunan bir ana kaya üzerine kaleme alınan Taşköprü Yazıtında³⁶⁰ bu sefer esnasında vuku bulan olaylar şu şekilde anlatılmaktadır:

*“Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Argıştioğlu Sarduri der ki:
Terk edilmiş(?) Uhime ülkesini ele geçirdiğim zaman, o seferin geri dönüşünde, Maqaltu şehrini ele geçirdim. Erkek ve kadınları Biainili ülkesine sürgün ettim.”*

Sarduri II.'den sonra Urartu krallığının kuzeye olan ilgisinin azaldığını yazıtlarda sözü edilen bölgenin isminin geçmemesinden çıkarabiliriz. Ayrıca

³⁵⁵ Köroğlu 2000, 727; Ünsal 2006, 136; Kulha şehrinin Doğu karadeniz dağlarına yakın olduğu bilinmekte ve Klasik Çağ'ın Kolhisi şimdiki Gürcistanla özdeş olması ihtimal dâhilindedir. Bk., Diakonof-Kashkai 1981, 68 vd.; Erzen 1992, 32; Çilingiroğlu 1994, 83 dñn.231; Bingöl 2003, 124

³⁵⁶ Salvini 1995, 77.

³⁵⁷ UKN, 155 C, D.

³⁵⁸ Barnett 1982, 349 vd.; Ünsal 2006, 136

³⁵⁹ Ünsal 2006, 136.dñn.259; Urartu ordularının farklı ülkelerden elde ettikleri ganimetler ile bunların tablo içerisinde gösterilerek genel bir değerlendirmesi hususunda bk., Zimansky 1985, 53 vd., Table 8. Bilhassa, ikinci sefer kayıtlarında yer alan “...demir bir mühür hazırlattım...” ifadesi, bu ülkedeki demir kaynaklarının varlığını göstermektedir. Köroğlu 2000, 730.

³⁶⁰ Melikishvili 1960, 159; Payne 1995, 103.; Bingöl 2003, 125

Urartu yazıtlarında bu bölgenin adının geçmemesi bahsi geçen bölgenin kontrol altına alındığını göstermesi açısından da önemlidir³⁶¹.

Erzurum ve çevresinde çok sayıda rastlanılan Urartu krallığı dönemine ait eserler dikkate alındığında Urartu'nun Erzurum'a kadar yayıldığı inkâr edilemez bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu duruma örnek vermek gerekirse, ovaya hâkim bir kayalık üzerine inşa edilen Umudumtepe kalesi ve hemen güneyindeki kaya mezarını³⁶² gösterilebiliriz. Kale duvarında tatbik edilen kiklopik yöntemin Menua'ya kadar varlığını devam ettirdiğinden yola çıkarak Menua dönemine yerleştirildiği gibi sonraki dönemlerde Urartu izlerini yansıtması bakımından da önem arz etmektedir³⁶³. Urartu'nun bu bölgelerdeki varlığını göstermesi açısından bir diğer önemli kalıntılar ise, Erzincan'ın Üzümlü ilçesi yakınlarındaki Altıntepe kalesi³⁶⁴ ve Tercan ilçesi sınırlarında kalan Şirinlikale ve kaya mezarları³⁶⁵ yapılanmalarını gösterebiliriz. Bununla birlikte, Erzurum'un güneyinde Karayazı ilçesinde dinsel amaçlı ve Urartu izleri bulunan bazı yapılanmalara da rastlanılmıştır³⁶⁶.

Ayrıca araştırma sahamız içerisinde yer alan Oltu Kalesi³⁶⁷ ve hemen güney batısında bulunan Çoruh nehrinin kenarındaki Bayburt Kalesi³⁶⁸ ile kalenin hemen kuzeydoğusunda yer alan kaya basamaklı su tüneli³⁶⁹ ve yine Bayburt İli

³⁶¹ Ünsal 2006,136

³⁶² Kaya mezarı hususunda daha kapsamlı bilgi için bk., Çilingiroğlu 1982, 194, Lev./Pl.IV/1-2, Lev./Pl.V/1-2.; Çevik 1991, 106 vd., Çiz. 39-41, Ft. 95-102.; Çevik 2000, 121 vd.

³⁶³ Ünsal 2006,136 vd.;Çilingiroğlu 1983, 28 vdd.; Çilingiroğlu 1982, 192, Lev./Pl. III/1-2; Aşağı Anzaf ve Zivistan kaleleri Kiklopik yöntemle yapılmış Urartu kalelerine en güzel örneklerini teşkil etmektedirler. Sözü edilen kalelerde tatbik edilen bu yöntem kesin olmamakla birlikte etraftaki yazıtların yardımı ile İşpuini devrine ait olduğu tahmin edilmektedir. Umudumtepe kalesinde görülen sur örme yönteminin ise, İşpuini ve Menua'nın krallıklarına, M. Ö. 9. yüzyılın sonu ve 8. yüzyılın başına ait, olduğu ifade edilmektedir. Çilingiroğlu 1982, 192.

³⁶⁴ Özgüç 1966, 2 vdd.; Emre 1969, 280 vd.

³⁶⁵ Işık 1987, 497 vd.; Kaya mezarı hususunda geniş bilgi için bk., Çevik 1991, 103 vd.; Çevik 2000, 120 vd.

³⁶⁶ Aydınsu, Hasanova ve Çelikli kaya mezarları hususunda daha kapsamlı bilgi için bk, Çevik 1991, 78, 80 vdd., 88 vd.; Çevik 2000, 122 vd, 128.; Bingöl 2002, 176 vdd.; Karayazı ilçesinin tarihi ve arkeolojik yönden tetkiki hususunda bk., Bingöl 2002, 173-190.

³⁶⁷ Gündoğdu et al 2002,19. dpn.73.

³⁶⁸ Lehmann-Haupt 1931, 704 vd., 717 vd.; von Gall 1967, 507, 516, Abb. 9/Nr 42.; TKU, no. 139.; Bayburt kalesi hakkında kapsamlı bilgi için bk., Beygu 1936, 240 vd.; Turan 1979, 366.; Miroğlu 1975, 120.; Sinclair 1989 II, 254.; Tozer 1881, 425.; Ballance 1960, 167, Fig. 20.

³⁶⁹ Ünsal 2006,137;von Gall 1967, 507, 516, Abb. 9/Nr 42.

Aydıntepe ilçesi yakınlarındaki bir başka kalenin mevcudiyeti³⁷⁰ de bölgedeki Urartu yayılımını göstermesi açısından büyük bir önem arz etmektedir.

3.3.3.Urartu Krallığının yıkılışı

Urartu Krallığının Sarduri II. Dönemine kadar hızlı bir şekilde büyümesi ve Asur aleyhine topraklarını genişletmesi bölgedeki dengelerin Urartu lehine değişmesine neden olmuştur. Fakat M.Ö.745 yılında Asur'da başında Kalah valisi Pul'un bulunduğu, büyük bir isyanın patlak vermesi ve bu isyan neticesinde de Pul'un, Tiglat-Pleser III.³⁷¹ adıyla Asur tahtını ele geçirmesiyle Asur'un makûs talihinin değişmeye başladığı görülmektedir. Tiglat-Pleser III. Asur devlet yapısında önemli reformlar yaptıktan sonra ülkesini hem toprak bakımından hem de ekonomik bakımdan zarara uğratan Urartu devletini dış politika da hedef olarak seçti³⁷².

Binaenaleyh, Asur kralı saltanatının üçüncü yılında, Urartu devletinin, vasalı durumunda bulunan Kuzey Suriye ve Anadolu'daki kent devletleri, üzerine bir sefer düzenledi. Bu seferde Tiglath-Pileser III.'ün karşısına, Urartu'nun önderliğinde Agusi'nun oğlu Arpat kralı Matiilu, Melid (Melitealhe) kralı Sulumali, Gurgum (Maraş) kralı Tartulara, Kummuh kralı Kuştaspi'nin yanı sıra Tyr kralı Hiram, Que kralı Uraiki, Kargamış kralı Pisiris ve Urku kralı Tutammu'nun oluşturduğu bir koalisyon çıkmıştır³⁷³. Kumaalhe (Kommagene)

³⁷⁰ Lehmann-Haupt 1931, 719 .; TKU, 20, no. 140.; Sevin 1979, 106.; Ünsal'ın, Çoruh havzasında gerçekleştirmiş olduğu tarihi ve arkeolojik araştırmalar esnasında bu kalede de bir takım çalışmalarda bulunmuştur. Ünsal'ın bu kale üzerinde gerçekleştirmiş olduğu tetkikler neticesinde şu sonuca ulaşmıştır:

“...Soğanlı geçiti vasıtasıyla, Bayburt-Aydıntepe-Trabzon yayla yolunun üzerinde yer alması konum olarak kaleyi önemli kılmasına rağmen, kalenin büyük oranda tahrip olması bu dönemde iskân gördüğü yönündeki görüşlere şimdilik şüpheyle bakılmasını gerektirmektedir.”

Ünsal'ın bu kale hakkındaki çalışması için bk. Ünsal 2006,137,dpn.268

³⁷¹ Asur yıllıklarının tarihlendirilmesi hakkında bk. Saggs 1964, 273 vd.; Çilingiroğlu 1994, 83.

³⁷² Bingöl 2003,126

³⁷³ Tiglat-Pileser III.'ün bu seferi üçüncü yıl kayıtlarında şöyle izah edilmektedir:

"Saltanatımın 3. yılı Urartu'lu Sarduri ile Matiilu Melidli Sulumal, Gurgumlu Tarhulara, Kummuhlu Kushtaspi ve bana diğer vergi verenler Assur'un iktidarına, inancına, benim tanrıma isyan ettiler, onların pek çoğunu öldürdüm. Onları kılıçtan geçirdim. Dağların geçitlerini ve uçurumları onların cesetleri ile doldurdum. Sarduri'nin arkasında bıraktığı harp arabalarını Sarduri'den arta kalan sayısız, ele geçirdim. Kendi ellerimle tuttum. 72.950 kişiyi eşyaları ile birlikte götürdüm. Sarduri hayatını kurtarmak için geceleyin kaçtı ve bir daha görünmedi..... Fırat'ı üstündeki köprüden geçtim. Onun toprağının sınırına kadar takip ettim. Ve onun yatağı.... O'nun kralı arabasını, boynunda asılı olan silindir mühürünü, yüzüklerini, onun savaş arabalarını ele geçirdim..... onların ... onun..... çok sayısız savaş arabalarını, atlarını, katırlarını....."

Ülkesinde, Halpa yakınlarında meydana gelen savaş neticesinde Asur kralı büyük bir zafer kazanarak Kuzey Suriye kent devletlerini vergiye bağlamayı başarmıştır³⁷⁴.

Tiglat-Pileser III. Kuzey Suriye'de Urartu'nun egemenliğine son verdikten sonra kuzey sınırlarının emniyet altına alınması ve Urartu'nun tekrar Asur'a bir tehdit oluşturmaması için Urartu'nun başkenti Tuşpa'ya bir sefer düzenlediği görülmektedir³⁷⁵.

Bu sefer neticesinde, Asur kralı Urartu başkentini ele geçirememesine rağmen diğer bütün Urartu ülkelerini zapt etmeyi başarmıştır. Asur Devleti karşısında üst üste aldığı yenilgiler yüzünden otoritesi sarsılan Urartu Devleti, vasalı durumunda olan ülkeleri kaybetmiştir³⁷⁶. Urartu'da meydana gelen saltanat

işçilerini götürdüm. Kraliyet çadırını..... onun çok sayıda eşyalarını kampın ortasında yaktım..... onun yatağı, Istara'nın kraliçesi Kokusansku şehri, Habisana'nın şehri..... üzerlerine döşedim. Aram'ın Rassuni 3 talent altın..... talent gümüş baharat, Kumuhu'lu Kustashpi'nin, Tyr'li Hiram'ın, Queli Uraiki'nin Karkamışlı Pisiris'in, Gurgumlu Tarhulara'nın demir, fildişi, morkoyun yünü..... arazilerinin mahsulleri, çok miktarda..... Arpad'da aldım. Urkili Tutammu bana ettiği yemini unuttu. Onun hayatı yanımda yürüdü. Kızgın olan..... Tutammu'nun asilleri Kinalia'nın şehri onun kralı şehrini aldım. Halkın malları ile birlikte atlar ve katırlar. Aldıklarımın arasındakileri koyun parçaları gibi dağıttım. Tutammu'nun sarayının ortasında tahtımı kurdum.... altın, 300 talent gümüş, 100 talent bakır, renkli yün elbise,pamuklu olanlar, her cins baharat, sarayının eşyaları.... Kinalia'yı yeniden inşa ettirdim."
Lloyd 1989, 104;Bingöl 2003,126 vd.

³⁷⁴ Bingöl 2003,128.dpn.139; Çilingiroğlu 1994,86 vdd.

³⁷⁵ Bu sefer yazıtta şu şekilde anlatılmaktadır:

"Urartulu Sarduri bana karşı ayaklandı. Kummuhu (Commagene) bölgesi Kiston ve Halpi'de onu yendim. Onun bütün ordugahlarını aldım. Silahlarımın hiddetinden korktu ve hayatını kurtarmak için yalnız kaçtı. Turuspha Şehri'nde yolunu kestim. Şehrinin kapısının önünde birçok askerini kılıçtan geçirdim ve krali heykelimi yaptım. Geniş Urartu topraklarının, üst hududundan alt hududuna, 80 beru mesafeyi muzafferce yürüdüm. Ulluba Ülkesinin tamamı Kashtirru şehirleri Parisu, Tashuha, Mantupa, Sarduarri, Galananal, şehirleriyle beraber Sikibsa, Assurdai, Babutta, Lusua, Bisia ve Nal dağı arkasındaki Urartu kalelerini Asur hududu içerisine getirdim. Ulluba'da Asur İkisha diye adlandırılan bir şehir inşa ettim. Valiliğimi yükledim. Enu şehirlerin, Sossu, Lubdu, Lukia, Shimirra, Ushurnu, Uzurra, Auigash, Ubula, Birdashu'yu vilayetlerime kattım. Kuta şehirleri Urra, Arana, Taba, Uallia, Fırat Nehri'nin yukarısını, Kummuhu hududu, Kilissa, Ezieda, Diuabli, Abbisa, Harbisinna, tasa, Enzi, Anganu, Benzu, Urartu kaleleri, Kallania ve nehrini ele geçirdim ve Assur hududuna getirdim. Turtan vilayetleri ve Nairi vilayetlerini onlara kattım."

Tiglat-Pileser'in bir diğer yazıtında Tuşpa'ya yaptığı sefer şu şekilde açıklanmaktadır:

"Urartulu Sarduri bana karşı isyan etti ve Agusi'nin oğlu Matti-ilu ile işbirliği yaptı. Kishtan ve Halpi arasında Kummuhu Bölgesi'nde onu yendim. Tüm ordugahlarını elinden aldım. Silahlarımın görkeminden korktu.Bir kısrağa binerek kaçıp hayatını kurtardı. Bozkır bir dağ olan Sibak dağına kaçtı. Urartulu Sarduri'yi Turushpa Şehri'ne hapsettim. Adamlarından çoğunu şehrinin kapısının önünde öldürdüm. Krali heykelimi yaptım ve Turushpa önlerine yerleştirdim. 60 beruluk kuzeyden güneye geniş Urartu topraklarının içine muzafferce ilerledim ve hiçbir mukavemetle karşılaşmadım."

Frankel 1979 12; LLoyd 1989, 106;Bingöl 2003,128 vd.

³⁷⁶ Tiglat-Pileser III.'ün Tuşpa'yı zapt ettiğine elimizde dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Umumiyetle kabul edilen görüş, kışın yaklaşması üzerine Tiglat-Pileser'in çekilmek zorunda

değişikliği de bu olumsuz gidişi durdurmaya kâfi gelmemiştir. Sarduri II. Döneminde askeri faaliyetlerin yanı sıra imar, kültür ve sanat alanında da önemli gelişmeler meydana gelmiştir³⁷⁷.

Urartu Kralı Sarduri II. dış politikada başarılı olmasına karşın, ard arda uğramış olduğu yenilgiler sebebiyle saltanatının son yılları hüznle geçmiştir. Sarduri II.'den sonra Urartu tahtına Rusa I (M.Ö.735–714/3)'in geçtiğini görmekteyiz. Urartu kralı Rusa I.'in iktidarının ilk yıllarına ait belge fazla bulunmamaktadır. Rusa I. Dönemi ile ilgili bilgi içeren yazıtlarda³⁷⁸, Gökçe göl kıyısında iki önemli kalenin inşa edildiğine dair kayıtlar yer almaktadır. Haldi ve Teşeba adı verilen bu kalelerin inşa amacı, Arğişti döneminde kuzeyden gelen ve göçebe/atlı kavim olan İskitler ile akabinde, Kimmer akınlarının Urartu sınırlarını ihlal etme teşebbüslerine girmeleridir.

Rusa I.'in, Gökçegöl çevresinde yer alan ve Urartu'ya karşı isyan eden Velikuhi Ülkesi'ne bir sefer düzenleyerek bölgeyi tekrar Urartu hâkimiyeti altına aldığı görülmektedir³⁷⁹. Sözü edilen ülkeyi vali atamak suretiyle merkezi otoriteye bağlı bir vasal devlet haline getiren Rusa I., bölgede çıkması muhtemel yeni isyanları önlemeyi ve merkezi otoriteyi güçlendirmeyi arzu etmiştir. Yine bu yazıtta Rusa I.'in, bir yıl içerisinde 23 kralı mağlup ettiği ve birçok erkek ve kadını esir alarak Urartu Ülkesine götürdüğü ifade edilmektedir³⁸⁰.

Rusa I., Gökçe Göl çevresindeki seferini tamamladıktan sonra, Urartular için büyük öneme haiz olan Muşasir kentine hareket etmiştir³⁸¹. Muşasir kralı,

kaldığıdır. Bk. Erzen 1978, 13; Erzen 1992, 34; Belli 1982^a, 166; Tuşpa kentinin bütünüyle harap edildiği düşüncesi için bk., Birmingham 1961, 192.

³⁷⁷ Erzen 1978, 1 vdd.; Sarduri II'nin Diauehi bölgesinde sefer yapmış olması ihtimal dahilindedir. Erzurum Müzesinde konu ile ilgili Sarduri II. dönemine ait bir yazıtta yer almaktadır. Bk., Aydın 1991, 323-330; Sözü edilen yazıtın dışında Erzurum Müzesinde yayınlanmayan Urartu yazıtlarında sergilenmektedir.

³⁷⁸ UKN, 265–266.

³⁷⁹ Melikishvili 1960, 265.

³⁸⁰ Bingöl 2003, 130

³⁸¹ Topzava Steli'nde bu kent ile ilgili bilgiler bulunmaktadır.

"Sarduri'nin oğlu Rusa konuştu: Ardini (Muşasir) kentinin kralı Urzana huzuruma çıktı. Bütün ordusuna bakmayı üzerime aldım, Urzana'yı o bölge valisi yaptım ve Ardini kentine verdim. Aynı yıl ben, Sarduri'nin oğlu Rusa, Ardini kentine geldim. Urzana beni kendisinden önce kral olan kralların yüksek tahtına oturttu. Tanrılarım ve benim yanımda tapınakta kurbanlar kestirtti. Ayrıca bana verebileceği kadar savaş arabası ile yardımcı birlikler verdi. Bunları aldım ve ben Rusa Asur Ülkesinin dağlarında Haldi'ye karşı onlara harekete geçtim ve akıttığım kanlardan göller oluşturdum. sonra Urzana'yı elinden tutup yüzümü ona

tahtını korumuş olmasına karşın Urartu krallığına kesin bir şekilde bağlandığı görülmektedir. Bununla birlikte, Muşasir'in Asur'a yapılan seferler için bir çıkış noktası olarak da kullanıldığı bilinmektedir.

Asur ile karşı karşıya gelmekten imtina eden Rusa I., Batı İran bölgesindeki krallar ile iyi ilişkiler kurarak, bu kralları Asur'a karşı isyan ettirme gayreti içerisine girmiştir. Bu sırada, Asur tahtında bir değişiklik vuku bulmuş, Tiglath-Pileser III. (M.Ö. 745–727)'ün yerine Salmanassar V. (M.Ö. 726–722) tahta geçmiştir. Fakat Salmanassar V.'in tahtta uzun süre duramadığı kardeşi Sargon II. (M.Ö. 721–705)'un, tahtı zorla ele geçirdiği görülmektedir. Bu olaydan hemen sonra, Sargon II. bu durumdan istifade ederek Suriye bölgesinde isyan etmiş olan Arpad, Damascus, Samaria ve Hamath birlikleri üzerine yürüyerek ağır bir mağlubiyete uğratmıştır³⁸².

Asur kralı Kuzey seferinden sonra saltanatının üçüncü yılında Mennea Ülkesi kralı Ianzu'nun talebi³⁸³ üzerine Batı İran'a bir ordu göndererek Mennea kralına karşı isyan etmiş olanları cezalandırmıştır. Sözü edilen bölge bu dönemde Urartu-Asur mücadelesinin yoğun olarak yaşandığı bir saha haline geldi. Fakat, Mennea'nın sonraki kralı Ullusuna, Urartu kralı'na Mennua şehirlerinden bazılarını vererek iyi ilişkiler kurmayı deneyince, Asur kralı Sargon, bu duruma hemen karşı çıkmış ve bölgenin birçok şehrini düzenlediği seferle Asur topraklarına katmayı başarmıştır³⁸⁴.

Bu olaydan sonra, Asur kralı bu bölgedeki hâkimiyetini tamamen hissettirmek için faaliyetlerini arttırmıştır. Sargon II., Asur kralı Tiglath-Pileser döneminde tesis edilen casusluk teşkilatını genişletmiş ve başına prens Sanherib'i getirerek Urartu devletinin bütün faaliyetlerini sıkı bir gözlem altına almıştır³⁸⁵.

Prens Sanherib'in Sargon II.'ye göndermiş olduğu mektup tarihi açıdan oldukça önemli olup, içeriğine dikkat edildiğinde de Sanherib'in, Kimmerlerin

çevirdim... onu, oraların hakimi ilan ettim."

UKN, 264.; Belli 1982_a, 166.

³⁸² LAR II, 5; Bingöl 2003,131; Ünsal 2006,144

³⁸³ Suandahul ve Durkukka kentleri Mennea kralına karşı isyan eden kentlerdir. Medli bir prens olan Zikirtu Metathi'de bu isyancı kentlere destek çıkmıştır. Bingöl 2003,131.dpn.148

³⁸⁴ Bingöl 2003,131

³⁸⁵ Asur casuslarının kaleme aldıkları küçük kil tabletler daha sonra Asur arşivinde büyük kil tabletlere yazılmaktaydı. Casusluk örgütünün başı olan Prens Sanherib tarafından da bu büyük tabletlerde imzalanıyordu. Bingöl 2003,132.dpn.149.

Urartu üzerine düzenlediği başarılı seferden bahsettiği gibi Urartu içerisinde husule gelen karışıklıklar hususunda da babasına bilgi verdiği görülmektedir³⁸⁶.

Asur kralı Sargon II., Urartu krallığının bu zor durumunu fırsat bilerek M.Ö. 714'de Urartu kralı Rusa I. ve müttefikleri üzerine bir sefer düzenledi. Bu sefer, Asur ve Urartu tarihi açısından önemli olduğu kadar Kuzey Suriye ve Batı İran için de önem taşımaktadır. Sargon'un Sekizinci Seferi³⁸⁷ olarak adlandırılan bu sefer de Kalah'dan yola çıkan Asur Kralı Sargon II.'nin, Yukarı ve Aşağı Zap Nehirleri'ni geçtikten sonra, Batı İran'da Zamua Ülkesi üzerinden devam etmek suretiyle Urmiye Gölü çevresinde bulunan beylikler üzerine akınlar düzenlediği görülmektedir. Akabinde Urartu kralı ile karşılaşmak üzere Uauaş Dağı'na doğru hareket eden Sargon II., bu dağın yakınlarında Urartu kralı Rusa I.'in önderliğinde oluşturulan koalisyon güçleri ile karşılaşır. Bu savaşta Urartu kralının yanında Mannea Ülkesinin kuvvetleri de yer almaktadır³⁸⁸.

Rusa I.'in devamlı olarak Batı İran da ki ülkelerle uğraşmasından rahatsızlık duyan Asur Kralı Sargon II., düzenlediği bu seferle bölgedeki Urartu etkisini ortadan kaldırmış olacaktı. Sargon II. bu savaştan galip çıkarak Urartu karargâhını ele geçirmiştir. Rusa I. aldığı bu ağır yenilgi üzerine savaş alanını terk ederek kaçmak zorunda kalmıştır. Asur ordusunun Uauaş dağındaki zaferinden sonra Sargon II., aldığı bir kararla Urartu Krallığının ana yerleşim yerleri üzerine hareket etmiştir. Van Gölü ile Kuzeybatı İran arasında kalan Dalaia, Uşkaia, Tarui, Tarmakisa, Ulhu, Armarili, Uişe (Uaiais) Arbu ve Riar gibi bir çok yöre ve

³⁸⁶ Prens Sanherip, Urartu'nun başarısızlığını şu şekilde ifade etmektedir:

"Efendim krala, hizmetkarnı Sanherib'ten: Asur Ülkesi ile ilgili herşey, tapınaklarla ilgili herşey, kralın kaleleri ile ilgili herşey çok iyidir. Kralın neşesi bol olsun Ukkai bana aşağıdaki haberi gönderdi. 'Urartu kralı Kimmer Ülkesine gittiğinde ordusu tamamiyle yok edildi. Bu Ukkai'nin raporudur'. Asurrisua şu haberleri gönderdi; 'Urartu ile ilgili olarak daha önce gönderdiğim bilgiler doğrudur. Aralarında büyük bir katliam yaşandı. Şu anda ülkeleri sakindir. Bütün komutanları kendi bölgelerine geri gittiler. Ordu komutanı Kakkadanu ele geçirildi.' Urartu kralı Uzaun ülkesindedir. Bu Asur-risua'nın raporudur.... Halsu valisi Nabuli'u bana şu raporu gönderdi. 'Sınır boylarındaki kalelerin garnizonlarına Urartu kralı ile ilgili haber sormak için yazdığım (şöyle) yanıtadılar; 'O (Rusa) Gamir ülkesine (Kimmer ülkesi) gittiğinde ordusu tamamiyle yok edildi. Üç komutanı askeleri ile birlikte katledildi, ancak o kaçtı ve kendi ülkesine geri döndü, ancak kampı henüz gelmedi. Bu Nabu-li'u'nun raporudur. "

Sözü edilen bu mektuplar Assurbanipal'ın Koyuncuk'ta ki arşivinde ele geçirilmiştir. Bk., Winckler 1889; Winckler 1893, 484 vdd.; Frankel 1979, 13; Tarhan 1972, 96; Bingöl 2003, 132; Çilingiroğlu 1994, 93 vd. dpn.264

³⁸⁷ Büyük tarihi öneme sahip olan bu sefer pek çok bilim adamı tarafından sürekli bir şekilde tetkik edilmiştir. LAR II, 40-178.; Çilingiroğlu 1977, 235-251.; Çilingiroğlu 1994, 94 vdd.

³⁸⁸ LAR II, 154-155.

kent ağır tahribata uğratılmıştır. Akabinde Asur Kralı ordusunun büyük bir bölümünü Kalah'a göndermiş ve yanına aldığı 1000 savaşçı ile Musasir kenti üzerine hareket ederek kenti ele geçirmiştir. Urartu'nun bu önemli şehri bütünüyle tahrip edilmek suretiyle şehir halkının büyük bir kısmı başka bölgelere gönderilir³⁸⁹. Sargon II. bu seferden sonra askerleri ile birlikte Asur'a geri dönmüştür. Asur kralının bu sefer esnasında Tuşpa şehrine hareket etmemesi ve bu seferden bir yıl sonra da Urartu'ya karşı yeni kaleler inşa ettirmesi, Urartu'nun gücünün tamamen ortadan kaldırılamadığının bir işareti olarak kabul edilebilir. Urartu devleti bu ağır yenilgi neticesinde kralları olan Rusa I.'i kaybettiği görülmektedir³⁹⁰.

Rusa I.'in ölümünden ya da tahtı bırakmasından sonra Urartu tahtına Arğişti II (M.Ö.714–685) geçmiştir. Arğişti II.'nin iktidarı süresince meydana gelen olaylar hakkındaki yazılı kaynaklar bir hayli sınırlıdır³⁹¹. Arğişti II.'nin saltanat sürdüğü yaklaşık 28 yıl boyunca Urartu ülkesi içinde meydana gelen olaylar hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Arğişti II.'nin tespit edilen birkaç yazıtından biri, muhtemelen kendi adını yansıtan, Erçiş İlçesi'nde Çelebi Bağ'da rastlanılmıştır. Bu yazıtta³⁹² genellikle imar faaliyetleri ile ilgili bilgi vermektedir. Arğişti II.'nin saltanat yıllarındaki en önemli olay hiç şüphesiz “göçebe kavimlerin” özellikle Kimmerlerin başını çektiği göç dalgası olmalıdır. Kuzey bölgelerini istila eden Kimmerleri engelleyebilmek için kuzeye doğru sefere çıkan Arğişti II., M.Ö.707 yılında yeri henüz tepsi edilemeyen bir sahada vuku bulan savaşı kaybetmiştir. Bu sefer hakkında detaylı bilgileri, Asur prensi Sanherib'in (M.Ö.704–681) babası Sargon II.'ye yazdığı mektuptan öğrenebilmekteyiz. Prens Sanherib, mektubunda Arğişti II.'nin tıpkı babası Rusa I. gibi Kimmer egemenliğinde olan topraklarda büyük bir yenilgiye uğradığını ifade

³⁸⁹ Sargon Musasir şehrinde vuku bulan olayları yazıtında şöyle anlatmaktadır.

"Karısını oğullarını, kızlarını, halkını baba ocağının (evinin) soyunu dışarı sürdüm 6110 kişi , 12 katır, 380 eşek, 525 sığır, 1235 koyunu saydım ve kampımın duvarları içine getirdim."

LAR II, 172; Çilingiroğlu 1994,96; Bingöl 2003,135; Ünsal 2006,145.

³⁹⁰ Rusa I.'in ölümü hakkında fazla bilgi mevcut değildir. Lakin aldığı ağır yenilginin üzüntüsü ve Kimmer baskıları neticesinde intihar etmiş olma ihtimali yüksek görülmektedir. Çilingiroğlu 1994, 98.; Ayrıca, bir saray ayaklanması neticesinde Arğişti II tarafından katledilmiş olabileceği görüşü için bk., Frankel 1979, 15; Tarhan 1978, 100 vd.

³⁹¹ Piotrovskii 1969, 125 vd.; Çilingiroğlu 1994, 98.

³⁹² UKN, 275 vd.

etmektedir³⁹³. Urartu toprakları içerisinde geçerek batıya³⁹⁴ hareket eden Kimmerler, Friglerin başkenti Gordion'u M.Ö.685 yılında yağmalamışlardır. Fakat bu yenilgi Arğişti II.'nin Urartu tahtında 22 yıl daha saltanat sürmesini engelleyememiştir. Büyük bir ihtimalle Arğişti'nin bu başarısında Kimmerlerin bölge toprakları içinden geçerek batıya hareket etmeleri yatmaktadır. Muhtemelen Urartu kralı Arğişti II. Döneminde Erzincan yakınlarında inşa edilen ve ele geçen yazıtlı bir buluntu da Altıntepe Kalesi'nin Anadolu içlerinden bir gün geri döneceği düşünülen Kimmerler için inşa ettirildiği görülmektedir³⁹⁵. Arğişti II., döneminde inşa ettirilen bazı kalelerin yayılım alanlarına bakıldığında Urartu sınırlarının bilhassa doğuda fazlasıyla genişlediği anlaşılmaktadır³⁹⁶. İran'da Savalan Dağı'nın eteklerinde Sarapta da rastlanılan iki yazıtta Arğişti II.'nin, Arhu Ülkesi'ne istikametine sefere çıktığı, Uşulu ve Buqu ülkelerinin ele geçirdiği ve Muna ırmağına kadar gidildiği ve oradan geri döndüğü kayıtlıdır.

Arğişti II., Kuzey Suriye ve Urartu'nun batısında bulunan kent devletleri ile ilişkilerini devam ettirmiş ve geleneksel bir politikala haline getirdikleri Asur kralına karşı isyana teşvik siyasetlerini sürdürmüşlerdir. Tabal ve Muşki ile ilişkiler tesis edilmiş³⁹⁷ ve bu münasebetlerin doğal sonucu olarak da Tabal kralı Ambaris, Sargon II.'a karşı ayaklandırılmıştır. Sargon II., Kummuhu bölgesinin isyanını (M.Ö.709/708) bastırması ile ilgili bilgi verdiği yazıtında bu isyanların arkasında Urartu kralının olduğunu açıkça ifade etmektedir³⁹⁸.

İlk başlarda Asur Kralı Sargon II.'a karşı ayaklanan Muşki kralının, daha sonraları Asur kralı ile dostane ilişkiler tesis etmeye çalışması Sargon II.'u

³⁹³ Tarhan 1978, 102.

³⁹⁴ Ünsal 2006,146;Bingöl 2003,136;Kimmerlerin batı istikâmetine yönelmeleri hakkında bk., Tansuğ 1949, Tarhan 1984, 109 vd.; Kimmer Tarih ve Kültürü ile göç kolları hakkında bk., Tarhan 1979, 355 vdd.

³⁹⁵ Özgüç 1966, 2 vdd.; Özgüç 1969; Klein 1974, 77 vdd;

³⁹⁶ Urartu sınırlarının genişliği bakımından önem arz eden ve Ardebil'den (Batı İran) Hazar Denizine giden yol üzerinde yer alan Savalan dağı'nın eteklerinde tespit edilen iki yazıt ve çevirisi için bk., Çilingiroğlu 1994, 99, dpnt 290.

³⁹⁷ Birmingham 1961, 194.; Sargon II. bu isyanları engellemek gayesiyle Urartu ve Muşki sınırlarına kaleler yaptırmıştır. bk., Çilingiroğlu 1984, 24 vd.; Sevin 1988, 54 vd.

³⁹⁸ "Kummuhu Ülkesi'nin matallumu O'nu kurtaramayacak olan yandaşı Urartu kralı Arğişti'ye güvenerek yıllık vergisini ve haracını ödemeyi durdurdu..." Postgate 1973, 23; Bingöl 2003,137

fazlasıyla memnun etmiştir³⁹⁹.

Sargon II.'den sonra Urartu tahtına, selefi döneminde casusluk teşkilatının başında bulunan Sanherip (M.Ö.704–681) geçmiştir⁴⁰⁰.

Babil ülkesi, Sanherib'in tahta çıktığı zamanlarda Asur ülkesinin en önemli sorunları arasında yer almaktaydı. Bu dönemde göçebe kavimler tehlikesine bağlı olarak Urartu krallığı ile ilk kez tesis edilen sulh, Asur'un problemlerinin çözülmesinde yarar sağlamıştır. Asur kralı Sanherib, bu durumdan faydalanarak Ninive kentinin yeniden inşasını dahi gerçekleştirmiştir.

Yukarıdaki paragraftan da anlaşılacağı üzere Asur kralı kuzey komşusu olan, Urartu devleti ile fazla ilgilenememiştir. Binaeanaleyh, bu dönemde Asur kaynaklarında Urartulular hakkında fazla bir bilgi yer almamaktadır.

M.Ö.681 yılında Asur Kralı Sanherib'in, oğlu tarafından Ninive'de öldürülmesi Asur ülkesinde bir iç savaşın çıkmasına neden olmuşsa da, Assarhaddon (M. Ö. 680–669) bu iç savaşı kısa sürede bastırmış ve tahtı ele geçirmiştir⁴⁰¹.

Urartu tahtına ise bu dönemde Argiştı II.'den sonra Rusa II (M.Ö. 685–645)'nin geçtiğini görmekteyiz. Rusa II.'nin iktidarında, Urartu Krallığı bir Rönesans dönemine girmiş, büyük çaplı imar faaliyetlerinin yanı sıra iktisadî ve idarî alanlarda da yeni atılımlar gerçekleştirilmiştir. Rusa II. selefleri olan Rusa I. ve Argiştı II.'nin tatbik etmiş oldukları dış politikalarda değişikliğe giderek, göçebe kavimlere düşmanca davranmak yerine onlarla dostça ilişkiler kurma yolunu seçmiştir. Argiştı II.'nin iskân politikası takip etmiş olduğu bu siyasetin temel dayanak noktasını oluşturmaktaydı. Argiştı II. dönemde tatbik edilen iskân politikasının iki gayesi vardı; birincisi Urartu'nun ihtiyaç duyduğu insan gücünün temini, diğer ise göçebe kavimler ile tesis edilen dostane ilişkilerin daimi hale getirilme arzusuydu. Rusa II., Mennea bölgesinden kadınları, Haliti/Pontus yöresinden erkekleri, Frigya ve Hate/Kappedokia ülkelerinden de yeni toplulukları Urartu Ülkesine yerleştirmek suretiyle Urartu'nun ihtiyaç duyduğu

³⁹⁹ LAR II, 43, 64.

⁴⁰⁰ Saggs 1964, 98 vd.

⁴⁰¹ Çilingiroğlu 1994, 101.; Ünsal 2006, 147.

insan gücünü temin etmek istemiştir⁴⁰².

Rusa II.'nin takip etmiş olduğu bu zekice politika sayesinde, Kimmerlerle meydana gelebilecek yeni bir savaş ihtimali ortadan kalkmış oluyordu. Filhakika, bu yakınlaşmadan önce, Kimmer boyları zaten kuzey bölgelerinin büyük bir kısmını eline geçirmişti. Urartu kralı bu başarılı politikası sayesinde, kendisine geniş bir hareket alanı elde ettiği gibi, aynı zamanda ezeli düşmanı Asur'a karşı da güçlü bir müttefik kazanmış oluyordu. Bu durum Asur kralını oldukça fazla endişelendirmiştir. İskitlerinde, Kimmerlerden sonra Anadolu'ya gelmeleri ve Asur sınırlarına kadar ilerlemeleri şüphesiz bu devletin çok daha da güç duruma düşmesine neden olmuştur. Fakat Urartu ve Asur devletlerinin birbirleriyle mücadele ederken bölgede üçüncü bir gücün, Medler'in ortaya çıktığı görülmektedir. Bölgede teşekkül eden bu güç bir süre sonra Asur ve Urartu'nun istikbali açısından ciddi bir tehlike oluşturacaktır⁴⁰³. Bölgede vuku bulan bu hadiselerden sonra Urartu kralı Rusa II., Supria bölgesinde çıkan isyanı yeni müttefiki Kimmerler sayesinde kısa sürede bastırmayı başarmıştır⁴⁰⁴.

Asur kaynakları bu dönemde, İskit/İşkuza/Asquzai, kralı İşpakai ile yapılan bir mücadeleden söz etmektedir. Assarhaddon, M.Ö. 679'da vuku bulan bu mücadeleyi Asur lehine çevirmeyi başarmıştır⁴⁰⁵.

Asur kralı Assarhaddon'un, kazanmış olduğu bu zaferin bütün İskit boylarına karşı kazanılmış bir zafer olduğu düşünülemez. Çünkü İskit baskısı bölgede gitgide artarak devam etmekteydi. Urartu Kralı, İskit boylarının topraklarından geçmelerine ve Asur'la sürekli mücadele ettikleri Mannea Ülkesine yerleşmelerine müsaade ederek, iki önemli problemi çözmüş oluyordu. Bunlardan ilki, İskitlerle savaşmak zorunda kalmamaları, diğeri ise Asur'a karşı yeni bir müttefik kazanmış olmalarıydı. Bununla birlikte, Urartu Kralı kendi ülke savunmasını da göz ardı etmeyerek, Batı İran bölgesi sınırlarına dayanaklı

⁴⁰² UKN, 278.; van Loon 1966, 20 vd.; Ögün 1967, 68.; Erzen 1992, 37 vd.

⁴⁰³ İran'ın Kuzeybatı ve Batı bölgelerinde Zagros dağları çevresinde Medlerin bir devlet olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Herodotos, I, 59 vdd.; Van Loon 1966, 1.

⁴⁰⁴ Muhtemelen Diyarbakır'ın Kuzeybatısında yer almakta ve bu şehir sık sık Asur ile Urartu arasında el değiştirdiği görülmektedir. Çilingiroğlu 1994, 104, dpn. 304.

⁴⁰⁵ Asur kralı Asarhaddon bu mücadeleyi şu şekilde anlatmaktadır.

"..... onlara yardım edemeyen İşpakai, Asguzai kılıcımla ordularını yendim....".

LAR II, 207; Bingöl 2003, 138.

kaleler/istihkâmlar inşa ettirmiştir. Bu kalelerden en önemlisi Akçay'ın yanında inşa edilen Bastam Kalesi'dir⁴⁰⁶.

Rusa II.'nin, Batı İran'daki imar faaliyetlerinin yanı sıra, Anadolu'da da önemli imar çalışmalarının olduğu görülmektedir. Bu imar faaliyetlerine örnek vermek gerekirse; Van'da yeni başkent Toprakkale/Rusahinili⁴⁰⁷'yi, Adilcevaz/Kef Kalesi⁴⁰⁸'ni, Ayanis⁴⁰⁹ kalesi ve Çavuştepe/Sardurihinili⁴¹⁰ kalesine yapılan yeni ilaveleri gösterebiliriz. Ayrıca, yine bu kral döneminde Transkafkasya'nın yeni eyalet merkezi olan Teişeba/Karmir-Blur⁴¹¹'nin da kurulduğu görülmektedir⁴¹².

M.Ö.673 yılında Batı İran üzerine başarılı seferler düzenleyen Asur Kralı Assarhaddon'un bu başarıları geçici bir bir zaferden öteye gidememiştir. Bölgedeki gelişmelerden son derece rahatsızlık duyan⁴¹³ Asur kralı, bilhassa Batı İran'da bir İskit devletinin⁴¹⁴ kurulmasından fazlasıyla endişe duymaktaydı⁴¹⁵.

M.Ö. 673'de İskitlerin başına geçen Bartatua (Partatua) Asur Kralı Assarhaddon'un kızını istemiştir⁴¹⁶. Bartatua'nın, Assarhaddon'ın kızını aldığını sonradan meydana gelen olaylarda İskitlerin, Asur ile ittifak yapasından anlamaktayız. Asur ile İskitlerin akraba evliliğine dayanan antlaşmalarının ne kadar sürdüğünü bilinmemektedir. Fakat İskitler'in, Medler ve Babilliler ile birleşerek, Asur devletinin yıkılışına neden olmaları bu antlaşmanın uzun ömürlü

⁴⁰⁶ Kleis 1979.; Kleis 1988.; TKU, 29, no. 12. Bu dönemde Urmiye Gölü civarında inşa edilen Kale Siyah (TKU, 28, no. 7.), Kızkalesi (TKU, 29, no. 17.), Danalu (TKU, 28, no. 5.), Kaleoğlu (TKU, 29, no. 20.) ve Sangar (TKU, 28, no. 4.) kaleleri bu gaye ile yapılan kalelerin sadece bir kaçıdır. Çilingiroğlu 1994, 106, dpn. 312.; Ünsal 2006, 148. dpn. 322

⁴⁰⁷ Erzen et al 1960, 5-22, Lev. I-XVI.; Erzen et al 1961_a, 30 vdd.; Erzen et al 1961_b, 33 vdd.; Erzen et al 1962, 19 vd.; Erzen et al 1963, 34 vdd.; Erzen 1980_b, 45-58.; Ünsal 2006, 148.

⁴⁰⁸ Bilgiç-Öğün 1964, 102 vdd.; Bilgiç-Öğün 1965, 119 vdd.; Bilgiç-Öğün 1967, 45-50.; Bilgiç-Öğün 1974, 31 vdd.; Öğün 1982, 217 vdd.; Çilingiroğlu 1994, 107 vd.

⁴⁰⁹ Ayanis/Ağartı kalesinde yürütülen kazı faaliyetlerinin neticeleri için bk., Çilingiroğlu 1991, 201 vdd.; Çilingiroğlu 1993, 431 vdd.; Çilingiroğlu 1996, 363 vdd.;

⁴¹⁰ Erzen et al 1962, 19 vd.; Erzen 1964, 98 vdd.; Erzen 1965, 141 vdd.; Erzen 1966, 55 vd.; Erzen 1968, 77 vdd.; Erzen 1970, 103-108.; Erzen 1976, 45 vd.; Erzen 1980_a, 39 vdd.

⁴¹¹ Barnett-Watson 1952, 132 vd.

⁴¹² Bu dönemde inşa edilen kaleler hakkında genel bilgi için bk., Erzen 1978, 17 vd.

⁴¹³ Olmstead 1968, 359 vd.; Bölgedeki isyanlar hakkında bk., Wiseman 1958, 10 vd.

⁴¹⁴ Bingöl 2003, 139; İskitler hakkında genel bilgi için bk., Tarhan 1978, 100; Herodotes 1975; Durmuş 1993, 25 vdd.; Durmuş 1997, 279 vd.; Memiş 2005.

⁴¹⁵ Ünsal 2006, 149 vd.; İskitlerin, Anadolu'daki hareketleri için bk., Tarhan 1978, 130 vdd.; Memiş 1989, 25 vdd.

⁴¹⁶ Asur kaynaklarında anlatılan bu olay için bk., Çilingiroğlu 1994, 109; Tarhan 1978, 135;

olmadığı sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Assarhaddan'dan sonra Asur tahtına Asurbanipal (M.Ö. 668–627)'in oturduğu görülmektedir. Sözü edilen kral döneminde Batı İran'da bir taraftan “atlı kavimler” diğer taraftan Medlerin güç kazanması iki ezeli düşmanı yani Urartu ile Asur'u bir araya getirmiştir. Muhtemelen M.Ö.654 yılında Urartu kralı Rusa II., diplomatik bir heyeti Ninive'ye göndererek⁴¹⁷ her iki ülke içinde önemli bir tehlike olan Medlere karşı tedbir almak istemiştir. Bir Asur yazıtında Asurbanipal bu olayı şu şekilde ifade etmektedir:

"..... O (Ursa) bana alicenap selamlarını gönderdi."

Rusa II.'den sonra Urartu tahtına Sarduri III. (M.Ö. 645–635)'in geçtiği görülmektedir. Selefi Rusa II. gibi o da Asur ile temin edilen bu dostluğu devam ettirme yoluna gitmiştir. M.Ö.640 yılından sonra Sarduri III., Asur kralına elçiler göndermek suretiyle, Yakındoğu'da gelişen göçebe kavimler tehlikesine karşı iki devletin birbiriyle mücadele ederek zaman ve güç kaybına uğramamaları gereğini vurgulamaktaydı⁴¹⁸.

Sarduri III.'ün on yıl süren iktidarı süresince herhangi bir başarısı görülmemektedir. 1956 yılında Karmir-Blur'da rastlanılan bir tabletin altındaki mühürden Sarduri III. ile Rusa III.'ün bir süre birlikte ortak krallık sürdükleri anlaşılmaktadır⁴¹⁹. M.Ö.635 ile 585 yılları arasındaki elli yıllık süre içerisinde gerek Urartu ve gerekse de Asur kaynaklarında, Urartu hakkında bilgiye rastlanılmaz.

M.Ö. 609 yılı Babil kronikleri Urartu'dan baheseden en son kaynaklardır. Sözü edilen bu kaynaklarda İskitlerin, *"Urartu topraklarına kadar"* ilerlediklerinden bahsedilmektedir. Bu kaynağın haricinde Eski Ahid'de de Urartu hakkında kısa bir bilgi yer almaktadır. Babil kroniklerine dayanarak Urartuluların bu tarihe kadar varlıklarını devam ettirdiklerini söyleyebiliriz. Urartu'nun tarih sahnesinden tamamen çekilmesi ise, Med-Lidya ülkeleri arasında M.Ö.585'de

⁴¹⁷ LAR II, 871.; Tarhan 1978, 182.; Çilingiroğlu 1994, 110.

⁴¹⁸ Asurbanipal bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:

"Istar-Devri (Sarduri yerine kullanılmıştır), Uru-at-ru kralı, benim babalarım, babaları kardeşlik göndermiş olan

..... ondan sonra, Büyük Tanrıların benim yapmamı istedikleri, zor işleri oluyordu. Korktu ve şöyle dedi: Tanrım kral'a barış ver.."

LAR II, 871, 1035, 1046.; Çilingiroğlu 1994, 111.; Tarhan 1978, 183; Bingöl 2003, 140 vd.

⁴¹⁹ Azarpay 1968, 115, dpn. 220, 224.

yapılmış olan Kızılırmak barışından önce olmuştur⁴²⁰. Urartu'nun yıkılışın kimler ve hangi tarihte olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Bu hususta iki temel görüş mevcut olup, bunlardan ilki, Urartunun yerleşim yerleri ve kalelerinde tespit edilen İskit savaş malzemelerine dayanılarak (kalkan, ok ucu vb.) , Urartu devletinin yıkılışında İskitlerin rol aldığı görüşü, diğeri ise bölgenin en güçlü devleti Asur'un yıkılışında da önemli rol oynayan ve gittikçe güçlenen Medlerin Urartu'yu hâkimiyeti altına alma ihtimalidir⁴²¹.

Rusa II.'nin ölümünden sonra Urartu Krallığının herhangi bir dış politikasının olduğunu elimizdeki belgeler ışığında söylememiz mümkün değildir. Bu dönemin nadir belgeleri arasında Urartu kralı Sarduri III.'ün, Asubanipal'e bağlılığını beyan ettiği yazıtı gösterebiliriz.

Urartu Krallığı'nın kim tarafından ve ne zaman yıkıldığı önemli olduğu gibi, belki de Asur krallığı ile uzun yıllar Yakındoğu'nun kaderini paylaşan, tarihi olaylara ve kültürel gelişmelere yön veren bu gücün ortadan kalkması tarihi açıdan çok daha fazla önem arz etmektedir. Binaenaleyh, Van Gölü Havza'sında "evrenin kralı" olduğunu iddia eden kralların idare ettiği Urartu Krallığı artık tarih sahnesinden çekilmiş, fakat tarihin akışı tüm hızıyla devam etmektedir⁴²².

⁴²⁰ Çilingiroğlu 1994, 113 vd.; Erzen 1992, 40.

⁴²¹ Bingöl 2003,141;Urartu Devleti'nin son kralları ve karanlık dönemiyle ilgili toplu bilgi için bk., Tarhan 1978, 176 vdd.; Piotrovskii 1969, 196 vd.

⁴²² Çilingiroğlu 1994,114

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4.OKÇULAR/BERTA HAVZASI VE ÇEVRESİNDE TARİHİ-

ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR

4.1.Kaleler

4.1.1.Şavşat kaleleri

4.1.1.1.Şavşat (Satlel) Kalesi

Şavşat (Satlel) Kalesi, Şavşat merkeze bağlı Söğütlü Mahallesi'nde yer almaktadır. Şimdiye kadar söz konusu kalenin kitabesi bulunamadığı için kalenin inşa tarihi hakkında şu anda kesin bir şey söylememiz mümkün değildir. Kaleyi 1992–1995 yılları arasında arkeolojik ve sanat tarihi açısından tetkik eden Osman Aytekin, mevzu bahis olan kalenin plan ve mimari özelliklerinin yörede yaygın bir şekilde rastlanılan Bağratid krallığı dönemine ait kalelere benzediğini, günümüze ulaşan formuyla IX. yüzyılda kurulmuş olabileceğini ifade etmektedir. Kale XVI. yüzyılda Osmanlıların eline geçtiği gibi XVII. yüzyılın ortasında bölgeyi dolaşan Evliya Çelebinin kayıtlarında da yer almaktadır. Fakat kale hangi tarihe kadar kullanıldığı kesin olarak bilinmemekle¹ beraber kalenin 19.yüzyıla kadar kullanılmış olabileceği düşünülmektedir².

Artvin-Şavşat karayolu üzerinde Şavşat İlçe merkezine yaklaşık olarak 2–3 km. mesafede yer alan iç kale, Söğütlü Mahallesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Kale, Şavşat İlçe merkezinin batısında Şavşat Suyu'nu meydana getiren, Çoruh Irmağını besleyen iki derenin birleştiği yerin biraz yukarısında yüksekçe bir ana kayanın üzerine yerleştirilmiştir. Kale doğu-batı yönünde 70.00 m., kuzey-güney istikâmetinde 48.00 m. olmak üzere elipsimsi planda olup, 3360 m²'lik bir alana kurulmuştur. Kalenin girişi güneybatı istikametinde yer alıp, iç mekânında ise doğudan-batıya doğru alçalan hafif eğimli bir zeminin olduğu görülmektedir. Kalenin ulaşılması en zor yüksek yerini kuzeyden-batıya doğru uzanan kesim meydana getirmektedir. Bu kesimde surlar oldukça az olup, doğudan başlayarak batı ucuna kadar süren alanda takribi 13.00 m.ye kadar yükselen dört adet silindirik ve dikdörtgen şeklindeki burçlarla bunların yarısına kadar ulaşan surlarla çevrelenmiştir. Kalenin güneybatı surunda, dışa burç şeklinde akseden

¹ Aytekin 1999,257;Artvin İl yillığı,1967 230;Kırzioğlu 1976,83 vd.

² Koroğlu 1997,375

6.10 x 5.35 m. ölçülerinde tabana sahip bir silindirik kule oldukça dikkat çekici özelliktedir. Alttan yukarı doğru daralan kule, takribi 15.00 m. yüksekliğe sahiptir. Kulenin tabanda kuzeydoğudan, orta yüksekliğinde doğudan olmak üzere iki kapısı mevcuttur. En az iki katlı olduğu görülen kulenin içi harap bir haldedir. Yine kalenin iç mekânında, kuzeydoğu köşesinde cephe duvarlarının bir bölümü ayakta kalan 8.00 x 4.80 m. ölçülerinde dikdörtgen planlı ve üstü iki pahlı çatılı şapel kalıntısı ile hemen kuzeybatı istikametinde surun bitişiğinde ana kayaya oyulan bir sarnıçta tespit edilmiştir. Ayrıca doğu istikametinde bulunan ve birbirine bitişik olan iki burç, barınma yeri olarak da kullanıldığı görülmektedir. Bu burçlar dikdörtgen planlıdır. Burçların alt yanındaki tek katlı ve 2.40 m. sahip olup üstü tonozla kapatılmıştır. Orta duvarında ise küçük bir pencere bulunmakta ve yakınındaki mekânda 6.70 x 3.75 m. ölçüsündedir. Yukarıda bahsettiğimiz ilk kule kadar yüksek olmasa da, dört taraftan kapalı ve içe bakan cephesinde 0,85 m. eninde dikdörtgen şekilli bir kapıya sahip olması, kalenin güvenlik sahası olduğunu göstermektedir. Kule yaklaşık 7.00 m. yüksekliğe sahip olup iç kısmı zarar görmüş ve üst duvarları yıkılmıştır. Surların muhtelif yerlerinde oldukça küçük yapılmış gözetleme pencereleri yer almaktadır. Moloz taş malzeme ve kireç harcı kale inşasının temel malzemelerini oluşturmaktadır. Burçlarda arttığı görülen duvar kalınlıkları 0.60–2.00 m. arasında değişiklik arz etmektedir. Kalenin iç mekânı moloz yığınlarıyla ve dikenli çalılıklar tarafından kaplandığı, kapı formunun da bozulduğu gözlenmektedir³.

Bu bölgede araştırma yapan, eğitimci, araştırmacı, yazar Ozan Mikâil Bahçeci'nin bu kale hakkındaki görüşü ise genel hatlarıyla bir Türk kalesi olduğudur. Ayrıca Bahçeci, bu kalenin yakınındaki bir bahçede de beş adet mezar taşı koç heykelinin çıktığını ifade etmektedir⁴.

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere Şavşat kalesi imar tarihi tam bilinmemekle beraber bir Türk kalesi olma özelliği taşımaktadır. (Figür 3–7)

³ Aytekin 1999,257–259

⁴ Bahçeci1999,I/76

4.1.1.2.Eskikale (Ustamış) Köyü Kalesi

Eskikale (Ustamış) Kalesi, Şavşat İlçesi'nin kuzeybatı istikametinde Şavşat Ardanuç yolu güzergâhında Şavşat'a 25 km uzaklıkta⁵ bulunan köyün üst kısmında kurulmuştur. Şimdiye kadar söz konusu kalenin kitabesi bulunamadığı için kalenin inşa tarihi hakkında şu anda kesin bir şey söylememiz mümkün değildir. Kale üzerinde arkeolojik ve sanat tarihi bakımından inceleme yapan Osman Aytekin, mevzu bahis olan kalenin Bagratlılarca inşa edilmiş olabileceği üzerinde durmaktadır. Anakaya üzerine kurulmuş olan kalenin sur duvarlarının bir kısmının günümüze kadar ulaştığını ifade eden Aytekin, kalenin içinde şapel ve sarnıç kalıntısının yer aldığı ve yöre insanı tarafından da “meyhane”⁶ olarak adlandırılan birbiriyle bağlantılı tonoz kaplı iki yapının da kalenin alt kısmındaki eteğinde bulunduğunu belirtmektedir. Mevzu bahis olan kale surları ve bu yapılar moloz taşından inşa edilmiştir. (Figür 8)

4.1.1.3. Taş Köprü Köyü Kalesi

Şimdiye kadar söz konusu kalenin kitabesi bulunamadığı için kalenin inşa tarihi hakkında şu anda kesin bir şey söylememiz mümkün değildir. Fakat Bahçeci'ye göre söz konusu bu kalenin bir Türk Kalesi olduğu yönünde bir izlenime sahiptir⁷. Taş Köprü/ Parih Kalesi, Şavşat İlçe merkezinin kuzeyinde Meydancık bucağının Balıklı-Taşköprü köyleri arasında Bocanat mevkiisinin yakınında hâkim tepe üzerinde kurulmuştur. Kale, Artvin-Şavşat ilçesine yaklaşık 38 km. uzaklıktadır. Anakaya üzerine kurulmuş olan bu kalenin kulesi ve surları moloz taştan yapılmış olup çok az bir kısmı günümüze kadar gelebilmiştir⁸. Kalenin inşa tarihi hususunda Aytekin'in görüşü ise, bu kalenin Bağratlılarca yapılmış olabileceği yönündedir.(Figür 9–10)

⁵ http://www.yerelnet.org.tr/iller/ilce.php?il_adi=ARTVIN&ilce_adi=ŞAVŞAT 07.11.2006
Aşağıdaki kaynakta ise kalenin Şavşat ilçesine uzaklığı 12 km. olarak geçmektedir.
<http://www.kenthaber.com/IIIDetay.aspx?ID=487>

⁶ Söz konusu kale üzerinde detaylı araştırma Aytekin tarafından yapılmıştır .Aytekin 1999,297

⁷ Bahçeci1999,I/75

⁸ Aytekin 1999,297. Aytekin bölgedeki kaleleri kendi çalışma alanı olan Ortaçağ'a tarihlemeye özen göstermektedir. Bu konuda farklı görüşler için bk. www.gamarcoba.somee.com/Yazilar.asp?goster=dos&id=71#ftn29 12.03.2007. Yunus Zeyrek'e ait “Atabek Yurdu Artvin Üzerine Yayınlar ve Bir Cevap” adlı makalede bu husus üzerinde durulmaktadır.

4.1.1.4.Dutlu Kalesi/ Sebzeci Köyü Kalesi

Dutlu Kalesi Artvin-Şavşat ilçe merkezine yaklaşık olarak 24 km uzaklıktadır. Söz konusu bu kale üzerinde araştırma yapan Aytekin bu kalenin ismini Sebzeci Köyü⁹/ Cvarishev Kalesi olarak belirtmiştir. Dutlu Köyü'nün yakınındaki vadiye hâkim bir tepe üzerinde yer alan anakaya üzerinde kurulmuştur. Şimdiye kadar söz konusu kalenin kitabesi bulunamadığı için kalenin inşa tarihi hakkında şu anda kesin bir şey söylememiz mümkün değildir. Kale üzerinde arkeolojik ve sanat tarihi bakımından inceleme yapan Osman Aytekin, mevzu bahis olan kalenin Bagratlılarca inşa edilmiş olabileceği üzerinde durmaktadır¹⁰. Şavşat İlçe merkezinin kuzeyinde Meydancık bucağının Dutlu köyü ve Kayabaşı köyü arasında yer alan bu kaleyi Bahçeci, bir Türk kalesi olarak kabul etmekte ve Çu-var-av ve Çu-var-is-av olarak da adlandırıldığını belirtmektedir¹¹. (Figür 11)

4.1.1.5.Kireçli Köyü Kalesi

Kireçli Köyü Kalesi, Şavşat İlçesi'nin güneybatısında Şavşat İlçesi'ne 14 km. uzaklıkta bulunan köyün yakınında eğimli bir alan üzerinde yer almaktadır. Söz konusu kalenin yalnızca gözetleme kulesinden meydana geldiğini ifade eden Aytekin, silindirik kulenin de moloz taşla inşa edilmiş olduğu ve ayrıca kulenin üst kısmının da tahrip olduğunu belirtmektedir. Şimdiye kadar söz konusu kalenin kitabesi bulunamadığı için kalenin inşa tarihi hakkında şu anda kesin bir şey söylememiz mümkün değildir. Kale üzerinde arkeolojik ve sanat tarihi bakımından inceleme yapan Osman Aytekin, mevzu bahis olan kalenin Orta Çağ'da inşa edilmiş olabileceği üzerinde durmaktadır¹².

Söz konusu kaleyi araştıran Köroğlu ise, bu kale hakkında şu bilgileri vermektedir: “.....Arpalı Deresi Vadisi boyunca ilerleyen yola hakim bir noktada, kuzeye doğru teraslar yaparak alçalan kayalık bir yükselti üzerinde kurulmuştur. Burada günümüze daha sağlam durumda ulaşmış yuvarlak bir kule

⁹ <http://www.artvin.org.tr/savsat/gezilecek yerler.asp> 14.11.2006

¹⁰ Aytekin 1999,297; Köroğlu'nun araştırmalarında bahsedilen Şenocak Kalesi muhtemelen yukarıda bahsi geçen kale olmalıdır. Köroğlu 1999,146

¹¹ Bahçeci1999,I/75

¹² Söz konusu kale üzerinde detaylı araştırma Aytekin tarafından yapılmıştır. Aytekin 1999,297; http://www.yerelnet.org.tr/iller/ilce.php?il_adi=ARTVIN&ilce_adi=ŞAVŞAT

ve kuzeybatısına kısmen ayakta görülebilen duvarla çevrili bir bölüm yer almaktadır. Kule ve duvarlar, diğer Orta Çağ yapılarında olduğu gibi taşların kireç harcı ile tutturulması tekniğinde yapılmış, dış yüzeylerde düzgün bloklar, arada mıcır dolgu kullanılmıştır. İç çapı 5.50 m. ve yüksekliği ise 12–15 m. olan kulenin en az iki evreli olduğu anlaşılmaktadır. Üst 2–2.5 m.lik bölümü daha geç bir dönemde, az işçilikli ve daha küçük taşlarla tamir edilmiştir. Batı ve güneydoğu yönünde, yerden 1.60 m. yükseklikte iki mazgal deliği mevcuttur. Tahrip edilmiş olan kapı 1.60 m. genişliğinde, 1.50 m. kadar yüksekliğindedir. Kapının sol yanında genişliği 1.10 ile 1.50 m. arasında değişen ikinci bir açıklık daha mevcuttur ve muhtemelen sonra açılmıştır. Kulenin kuzeybatısında kısmen yıkılmış bölümdeki duvarların kalınlıkları 1.20 m. kadardır ve aynı teknikte yapılmışlardır. Kulenin dışındaki bu bölümde, köyden alınan ihbarlara göre, bir metrenin üzerinde derinliği olan 8–9 tane depo küp bulunmuş ve kırılmıştır¹³. (Figür 12)

4.1.1.6.Hanlı-Karaağaç Köyleri Kalesi

Hanlı-Karaağaç Köyleri Kalesi, Şavşat İlçesinin güneybatısında Şavşat'a 17 km uzaklıkta bulunan Hanlı Köyü ile Karaağaç Köyü'nü birbirinden ayıran tepe üzerinde yer almaktadır. Sur duvarlarının tahrip olduğunu ve kalenin oldukça yüksek olan kulesinin kısmen sağlam kaldığını ifade eden Aytekin, söz konusu kalenin, anakaya içinden Hanlı Köyü tarafına açılan tünel şeklindeki gizli yolunun oldukça dikkat çekici olduğunu belirtmektedir. Şimdiye kadar söz konusu kalenin kitabesi bulunamadığı için kalenin inşa tarihi hakkında şu anda kesin bir şey söylememiz mümkün değildir. Kale üzerinde arkeolojik ve sanat tarihi bakımdan inceleme yapan Osman Aytekin, mevzu bahis olan kalenin Bagratlılarca inşa edilmiş olabileceği üzerinde durmaktadır¹⁴. Söz konusu kale üzerinde araştırma yapan Köroğlu ise, kale hakkında şu bilgileri vermektedir: “.....Kireçli Kalesi ile birlikte Yalnızçam Dağları'na uzayan Arpalı Deresi Vadisi'ni ve buradan geçen eski yolu kontrol etmek amacıyla kurulmuş olmalıdır. Hanlı Köyü ile Karaağaç Köyü arasında, kuzey-güney doğrultusunda uzayan yüksek ve dik kayalığın

¹³ Köroğlu 1998,131

¹⁴ Söz konusu kale üzerinde detaylı araştırma Aytekin tarafından yapılmıştır. Aytekin 1999,297 ; <http://www.kenthaber.com/IIIDetay.aspx?ID>

çevreye hakim bir noktası üzerindeki kale, daha çok gözetleme işlevi için yapılmış olmalıdır.

Günümüzde Karaağaç ve Hanlı yönünden bir patika ile ulaşılabilir. Kalede üç adet kule vardır. Bunlardan güneydeki 7–8 m. yüksekliğinde olup üst örtüsü dahil hemen tümüyle sağlamdır. Kulenin girişi kuzeybatı yöndedir. İçinde ahşap bir kat olduğunu gösteren izler görülmektedir. Tabanı definelerce kazılmıştır. Diğer iki kule büyük oranda tahrip edilmiştir. Kuzey kesiminde iki kuleyi birbirine bağlayan duvarlar ve definelerce tahrip edilmiş depo küplerinin parçaları görülmektedir. Doğu bölümde kare bir mekan (depo) ve kuzeydeki kulenin doğusunda da bazı duvar izleri yer almaktadır¹⁵.” (Figür 13)

4.1.1.7. Maden Kalesi

Şavşat İlçe merkezinin kuzeyinde, İlçe merkezine 37 km uzaklıkta aynı adı taşıyan köyün hemen girişindeki yolun 400 m. ilerisinde yolun sağ tarafındadır. Maden Köyü’nün yaklaşık 3–4 km. doğusunda Çağlayan Köyü’nün batısında yer almaktadır. Araştırma esnasında bu kalenin kitabesine rastlayamadığımız gibi şimdiye kadar elimizde mevcut kaynaklarda da söz konusu kalenin inşa tarihi hakkında fazla bir bilgide bulunmamaktadır.

Binaenaleyh, kalenin inşa tarihi hakkında şu anda kesin bir şey söylememiz mümkün değildir. Fakat bölgedeki kalelerin inşa tekniklerini ve yapım malzemelerini dikkate aldığımızda bir Orta Çağ Türk kalesi izlenimi vermektedir. Kale daha ziyade kule veya küçük bir karakol niteliği taşımaktadır. Kale bir ana kaya üzerine kurulmuş olup, dereden yüksekliği takribi 140 m. civarındadır. Kale surları ise takribi zemininden yüksekliği 40 m. kadardır. Kale duvarları moloz taşla inşa edilmiş olup, kale harap bir haldedir. Bu kale bazı kaynaklarda Çağlayan Kalesi olarak da geçmektedir¹⁶. (Figür 14–15)

¹⁵ Köroğlu 1999,146

¹⁶ <http://karavat.sitemynet.com/ty.htm> (Telif hakkı Mehmet Büyük) 07.11.2006
http://www.yerelnet.org.tr/iller/ilce.php?il_adi=ARTVIN&ilce_adi=ŞAVŞAT

4.1.2.Ardanuç kaleleri

4.1.2.1.Ardanuç/Gevhernik Kalesi

Gevhernik Kalesi, Şavşat merkeze bağlı Adakale olarak bilinen mevkide yer almaktadır. İç kalenin imarı M.Ö. ki dönemlere kadar gittiği tahmin edilmektedir. Birçok defa el değiştiren kale M.S.5. yüzyılda yeniden tamir edilerek İberya Krallığı'nın başkenti olarak iskân görmüştür. Kale daha sonra sırasıyla M.S. 6. yüzyılda Sasanilerin, M.S.7. yüzyılda Bizanslıların, M.S.8. yüzyılda Abbasilerin, M.S.9. yüzyılda Bagratid Krallığının eline geçti. Bagratid krallığının başkentliğini de yapan kale aşağı şehir de (asıl kale) meydana getirilmiştir. M.S.12. yüzyıla gelindiğinde, Gürcülerin Tiflis'e geri çekilmesiyle kale, Hristiyan Atabeklerin eline geçmiştir. Akabinde Şah Tahmasb I.'e bağlı olarak bu bölgeyi idare eden Keyhüsrev II.'in (1545-1573) zamanında Erzurum Beylerbeylerinden İskender Paşa tarafından 13 Haziran 1551'de kale feth edilmiştir. Osmanlıların sancağı haline getirilen kale, kapısında yer alan kitabeye göre 1563 yılında kale girişi yaptırılarak muhtemelen de surlar onarım görmüştür. Kale 1878 (93 harbi dönemi) Ruslara bırakılmak zorunda kalınmıştır. Önceleri kaza merkezi iken 1921 yılından sonra nahiye halini almıştır. Kale 1948'e kadar Nahiye görevini sürdürdükten sonra tekrar Kaza merkezi olmuştur. Kale, 1954 yılında topografik elverişsizliği sebebiyle merkeze bağlı bir mahalle haline getirilmiştir¹⁷.

Kale, Ardanuç İlçesi şehir merkezinin kuzeybatı istikametinin karşısında bulunmaktadır. İç kalesiyle beraber iki bölümden meydana gelen kale, üç yönden derin vadilerle belirlenen asıl kalenin, batı istikametinde bulunan üst kısmında, anakaya üzerine kurulan iç kalesi yer almaktadır. Eğimli bir sahadan meydana gelen kalenin ancak bir kısmı iskâna uygun olup, iç kale istikametindeki bölüm oldukça eğimli olduğundan burada yerleşim mevcut değildir. Kalenin ana girişinin etrafı surlarla çevrili olup, kalenin girişi kitabenin de bulunduğu güney istikametinde yer alan ve bir kısmı hala sağlam kalan burçlarla da muhafaza edilen kapı ile sağlanmaktadır. Kuzey istikametinde ve girişte kısmen de olsa sağlam kalan kale surları moloz taşla imar edilmiş ve kireç harcı ile yapılmıştır. Bununla birlikte kitabenin de yer aldığı burç düzgün kesme taş ile örülmüştür.

¹⁷ Aytekin 1999,253;Artvin İl yılı 1973,Kırzioğlu 1976,160-249;Yurt Ansiklopedisi ,904

İçkaleye aşağıda kalan asıl kaleden patika yolla çıkılabilmektedir. Kalenin kuzeybatı köşesinde bulunan orijinal merdiven tahrip olduğu için aynı yerde bulunan seyyar iki merdivenle içkaleye ulaşım gerçekleştirilmektedir. İç kale yüksek anakaya üzerine inşa edilmiş olup, kuzeybatı-güneydoğu istikametinde devam eden kaya kütesinden meydana gelmektedir. İç kale takribi 200 m. uzunluğu, 40 m. genişliği ve 8.000 m²'lik alana sahip olup, mimari kalıntıları Ortaçağ dönemine aittir. İçkalenin her tarafı surlarla çevrili olup, güneydoğu surları diğerlerine göre daha yüksek olduğu görülmektedir¹⁸.

İçkalenin orta kısmının kuzeydoğu istikâmetinde iki nefli kilise ve ek mekândan teşekkül olan kompleks bir yapı yer almaktadır. Ortaçağ dönemine ait bu yapının dış duvarlarının bir kısmı ayakta kalmıştır. Yapı dıştan 14.50 x 11.80 m. ölçülerinden oluşmakta ve kilisenin kuzey cephesi boyunca uzanan ek mekânın ön kısmı tonozlu bir mimari formunda inşa edilmiştir. Bu yerin ilerisinde sarnıç bulunmaktadır. Kalenin ikinci sarnıcı ise, 6.30 m. x 3.30 m. ölçüsünde kilisenin güneydoğu istikametinde yer almaktadır. Bu sarnıçta diğeri gibi içi moloz taşla doldurularak örtülmüştür. Bu yapıların yanı sıra iç kalenin güneydoğu bölümünde, güney sura bitleştirilmiş 12 m. x 11 m. ölçüsünde, kare plan sergileyen sadece temel duvarları kalan ve hangi amaç için kullanılmış olduğu belirlenemeyen bir yapı kalıntısı da mevcuttur. Bu mekânın batı istikametinde de diğeri benzer bir başka kalıntı daha mevcuttur. Yer yer yüksekliği 7 m.yi bulan surlar moloz taş ile inşa edilmiştir. Surların duvar kalınlıkları 2 m. ile 1.30 m. arasında olup, kireç harcıyla inşa edilmiştir. Ayrıca surlar istinat kuleleriyle de desteklenmiş olup, birçoğu doğa ve insanların menfi etkileri sonucu tahrip olmuştur¹⁹. Ardanuç Kalesi üzerinde bir diğer önemli araştırmayı gerçekleştiren Köroğlu'nun makalesinde ise, söz konusu kale hakkında şu önemli bilgiler yer almaktadır: “ ... *Ardanuç özellikle 9. ve 10. yüzyıllarda sadece bölgenin değil Karadeniz'den Erzurum'a ve kuzeyde de Çıldır Gölü'ne kadar uzayan alanın merkezi ve başkenti olmuş. 220 x 60 m kadar boyutlarındaki kale, dört yönü de sarp ve aynı boyutlardaki kaya üzerine inşa edilmiştir. Bulunduğu alanın savunma endişesi olmadığından kule yapılmamıştır. Orta Çağ'dan Osmanlı Dönemi sonuna kadar*

¹⁸ Aytekin 1999,254 vdd.

¹⁹ Aytekin 1999,256

sürekli iskan gören kalede bir şapel, bir sarnıç ve bazı mekan kalıntılarının varlığı görülmektedir. Orta Çağ ve İslami Dönem'e ilişkin yayınlarda ayrıntılı olarak tanımlanan kale ve eski şehir arasındaki teraslarda yer alan ve yerli halk tarafında “depo” olarak tanımlanan yapılar ise yeterince dikkat çekmemiştir. Bölgedeki birkaç diğer Orta Çağ'a ilişkin yerleşmede de karşımıza çıkan depolar bütünüyle toprak altına inşa edilmiş olup bir ile üç odaya sahiptirler. Ana odaya her iki yandan eklenmiş daha küçük odalardan oluşan bir planları vardır. Odaların tavanları çoğunlukla beşik tonozla örtülü, ana oda ise adeta kubbe görünümlü inşa edilmiştir. Günümüzde bunlardan ancak birkaç tanesi sağlam durumda görülebilir²⁰.” (Figür 26–31)

4.1.2.2. Aydın Köyü Kalesi

Aydın Köyü Kalesi, Ardanuç İlçesi'nin güneyinde Ardanuç'a 18 km uzaklıkta bulunan köyün hemen yakınındaki vadi içerisinde bulunan anakayanın üzerine muhtemelen, küçük bir karakol amaçlı kale olarak kurulmuştur. Kalenin moloz taşla inşa edildiğini, kuzeydoğu sur duvarı üzerinde giriş kapısının yer aldığını ve surların bir kısmının sağlam olup, 0.70 m. kalınlığında olduğunu ifade eden Aytekin, söz konusu kalenin iç kısmının doğu yüzünde de bir sarnıç bulunduğunu belirtmektedir. Şimdiye kadar söz konusu kalenin kitabesi bulunamadığı için kalenin inşa tarihi hakkında şu anda kesin bir şey söylememiz mümkün değildir. Kale üzerinde arkeolojik ve sanat tarihi bakımından inceleme yapan Osman Aytekin, mevzu bahis olan kalenin Bagratlılarca inşa edilmiş olabileceği üzerinde durmaktadır²¹. Söz konusu kale üzerinde araştırmalarda bulunan Köroğlu ise kale hakkında bize şu bilgileri aktarmaktadır: “...., Ardanuç Çayı'nın kollarından Aydın Deresi'nin oluşturduğu vadi ve bu vadiyi katederek köye ulaşan yol üzerinde bulunmaktadır. Doğu batı doğrultusunda uzayan yaklaşık 20–25 m. kadar uzunluğundaki yüksekçe bir kayalığın üzerine yapılmış kalenin duvarları büyük oranda ayaktadır. Yalnızca batı kısa duvarı uçmuştur. Giriş açıklığı kuzeydoğu köşededir. İçten 18.70 m. kadar uzunluğundaki kale, üzerine kurulduğu kayalığın şekline göre daralıp genişlemekte ve doğu uçta 2.80 m., ortada 2.40 m., en batıda ise 6.30 m. genişliğe ulaşmaktadır. Orta büyüklükte

²⁰ Köroğlu 1997,372

²¹ Söz konusu kale üzerinde detaylı araştırma Aytekin tarafından yapılmıştır. Aytekin 1999,291; http://www.yerelnet.org.tr/iller/ilce.php?il_adi=ARTVIN&ilce_adi=ARDANUC

düzensiz kesilmiş taşların kireç harcı ile tutturulması tekniğiyle yapılmıştır. Duvar yükseklikleri 8–10 m. arasındadır ve yükseldikçe daralmaktadır. İç bölümde ahşap bir konstrüksiyonun olduğunu gösteren çeşitli ahşap kalıntıları veya yerleri görülmektedir. Bunlar dönerek çıkan bir merdivene ait olabilir. Duvarlara dört yönde mazgal delikleri açılmıştır. Doğu duvarı dibinde içi kireç harcı ile birkaç kez iyice sıvanmış bir silo (1.70 x 1.10-1.30 m. boyutlarında) yer almaktadır. Aydıncöy Kalesi, günümüzde Yalnızçam Dağları'nı tali bir yolla aşarak ulaşılabilen Olur bölgesinden Aydın Deresi Vadisi'ne ve Ardanuç Kalesi'ne yönelebilecek tehlikeler için Orta Çağ'da kurulmuş bir ön karakol olmalıdır²². (Figür 32)

4.1.2.3. Kutlu Köyü Kalesi

Şimdiye kadar söz konusu kalenin kitabesi bulunamadığı için kalenin inşaa tarihi hakkında şu anda kesin bir şey söylememiz mümkün değildir. Kale üzerinde arkeolojik ve sanat tarihi bakımından inceleme yapan Osman Aytekin, mevzu bahis olan kalenin tarihini saptama konusunda kesin bir yargıya ulaşamamıştır. Lakin kalenin yörede rastlanılan diğer kalelerin mimari tarzlarından farklı bir yapıya sahip olduğu görüşündedir.

Kutlu Köyü, Ardanuç İlçesi'nin kuzey istikametinde Şavşat İlçe sınırına yakın bir arazide ve Ardanuç'a 30 km uzaklıkta bulunmaktadır. Söz konusu kalenin, takribi köyden yaya olarak 45 dakika mesafede, Bağlar mahallesi içinde düz arazide kurulduğunu ifade eden Aytekin, kalenin ölçülerini ise 65 x 38 m. ve doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı bir yapı olarak belirtmektedir. Yine söz konusu araştırmacının kale hakkında vermiş olduğu bilgiler arasında batı cephesinde ana giriş kapısının mevcut olduğu, kuzey ve doğu cephelerinde daha küçük ebatlarda iki kapı daha bulunduğu, iç mekânı tamamen bozuk olan kalenin sur duvarlarının bir kısmının ayakta kaldığı ve sur duvar kalınlıklarının 2.50 m.ye kadar vardığı, 2.00 x 1.45 m. ölçüsüne varan ebatlarda özgün blok taşların duvar örgüsünde kullanıldığı da yer almaktadır²³. Kutlu Köyü'ndeki yapıları inceleyen Köroğlu'nun tespitleri dikkate şayandır. Köroğlu'nun Kutlu yapıları hakkındaki

²² Köroğlu 1998,130

²³ Söz konusu kale üzerinde detaylı araştırma Aytekin tarafından yapılmıştır. Aytekin 1999,292; http://www.yerelnet.org.tr/iller/ilce.php?il_adi=ARTVIN&ilce_adi=ARDANUC

tespitleri şunlardır: “... Doğusu ve batısı bir dere tarafından sınırlanan bir yamacın eteğinde kurulmuş olan dikdörtgen planlı yapı 54.20 x 44 m boyutlarındadır. Çevre duvarları, kuzey duvarlarının doğu yarısı dışında günümüze sağlam durumda ulaşmıştır. İç bölümleri ayıran duvarlar ise geç kullanımlar sırasında büyük oranda tahrip edilmiştir. Güneybatı ve güneydoğu köşelerde bu bölme izleri görülebilmektedir. Yapının 3 m genişliğindeki girişi batı kısa duvarda yer alır. Ayrıca biri doğu, biri de kuzey duvarda olmak üzere 110 x 150 ve 0.90 x 1.70 m boyutlarında iki pencere açıklığı bulunmaktadır. Duvar kalınlıkları 2.70 ile 1.90 m arasında değişmektedir. Günümüze kadar ulaşabilen duvarlar en yüksek noktada 8.50 m ye varmaktadır (12 taş sırası). Duvarların temele koyulan ilk sırası 0.50 m daha dışa taşkın olarak yerleştirilmiştir. Büyük boyutlu taşlar arasına birleştirme ve dolgu malzemesi olarak kumlu kireç harcı ve çakıl doldurulmuştur. Duvarların inşasında 2.30 x 1.10 x 0.90, 2.10 x 0.80, 1.35 x 1.05 m ve daha küçük boyutlu, kalker ve kısmen bazalt iyi işçilikli taşlar kullanılmıştır.

Kutlu kalıntısının işlevi ve tarihlemesi konusunda henüz sağlıklı veriler elde edebilmiş değiliz. Orta Çağ kalelerinden farklı sistemdeki taş örgüsü ile dikkati çeken yapıyı ilk gördüğümüzde Urartu yazıtlarında adı geçen İldamuşa'nın Ardanuç olabileceği yolundaki yaklaşımın kanıtlarını bulduğumuzu düşündük. Ancak duvar örgüsünde Horasan harcı da denen kireç harcının kullanılmış olması daha geç bir özellik olarak görünmektedir. Kutlu yapısının farklı plan tipi, ayrıca bölgedeki kaleler gibi sarp kayalık yerine daha düzgün bir alanda, ancak yollardan uzak bir noktada inşa edilmiş olması farklı bir amaca hizmet ettiğini göstermektedir²⁴. (Figür 33)

4.1.2.4.Bereket Köyü Kalesi

Bereket Köyü, Ardanuç İlçesi'nin güney istikametinde Artvin İl sınırına yakın bir arazide ve Ardanuç'a 12 km uzaklıkta bulunmaktadır. Söz konusu kalenin, köyden uzak bir vadi içerisinde yükselen anakaya üzerine inşa edilmiş olduğunu ifade eden Aytekin, kalenin kuzey istikâmetinde 7.00 m. yüksekliğindeki kulesi dışında surların çoğunluğunun harap bir halde olduğunu ve

²⁴ Köroğlu 1997,373

kuzey batı istikâmetinde de kapısının yer aldığını belirtmektedir. Şimdiye kadar söz konusu kalenin kitabesi bulunamadığı için kalenin inşa tarihi hakkında şu anda kesin bir şey söylememiz mümkün değildir. Kale üzerinde arkeolojik ve sanat tarihi bakımından inceleme yapan Osman Aytekin, mevzu bahis olan kalenin Bagratlılarca inşa edilmiş olabileceği üzerinde durmaktadır²⁵.

4.1.2.5.Ferhatlı Köyü Kalesi

Ferhatlı Köyü, Ardanoç İlçesi'nin batı istikametinde Artvin İl sınırına yakın bir arazide ve Ardanoç'a 5 km uzaklıkta bulunmaktadır. Ardanoç İlçesi'ne varmadan; Ardanoç Suyu'nun kenarında vadiye paralel yükselen anakaya üzerinde muazzam bir şaheser olarak gelip geçenleri hayran bırakmaktadır. Şimdiye kadar söz konusu kalenin kitabesi bulunamadığı için kalenin inşa tarihi hakkında şu anda kesin bir şey söylememiz mümkün değildir. Kale üzerinde arkeolojik ve sanat tarihi bakımından inceleme yapan Osman Aytekin, mevzu bahis olan kalenin Bagratlılarca inşa edilmiş olabileceği üzerinde durmaktadır. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde "Harbe Kalesi" olarak geçen kalenin surlarının bir kısmı ayakta olup, moloz taş kullanılarak inşa edilmiştir²⁶. Bu kale üzerinde araştırmalarda bulunan Köroğlu'nun kale hakkındaki tespitleri şunlardır: *"....120 x 35 m boyutlarındaki Orta Çağ kalesi, az işçilikli orta büyüklükte taşların kaba kum ve çakıl katkılı kireç harcıyla tutturulması tekniği ile inşa edilmiştir. Dik olan kuzey kesimdeki surlar büyük oranda ayakta. Güneydoğu kesim yıkılmış olmakla birlikte buradaki duvarlar temel yataklarından izlenebilmektedir. Kalenin güneydoğu üst kesiminde bir platform, merkezde en yüksekte ise bir kule kalıntısına ait izler görülmektedir"*²⁷. (Figür 34-35)

²⁵ Söz konusu kale üzerinde detaylı araştırma Aytekin tarafından yapılmıştır. Aytekin 1999,292; Türkiye'deki yerleşim yerlerinin İl ve İlçelere uzaklığı hakkında genel bilgi için bk. <http://www.yerelnet.org.tr/iller/il.php>

²⁶ Aytekin 1999,292

²⁷ Köroğlu 1997,371 vd.

4.1.3.Olur kaleleri

4.1.3.1. Aşağı Karacasu Kalesi

Aşağı Karacasu Kalesi, Olur İlçe merkezinin doğusunda ve İlçe merkezine 12 km uzaklıkta aynı adı taşıyan köyün üst kısmında hâkim bir tepeye kurulmuştur. Kalenin güney cephesi takribi 50 m. den biraz fazla sur kalıntıları mevcuttur. Sol taraftaki sur kalıntıları yığma taştan (moloz taştan) ve üst kısmı da dikdörtgen taştan yapılmıştır. Sağ taraftaki sur kalıntıları harap olmuş bir vaziyettedir. Kalenin eni takribi 20–30 m. arasındadır. Kalenin kuzey istikametinde geçen dere ile sur arasındaki yükseklik takribi 250 m.dir. Köye bakan güney cephesi ise köyden takribi 130 m. kadar yüksekte yer almaktadır. Araştırma esnasında söz konusu kalenin kitabesine rastlanamadığı için kalenin inşa tarihi hakkında kesin bir bilgi söylememiz mümkün değildir. Lakin bölgedeki diğer kaleler ile olan benzerliğini dikkate aldığımızda Orta Çağ bir Türk kalesi olma ihtimali yüksek görünmektedir²⁸. (Figür 39–40)

4.1.3.2.Köprübaşı Kalesi

Kale, Olur İlçe merkezinin güney istikametinde Ardahan-Olur- Artvin yol ayrımında ve ilçeden 9 km. uzakta aynı adı taşıyan köyün yakınında hâkim bir tepe üzerinde kurulmuştur. Muhtemelen Kale, küçük bir karakol amaçlı veya gözetleme kulesi olarak kurulmuş olup, moloz taşla inşa edilmiştir. Kalenin batı cephesinde kule izlenimi veren bir kalıntı mevcuttur. Araştırma esnasında söz konusu kalenin kitabesine rastlanamadığı için kalenin inşa tarihi hakkında kesin bir bilgi söylememiz mümkün değildir. Lakin bölgedeki diğer kaleler ile olan benzerliğini dikkate aldığımızda Orta Çağ bir Türk kalesi olma ihtimali yüksek görünmektedir. (Figür 41–42)

4.1.3.3.Olur Merkez Kale

Olur, İlçe merkezinde yer alan kale, ilçeye yaklaşık olarak 5 km uzaklıkta ve hâkim bir tepe üzerine kurulmuştur. Kaleye dere yolu ile ulaşılmaktadır. Araştırmalarımız esnasında kalenin bir kitabesine rastlayamadığımız ve araştırma kaynaklarımızda da herhangi bir bilgi yer almadığı için sözü edilen kalenin imar

²⁸Olur İlçesi hakkında kısa tarihi bilgileri mevcuttur.

http://www.erkurumgazesesi.com.tr/erkurumgazesesi/yazarlar/yazar_arsivi.php?yazar=ibrahim%20aydemir&basla=20_29-04-2006

http://www.yerelnet.org.tr/iller/ilce.php?il_adi=ERZURUM&ilce_adi=OLUR

tarihi hakkında kesin bir şey söylememiz mümkün değildir. Lakin bölgedeki diğer kaleler ile olan benzerliğini dikkate aldığımızda Orta Çağ bir Türk kalesi olma ihtimali yüksek görünmektedir. Kale küçük bir karakol amaçlı kale izlenimi vermektedir. Kalenin surları moloz taşla inşa edilmiş olup, surların çok az bir kısmı ayakta kalmıştır. Şahsi nazarıma göre kale, bölgede yer alan Oltu-Çengelli Kalesi ile benzerlik taşımaktadır.(Figür 43–44)

4.1.3.4.Eğlek Kalesi

Kale, Olur İlçe merkezinin kuzeybatı istikametinde ve ilçe merkezine 12 km. uzaklıkta kurulmuştur. Aynı adı taşıyan köyün hemen üst kısmında hâkim bir tepeye inşa edilen kale moloz taşla inşa edilmiş olup, surların bir kısmı ayakta kalmayı başaramamıştır. Muhtemelen Kale, küçük bir karakol amaçlı veya gözetleme kulesi olarak inşa edilmiştir. Sarp bir kayalık üzerine kurulan kale, Pertus ören yerine ve çevreye hâkim bir durumdadır. Araştırmalarımız esnasında kalenin bir kitabesine rastlayamadığımız ve araştırma kaynaklarımızda da kale hakkında herhangi bir bilgi yer almadığı için sözü edilen kalenin imar tarihi hakkında kesin bir şey söylememiz mümkün değildir. Lakin bölgedeki diğer kaleler ile olan benzerliğini dikkate aldığımızda Orta Çağ bir Türk kalesi olma ihtimali yüksek görünmektedir. (Figür 45)

4.1.4. Oltu kaleleri

4.1.4.1. Oltu Kalesi

Oltu İlçesi'nin merkezinde Oltu Çayı'nın güney kıyısında bulunan Oltu Kalesi'nin yapım tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber yapılan konum ve mimari araştırmaları sonucu bu kalenin Urartular tarafından M.Ö. 9–8.yy.larda yapıldığı kabul edilmektedir. Urartu eserlerinden Doğu Anadolu'da tespit edilen 30'a yakın kale incelendiğinde kalelerin yer ve mimari olarak Oltu kalesine olan benzerlikleri göze çarpmaktadır.

Urartular yayılmacı bir devlet politikasına sahip oldukları için ele geçirilen yerleşim aralarında ticari ve askeri amaçlı yol bağlantıları yaptıkları bilinmektedir. Bu yollarda ve yerleşim merkezlerinde farklı kale ve garnizon türleri yapma ihtiyacı gerekli görülmüştür. Bundan dolayı Oltu Kalesi'nin de askeri örgütlenmenin gücüne güç katmak için Kral Menua döneminde (M.Ö. 810–875) yapılmış olma ihtimali yüksektir.

Urartululardan bu yana Oltu Kalesi birçok uygarlığın himayesine girmiş ve böylelikle kalenin ilk yapımına ait mimari özelliklerin değişmesine sebep olmuştur. Özellikle Ceneviz kolonilerince, Roma ve Bizans dönemleri ile Ortaçağ boyunca faal olarak kullanılan Oltu Kalesi 11. nci yüzyılda Selçuklular hâkimiyetine girmiştir. 1502–1548 yılları arasında Gürcüler'in elinde bulunduğu anlaşılmaktadır. 16. nci yüzyılda Osmanlı hâkimiyetine geçen kalede bu dönemlere ait onarım ve ekleme izleri bulunmuştur. Kale Kanuni Sultan Süleyman'ın ikinci veziri olan Ahmet Paşa tarafından onarımdan geçirilmiştir²⁹.

Oltu Kalesi günümüzde birçok kısmı ortadan kalkmış sur duvarları çevrili bir dış kale ve dış kaleye göre daha iyi durumda bulunan iç kaleden (ehmedek) ibarettir. Kale hâkim bir tabii kayalık üzerine kurulmuş olup gizli bir su tüneliyle Oltu Çayı'na bağlanmıştır. İç kaleye bir sur duvarı ile bağlanarak doğu yönünde doğru uzanan dış sur olduğu bilinmekle beraber fazla bir kalıntı izine rastlanmamaktadır. Doğu yönüne doğru uzanan sur duvarlarının dışında güneye doğru uzanan dış surların güney ve güneydoğu yönündeki devamının uzunluğu bilinmemektedir.

Günümüzde iç kalenin güneydeki girişi ana kayanın çentilmesiyle beton basamaklar şekline girmiş olan merdivenlerle ulaşılmaktadır. Girişin üzeri sert ahşaplarla kapatılmış üst kısımları tahrip olmuştur. Girişi geçtikten sonra dar bir koridor karşımıza çıkar. Bu koridor 140 m. x 80 m. ölçülerinde ana kaya üzerinde olup 85 m. x 45 m. ebatlarındadır. Doğu, batı ve güney yönlerden yarım daire şeklinde üçer burçla iç kale tahkim edilmiştir. Kuzey kısmı, daha dik ve Oltu Çayı ile sınırlanmış olup bir yarım burçla tahkim edildiği görülmüştür. Yonca planlı şapel ise kuzeydoğu istikametinde bulunan ana burcun üzerine sonradan yerleştirilmiştir. Ayrıca Mısri Zinnun Türbesi bir mescit alanı da iç kalenin doğu ve batı surlarının birleştiği köşede bulunmaktadır. Oltu Çayı'na kadar inen gizli bir tünel Zinnun Türbesi'nin tam karşısındadır. Urartu Kaleleri'nde suyun muhafazası için yapılan sarnıçlara dökülmesini sağlayan gizli suyollarını aklımıza getirmekle beraber buna ait bir kalıntı bulunamamıştır. Oltu Kalesi'nin şeklini oluşturan sur ve burçların kalınlığı yaklaşık 120 cm olup hareket kolaylığı

²⁹ Gündoğdu et al 2002,22 vdd.; Yıldırım 1998,68; Solmaz 2000,71 vdd.

sağlayan seğirdim yerlerine çıkışı sağlayan merdivenlerin yapımına da imkân vermektedir³⁰.

Oltu Kalesi'nin güneyinde en büyük ölçülere sahip ana burç bulunur. Güney cephesi tahkimat açısından en fazla önem arz eden yerdir. Söz konusu ana burç yuvarlak şeklinde, üzeri beşik tonoz örtülü, sivri kemerli bir kapı şeklinde kale içine açılır. Özellikle Horasan Harcının, moloz taşının ve düzgün kesme taşının kullanıldığı yerler burçlar ve tahkimat açısından önemli olan yerlerdir.(Figür 50–53)

Uzun yıllar bölgede araştırmalarda bulunan Doç.Dr. Alparslan Ceylan'ın söz konusu kale hakkındaki tespitleri ise şöyledir: *“Oltu ilçesinin merkezinde bulunan kale aynı zamanda Oltu'nun sembolüdür. Kale yapım tekniği olarak tipik Orta Çağ Kalesi'dir. Harç kullanılarak yapılmış olan kale çok sayıda tadilat görmüştür ve halen restorasyon çalışmaları sürmektedir. Kalenin Urartululardan kaldığı belirlenmekte olmasına rağmen herhangi bir arkeolojik veri bulunamamıştır. Kalenin iç kısmından Oltu Çayı'na inen kaya basamaklı su tüneli bulunduğu bilinmesine rağmen kapatılmış olduğu gözlemlenmiştir. Tünelin Oltu Çayına inen kısmı tespit edilmiştir. Burada yapacağımız çalışma kalenin yapım tarihini de belirlemekte önemli olacaktır”*³¹.

4.1.4.2. Köroğlu Kalesi

Oltu İlçe Merkezi'nin 21 km kuzeydoğusundadır. Gökçedere Köyü ve Uzunoluk Orman içi Dinlenme Tesisleri'nin yakınlarında ormanlık bir alanda bulunan Köroğlu kalesi sarp ve vadiden yaklaşık 400–450 m. yükseklikteki konumda kurulmuştur.

Güneydoğu yönünde tek girişi olan kale yaklaşık 140 x 45 m. ebadındadır. Kale sağlam bir doğal kayalığa sahiptir. Bundan dolayıdır ki duvarları burçlarla tahkim edilmemiştir. 20 m x 10 m boyutlarındaki iç kalesi halen ayaktadır. Mevcut duvar kalıntılarında Horasan harcı ve moloz taş malzeme görüldüğünden Türk dönemi özellikleri içermesine rağmen ilk inşasına dair net bir bilgi yoktur.

³⁰ Gündoğdu et al 2002,26 vdd

³¹ Ceylan 2004,1

Köroğlu kalesi ilk inşasının Urartular'dan gelme kanaati, M.Ö. IX. yüzyıldaki kuzeye yayılma politikasının sonucu olarak Kolkhis diye bilinen Aşağı Çoruh ve Karadeniz Bölgesi'ne varma amacıyla Erzurum'dan kuzeye doğru Tortum Çayı, Çoruh, Berta Çayı Vadisi ve Şavşat'a varan güzergâhta Oltu'nunda bulunmasına dayanır. Ayrıca Köroğlu Kalesi'nin Milattan önceki asırlara kadar gidebileceğini gösteren bir delilde, Köroğlu Kalesi'nden bulunarak Gökçedere Köyü Camii avlusuna getirilen antik döneme ait olduğunu tahmin ettiğimiz küp şeklinde pişmiş toprak kaplardır³².

Söz konusu kale üzerinde araştırma yapan Ceylan'ın görüşü ise şöyledir: “Küçük bir kale olan Köroğlu Kalesinin duvarlarının büyük bir kısmı uçmuştur. Kalenin iç kısmında bulunan sarnıcın çapı 2 m. olup yaklaşık 3 m. derinliğe sahiptir. Gökçedere Köyü Camisinin bahçesinde bulunan sağlam bir pithos'un Köroğlu Kalesinden çıktığı belirtilmektedir. Coğrafi konum olarak bölgenin en yüksek tepesine kurulmuş ve doğal yolları kontrol altında tutmaktadır³³. (Figür 54–55)

4.1.4.3.Çengelli Köyü Kalesi

Oltu İlçesi'nin 10 km kuzeydoğusundadır. Çengelli Kalesi; Çengelli Köyü'nün güneyinde olup doğal bir kayalık üzerine inşa edilmiştir. 30 cm. genişliğinde sert kalkerli bir tepe üzerine kurulmuştur. Günümüzde yalnızca güneydoğudaki 2.5 m. yükseklikteki bir duvar kalıntısı görülmektedir. Mevcut izler ve kalıntılar ait oldukları birimlere ait yeterli bilgi vermemektedir. Duvarlar kireçli harçtan, siyah ve kırmızı taştan yapılmıştır. Harç olarak da kum-kireç harcı kullanılmıştır. Kuzeyde bulunan kapıdan içeri girilmektedir. Kale üzerine çok zor çıkılabilmektedir³⁴.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde uzun sürelerden beri önemli keşiflerde bulunan Ceylan'ın bu kale hakkındaki görüşü şöyledir: “ Çengelli Köyünün hemen üzerinde kum bir kayalık üzerine oturtulmuştur. Dikdörtgene yakın bir yapıya sahip olduğunu anlamaktayız. Oldukça sarp olan kalenin duvarları tamamen tahrip olmuştur. Çok az da olsa güneybatı ve kuzeydoğu köşelerinde duvar

³² Gündoğdu et al 2002,30 vd.;Yıldırım 1998,71

³³ Ceylan 2004,3

³⁴ Yıldırım 1998,69; Gündoğdu et al 2002,32.

kalıntıları bulunmaktadır. Bu duvarlar moloz taş örgü tekniği ile yapılmıştır. Kaya yapısı sağlam olmadığı için (kum taşı) kayma görülmektedir. Kalenin bugün çıkışı bulunmamaktadır. Arkadaşlarımızın özverili çalışmaları sonucunda ulaşılmıştır. Kalenin iç kısmı üçgen şeklinde olup doğu kısmı en geniş kesimini oluşturur. Kale batıya doğru daralmaktadır. Güneybatı kısmında bulunan duvar kalıntısının ortasındaki yıkıntı, pencere veya kapı açıklığına işaret etmektedir. Ancak kapı olma olasılığı çok düşüktür. Çünkü alt kısmında bu bulguyu destekleyebilecek herhangi bir bulgu yoktur. Kalenin iç kısmı dolgu toprağı ile kaplıdır. Kalenin güneybatı kesiminde kuyuya benzeyen bir çöküntü toprakla dolmuş durumdadır. Yine kalenin hemen alt kısmında Çengelli Köyünün içinden de geçen Çengelli Çayı bulunmaktadır. Doğal güzelliklerle dolu olan Kırdag (2823 m.) ve çevresi çok güzel görüntüler vermektedir³⁵. (Figür 56–57)

4.1.4.4. Yarbaşı Kalesi

Oltu-Erzurum karayolunun 20. kilometresindeki Çamlıbel Köyü'ne giderken sola ayrılan yoldan 10 km ileridedir.

Yarbaşı/Sananis Kalesi 100 m. yüksekliğinde bir tepe üzerine kurulmuştur. İç kaleye güneydoğudan ulaşılan bir giriş mevcuttur. Yarbaşı Kalesi yarım daire şeklinde dört burçla desteklenen iç kale ve eski yerleşim merkezini de içine alan dış kaleden meydana gelmektedir. Burçların yüksekliği 10–15 m. civarında değişir. İç kalenin dereyle gizli bir yol bağlantısı olup hangi dönemde yapıldığı bilinmemektedir.

Yarbaşı/Sananis Kalesi'nin kuzeybatı yönünde 100 m. ileride büyük bir şehir harabesi vardır. Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde bahsedildiği gibi Bıraka-Zamuka-Zananes adları kullanılmış ve içinde büyük kervansaraylar bulunan, hanlar, oteller, camiler, kiliseler ve bin kadar evin varlığından söz edilmektedir³⁶.

Günümüzde bu kalıntı olarak şehri çevreleyen surlardan bir iki tane kalmıştır.(Figür 58–59)

³⁵ Ceylan 2004,2

³⁶ Yıldırım 1998,68vd; Gündoğdu et al 2002,34

4.1.4.5. İriağaç / Oğlan Kalesi

İriağaç Oğlan Kalesi, Oltu-Olur karayolu üzerinde 25 km. mesafede ve Oltu İlçesi'nin kuzeydoğu istikametinde yer almaktadır. Hemen yakınında Kız Kalesi de bulunmaktadır. Bu iki kalenin ortasından Oltu Çayı geçmektedir. Sol taraftaki kale İriağaç Oğlan Kalesi'dir.

Sağlam bir kayalık üzerine kurulmuş olan kale, zeminden yaklaşık yüksekliği 80–100 m. civarındadır. Burç ve surların yüksekliği ise 10 m. civarındadır. Kalede 4 burç ve 1 gözetleme kulesi vardır. Kalenin girişi güney kısmındadır ve kale alanında kale kalıntıları, bir kilise ve su sarnıcı kalıntısı görülmektedir. Kalenin çevre duvarları yaklaşık 1.5 m. kalınlığında olup dıştan düzgün kesme taş kaplamalı ve iri moloz dolgu olarak inşa edilerek, bunun yanı sıra harç olarak da kum ve kireç karışımıyla yapılmıştır³⁷.

Erzurum ve Çevresinde önemli çalışmalara imza atmış olan Ceylan'ın bu kale hakkındaki görüşleri dikkate şayandır. “ ...Çevreye hakim bir konumda bulunan kalenin batısından gelen Pernek Çayı ile güneyinde bulunan Oltu Çayı hemen kalenin altında birleşmektedir. Kalenin yüksekliği yaklaşık 100 m. dir. Sur duvarlarının kalınlığı yaklaşık 2 m. dir. Kalenin uzunluğu 70 m., genişliği ise 8-14-16 m. olarak değişmektedir. Kalenin çevresinde silindirik yapılmış 4 burç bulunmaktadır. Burçlar, 1,5 m. dışa doğru inşa edilmiştir. Kalenin güneyinden içe doğru profillenen girintiler ahşap bir girişin olabileceğini düşündürmektedir.

Kalede kullanılan taş malzeme Oltu çevresinde bulunan diğer kalelerle aynı özelliği gösterirken kale üzerinde bulunan kilise kırmızı taştan yapılmıştır. Kalenin üzerinde tek nefli bir kilise bulunmaktadır. Kalenin içinde bulunan su sarnıcının çapı 2.20 m. dir³⁸. (Figür 60–62)

4.1.4.6. İriağaç/ Kız Kalesi

İriağaç Kız Kalesi, Oltu-Olur karayolu üzerinde 25 km. mesafede ve Oltu İlçesi'nin kuzeydoğu yönünde yer almaktadır. Hemen yakınında İriağaç Oğlan Kalesi de bulunmaktadır. Oltu Çayı'nın sağ tarafındaki kaledir. Kale, zeminden yaklaşık 200 m. yükseklikteki yassı kaya parçasının doğu tarafına inşa edilmiştir.

³⁷Yıldırım 1998,68; Gündoğdu et al 2002,46

³⁸Ceylan 2004,2

İriağaç Kız Kalesi'nin güney yönünde iç kalesi mevcuttur. Kuzeyinde ise dış kale surları bulunmakta olup kale sur duvarları Rumeli Hisarına benzer tarzda üçgen bir oluşum göze çarpmaktadır. Dış kalenin güneybatıdan ve kuzeydoğudan giriş yerleri mevcut olmasına rağmen kalenin güneyinden kaleye ulaşmak mümkündür. Bu girişlere mazgal siperli kuleler konulmuştur. Ayrıca giriş bölgesinde sonradan yapılan cami harabesi, hamam ve fırın kalıntıları bulunmuştur. Köroğlu Kalesi'nde bulunan kap kalıntılarına benzer kalıntılar Pernek Kız Kalesi'nde de görüldüğünden, Pernek Kız Kalesi'nin de Urartular döneminde yapıldığı düşüncesini doğrular mahiyettedir. Kalıntılardan Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı izleri görülmektedir³⁹. Kız Kalesi üzerinde araştırma yapan Ceylan'ın söz konusu kalenin mimari ve tarihi açıdan görüşü ise şöyledir:

“Kalenin planının ana kayanın öz yapısına göre ayarlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Kale duvarları ana kayanın yapısına son derece ustalıkla oturtulmuştur. Kalenin doğusu, kuzeydoğusu ve güneydoğusu ana kayanın yapısı gereği savunmaya son derece elverişlidir. Kalenin batı kesiminden geçen Oltu Çayı ise kalenin bu kısmını emniyet altına aldığı gibi ovayı sulayarak verimli tarım alanlarının oluşmasını sağlamaktadır. Kalenin eteklerinde yerleşimlerin izleri rahatlıkla görülmektedir. Etekte yarı kaya, kilise ve hamam tahrip olmasına rağmen hâlâ ayakta kalan yapılar olarak karşımıza çıkmaktalar. Kalenin kuzeybatısında yapılan kaçak kazılar kalenin tahıl depolarına ulaştığını göstermektedir. Kazıların ustaca yapılmış olması buranın uzmanlaşmış kişilerce açıldığını göstermektedir. Bir kısmı çıkarılan pitoslar muhtemelen yıllık hasatların toplandığı tahıl ambarları olmalıdır⁴⁰. (Figür 63–65)

4.1.4.7. Büyük Orcuk Köyü Kalesi

Büyük Orcuk Köyü Kalesi, Oltu'nun 19 km. batısında Büyük Orcuk Köyü'nün aşağı istikametindedir. Yaklaşık 40 m. sarp bir kayalık üzerinde ve hafif eğimli bir vadide kurulmuştur.

Büyük Orcuk Köyü Kalesi de diğer yöre kalelerinde olduğu gibi kesin hangi döneme ait olduğu bilinmemekle beraber Urartular'ın yapmış olduğu ve daha sonra çeşitli kavimlerce yerleşim birimi olarak kullanıldığı düşünülmektedir.

³⁹Yıldırım 1998,68; Gündoğdu et al 2002,49

⁴⁰Ceylan 2004,2

Günümüzde kalıntılar incelendiğinde kalenin bir iç ve dış kaleden ibaret olduğu görülmektedir. Ancak büyük oranda tahribata maruz kaldığından dış kale surlarının çevrelediği alan bilinmemektedir. İç Kale ise 13 m. boy ve 7 m. genişliğindedir. Duvarlar incelendiğinde Osmanlı dönemine ait moloz dolgu, Horasan harcı ve düzensiz yonu taş görülmekte olup bize Osmanlı onarımını göstermektedir. Günümüze sağlam bir şekilde gelen kalenin güneydoğusundaki yuvarlak şekilli burçta yer yer görülen ahşap kiriş izleri ve menfezlerin üç katlı olduğunu bize düşündürmektedir⁴¹.

Ceylan'ın bu kale üzerindeki görüşü ise şöyledir: “.....*Ana kaya üzerine moloz taşlarla inşa edilen kalenin beden duvarları tahrip olmasına rağmen kısmen ayaktaadır. Beden duvarlarında hatıl yuvaları bulunmaktadır. Çevreye açılan küçük mazgal pencerelerinden beşi dışındakiler tahrip olmuştur. Beden duvarlarının kalan kısımları sıva ile kaplanmıştır. Kalenin iç kısmında herhangi bir kalıntıya rastlanmamıştır. Kalede kaçak kazılar yapılmış olduğu gözlenmiş ve bu kazılardan çıkarılan keramik verileri elde edilmiştir. Yapılan incelemelerde keramiklerin Ortaçağ'a ait olduğu anlaşılmıştır*⁴². (Figür 66–67)

4.1.4.8. İğdeli Kalesi

İğdeli Kalesi'ne, Oltu-Erzurum karayolunun 11. kilometresi geçildikten sonra sağa ayrılan yol istikametine dönülerek İğdeli Köyü yolu ile ulaşılmaktadır. Oltu'nun batı istikâmetinde olup derenin en dar yeri olan boğazda 125–150 m. yükseklikte inşa edilmiştir. İğdeli Kalesi'ne ulaşabilecek tek yön kuzeydedir ve kuleleri birbirine bağlayan tahkimatlı sur duvarı bu yönde bulunmaktadır. Ayrıca bu surun doğu ve batı istikametine bağlantılı iki oval şekilli kule vardır. İçeriye girildiğinde derin bir hücre kovuğu ile mahzenler ve alt kemerler ile bodrum dehlizleri görülmektedir.

İğde Kalesi'nin de kesin inşa tarihi bilinmemekte olup dik konumu ve sarnıcı Urartu Kaleleri'nin genel özelliklerinden bir kaçıdır. Batıdaki kulede su sarnıcı vardır. Doğru kulenin girişi batı kuleye bakmaktadır. Söz konusu bu kulenin girişinin üzerinde kale muhafızlarının nöbet tutma yeri ve gözetleme penceresi bulunmaktadır. Tahribat sonucu diğer birimleri anlaşılmamaktadır.

⁴¹ Yıldırım 1998,71; Gündoğdu et al 2002,37

⁴² Ceylan 2004,2

Kalıntılar incelendiğinde moloz dolgu, Horasan harcı ve düzensiz yonu taştan oluşan bir duvar yapısını bize göstermektedir. Dolayısıyla Osmanlı dönemine ait onarım izleri görülmektedir⁴³.

Kalenin kuzeyinde surlara bitişik muhtemelen Bizanslılar tarafından yapılmış kale-şapeli bulunmaktadır. (Figür 68–70)

4.1.4.9.Ünlükaya (Narmankaya) Köyü Kalesi

Ünlükaya Köyü Kalesi, Oltu İlçesi'nin 18 km. güneyinde bulunan Ünlükaya Köyü'nün batısında kayalıklar üzerine kurulmuştur. Ayrıca 2,5 km. güneyinde de 53 merdivenli mağarası bulunmaktadır.

Ünlükaya Kalesi, zeminden itibaren 200 m. yükselen tepe üzerinde yer almaktadır. Kalede bulunan gizli su tüneli, sarnıç kalıntısı ve dik konumu dolayısıyla ilk inşa döneminin kesin tarihi bilinmemesine rağmen Urartular dönemine ait olduğu izlenimi vermektedir. Kalenin tek giriş yeri ve ulaşabilecek noktası güney kısmındadır. Söz konusu kısım mazgal siperleriyle kuvvetlendirilmiş sur ve burçlarla tahkim edilmiştir. Kale, çok yakınında bulunan akarsu ve vadiye hâkim konumdadır.

Ünlükaya Kalesi'nin büyük tahribat geçirdiği görülmektedir. Fakat kalıntılardan anladığımız kadarıyla dış kale surları köy yerleşimini de içine almaktadır. Dış kalede bulunan Selçuklu Hamamı Selçuklu dönemine ait ve iç kalede bulunan tek nefli şapel tarzında yapılmış kale-şapeli de Bizans dönemine ait büyük onarımlardan geçtiğini göstermektedir⁴⁴.

Ünlükaya Kalesi'nin güneyindeki kayalıklarda çentilmek sayesinde oluşan basamaklar bulunmaktadır. Söz konusu kale define arayanların vermiş olduğu tahrip sonucu harap bir haldedir. Ceylan'ın söz konusu kale hakkındaki görüşü şöyledir: “.....Savunma açısında son derece elverişlidir. Kale tarım alanlarını kontrol altında tutmaktadır. Aynı zamanda tarih boyunca önemli bir yol olan Oltu-Narman yolunu da kontrol altında tutmasından dolayı stratejik bir kaledir. Kalede yaptığımız incelemelerde kale yapım ve keramik verileri ışığında Kalenin bir Ortaçağ yapısı olduğu görülmektedir. Kalenin İlkçağ'da kullanılıp

⁴³ Yıldırım 1998,70; Gündoğdu et al 2002,38 vdd.

⁴⁴ Yıldırım 1998,71; Gündoğdu et al 2002,42 vdd.;Solmaz 2003,7

kullanılmadığı hakkında değerlendirmelerimiz devam etmektedir. Kalenin günümüzde sur duvarlarının büyük bir kısmı tahrip olmuştur⁴⁵.” (Figür 71–73)

4.1.4.10. Alatarla Köyü kalıntıları

Alatarla Köyü Oltu İlçe merkezine 30–35 km. uzaklıkta İlçenin kuzeybatısında yer almaktadır⁴⁶. Sözü edilen kalıntılar ise, Alatarla Köyü’nün 4 km güneyinde köy sınırları içerisinde bulunmaktadır. Akdağ yamacında İnci Deresi’ne 55 metre yükseklikte tepe üzerine inşa edilmiş tahminen Bizans-Gürcü hâkimiyeti sırasında yapılmış bir Ortaçağ kalesi yer almaktadır. Çevre alanında kilise ve manastır kalıntıları bulunmuştur. Savunma yapısı ilk göze çarpan özelliğidir. Mimarisi kale mimarisinden farklılıklar gösterir. Alatarla kalıntıları üzerinde araştırma yapan Gündoğdu söz konusu yapı grubu hakkında şu görüşleri ifade etmektedir:

“ Şatoya güneyde yer alan, mazgal siperleri ile takviye edilmiş bir kapı ile ulaşılır. Basık yuvarlak kemerli giriş, yuvarlak kemerli büyük bir niş içerisine yerleştirilmiştir. Giriş cephesinin sol tarafındaki savunma amaçlı silindirik kulenin bir benzerinin sağ tarafta da yer aldığı, ancak sonradan yıkıldığı anlaşılmaktadır.

Girişten sonra, doğu- batı istikametinde düzenlenmiş dar bir koridora, koridorun solunda açılmış dar bir kapıyla da dört katlı olarak düzenlendiği anlaşılan, silindirik planlı gözetleme kulesine ulaşılır.

Giriş koridorunu kat ettikten sonra asıl iç mekana geçilir. Üst örtü ve iç mimariyi oluşturan birimlerin duvarları yıkıldığı için tanımlanması güç olan ana yapının mevcut kemer ve pencere izlerinden hareketle üç katlı olarak düzenlendiği anlaşılar.

İçte, çeşitli dinlenme ve barınma mekânları birbirine yuvarlak kemerli kapılarla bağlanmıştır. İkinci ve üçüncü katlara, birimler arasına yerleştirilmiş merdiven basamaklarıyla ulaşıldığı görülmektedir. Doğu, batı ve kuzeye yuvarlak kemerli pencerelerle açılan şatonun üst katını çepeçevre dolanan, ahşap atkılar üzerine bindirilmiş ve üçgen biçiminde öne taşırılmış yağ dökme ve ok atma yerleri gerek duyulduğunda savunma amaçlı olarak kullanıldığını göstermektedir.

⁴⁵ Ceylan 2004,3

⁴⁶ http://www.yerelnet.org.tr/iller/ilce.php?ilce_adi=OLTU/23.03.2007

Alatarla Şatosu, düzensiz yonu taş malzeme ve horasan harcı kullanılarak inşa edilmiş bir mimari sergilemektedir.”⁴⁷.(Figür 74)

4.1.4.11. Kaleboğazı Kalesi

Kaleboğazı Kalesi; Oltu İlçesi'nin 7 km. batısındaki Kaleboğazı Köyü'nün kuzeydoğusundadır. Sarp bir kayalık tepe üzerinde kurulan söz konusu kaleden günümüzde sadece 10 m x 5 m boyutlarında gözetleme amaçlı bölüm kalmıştır. Kaleboğazı Kalesi'nin Ortaçağ kalesi olduğunu bilinmektedir⁴⁸.

(Figür 75–76)

4.2. Diğer yerleşmeler ve buluntular

4.2.1.Şavşat yerleşmeleri ve buluntuları

4.2.1.1. Berta Köprüsü

Berta Köprüsü, Artvin-Şavşat karayolunun 21.km.sinde bulunmaktadır. Çoruh Irmağını besleyen Berta Suyu'nun üzerinde güneydoğu-kuzeybatı yönünde inşa edilen köprü 64.20 m. uzunluğunda, 5.00 m. ortalama genişliğinde ve takribi 7.30 m. yüksekliğindedir. Köprü üç gözlüdür.

Araştırma esnasında köprü hakkında herhangi bir kitabeye rastlayamadık. Fakat muhtemelen 1878'den önce Osmanlıların yaptırmış olabileceği düşünülmektedir.

Berta Köprü'sünün tabliyesi asfaltlanmıştır. Köprü güneydoğudan başlayarak hafif eğimli bir şekilde devam etmektedir. Köprü'nün her iki tarafında 0.55 m. genişliğinde ve 0.50 m. yüksekliğinde taştan korkuluğu mevcuttur. Köprü üzerinde herhangi bir süslemeye yer verilmemiştir. Köprü'nün tüm yüzeyi birbirine yakın boyutlardan oluşan, dış kısımları bombeli olarak işlenen düzgün taşlarla örülmüştür⁴⁹.(Figür 16–17)

⁴⁷ Gündoğdu et al 2002,55vdd; Solmaz 2003,29. Bu yapı Gündoğdu tarafından “Şato” olarak adlandırılmıştır. Ancak bölgede Şato geleneği bulunmamaktadır.

⁴⁸ Yıldırım 1998,71; Gündoğdu et al 2002,54

⁴⁹ 1878'de Osmanlı-Rus Harbinde bölge Ruslara bırakılmıştı. Aytekin 1999,260;Artvin İl Yıllığı,1973,97; Artvin ve çevresinde yer alan bazı köprüler hakkında genel bilgi için bk. Köroğlu 1999,143 vdd.

4.2.1.2.Şavşat/ Çukurköy Köprüsü

Köprü, Şavşat'ın batısında yaklaşık olarak 15. km uzaklıkta ve Meydancık yolu üzerinde yolun sağında yer almaktadır. Köprü geçmişte muhtemelen yaklaşık olarak 20 km uzaklıktaki Çukurköy'e ulaşım sağlıyordu. Küçük bir dere üzerinde yer alan Köprü'nün bir ayağı yıkılmıştır. Köprü basık kemerli, korkulukları mevcut olmayıp, kaba yontu taşlar ile inşa edilmiştir. Yayaların geçeceği durumda değildir⁵⁰. Ayrıca söz konusu köprü'nün ismi hakkında yerel halk tarafından farklı söylemler olup, şu andaki ismi hakkında net bir bilgiye rastlayamadım. Fakat Çukurköy'e yakın olması sebebiyle bu ad ile anılmasını uygun bulduk. (Figür 18)

4.2.1.3.Şavşat/Dutlu-Ilıca Köprüsü

Dutlu-Ilıca Köprüsü'nün, Dutlu Köyü'nün karşısında, Ilıca Köyü yolu üzerinde bulunan küçük bir derenin üzerinde inşa edildiğini ifade eden Aytekin, söz konusu köprü'nün tek gözlü ve yolunun eğimli olduğu köprüler sınıfında olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Ilıca köprüsünün, tamamıyla kaba yonu taşlar ile yapıldığı ve yayalarında geçebileceği durumda olan köprü'nün gözü basık kemerli olup, korkuluklarının da mevcut olmadığını ifade etmektedir⁵¹.

4.2.1.4. Artvin'in Şavşat İlçesi Balıklı Köyü'nde tespit edilen tunç eserler

1932 ilkbaharında Artvin'in Şavşat ilçesi Balıklı Köyü'nün Zate Mahallesi Sazazkale ormanında Tunç mamulü baltalar ele geçirildi⁵². Bu tunç mamuller 2 adet sap delikli balta,1 borulu balta,1 çift balta,1 delikli çapa ve 1 külçeden oluşmaktaydı. Baltaların bulunduğu mağara hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. O dönemin yetkilileri tarafından mağaranın küçük bir deliği mevcut olduğu ve eşyalardan birinin kapı önünde diğerlerinin de mağaranın içinde bulunduğu rapor edilmiştir. Akabinde baltalar Ankara Etnografya müzesine götürülmüştür. Bu baltalar dönemin değerli bilim adamlarından Dr. Kurt

⁵⁰ Şavşat araştırmamız esnasında yöre halkı tarafından verilen bilgiye göre bu köprü'nün diğer ayağı 30–40 yıl öncesine kadar mevcuttu.

⁵¹ Aytekin 1999,296 vd.;Köroğlu 1999,145

⁵² Bu konuda geniş bilgi Okçular/Berta Havzası ve Çevresinin Tarih Öncesi Çağları bölümünde verilmiştir.Bk.Yıldırım 2007.111 vdd.; Bittel 1933, 150–156;Kökten 1953, 195; Ünsal 2006,61

Bittel’inde dikkatini çekmiştir. Bu eserler üzerinde büyük bir dikkatle inceleme yapan Kurt Bittel’in görüşüne göre, Tunç Çağı Kùltürleri bakımından zengin olan Kafkasya ile Doğu Anadolu arasında önemli bir ticari bağın mevcut olduğunu görmekteyiz. Ayrıca mağarada ele geçen Tunç mamulü eserlerin bir madenciye ait olma ihtimalini de dikkate aldığımızda Okçular/Berta Havzası ve çevresinde Tunç kùltürünün yaşanmış olduğu sonucuna varabiliriz.(Figür 19–23)

4.2.1.5. Komta harabeleri

Şavşat İlçesi’ne takribi 6 km uzaklıkta yer alan Yavuzköy yerleşim sahasının, doğusunda ormanlık alan içerisinde yer almaktadır. Köy halkı mezra olarak kullanıyor. Araştırmalarımız esnasında yerel halktan aldığımız bilgiye göre alan ağıl olarak kullanılmaktadır. Ev arsası izlenimleri olduğu söylenmektedir. Bu kalıntılara Kunata/Hunata şehri de denmektedir⁵³.

4.2.1.6.Çayağzı mevkiinde mağara örnekleri

Bu tip mağaralar araştırma sahamızda oldukça fazla bulunmaktadır. Söz konusu mağaraların bir kısmının çeşitli dönemlerde iskân gördüğü bilinmektedir. Bu konu hakkındaki detaylı bilgiler çalışmamızın, Ardanuç yerleşmeleri ve buluntuları bölümünde yer alan, *Yer Altı Sığınakları Ve Mağaralar* başlığı altında verilmiştir. Araştırma esnasında kayda aldığımız mağaralar Şavşat İlçe merkezine 12 km. uzaklıkta bulunmaktadır. (Figür 24)

4.2.2.Ardanuç yerleşmeleri ve buluntuları

4.2.2.1. Ardanuç/Naldöken Köyü civarında yer alan Arekler harabeleri

Arekler harabeleri Ardanuç ilçe merkezinin takribi 3 km. kuzeyinde bulunan Naldöken Köyünün hemen üst kesiminde ve Acı elma tepesi eteğinde yer almaktadır. Araştırmalarımız esnasında aşırı derecede tahribat gördüğü anlaşılmaktadır. Muhtemelen bir Ortaçağ yerleşim birimi olduğu sanılmaktadır⁵⁴. (Figür 36)

⁵³ Bahçeci 1999,I/10;<http://www.yerelnet.org.tr/iller>

⁵⁴ Özdemir 2002,11.

4.2.2.2. Sulhan harabeleri

Sulhan Harabeleri yerleşme sahasını inceleyen Koroğlu, söz konusu yerleşme hakkında şu bilgileri vermektedir: “ *Ardanuç İlçesi’nin 20 km. kadar, Konaklı Köyü’nün ise 10 km doğusunda, Kürdevan (Çadır) Dağı’nın batı eteğinde, güneye doğru yükselen engebeli bir alanda yer almaktadır. Ormanlarla çevrili, güneye doğru yükselen 1.5-2 km kadar çapında bir alanda kurulan yerleşim alanında, yine taş temelli ev ve Ardanuç ile Konaklı’da karşımıza çıkan türde yapılara ait kalıntılar görülmektedir. Kuru taş tekniği ile örülmüş iki üç dörtgen veya kare mekan ile bir ve iki beşik tonozlu yapıdan oluşan birimler bu yerleşmenin karakteristiğini oluşturur. Orta Çağ’a ilişkin olduğu anlaşılan Sulhan’daki yapı grupları birbirinden en az 30–50 m kadar aralıklarla inşa edilmişlerdir*⁵⁵. ”

4.2.2.3. Yeraltı sığınakları ve mağaralar

Artvin İl merkezi, Şavşat ve Ardanuç ilçelerine bağlı köylerin mezralarında, dışarıdan bakılınca net olarak fark edilmeyen fakat yaklaşıldığında toprak içinde kemerli semer sırtı biçiminde tavanlı, harçsız taş işçiliği ile inşa edilmiş birçok yeraltı barınaklarına rastlanılır. Dar ve küçük bir giriş yeri bulunan bu barınaklardan içeriye girildiğinde birbirine bağlı odalar şeklinde geniş mekânlar bulunmaktadır. İnsan boyunda keramik küplerin de bulunduğu⁵⁶ bu barınakların dikkate değer olanı olarak Ardanuç İlçesi’nin Ekşinar Köyü’nün 3 km. güneydoğusundaki bu köye ait mezrada bulunan yeraltı barınaklarını söyleyebiliriz. İçeriden dar girişlerle birbirine bağlı onlarca yeraltı odalarının bulunduğu bu barınakların üst kısmında, yani barınak bölgesinin zemininde ise, kireç kaynağı ile daire biçimdeki küçük bir alan üzerine inşa edilmiş mahrutî kubbeli bir yapı bulunmaktadır.

Bu barınakların benzerlerine M.Ö.401–400 yıllarında Armenia köylerinde de rastlamaktayız. Ksenophon Armen evlerinden bahsederken “... Evler yer altında idi, kapıları bir kuyu ağzı gibi dar, alt tarafı genişti. Hayvanlar için yollar

⁵⁵ Koroğlu 1997,374; Söz konusu yerleşim yeri hakkında farklı kaynaklar için bk. Özdemir 2002,11; Torun 1998,70

⁵⁶ Özdemir 2002,11 vd. “Halit Özdemir, yerel bir Tarihçi olup, Artvin-İmam Hatip lisesi ile Ardanuç Çok programlı Lisesinde Tarih öğretmeni olarak görev yapmıştır. Yukarıda sözü edilen barınaklar ve keramik küpler onun Artvin Tarihi kitabında geçmektedir.”

kazılmıştı, fakat insanlar merdivenler ile iniyorlardı. Evin içinde keçiler, koyunlar, sığırlar ve kümes hayvanları çocuklarla karmakarışıktı. Hayvanlar evin içinde kuru otlar ile besleniyorlardı. Birçok buğday, arpa, kuru sebzeler ve arpa şarabı ele geçti. Bu arpa şarabı çömler içinde duruyor ve üstünde arpa taneleri yüzüyordu....” bölge insanının farklı yaşam tarzını da ifade etmiştir⁵⁷.

Bu tür mağaralara Ferhatlı Kalesi civarında da rastlanmaktadır. (Figür 37)

4.2.3.Olur yerleşmeleri ve buluntuları

4.2.3.1. Eğlek Köyü yolu üzerinde yer alan ören yeri

İlçe merkezinin kuzeybatı istikametinde Eğlek köyüne takribi 2 km. kadar uzakta ve ilçe merkezine ise 10 km.lik bir mesafede bulunmaktadır. Araştırma esnasında fazla bir bulguya rastlamamamıza rağmen yöre insanlarının verdiği bilgi dikkate alındığında bu yerin bir Ortaçağ yerleşim yeri olabileceğini düşündürmektedir. Gerçekten bu ören yerine yakın yerde bulunan Eğlek Kalesi de bu görüşü destekler niteliktedir. (Figür 46)

4.2.3.2.Hükümet konağı önünde yer alan koç heykeli

Olur İlçesi'ne 15 km. uzaklıktaki Uzunharman köyünden getirildiği yerel halk tarafından söylenmektedir. Heykelin uzunluğu 125 cm., genişliği ise 36 cm kadardır. Heykelin ön yüksekliği 64 cm., arka yüksekliği ise 97 cm kadardır.Heykelin arka bölümü 50 cm kadar olup ön kısmından biraz daha geniştir.Heykel şahsi nazarımca Oltu Kütüphanesinde tespit ettiğimiz heykellere benzerlik taşımaktadır.(Figür 47)

4.2.4.Oltu yerleşmeleri ve buluntuları

4.2.4.1.Yolboyu (Dölgah) Köyü'nde tespit edilen dikili taş

Erzurum İli'nin Oltu İlçesi'ne bağlı *Yolboyu (Dölgah) Köyü'nde* yaklaşık olarak 10–12 yıl önce bulunan anıtsal bir dikili taş, araştırmacılara bu yerleşme yeri çevresinde yapılacak ayrıntılı yüzey araştırması sonucu Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'a ait yerleşim merkezinin bulunacağını düşündürmektedir. Oltu'ya

⁵⁷Kesenophon ,IV.V.25-26; Özdemir 2002,12; Ksenophon'da Helenlerin Malazgirt bölgesinde Murat Suyunu geçtikten sonra Armenia topraklarına girdikleri ifade ediliyor.

bağlı Yolboyu (Dölgah) Köyü'nde bulunan bu anıtsal dikili taş dikdörtgen biçimli olup yaklaşık olarak 5.10 m. boyunda, 100 cm çapında ve tahminen 5–6 ton ağırlığındadır. Prof.Dr. Oktay Belli bu anıtsal taşın işleniş biçimini dikkate alarak, günümüzden 11 000 yıl öncesi Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'a ait Nevali Çori'de kutsal alanda dikili "T" biçimli insan stellerine benzetmektedir. Yine bu taşın alt kısmını Şanlı Urfa'da Balıklı Göl'ün kuzeyinde günümüzden 11 000 yıl öncesine tarihlenen kalker taşından yapılmış erkek heykeli ile benzerlik gösterdiğini ifade eden Belli, Oltu çevresinde özellikle taş heykelin bulunduğu yerde yapılacak ayrıntılı yüzey araştırması ile Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'a ait yerleşim merkezinin bulunacağını ve taş heykelinde kesin olarak tarihlenebileceği görüşündedir⁵⁸. Yine Prof.Dr. Oktay Belli, anıtsal heykelin Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'a ait olduğu tespit edildiği takdirde, bu dönem yerleşim merkezlerinin sadece Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde değil, bölgenin kuzeyindeki yüksek yaylalarda yani Doğu Anadolu ve Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinde de aranması gerektiğini savunmaktadır.

Gündoğdu ve ekibide bu taşı incelemiş ve şu sonuçlara ulaşmıştır:

"Mahiyeti henüz tam anlamıyla çözülmemiş dikili taşın geniş olan en alt noktasında, şematize edilmiş şekilde gözleri, kulakları ve yukarı kalkık el ve kollarıyla, türü tam olarak anlaşılamayan ancak beş parmaklı ellerden hareketlerle mitolojik kabartma bir insan figürü olduğu kanaatine vardığımız bir kompozisyon bulunmaktadır. Taş üzerine 2–3 cm. yükseklikte ve kabartma olarak işlenmiş bu figürün boyu, 140 cm.yi bulmaktadır.

Taşın gövde kısmının tam ortasında altı adet düzensiz silmeden oluşan bir kuşak yer almakta ve daralan en üst noktada ise madalyon biçiminde bir güneş tasvirine yer verilmiştir.

Oltu'da bulunan bu taşın, tepe noktasında yer alan güneş tasviri ile Moğolistan'da Çeçerleg Müzesi önündeki Saka Türklerine ait dikili taşlarla benzerliği dikkati çeker. Üzerindeki figür ve damgalar bakımından da yine Moğolistan Ölziyt Bölgesi'ndeki Saka Türklerine ait mezarlıklarda yer alan dikili taşları hatırlatmaktadır.

⁵⁸ Gündoğdu et al 2002, 122; Ceylan 2004, 33 vd., 49 vd
[http://www.keşfetmekicinbak.com/arkeoloji/01406.\(30.07.2006\).](http://www.keşfetmekicinbak.com/arkeoloji/01406.(30.07.2006).)

Orta Asya'daki dikili taşlarla olan bu yakın benzerlik, Oltu'da bulunmuş olan dikili taşın, Oltu ve çevresinin de içinde bulunduğu Kafkasya ve Kuzeydoğu Anadolu'ya Milattan önceki VII.-VI. asırlarda akın akın gelmeye başlayan Türk Boyları'na, özellikle Saka (İskit) Türkleri'ne ait olabilme ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Zira Saka Türkleri'nin Sasper, Taok ve Pasian adlı boy ve oymakları İspir, Oltu ve Pasinler çevresine M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren yerleşmeye başlamışlardır. Bu tür taşların uzaktan görünebilecek şekilde birer sınır taşı, mezar taşı (sıntaş) olabileceği gibi mitolojik anlamda ya da Şamanist gelenek ve inanca bağlı bir taş olma ihtimalini de gözden ırak tutmamak gerekir. Kuzey Kafkasya ve Hazar Denizi'nin kuzeyindeki alanlarla Kazakistan (Güney Sibiry), Moğolistan ve Kırgızistan ile Türkmenistan yörelerinde Milattan önce I. bine ait benzer örnekler yaygındır.”⁵⁹

Söz konusu dikili taşı inceleyen Ceylan'ın görüşü ise şöyledir: “.....Taşın üst kısmına bir erkeğe ait olduğunu düşündüğümüz kabartma bir şekilde bir yüz çizilmiştir. Yüz dışında kollar ve omuz stilize bir şekil arz etmekte baş ile orantılı değildir. 2 m de bir kemerle gövde tasvir edilmiştir. Bu kısımda tam olarak belirlenemeyen bir figürün silah olduğu düşünülmektedir. Bu heykel'in varlığı Orta Asya-Anadolu Türk Tarihi Bağlantılarını açıklanabilmesi açısından önem taşımaktadır. Heykelin İskit Dönemine ait olduğunu tahmin etmekteyiz⁶⁰.”

Saha çalışmam esnasında Anıtsal dikilitaşın olduğu alan gittiğimde yerel halktan söz konusu taşın yerinden kaldırıldığı ve Ankara'ya gönderildiği bilgisini aldım. (Figür 77–80)

4.2.4.2.Oltu Kalesi şapelinde yer alan güneş saati

Güneş saati şapelin güneybatısında temele yerleştirilmiş bir şekilde tespit edilmiştir. Güneş saati motifinin Mısır, Babil, Grek ve Roma medeniyetlerinden Bizans'a ulaşan bir örfün uzantısıdır. Söz konusu alışkanlık yöre mimarisinde de kendini hissettirmektedir. Güneş saati motifi XV. yüzyıldan itibaren Osmanlı sanatında da yaygın olarak görülmektedir. Binaenaleyh bu motifin orijinal mi yoksa devşirme mi olduğu ilgili bilim adamları tarafından net olarak tespit

⁵⁹ Gündoğdu et al 2002,122 vd.

⁶⁰ Ceylan 2004,6vd.

edilememiştir. Gündoğdu ve ekibi taşın bir devşirme olabileceği düşüncesindedir⁶¹.(Figür 81)

Yukarıda mevzu bahis olan taşın benzerinin, Artvin-Hamamlı (Dolishana) Kilise-Camii'nde tespit edilmiştir⁶².

4.2.4.3.Oltu Kütüphanesi bahçesinde ve Gökçedere Köyü'nde rastlanılan at, koç ve koyun şeklindeki mezar taşları ile Köroğlu Kalesi'nden çıkarılan pitos buluntusu

Şu anda Oltu Kütüphanesi bahçesinde yer alan heykellerin büyük çoğunluğu Gökçedere Köyü ve Orta Dutlu (Lisbek) Harabelerine ait olup bunların arasında Çayüstü (Urut) ve Olur'un Uzunharman Köyü'nden heykellerde bulunmaktadır.

Özellikle mezarlıklarda rastladığımız, heykel karakteri gösteren at, koç ve koyun heykellerinin kökeni milattan önceki Orta Asya bölgesinde yaygınlaşmış ve Avrupa'ya kadar uzanmış olan Avrasya hayvan üslubuna dayanmaktadır. Yukarıda sözü edilen bu ürünler Doğu Anadolu, Gürcistan, Azerbaycan ve Dağıstan'da yaygın bir şekilde görülmektedir. Akkoyunlu ve Karakoyunlu dönemlerine (XIV-XV. yüzyıl) ait olduğu kabul edilen bu heykellerin benzerleri Hazar Denizi'nin kuzeybatı bölgeleri ile Kafkasya'da da görülmektedir. Gündoğdu ve ekibi bu heykellerin sadece Anadolu kültürüne ait olmadığını, kavimler göçü sebebiyle kuzey Kafkasya ve Anadolu'ya gelen topluluklara ait kültür kalıntıları olarak değerlendirilmesi gerektiğine inanmaktadırlar. Gündoğdu ve ekibi bu görüşlerinin dayandığı temel noktaları ise şöyle açıklamaktadırlar:

“Altay Dağları ve çevresinde kazılar yapan S.V. Kiselev, Tagar ve Kızılyar Bölgeleri'nde Saka (İskit) Türkleri'ne ait (M.Ö.700-100) olduğu anlaşılan ve Siber'deki en eski koç heykelleri olarak kabul edilen, koç heykeli biçimli mezar taşları tespit etmiştir. Kızılyar'da M.S.VII.-VIII. yüzyıllardan kalma kabirlerde de, içindeki eşya arasında Göktürk yazısıyla Türkçe ibareler bulunan, koç heykelleri tespit edilmiştir.

⁶¹ Gündoğdu et al 2002,67.

⁶² Gündoğdu et al 2002,68.dpn.105

Azerbaycan, Nahcivan, Gürcistan ve Ermenistan'da bulunan at ve koyun heykeli kabir taşları, buralardaki eski hakim Türk boylarının Şamanizm, Hristiyanlık ve Müslümanlık dönemlerinden kalma olup, bazılarında Oğuz boyu olduklarına dair damga ve işaretlerde vardır.

M.Ö.VII. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya gelmeye başlayan Saka (İskit), Arsaklı (Arşaklı), Kıpçak, Kimmer vb. Türk-Oğuz Boyları beraberlerinde koyun, koç ve at heykelli mezar taşı yapma geleneği de Anadolu'ya taşımışlardır. Bugün başta Doğu Anadolu olmak üzere Anadolu'nun pek çok yerinde bu Şamanist ve Hristiyan Türk boy ve oymaklarına ait haç işaretli koç heykelleri tespit edebilmek mümkündür. Yörede rastlanılan haç işaretli koç, koyun heykellerinin çoğu Kıpçak Türklerine ait olup, bunların bir kısmı Hristiyanlığı kabul ettiklerinden bu işareti koç ve at heykellerinin sırt, boyun ve göğüs kısımlarına işlemişlerdir.

XIV. ve XV. yüzyıllarda Anadolu tarihinde önemli rol oynayan Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri'nce sembolleştirilen bu heykeller, İslamiyet öncesi Şamanist ve Hristiyanlaşmış topluluklar arasında da sık sık tasvir edilen bir figürlü anlatım olarak dikkat çeker⁶³.

Oltu Kütüphane bahçesinde bulunan koç, koyun ve at heykeli biçimli mezar taşlarından üçü koç, biri at heykeli olan grupta en büyük heykeli at heykeli oluşturmaktadır. At heykelinde kaba bir işçilik görülmesine rağmen, yular, eğer ve üzengi gibi koşum takımlarıyla diğer heykellere göre daha detaylı olarak işlendiği görülmektedir. Yine bu grupta yer alan üç koç heykeli büyük oranda zarar görmüştür. Bu heykellerin kuyruk kısımları ve başlarında helezonik kıvrımlar şeklinde işlenmiş boynuzların yer alması nedeniyle kimlikleri belli olmaktadır⁶⁴. (Figür 82–83)

Bu tür heykellere Doğu Anadolu Bölgesi'nde, İspir, Çayırılı, Üzümlü, Göle, Çıldır vb. yerleşme yerlerinde de rastlamak mümkündür⁶⁵.

Araştırmamız esnasında Gökçedere Köyü cami bahçesinde rastladığımız Pitosun boyu, takribi boyu 93 cm., göbeği 265 cm. ve ağzı ise 48 cm.dir. Birçok

⁶³ Gündoğdu et al 2002,115vd

⁶⁴ Gündoğdu et al 2002,117

⁶⁵ Gündoğdu et al 2002,118

araştırmacı tarafından antik döneme ait olduğu tahmin edilmektedir⁶⁶. Gökçedere Köyü halkı tarafından sözü edilen Pitosun Koroğlu Kalesi'nden çıktığı ifade edilmektedir. (Figür 84)

4.2.4.4.Dutlu harabeleri

Oltu İlçe Merkezi'nin kuzeydoğu yönünde 15–20 km. mesafesindedir⁶⁷. Harabeler, Dutlu Köyü'nde olup Yasak Dağ'da denilen Dutlu Dağı'nın doğu yamaçlarında yer almaktadır. Antik şehir olarak kabul edilir. Şehir büyük bir alan içerisine kurulmuştur. Güney-Batı istikametinde gelişme göstermiştir. İçerisinde kilise, hamam ve büyük yapılar ihtiva ettiğinden ticaret merkezi olduğu akla gelmektedir. Şehrin güneydoğusunda ve kuzeyinde iki mezarlık bulunmaktadır. Aralarında 1 km mesafe bulunmaktadır. Bazı bölgelerde şehrin etrafını çevrelediği hissi veren sur kalıntılarına rastlanmıştır. Özellikle kuzeyde olan mezarlıkta kabartmalar ve çeşitli şekiller bulunmaktadır. Ayrıca mezar taşı olarak kullanılan koç ve at heykelleri vardır.

Dutlu Harabelerine giderken bir kale bulunmaktadır. Gözetleme kulesi görevi yapan bu kalenin ve çok büyük olan bu şehir kalıntısının Arsaklılar'dan kaldığı tahmin edilmektedir. Arsaklılar, kam dininin geleneklerine bağlı olduklarından ölen ataların mezarlarına at ve koyun figürlü heykelleri koymuşlardır. Arsaklılar daha sonra Hristiyan olmalarına rağmen bu geleneklerini devam ettirdikleri için gördüğümüz mezar taşları ve kalıntılarda bulunan at ve koyun heykellerinin Arsaklılar'dan kaldığını anlıyoruz. Bu Hristiyan mezarlığının karşısında Müslüman Mezarlığı olduğu sanılan büyük bir mezarlıkta bulunmaktadır⁶⁸.

⁶⁶ Gündoğdu et al 2002,31;Ceylan 2004,3

⁶⁷ http://www.yerelnet.org.tr/iller/ilce.php?ilce_adi=OLTU/23.03.2007

⁶⁸ Yıldırım 1998,70;Solmaz 2003,30,dpn.1

SONUÇ

Anadolu yarımadası tarihin gizemlerine uzanan bir uygarlık zinciri, dünya insanlığı için muazzam değerlere sahip bir köprüdür. Tarihine her geçen gün büyük bir hayranlık uyandıran Anadolu yarımadası, insanoğluna geçmişi ile geleceği arasında bir kader bağı gibi sarılmakta ve farklı duygulara doğru yelken açtırmakta olduğunu söylersek zannederim o muhteşem Anadolu yarımadasının gizemini ifade etmekte abartmamış oluruz.

İnsanoğlunun hemen hemen bilinen tüm tarihi boyunca Anadolu dünyanın en şerefli varlığı tarafından iskân görmüş ve sayısız medeniyetlere kucak açmıştır. Dünya tarihi sürecinde içerisinde büyük medeniyetler barındıran topraklar arasında yer alan Anadolu, Mısır ve Mezopotamya gibi maalesef ön plana çıkamamıştır. Bu durumun sebebi ise bilhassa batı araştırmalarının Mısır ve Mezopotamya'yı ön plana çıkarması Anadolu'yu göz ardı etmesinde yatmaktadır.

Orta ve Batı Anadolu'da bilhassa 19. yüzyıldan itibaren yürütülen arkeolojik ve tarihsel araştırmalar neticesinde önemli bulgulara rastlanılmıştır. Bu duruma verilecek en iyi örneğin Orta Anadolu'da yaşamış olan Hitit uygarlığının bize bırakmış olduğu takribi 20.000'nin üzerindeki tabletler olduğunu söyleyebiliriz. Anadolu'nun Grek dünyasında ne derecede büyük bir önem taşıdığını göstermesi açısından Batı Anadolu'da yürütülen kazılarda bir diğer önemli veri kaynağı olmaktadır.

Günümüzde ise bilhassa Türkiye genelinde yürütülen arkeolojik çalışmaları sistemli bir şekilde bir araya getiren ve S. Harmankaya ile O. Tanındı'nın liderliğinde hazırlanan Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri veri kaynağı, Anadolu'nun Eski çağ tarihine ışık tutması açısından önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Araştırmalarımız esnasında da sıkça yararlandığımız bu kaynakların içerisinde daha öncede yapılmış araştırmalara yer verilerek Türkiye Eski Çağ tarihi araştırmalarına ışık tutması açısından bir bütünlük sağlandığı görülmektedir.

Araştırma sahamız olarak seçtiğimiz Okçular/Berta Havzası ve çevresinde ise, maalesef yeterince araştırma yapılamadığı için Eskiçağ ile ilgili yeterince veri bulunmamaktadır.

Okçular/Berta Havzası ve çevresine ait bilgilerin büyük bir kısmı Dr. K. Bittel, Prof. Dr. K. K. KÖKTEN, Prof. Dr. E. Honigman, Prof. Dr. M. F. Kırzioğlu, Doç. Dr. Alparslan Ceylan, Prof. Dr. Hamza Gündoğdu ve Yrd. Doç. Dr. Osman Aytekin tarafından tetkik edilmiş ve bilim dünyasına sunulmuştur.

Yukarıda söze edilen şahıslardan bilhassa Prof. Dr. K. K. Kökten'in Kuzeydoğu Anadolu üzerinde yaptığı çalışma ile Doç. Dr. Alparslan Ceylan'ın Oltu ve Ardahan civarında yürüttükleri çalışmalar neticesinde bu bölgenin en eski çağlardan Urartu Devleti'nin yıkılışına kadar geçen zaman zarfında meydana gelen olaylar hakkında bize bir bilgi vermektedir.

Araştırma sahamız içerisinde öncelikle Artvin'in Şavşat ve Ardanuç ilçeleriyle, Erzurum'un Oltu ve Olur ilçeleri yer almakla birlikte, çalışma sahamıza yakınlığı dolayısıyla Kars, Ardahan, Artvin ve Bayburt civarına da yer yer değinmek mecburiyetinde kaldık. Ayrıca araştırma sahamız üzerinde yapmış olduğumuz tarihi ve arkeolojik çalışmalar neticesinde sahanın Eskiçağ tarihi hakkındaki bilgilerin eksikliği giderilmeye çalışılmıştır.

Araştırma sahamıza ait en eski buluntular ise, maalesef sadece Tunç Çağı'na ait olup daha önceki dönemlere ait malumata ise, bölgeye yakınlığı münasebetiyle Kars ve Ardahan civarında tespit edilen höyükler vasıtasıyla ulaşmaktayız. Araştırma sahamız içerisinde yer alan ve Şavşat İlçesi'nde rastlanılan Tunç baltalar sahamızın en eski buluntularını oluşturmaktadır. Yalnız yine araştırma sahamız içerisinde yer alan ve son dönemde tespit edilen Oltu İlçesi'ndeki anıtsal mezar taşı ise, bölgenin neolitik dönemi hakkında bize fikir vermekte geri kalmamaktadır. Bu veriler ışığında bölgenin en azından Tunç Çağı'ndan itibaren iskân gördüğünü söyleyebiliriz. Ayrıca Herodot Tarihi ve Anabasis gibi kaynakları da tetkik ettiğimizde bölgedeki muhtelif mağaralarda insanların en eski zamanlardan itibaren yaşadığını da görmekteyiz.

Araştırma sahamızın da içerisinde yer aldığı Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi, en eski çağlardan günümüze kadar tarih boyunca insanoğlunun ihtiyaçlarını karşılayabilecek tüm coğrafi özelliklere sahiptir.

Araştırma sahamız içerisinde yer alan Okçular/Berta ve Oltu Çayı su kaynaklarının çevresiyle Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz üzerinde yer alan bazı

yerleşim yerlerinin yol güzergâhında bulunan Şavşat ve Oltu İlçesi'nin tarih boyunca yerleşim gördüğü ve birçok medeniyete beşiklik ettiği tarihi ve arkeolojik buluntulardan anlaşılmaktadır.

Araştırma sahamız genel itibarla çevresindeki bölgelere kapalı bir saha içerisinde bulunmaktadır. Fakat doğal geçitlere sahip olması sebebiyle, Karadeniz, Doğu Anadolu ve Gürcistan bölgesi ile irtibatını sağlamaktadır. Bayburt, Erzurum ve çevresinde rastlanılan Paleolitik döneme ait buluntular ile Kars'ta rastlanılan Paleolitik döneme tarihlenen pek çok sayıda yerleşim yerlerinin mevcudiyeti araştırma sahamızın Paleolitik dönemi hakkında az da olsa bir fikir vermektedir.

Okçular/Berta Havzası ve çevresinde bilhassa Paleolitik Çağ araştırmaları hemen hemen hiç yapılmadığı için kesin bir yargıya varmamız oldukça zor görünmektedir. Fakat önceden de ifade ettiğimiz üzere araştırma sahamızın Tunç Çağı'nın başlarından itibaren yoğun yerleşme görmesi sebebiyle, Paleolitik dönemden itibaren yerleşme görme olasılığını güçlendirmektedir.

Mezolitik/Orta Taş Çağı'na ait bulgulara baktığımızda ise, herkesin malumu üzere insanoglunun yaşamında yine taş aletlerin ağırlığı söz konusu olup, avcılık ve toplayıcılıkta devam etmekte idi. Paleolitik dönemde de olduğu gibi söz konusu döneme de ait buluntular maalesef araştırma sahamızda tespit edilemediği için kesin bir yargıya sahip olmamız olanak dışı görünmektedir. Fakat araştırma sahamızın çok yakın komşusu olan Kars ve Iğdır düzlükleriyle azda olsa Bayburt'ta tespit edilen mikrolit aletlerden ötürü Mezolitik Çağ'ın bu bölgede de yaşanmış olabileceğini düşündürmektedir.

Mezolitik/ Epipaleolitik Çağ'ın akabinde gelen Neolitik Çağ'a ait yerleşmeler veya kültür buluntuları maalesef araştırma sahamızda fazla görülmemektedir. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere Oltu civarında bulunan bir anıtsal mezar taşı bulgusundan öteye gitmemektedir. Bu anıtsal mezar taşını inceleyen Prof.Dr. Oktay Belli'nin yargısına dayanarak bu bölgede de bir neolitik dönemin yaşanmış olabileceğini düşünmekteyiz. Ayrıca araştırma sahamıza yakınlığı dolayısıyla tetkik ettiğimiz Aras ve Iğdır düzlüklerindeki yerleşme merkezlerindeki buluntular ile Yakar'ın Aras vadisinin çok geniş otlaklara sahip verimli bir arazi olmasını göz önünde bulundurarak bu bölgenin Prehistorik dönemlerde de özellikle Iğdır ilinin tarıma geçişe uygun ekolojik bölgeler

olduğunu ısrarla savunması bizde de araştırma sahamızın neolitik dönemin yaşanmış olabileceği düşüncesini güçlendirmektedir.

Bakır-Taş Çağı/ Kalkolitik Çağ'ın bilinildiği üzere en önemli özelliği madenin bu dönemde bilhassa bakırın ağırlıklı olarak kullanılmasıdır. Maden başlangıçta az bulunan bir mamul olduğu için ziynet eşyası gibi değerli ürünlerde kullanılmıştır. Fakat maden üretiminin artmasına binaen silah gibi ürünlerinde madenden yapıldığı görülmektedir. Yine bu dönemde azda olsa kemik ve pişmiş topraktan yapılan araç-gereçler, obsidyen mamulleri ve cilalı taş dönemi baltaları mevcudiyetini korumuştur. Söz konusu çağın mimari özellikleri ise, dikdörtgen planlı, içlerinde ocakları ve tahıl ambarları yer alan tek odalı kerpiç evler gelmektedir. Mevzu bahis olan bu ev planları sonraları Batı Anadolu ve Ege dünyasında *megaron* yapılar olarak adlandırılan mimari eserlerde görülmektedir.

Araştırma sahamızda maalesef Kalkolitik Çağa ait herhangi bir bulguya rastlanılmadı. Fakat araştırma sahamızın hemen komşusu olan Bayburt /Gundulak Tepe civarında tespit edilen Kalkolitik döneme ait kültür elamanlarını dikkate alındığımızda çalışma sahamızda da Kalkolitik Çağ'ın yaşanmış olabileceğini düşündürmektedir.

Anadolu yarımadasının Kalkolitik Çağ'dan sonra tarihöncesi çağlarını Tunç Çağı ile devam ettirmekteyiz. Tunç Çağı'nın başlangıç tarihi tam olarak verilememektedir. Sözü edilen Çağ'ın genel karakteristik özelliği ise, önemli miktarlarda arsenli tunç mamulünün kullanılmaya başlanması ve teokrasiye dayanan devletçiklerin ortaya çıkması olarak özetleyebiliriz.

Bu dönemde Anadolu yarımadasını ilgilendiren en önemli Kültür unsuru olarak karşımıza “Khirbet Kerak/ Bet Yerah” olarak da tanımlanan Karaz Kültürü çıkmaktadır. M.Ö.3250–1750 yılları arasına tarihlenen bu kültürün orijininin Doğu Anadolu olma ihtimali oldukça yüksektir. Sözü edilen bu kültürün yayılım alanına baktığımızda Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden Kuzeybatı İran'a, Filistin'den Transkafkasya'ya kadar geniş bir sahada egemen bir kültür unsuru olarak yaşamayı başardığı görülmektedir. Araştırma sahamızın çok yakınında yer alan Karaz, Pulur ve Sos Höyük'te yapılan kazılar neticesinde söz konusu kültüre ait pek çok eser bulunmuştur. Bu eserler ve Transkafkasya'da tespit edilen Karaz kültürüne ait eserler dikkate alındığında araştırma sahamızda da bu kültürün

izlerinin olabileceği düşünülmektedir. Fakat maalesef söz konusu sahada yeterince arkeolojik araştırmalar yapılamadığından bu kültüre ait eserlerin gün yüzüne çıkarılamamış olduğuna inanmaktayız.

Araştırma sahamızda Tunç Çağı'na ait en önemli buluntular ise, Şavşat İlçesi Balıklı Köyü Zate Mahallesi'nde tespit edilen bir borulu balta, bir delikli çapa, bir çift balta, bir külçe ve iki sap delikli baltadan oluşan Tunç mamulü eserlerdir. Söz konusu mamulleri inceleyen Bittel, bu eserlerin Tunç Çağı'na ait olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Artvin'in Yusufeli İlçesi'ne bağlı Demirköy (Nizgivan)'de yol yapımı esnasında bakır baltalara rastlanıldığına dair bilgiler olmasına rağmen, söz konusu materyallerin nerede ve ne şekilde olduğuna dair bir veriye sahip değiliz.

Mezopotamya'da M.Ö.3000'lerde yazının keşfi ile görülmeye başlayan tarihi çağlar maalesef Anadolu'da yaklaşık olarak bin yıl sonra, yani M.Ö. II. binlerde kendini hissettirmeye başlamıştır. Anadolu'da bu dönemin en güçlü siyasi birliği olarak karşımıza Hitit Devleti çıkmaktadır. Orta Anadolu'da kurulan ve bilhassa güneye doğru yayılım gösteren Hititler, Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu Bölgesi'ne karşıda zaman zaman ilgi göstermişlerdir. Araştırma sahamızı da ilgilendiren Hititlerin Doğu Anadolu ve Kuzeydoğu Karadeniz'de yaşayan Hayaşalılar üzerine yapmış olduğu seferler bölge tarihi açısından çok önemlidir. Çünkü buraya sefer düzenleyen Hititler sayesinde bölgenin yazılı tarihi hakkında bilgiye ulaşmaktayız. Çekirdek toprakları Erzurum-Erzincan arası olan bu beyliğin, Hurilerin devamı olduğuna inanılmaktadır. Hayaşalılar M.Ö. XV. yüzyılda tarih sahnesinde görülmesinden itibaren her fırsatta Hititlerin, zayıf anlarından istifade ederek sınırlarını genişletme politikasına girmişlerdir. Hayaşalılar belli dönemlerde kuzeyde Ordu/ Tibya ve güneyde Elazığ-Malatya'ya kadar topraklarını genişletmeyi başarmışlardır. Hayaşalıların bitmez tükenmez bu düşmanca saldırılarını engelleyebilmek için Hitit Kralı Suppiluliuma, kız kardeşini dönemin Hayaşa kralı Hukkana'ya vererek bir barış antlaşması imzalama yoluna gitmiştir. Bu girişiminde de başarılı olan Suppiluliuma, tarihte Hukkana Anlaşması olarak bilinen anlaşmayı Hayaşalılar ile imzalayarak takribi elli yıl sürecek bir barış dönemine girilmiştir. Hayaşalılar hakkındaki bilinen en son kayıt ise, Hitit kralı Tuthaliya IV. (M.Ö. 1250–1220) döneminde Hayaşalılara

verilen emir niteliğindeki yazıtlardır. Sözü edilen Hitit kralından sonra hem Hitit kayıtlarında hem de çağdaş diğer Ön Asya bölgelerinde Hayaşa adına rastlanılmamaktadır.

Anadolu'nun siyasi, kültürel ve jeopolitik durumu hakkında bilgi veren en önemli kayıtlarından biri de Mezopotamya'da güçlü bir devlet kurmuş olan ve Akkad İmparatorluğu (M.Ö.2350–2150) döneminde kaleme alınan Şartamhari metinleridir. Hattuşaş arşivinde tespit edilen ve Naram-Sin dönemine ait olan bu metinlerin en önemli özelliği Anadolu'daki birçok kavim hakkında bilgi vermesidir. Ayrıca metnin on beşinci satırında geçen Türkî kralı İlşu-Nail ismi de dikkate şayandır. Sözü edilen ismin Türk kavmini işaret ettiği aşikârdır. Bu hususu da dikkate aldığımızda şerefli Türk milletinin Anadolu'daki varlığının en azından 4200 yıl öncesine kadar gittiğini söylememiz yanlış olmayacaktır.

Anadolu'nun siyasi, kültürel ve jeopolitik tarihi M.Ö. I. binden itibaren önemli değişikliklere maruz kaldığı görülmektedir. Şöyle ki, M.Ö. VII. yüzyılda husule gelen Ege göçleri ile Anadolu'nun topraklarının da içerisinde yer aldığı Suriye ve Yunanistan coğrafyası büyük bir tahribata uğramış 200 ile 400 yıl arasında sürececek bir karanlık döneme girilmiştir.

M.Ö. XIII. yüzyılın başları ile M.Ö. IX. yüzyılın ilk yarısı arasında Doğu Anadolu'da yer alan “Feodal Beylikler”, “Uruatri-Nairi Konfederasyonları”, Asur tehlikesi karşısında siyasi merkezi birlik oluşturma yoluna gittiği görülmektedir. M.Ö. III. binde doğu ve kuzeydoğu Anadolu'da hâkim unsur olan Hurrilerin toplum yapısı ve yaşam tarzının Hayaşa'da sürdüğünü, sonraki dönemlerde ise Hayaşa topluluğunun bu mirası Uruatri-Nairi Konfederasyonları içerisinde devam ettirdiğini söylememiz sanırım yanlış olmayacaktır.

Urartu Krallığının temeli M.Ö.13. yüzyıla kadar gitmesine rağmen teşkilatlı bir devlet olarak ortaya çıkması ancak M.Ö.9. yüzyıla rastlamaktadır. Anadolu yarımadasında bilhassa Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da takribi üç yüzyıl boyunca güçlü bir devlet kuran Urartulular, kuzeybatı İran ve Kuzey Suriye'ye kadar ilerleyerek dönemin en önemli siyasi ve kültürel gücü olmuşlardır. Bu dönemin en önemli unsurlarından biri ve araştırma sahamızı da ilgilendiren bir husus olarak da karşımıza Urartuluların kuzey ve kuzeydoğuya açılmalarını engelleyen Diauehi Krallığı çıkmaktadır. Sözü edilen bu krallık

muhtemelen M.Ö.9.yüzyıl sonlarında düzenlenen iki önemli sefer neticesinde Urartu sınırlarına dâhil olduğunu görmekteyiz. Bu seferler incelendiğinde Urartuluların kuzeydoğu Anadolu bölgesinde bulunan zengin maddi kaynakları elde etme arzusu ile yine sözü edilen bölgede daimi bir hâkimiyet tesis etme isteklerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Araştırma sahamız içerisinde de bu gaye ile inşa edilmiş Urartu eserleri de mevcuttur. Bu eserlerden en dikkat çeken muhtemelen Menua (M.Ö. 810–780) dönemi inşa edilmiş olan Oltu Kalesi'dir. Bu kalenin yanı sıra çalışma sahamıza çok yakın ve stratejik bir konumda olan Bayburt Kalesi'nin de öneminin zikredilmeye değer bir husus olduğu kanısındayız.

Araştırma sahamız için bir diğer önemli husus ise, Gürcistan ile özdeşleştirilen Qulha ülkesidir. Kulha şehrinin Karadeniz dağlarına yakın bir konumda kurulduğu ve Urartuluların kuzey seferleri esnasında bu bölgeye de geldiği bilinmektedir. Bu seferlerin neticesi ise, büyük bir olasılıkla Diauehi'ni ve diğer kuzey ülkelerine düzenlenen seferlerin neticelerine benzer başarıların elde edildiği ve Qulha ülkesine düzenlenen bu başarılı seferler ile Urartuluların oldukça kârlı çıktığı ve zengin ganimetler elde ettiği görülmektedir.

Urartu Devleti'nin bu başarılı gelişimi Sarduri II. (M.Ö. 756–730)'nin son döneminden itibaren gerilemeye başlamış ve muhtemelen de M.Ö.585 yılında Med-Lidya ülkeleri arasında vuku bulan Kızılırmak barışı öncesinde Med akınları sonucu Urartu Krallığı tarih sahnesinden çekilmiştir.

Netice itibarıyla, araştırma sahamız içerisinde Tunç çağının önemli kültür unsurlarından biri olan Karaz Kültürü ve sonraki dönemler de ise, ağırlıklı olarak Hayaşa, Diauehi, Qulha ve Urartu'nun önemli etkileri olduğu görülmektedir.

Yukarıda bahsedilen dönem ve diğer kültürlerle ilgili pek çok kültürel kanıt Erzurum müzesinde mevcuttur.

Araştırma sahamız içerisinde yer alan dikkat çekici bir husus ise, bölgede yer alan kilise yapılarındaki kare plan üzerine pramidal/ehramî örtülü yapı tarzıdır. Yunus Zeyrek'in Prof.Dr.Halûk Karamağralı ve eşi Prof.Dr. Beyhan Karamağralı ile yaptığı mülakatta bu yapı tarzının Göktürk mezar anıtlarından kaldığı ifade edilmekte ve Türk mimari tarzı olan bu stilin Türklerin Hristiyanlık döneminde kilise mimarisinde, İslam döneminde de medreselerde kullanıldığı

beyan edilmektedir. Ayrıca Artvin'deki kiliselerin Göktürk formunda inşa edildiği Gürcü ve Ermenilerin kullandığı Bizans formunun söz konusu kiliselerde mimari tarzı olarak uygulanmadığı belirtilmektedir. Bu duruma örnek ise, Güney Azerbaycan'daki Culfa kilisesi ile İşhan manastırı karşılaştırılarak verilmekte ve Konya'da yer alan Mevlana Türbesi'nin sivri kubbесinin söz konusu manastırın kubbесi ile benzerliğine de dikkat çekilmektedir.

Sonuç itibarıyla, Artvin ve çevresinde tespit edilen eserlerin büyük bir çoğunluğunun Türk eseri olması da araştırma bölgemizin öz Türk Yurdu olduğunun bir başka kanıtıdır.

Sözlerimi yürekten bağlı olduğum ve Türk milletinin en şerefli varlığı olan Ulu Önder Mustafa Kemal Atatürk'ün o birbirinden değerli veciz sözlerinden bir kaçını ile neticelendirmek istiyorum. Herkesçe malumdur ki, Ulu Önderimiz tarih hususunda eşi benzeri az rastlanır bir bilgi birikimine sahipti. Ulu önderimizin tarih hususunda dikkat çektiği noktalar biz genç nesil tarihçiler için hala bir ışık kaynağı olma özelliğini sürdürmektedir. Ulu Önderimizin tarih ilmine verdiği önemi ve tarihçiliğe verdiği değeri göstermesi açısından sanırım şu sözünü nakletmemiz uygun olacaktır. Ulu Önderimiz 1931 yılında bir konuşmasında diyor ki: *“Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir. Yazan yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat insanlığı şaşırtacak bir mahiyet alır.”* Elbetteki her şerefli Türk tarihçisi Ulu Önderimizin bu veciz sözünü dikkate alarak Atamıza yakışır eserler vermeye çalışmalıdır. Ulu Önderimizin bir diğer veciz sözünde ise, Türk gençliğinden neler beklediği ve istikametinin hangi doğrultuda olması gerektiği hususunda gerekli direktifi verdiği görülmektedir. Ulu Önderimiz bu hususta diyor ki: *“Büyük Devletler kuran ecdadımız büyük ve şümüllü medeniyetlere de sahip olmuştur. Bunu aramak, tetkik etmek, Türklüğe ve cihana bildirmek bizler için bir borçtur. Türk çocuğu ecdadını tanıdıkça daha büyük işler yapmak için kendinde kuvvet bulacaktır.”*

Ulu Önderimizin bu veciz sözleri elbetteki başta şerefli Türk aydınınının ve tüm Türk milletinin, laik Türkiye Cumhuriyeti için yapması gereken hususlardan sadece bir kaçını işaret etmektedir. Elbetteki bu ülke için, Ulu Önderimizin açmış olduğu ışıktaki yürümek her Türk çocuğunun birinci vazifesidir.

KAYNAKLAR

Adontz 1946	N.Adontz	Histoire d'Armenie, Paris.
Adamia et al 1995	Adamia A.V.Sialanu- S.Kloshvik G.Shengelaia	The Main Features of the Seismotectonics of Georgia.MTA proceeding off the international Symposium on the geology off the black Sea region September 7-12 1992, 300-307 ANKARA
Ağaldağ 1988	S.Ağaldağ	En Eski Çağlarından Bizans Dönemine Kadar, Malatya Tarihi, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya.
Akok 1948	M. Akok	"Alaca Höyük Hafriyat Heyeti'nin 1947 Çalışmaları", <i>Belleten</i> 12/45, 237-241.
Akok 1979	M. Akok	"Alacahöyük'te Son Dönem Arkeolojik Çalışmalarla Açıklığa Kavuşturulan Yapı Tekniği ve Mimari Gerçekler", <i>TTKong</i> 8, Ankara, 107-113.
Aktemur- Kukaracı 2004	A.M. Aktemur- İ.U. Kukaracı	Kültür Varlıkları ile İspir, Erzurum.
Aktüre 1997	S. Aktüre	Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri, İstanbul.
Akurgal 1950	E.Akurgal	Bayraklı Kazısı Ön Rapor, <i>DTCFD</i> 8(1-2) Ankara, 1-51
Akurgal 1955	E.Akurgal	Phrygische Kunst, Ankara.
Akurgal 1959	E.Akurgal	"Urartäische Kunst-Urartu Medeniyeti", <i>Anatolia</i> IV, 77-114.
Akurgal 1976	E.Akurgal	Die Kunst der Hethiter, München
Akurgal 1983	E.Akurgal	Alt-Smyrna I, Roma.
Akurgal 1989	E.Akurgal	Anadolu Uygarlığı, Ankara.
Akurgal 1995	E. Akurgal	Anadolu Uygarlıkları, İzmir.
Akurgal 1999	E. Akurgal	Anadolu'nun Kültür Tarihi, Ankara.
Akurgal 2003	E. Akurgal	Anadolu Kültür Tarihi, Ankara.
Akurgal 2001	E. Akurgal	The Hattian and Hittite Civilizations, Ankara.
Albayrak 2000	İ. Albayrak	"Kültepe'den Yeni Bir Vasiyetname/Ein neues altassyrisches Testament aus Kültepe", <i>Archivum Anatolicum</i> 4, Ankara, 1-27.
Albrecht 1984	G.Albrecht	"Vorbericht über die Untersuchungen an der Faustkeilstation Şehremuz in der südöstlichen Türkei", <i>Eiszeitalter und Gegenwart</i> 34, Hannover, 43-86.
Albrecht et al 1990	G.Albrecht- H. Müller-Beck	"The Paleolithic of Şehremuz near Samsat on the Euphrates River; Summary of the Excavation Findings and a Morphology of the Hadaxes" <i>Prehistoire du Levant II. Processus des Changements Culturels, Hommage aFrancis Hours</i> , Eds. O. Aurenche, Editions du CNRS, Paris, 76-86.
Algaze 1989	G.Algaze	"A New Frontier: First Result of The Tignis-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project 1988", <i>JNES</i> 48, 241-281, Chicago
Algaze	G.Algaze	"The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance

1991		Project: A Preliminary Report of the 1989-1990 Seasons", <i>Anatolica</i> 17, 175-240.
Alkım 1967	H.Alkım	"Explorations and Excavations in Turkey, 1964", <i>Anatolica</i> 1, 1-43.
Alkım 1970	H.Alkım	"Explorations and Excavations in Turkey, 1967 and 1968", <i>Anatolica</i> 3, 1-91.
Alkım 1973	H.Alkım	"Explorations and Excavations in Turkey, 1969", <i>Anatolica</i> 4, 1-82.
Alkım 1978	H.Alkım	"Explorations and Excavations in Turkey, 1970, 1971 and 1972" <i>Anatolica</i> 5, 7-140.
Alkım 1960	U.B.Alkım	"1959 İslahiye Bölgesi Araştırmaları: Yesemek Çalışmaları ve Tilmen Höyük Sondajı", <i>TAD</i> 10 /1, Ankara, 7-9.
Alkım 1962 _a	U.B.Alkım	"1960 Yılı Yesemek Çalışmaları ve Tilmen Höyük Kazısı" <i>TAD:11/1</i> (1961), Ankara, 5-6.
Alkım 1962 _b	U.B.Alkım	"Tilmen Höyük Çalışmaları (1958-1960)", <i>Belleten</i> 26/103, 447-501.
Alkım 1963 _a	U.B.Alkım	"Haberler-Kazılar: Tilmen Höyük Kazısı" <i>Belleten</i> XXVII, 537-541.
Alkım 1963 _b	U.B.Alkım	"Summary of Archaeological Research: Tilmen Höyük Kazısı", <i>Belleten</i> XIII, 27-28.
Alkım 1964 _a	U.B.Alkım	"Dördüncü Dönem Tilmen Höyük Kazısı 1962", <i>TAD</i> 12/1, Ankara, 5-7.
Alkım 1964 _b	U.B.Alkım	"Haberler-Kazılar: İslahiye Bölgesi Araştırmaları ve Tilmen Höyük Kazısı", <i>Belleten</i> XXVIII, 564-568.
Alkım 1964 _c	U.B.Alkım	"Recent Archaeological Research in Turkey: Tilmen Höyük", <i>AS</i> 14, 23-25.
Alkım 1965	U.B.Alkım	"İslahiye Bölgesi Araştırmaları ve Tilmen Höyük Kazısı 1963" <i>TAD</i> 13/1, 5-17.
Alkım 1967 _a	H.Alkım	"Explorations and Excavations in Turkey, 1964", <i>Anatolica</i> 1, 1-43.
Alkım 1967 _b	U.B.Alkım	"İslahiye Bölgesi Araştırmaları: Tilmen ve Gedikli Höyük Kazıları 1964", <i>TAD</i> 14/1-2, Ankara, 69-78.
Alkım 1968	U.B.Alkım	"Explorations and Excavations in Turkey, 1965 and 1966", <i>Anatolica</i> 2, 1-76.
Alkım 1970 _a	U.B.Alkım	"İslahiye Bölgesi Çalışmaları ve Tilmen Höyük Kazısı", <i>Belleten</i> 34, 490-494.
Alkım 1970 _b	U.B.Alkım	"İslahiye Bölgesi Çalışmaları ve Tilmen Höyük Kazısı (1969)", <i>TAD</i> 18/2, Ankara, 29-35.
Alkım 1970 _c	U.B.Alkım	"Recent Archaeological Research in Turkey: Work in the İslahiye Region and the Excavation at Tilmen Höyük", <i>AS</i> 20, 29-31.
Alkım 1970 _d	U.B.Alkım	"Explorations and Excavations in Turkey, 1967 and 1968", <i>Anatolica</i> 3, 1-91.
Alkım 1971	U.B.Alkım	"İslahiye Bölgesi Çalışmaları: Tilmen ve Kırıskal Höyük Kazıları", <i>Belleten</i> XXXV, 341-344.
Alkım 1972	U.B.Alkım	"Tilmen ve Kırıskal Höyük Kazıları (1971)", <i>TAD</i> 19/2, Ankara, 39-50.
Alkım 1973 _a	U.B.Alkım	"Tilmen Höyük and the Samsun Region", <i>AS</i> 23, 62-65.
Alkım 1973 _b	U.B.Alkım	"Explorations and Excavations in Turkey, 1969", <i>Anatolica</i> 4, 1-82.
Alkım 1974 _a	U.B.Alkım	"Tilmen Höyük ve Samsun Bölgesi Çalışmaları (1971)" <i>TAD</i> 20/2, Ankara, 5-16.
Alkım	U.B.Alkım	"Tilmen Höyük Kazısı ve Samsun Bölgesi Araştırmaları

- 1974_b
Alkım U.B.Alkım (1972)", *TAD 21/2*, Ankara, 23-30.
1975 "İkiztepe Kazısının 1974 Dönemi Çalışmaları", *Belleten* 39, 565-567.
Alkım U.B.Alkım "1975 Samsun Bölgesi Araştırmaları ve İkinci Dönem
1976 İkiztepe Kazısı", *Belleten* 40, 717-719.
Alkım U.B.Alkım "1976 Yılı İkiztepe Kazısı", *Belleten* 41, 624-627.
1977
Alkım U.B.Alkım "Tilmen Höyük and the Samsun Region", *AS* 23, 62-65.
1978
Alkım U.B.Alkım "İkiztepe Kazısı: İlk Sonuçlar", *TTKong.* 8, 151-157..
1979_a
Alkım U.B.Alkım "İkiztepe Kazısı 1978 Çalışmaları", *Belleten* 43, 890-
1979_b 892.
Alkım U.B.Alkım "İkiztepe Kazısı 1979 Çalışmaları", *Belleten* 44, 621-
1980 623.
Alkım U.B.Alkım "İkiztepe Kazısı 1980 Çalışmaları", *Belleten* 45, 379-
1981 383.
Alp S. Alp "Hitit Kanunları Hakkında", *DTCFD V/5*, 465-482.
1947
Alp S. Alp "Die Lage von Şamuha", *Anatolia* 1, Ankara, 77-80.
1956
Alp S. Alp Hitit'lerin Mektuplaşmaları, İstanbul.
1997
Alp S. Alp Hitit Çağında Anadolu, Çivi Yazılı ve Hiyeroglif Yazılı
2000 Kaynaklar, İstanbul.
Alp S. Alp Hitit Güneşi, Ankara.
2003
Amiran R.Amiran "Connections Between Anatolia and Paletsine in the
1952 EBA" *Israel Exploration Journal* 2, 89-103.,
Amiran R. Amiran "Yanıktepe, Shengavit, and The Khirbet Kerak Ware" *AS*
1965 *XV*, 166-167.
Anati E.Anati "Anatolia's Earliest Art" *Archaeology* *XXI*, 22-35.
1968
Angel J.L. Angel "Early Bronze Karataş People and their Cemeteries",
1976 *AJA* 80, New Jersey, 385-391.
Anşin R.Anşin Türkiye'nin Flora Bölgeleri ve Bu Bölgelerde Yayılan
1983 Asal Vejetasyon Tipleri.Karadeniz Üniv. Orm. Fak.
Der.Cilt:6 Sayı:2, 318-339
Ardel et al. A.Ardel- Klimatoloji Tatbikatı:İstanbul Üniv. Yay. No:1123;
1969 A.Kurter- Coğrafya Enst.Yay.No:40, İSTANBUL
Y.Dönmez
Ardos M.Ardos Jeolojik Temel Bilgiler (Coğrafya Açısından).
1996 İst.Üniv.Yay.No:3943.,Edb.Fak.Yay.No.3043,İstanbul.
Ardos M.Ardos Türkiye'de Kuaterner Jeomorfolojisi.Çantay Kitabevi,
1996 İstanbul.
Arık R.O. Arık "Anadolu Arkeologya Tarihinde Alishar Hafriyatı" *Türk*
1933 *Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi* 1, 22-63.
Arık R.O. Arık Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alacahöyük
1937_a Hafriyatı.1935'deki Çalışmalara Ve Keşiflere Ait İlk
Rapor. TTK Yayınları,5.seri,No:1,TTK Basımevi Ankara
Arık R.O. Arık "Alacahöyük Hafriyatının İlk Neticeleri"Belleten 1/1,210-
1937_b 221 Ankara
Arık R.O. Arık "1942'de Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Bitik
1944 Kazısı ve Hatay Tetkikleri Hakkında Kısa Rapor"
Belleten 8/30,341-386 Ankara
Arık R.O.Arık "Turuva Kılavuzu, I.Tarih, II. Kazıların Tarihi, III.
1953 Kazıların Neticeleri, IV. Tutuvayı Nasıl Gezmeli?,"
M.E.B.Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü

Arınç 2004	K. Arınç	Yayınları 1, İstanbul Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri, (Kıyı Bölgeleri) I. Cilt Erzurum.
Arınç 2005	K. Arınç	Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri, (İç Bölgeler) II. Cilt Erzurum.
Arınç 2006	K. Arınç	Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri, (Kıyı Bölgeleri) I. Cilt Erzurum.
Arsebük 1969	G.Arsebük	Contributions to the Physical Antropology of the Prerand Protohistoric Inhabitants of Anatolia, (Basılmamış Doktora Tezi) Chicago University
Arsebük 1974 _a	G.Arsebük	Altınova'da Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak- Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.
Arsebük 1974 _b	G.Arsebük	"Tülintepe Kalkolitiğinden Mikrolit Özellikler Gösteren Bir Buluntu Topluluğu", <i>Keban Projesi 1971 Çalışmaları</i> , 143-147.
Arsebük 1979	G.Arsebük	"Altınova'da (Elazığ), Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler" <i>TTKong</i> 8, 81-92.
Arsebük 1986	G.Arsebük	"Altınova'da (Elazığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağın Sonuna Kadar Kültür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu", <i>TTKong</i> 9, Ankara, 67-72.
Arsebük 1995	G.Arsebük	İnsan ve Evrim, İstanbul.
Arsebük 1996 _a	G.Arsebük	"Biokültürel Açından İnsan ('Sığınağı' ve 'Barınağı')", <i>Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme</i> , 15- 18.
Arsebük 1996 _b	G.Arsebük	"Trakya'da Eski Bir Yerleşim Yeri: Yarımburgaz Mağarası Alt Paleolitik Çağ Bulguları" <i>Anadolu Araştırmaları</i> 14, 33-50.
Arsebük et al 1990	G. Arsebük- F.C.Howell- M.Özbaşaran	"Yarımburgaz Mağarası 1988", <i>KST XI/I</i> , 9-38.
Arsebük et al 1991	G.Arsebük- F.C.Howell- M.Özbaşaran	"Yarımburgaz 1989" <i>KST XII/I</i> , 17-41.
Arsebük et al 1992	G.Arsebük- F.C.Howell- M.Özbaşaran	"Yarımburgaz 1990" <i>KST XIII/I</i> , 1-21.
Arsebük- Özbaşaran 1994	G.Arsebük- M. Özbaşaran	"Yarımburgaz Mağaraları Pleistosen'den Bir Kesit", <i>TTKong</i> . 11, 17-29.
Arsebük- Özbaşaran 2001	G.Arsebük- M. Özbaşaran	"Cave of Yarımburgaz", <i>İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000</i> , İstanbul, 5-7,
Arsebük- Korfmann 1976	G.Arsebük-M. Korfmann	"Tülintepe Kazılarında Sapan Taneleri Toplu Buluntusu 1972" <i>Keban Projesi 1972 Çalışması</i> , 134-144.

Artuk 1975	İ. Artuk	“Bayburt Kalesi”, <i>Diyanet İslam Ansiklopedisi</i> 5, İstanbul, 229-230.
Artvin Yıllığı 1967	İl Artvin Valiliği	Artvin İl Yıllığı “Artvin İl Yıllığı için hazırlanan özet tarihçe”
Artvin.gov.tr. 08,03,2006	Artvin Valiliği	Haberler Ve İlçeler
Atalay 1982	İ. Atalay	Oltu Çayı Havzasının Fiziki Coğrafyası ve Amenajmanı. Ege Üniv. Sosyol. Bil. Fak. Yay. No: 11 İZMİR
Atalay 1986	İ. Atalay	Kuzeydoğu Anadolu’nun Büyük Toprak Grupları. Toprak İlmi Derneği. 9. Bilimsel Toplantı Tebliğleri Yay. No: 4. Sayı: 7-1 7-15, ANKARA
Atalay 1986 _b	İ. Atalay	Uygulamalı Hidrografiya Ege Üniv. Edb. Fak. Yay. No: 59 İZMİR
Atalay 1987	İ. Atalay	Türkiye Jeomorfolojisine Giriş. Ege Üniv. Edb. Fak. Yay. NO: 9, İZMİR
Atalay 1989	İ. Atalay	Toprak Coğrafyası. Ege Üniv. Edb. Fak. Yay. No: 8, İZMİR
Atalay 1992	İ. Atalay	Türkiye Coğrafyası, İzmir.
Atalay 1994	İ. Atalay	Türkiye Vejetasyon Coğrafyası. Ege Üniv. Basımevi, İZMİR
Atalay et al 1985	İ. Atalay- Ö. Yılmaz- M. Tetik	Kuzeydoğu Anadolu’nun Ekosistemleri, Ormancılık Araştırmaları Enstitüsü Yayınları Teknik Bülten Seri No: 141, Ankara.
Atalay-Mortan 1997	İ. Atalay K. Mortan	Türkiye Bölgesel Coğrafyası . İnkılâp Kitabevi. İstanbul
Ataman 1987	K. Ataman	“A Group of Projectile Points from Can Hasan III”, <i>AST IV</i> , 339-346.
Ataman 1988	K. Ataman	“A Preliminary Analysis of the Upsilon Blade Tools from Hayaz Höyük”, <i>Anatolica 15</i> , 81-85 (İstanbul).
Ataman 1990	K. Ataman	“A Functional Study of the Upsilon Blade Tools from Hayaz Höyük”, <i>Anatolica 16</i> 197-207 (Leiden).
Atasayan 1939	M. Atasayan	“1938 Yılında Gaziantep Köylerinden Dülük ve Civarında Bulunan Çakmaktaşı Aletler Üzerine Bir Not” <i>TAM-19-22</i> , 314-315, Ankara
Aydın 1991	N. Aydın	"Güzelhisar Urartu Kitabesi", <i>Belleten LV/213</i> , 323-330.
Aytekin	O. Aytekin	Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin’deki

1999		Mimari Eserler, Ankara.
Aytekin 1999 _a	O. Aytekin	“Artvin-Yusufeli’nde Prehistorik Bir Mağara ve Runik Yazıtı”, <i>Tarih ve Medeniyet Sayı 61, Nisan 1999</i> , 70-72.
Azarpay 1968	G. Azarpay	Urartian Art and Artifacts, A Chronological Study, Berkeley and Los Angeles.
Bahçeci 1999	O. M. Bahçeci	Artvin Tarihi Olguları,
Bakır 1983	G. Bakır	“Urla/Klazomenai Kazısı 1981 Yılı Çalışmaları Raporu”, <i>KST IV</i> , 63-68.
Bakır-Anlağan 1981	G. Bakır- Ç. Anlağan	“1979 Yılı Klazomenai Kazısı”, <i>KST II</i> , 87-90.
Balkan 1960	K.Balkan	“Patnos Yakınındaki Anzavurtepe’de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri”, <i>Anatolia V</i> , 133-158.
Balkan 1964	K.Balkan	“Patnos'da Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı”, <i>Ata. Konf. I</i> , 235-245.
Balkan- Atlı 1995	K.Balkan- N.Atlı	“A Preliminary Report of the Chipped Stone Industry of Değirmen-tepe an Ubaid Settlement in Eastern Anatolia” <i>Halet Çambel İçin Prehistorya Yazıları</i> , 127-148, İstanbul
Balkan-Atlı 1994	K.Balkan- N.Atlı	La Neolithisation de l’Anatolie, İstanbul.
Ballance 1960	S. Ballance	“The Byzantine Churches Trebizond”, <i>AS X</i> , 141-176.
Barnett 1973	R.D. Barnett	“Phrygia and the Peoples of Anatolia in the Iron Age”, <i>CAH II /2</i> , 415-442.
Barnett 1974	R.D.Barnett	"The Hieroglyphic Writing of Urartu", <i>AS XXIV</i> , 45 vd.
Barnett 1982	R.D. Barnett-	“Urartu”, <i>CAH III /2</i> , 314-371.
Barnett-Watson 1952	R.D. Barnett	“Russian Excavations in Armenia”, <i>IRAQ 14</i> , 132-147.
Bayar 1981	O.A.Bayar	Yüzey Sularda Hidrometrik Rasatlar ve Hidrolojik Çalışmalar.Enerji ve Tabii Kay.Bak. DSİMĞ Su ve Toprak Kaynaklarının Geliştirilmesi Konferansı Bildirileri Cilt I. 119-140 ANKARA
Baydur 1970	N.Baydur	Kültepe (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar, İstanbul.
Baykara 2000	T. Baykara	Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu’nun İdari Taksimatı, Ankara.
Bayram 1997	S. Bayram	“New and Some Rare Geographical Names in the Kültepe Texts”, <i>Archivum Anatolicum 3</i> , Ankara, 41-66.

Bayram 2000	S. Bayram	“ina nadıtim ša narua'im”, <i>Archivum Anatolicum</i> 4, Ankara, 29-48.
Bayram-Çeçen 1995	S. Bayram- S. Çeçen	“6 Neue Urkunden über Heirat und Scheidung aus Kanis”, <i>Archivum Anatolicum</i> 1, Ankara, 1-12.
Baytop 1994	T.Baytop	Türkçe Bitki Adları Sözlüğü. Türk Dil Kurumu Yay. No:578 ANKARA
Beal 1986	R.H.Beal	"The History of Kizzuwatna and the Date of the Sunassura Treaty", <i>Orientalia</i> , 55/4, 433 vdd.
Becker 1987	M.Becker	“Hassek Höyük'te Yapılan Manyetik Araştırma Hakkında Ön Rapor” <i>Aşağı Fırat Projesi 1978-79 Çalışmaları</i> , ODTÜ-TEKDAM Müd. Yay. 3,129-130, Ankara
Behm-Blancke 1986	M.R.Behm-Blancke	“Die Ausgrabungen auf dem Hassek Höyük im Jahre 1984” <i>KST VII</i> , 87-101.
Belli 1975	O.Belli	“Doğu Anadolu'da Yeni Arkeolojik Keşifler” <i>Tarih Dergisi</i> 28-29,1-40
Belli 1977	O.Belli	Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul.
Belli 1979	O. Belli	“Van Bölgesinde Boyalı Mağara Resimleri: Kızların Mağarası” <i>Arkeoloji ve Sanat Dergisi</i> 1-2,19-27
Belli 1980	O. Belli	"Alniunu Kenti ve Taş Atölyesinin Keşfi", <i>AnAr VIII</i> , 29-48
Belli 1982 _a	O. Belli	"Urartular", <i>Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I</i> , 139-208.
Belli 1982 _b	O. Belli	“Alniunu Kentinin ve Taş Atölyesinin Keşfi”, <i>AnAr VIII</i> , 115-127.
Belli 1983	O.Belli	“Urartu Kralı İşpuini'ye Ait Çiviyazılı ve Resimli Tunç Eserler”, <i>AnAr IX</i> , 325-356.
Belli 1991	O.Belli	“Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period. Silver, Copper and Iron”, <i>Urartu, A. Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.</i> , Ed. B.Merhav, Jerusalem, 16-40
Belli 1992	O.Belli	"Van-Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı-Die Ausgrabungen der Urartaischer Festung Anzaf bei Van", <i>Arkeoloji ve Sanat</i> 54-55, 13-27.
Belli 1993	O. Belli	“Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı (1991-1992)”, <i>Arkeoloji ve Sanat</i> 58, (özel sayı) , 3-32.
Belli 1998	O. Belli	“1996 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, <i>KST 19/1</i> , Ankara, 543-569.
Belli 1999	O. Belli	“1997 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, <i>KST 20/1</i> , Ankara, 507-525.
Belli-Ceylan	O. Belli-	“1998 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları”,

2000	A. Ceylan	<i>KST 21/1</i> , Ankara, 449-466.
Belli-Ceylan 2001	O. Belli- A. Ceylan	"1999 Yılı Anzaf Kaleleri Kazısı ve Onarım Çalışmaları", <i>KST 22/1</i> , Ankara, 385-398.
Belli-Ceylan 2002	O. Belli- A. Ceylan	"2000 Yılı Anzaf Kaleleri Kazısı ve Onarım Çalışmaları", <i>KST 23/2</i> , Ankara, 275-286.
Belli-Ceylan 2003	O. Belli- A. Ceylan	"2001 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", <i>KST 24/2</i> , Ankara, 311-324.
Belli-Ceylan 2004	O. Belli- A. Ceylan	"2002 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", <i>KST 25/2</i> , Ankara, 29 vdd.
Belli-Dinçol 1982	O. Belli- A.M. Dinçol	"Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları", <i>AnAr VIII</i> , 167-179.
Belli-Kayaoğlu 1995	O. Belli- İ.G. Kayaoğlu	"Bayburt'ta Pirinç ve Bakır Atölyeleri", <i>Tarih ve Medeniyet Sayı 12, Şubat 1995</i> , 52-54.
Benedict 1960	W.C. Benedict	"Urartians and Hurrians", <i>JAOS 80</i> , 100-104.
Benedict 1961	W.C. Benedict	"Urartian-Assyrian Inscription of Kelishin", <i>JAOS 81</i> , 359-385..
Benedict 1980	P. Benedict	"Güneydoğu Anadolu Yüzey Araştırması" <i>Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları-I.</i> (Ed. Çambel-R.Braidwood), 107-149, İstanbul
Beygu 1936	A.Ş. Beygu	Erzurum Tarihi Anıtları, Kitabeleri, İstanbul.
Bıçakçı 1982	E.Bıçakçı	Tepecik'te Uruk Devri Yerleşmesi, (Basılmamış Yüksekisans Tezi-İ.Ü.), İstanbul.
Bilgi 1975	Ö.Bilgi	"Kultepe Kazılarında Bulunmuş Olan İnsan Figürleri" <i>Belleten 39</i> , 201-216.
Bilgi 1984 _a	Ö.Bilgi	"Köşkerbaba Höyük Kazıları-1982" <i>KST V -1983</i> 113-116
Bilgi 1984 _b	Ö.Bilgi	"İkiztepe Kazılarının 1982 Dönem Sonuçları" <i>KST V</i> 1983 87-90
Bilgi 1984 _c	Ö.Bilgi	"Metal Objects from İkiztepe-Turkey" <i>Beitrage zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie C</i> :6, 31-99.
Bilgi 1984 _d	Ö.Bilgi	"Recent Archaeological Research in Turkey: Köşkerhöyük, 1983" <i>AS Sayı</i> :34, 224-225
Bilgi 1985	Ö.Bilgi	"İkiztepe Kazılarının 1983 Dönemi Sonuçları" <i>KST VI</i> , 55-64.
Bilgi 1986	Ö.Bilgi	"İkiztepe Kazılarının 1984 Dönemi Sonuçları" <i>KST VII</i> , 111-118.

Bilgi 1987	Ö.Bilgi	“İkiztepe Kazılarının 1985 Dönemi Sonuçları” <i>KST VIII</i> , 149-156.
Bilgi 1988	Ö.Bilgi	“İkiztepe Kazılarının 1986 Dönemi Sonuçları” <i>KST IX</i> , 169-175.
Bilgi 1989	Ö.Bilgi	“İkiztepe Kazılarının 1987 Dönemi Sonuçları” <i>KST XI</i> , 201-209.
Bilgi 1990	Ö.Bilgi	“Samsun-İkiztepe Kazılarının 1988 Dönemi Sonuçları ve Çevre Araştırmaları”, <i>KST XI/I</i> , 211-220.
Bilgi 1991	Ö.Bilgi	“İkiztepe Kazılarının 1989 Dönemi Sonuçları ve Restorasyon Çalışmaları” <i>KST XII/I</i> , 241-246.
Bilgi 1993	Ö.Bilgi	“İkiztepe Kazılarının 1991 Dönemi Sonuçları ve Restorasyon Çalışmaları” <i>KST XVII/I</i> , 199-211.
Bilgi 1994 _a	Ö.Bilgi	“İkiztepe Kazılarının 1987 Dönemi Sonuçları” <i>KST XV/I</i> , 235-244.
Bilgi 1994 _b	Ö.Bilgi	“İkiztepe Kazılarının 1990 Dönemi Sonuçları ve Restorasyon Çalışmaları” <i>KST XV/I</i> , 583-596.
Bilgi 1995	Ö.Bilgi	“İkiztepe Kazılarının 1993 Dönemi Sonuçları” <i>KST XVI/I</i> , 141-160.
Bilgi 1996	Ö.Bilgi	“İkiztepe Kazılarının 1994 Dönemi Sonuçları” <i>KST XVIII/I</i> , 157-168.
Bilgi 1997	Ö.Bilgi	“İkiztepe Kazılarının 1995 Dönemi Sonuçları” <i>KST XVIII/I</i> , 145-161.
Bilgi 1998	Ö.Bilgi	“İkiztepe Kazılarının 1996 Dönemi Sonuçları” <i>KST XIX/I</i> , 323-356.
Bilgi 1999	Ö.Bilgi	“İkiztepe Kazılarının 1997 Dönemi Sonuçları” <i>KST XX/I</i> , 485-505.
Bilgi 2000	Ö.Bilgi	“İkiztepe Kazılarının 1998 Dönemi Sonuçları” <i>KST XXI/I</i> , 381-396.
Bilgi 2001	Ö.Bilgi	“İkiztepe Kazılarının 1999 Dönemi Sonuçları” <i>KST XXII/I</i> , 315-326.
Bilgiç 1959	E. Bilgiç	“Birkaç Yeni Urartu Kitabesi”, <i>TAD IX /I</i> , Ankara, 44-48.
Bilgiç-Öğün 1964	E.Bilgiç-B.Öğün	“1964 Adilcevaz Kazıları Hakkında”, <i>TAD XIII /2</i> , 102-105.
Bilgiç-Öğün 1965	E.Bilgiç-B.Öğün	“Adilcevaz’da İkinci Mevsim Kazıları ”, <i>TAD XIV /I-2</i> , 119-121.

Bilgiç-Öğün 1967	E.Bilgiç-B.Öğün	"Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları 1967", <i>TAD XVI /1</i> , 45-50.
Bilgiç-Öğün 1974	E.Bilgiç-B.Öğün	"Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları 1972", <i>TAD XXI /1</i> , 31-35.
Bilgiç et al 1990	E. Bilgiç-H. Sever- C.Günbattı- S. Bayram	Ankara Kültepe Tabletleri I (Ankaraner Kültepe-Tafeln), Ankara.
Bilgiç-Bayram 1995	E. Bilgiç-S. Bayram	Ankara Kültepe Tabletleri II, Ankara.
Bilgin 2000	M. Bilgin	Doğu Karadeniz, Tarih Kültür İnsan, Trabzon.
Bin-Nun 1976	S.R.Bin-Nun	"The Offices of Gal.Mesedi and Tuhkanti in the Hittite Kingdom", <i>RHA</i> , 5-25.
Bingöl 2002	A. Bingöl	"Karayazı'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", <i>Sosyal Bilimler Dergisi Cilt 2, Sayı 28-29</i> , Erzurum, 173-190.
Bingöl 2003	A. Bingöl	En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.
Birgöl 1981	O.Birgöl	"İkiztepe ve Değirmentepe Seramik Örneklerinin Element Analizi ile İlgili Ön Çalışmalar" <i>TÜBİTAK-ARİTOB II</i> , 21-22.
Birmingham 1961	J. M. Birmingham	"The Overland Route Accross Anatolia in the Eight and Seventh Centuries, B.C." <i>AS XI</i> , 185-195.
Bittel 1933	K. Bittel	"Artvin'de Bulunan Tunçtan Mamul Asari Attika", <i>Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi I</i> , İstanbul, 150-156.
Bittel 1934	K.Bittel	Prahistorische Forschung in Kleinasien, Berlin.
Bittel 1939	K.Bittel	"Archaeologische Funde aus der Türkei" <i>AA 54</i> , 94-207.
Bittel 1943	K. Bittel	"Prehistorik Devirde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri", <i>TTKong. 2.</i> , İstanbul, 170-177.
Bittel 1945	K.Bittel	Ön Asya Tarih Öncesi Çağları: Mısır, Filistin, Suriye, Çev. H. Çambel, İstanbul.
Bittel 1950	K.Bittel	"Hethiter und Proto-Hattiter", <i>Historia I</i> , 272-274.
Bittel 1970	K.Bittel	Hattusha, The Capital of the Hittites, New York.
Bittel 1974	K.Bittel	Boğazköy Rehberi, Ankara,

Bittel 1976	K.Bittel	Die Hethiter, München,
Blegen 1943	C.M. Blegen	"Turova Hafriyatı", <i>TTKong.</i> 2, 769-774.
Boessneck- Driesch 1976 _a	J. Boessneck- A. von den Driesch	"Tülintepe 1971-1972 Kazıları Hayvan Kemikleri", <i>Keban Projesi 1972 Çalışmaları</i> , Ankara, 145-146.
Boessneck- Driesch 1976 _b	J. Boessneck- A. von den Driesch	"Norşun Tepe ve Diğer Höyüklerde Ele Geçen Kemik Buluntularına Göre Altınova'nın Tarih Öncesi Yabani Hayvanları", <i>Keban Projesi 1972 Çalışmaları</i> , Ankara, 60-69.
Bordaz 1965	L.A.Bordaz	"Suberde Excavations 1964", <i>AS-15</i> , 30-32, London
Bordaz 1966	L.A.Bordaz	"Recent Archaeological Research in Turkey: Suberde Excavations 1965" <i>AS-16</i> , 32-33, London
Bordaz 1969	L.A.Bordaz	"The Suberde Excavations, Southwestern Turkey: An Interim Report" <i>TAD-17/2</i> , 43-71
Bordaz 1973	L.A.Bordaz	"Current Research in the Neolithic of South-Central Turkey. Suberde, Er Baba and their Chronological Implications" <i>AJA-77</i> , 282-288.
Bordaz 1978	L.A.Bordaz	The Metal Artifacts from the Bronze Age Excavations at Karataş Semayük, Turkey and their Significance in Anatolia, the Near East and the Aegean Arbor, University Microfilms, Michigan
Bossert 1944	H.Th. Bossert	Ein Hethitisches Königssiegel, Berlin.
Bossert 1946	H.Th. Bossert	Asia, İstanbul,
Bostancı 1952	E.Y.Bostancı	"Gökırmak Vadisinde Prehistuvar Araştırmaları. Yeni Paleolitik Buluntular", <i>DTCFD</i> 10/2, 137-142.
Bostancı 1959	E.Y.Bostancı	"Research on the Mediterranean Coast of Anatolia a New Paleolithic Site at Beldibi Near Antalya", <i>Anadolu (Anatolia)</i> 4, 129-178.
Bostancı 1962	E.Y.Bostancı	"Belbaşı Kaya Sığınağında Bulunan Üst Paleolitik ve Mezolitik Endüstri, Belbaşı Kültürü", <i>Belleten</i> 26/102, 233-251.
Bostancı 1963 _a	E.Y.Bostancı	"Güney-doğu Anadolu Araştırmaları Dülük Ve Kartal'ın Chellean ve Acheulean Endüstrisi", <i>Anadolu (Anadolu)</i> 6, 87-110.
Bostancı 1963 _b	E.Y.Bostancı	"Fossil Remains of Upper Paleolithic and Mesolithic Man in Beldibi and Belbaşı Rock-Shelters on the Mediterranean Coast of Anatolia", <i>Bericht über die 8. Tagung der Deutschen Gesellschaft für Anthropologie</i> , 253-262.

Bostancı 1964	E.Y.Bostancı	“Human Fossil Remains in Beldibi and Belbaşı Rock-Shelters on the Mediterranean Coast of Anatolia”, <i>Antropoloji 1</i> , 17-36.
Bostancı 1966	E.Y.Bostancı	“Beldibi Kazılarında Çıkan Önemli Sanat Eserleri”, <i>Antropoloji 2</i> , 21-24.
Bostancı 1967 _a	E.Y.Bostancı	“Mağaracık Çevresinde Yapılan 1966 Yaz Mevsimi Kazıları ve Yeni Buluntular”, <i>Antropoloji 3</i> , 19-24.
Bostancı 1967 _b	E.Y.Bostancı	“Beldibi ve Belbaşı Mezolitliği ve Diğer Mezolitik Buluntularla Olan Münasebetler”, <i>Antropoloji 3</i> , 55-90.
Bostancı 1968	E.Y.Bostancı	“Beldibi ve Mağaracıkta Yapılan 1967 Yaz Mevsimi Kazıları ve Yeni Buluntular”, <i>TAD 16/1</i> , 51-60.
Bostancı 1971 _a	E.Y.Bostancı	“Adıyaman Çevresinde Prıto-Solutreen ve Adıyaman Paleolitik Kültürler Üzerinde Bir Araştırma”, <i>Antropoloji 5</i> , 47-52.
Bostancı 1971 _b	E.Y.Bostancı	“Antakya Şenköy’de Yeni, Orta ve Üst Pleistosen İnsanına Ait Kültürler Üzerinde Bir Araştırma”, <i>Antropoloji 5</i> , 84-99.
Bostancı 1973 _a	E.Y.Bostancı	“Güney-Doğu Anadolu’da Adıyaman Çevresinde Yapılan Paleoantropolojik Prehistorik ve Quaterner Problemleri Üzerinde Bir Araştırma”, <i>Antropoloji 6</i> , 145.
Bostancı 1973 _b	E.Y.Bostancı	“Homo sapiens çevlikensis in the Canal and the Big Caves near Samandağ of the Province of Antalya on the Mediterranean Coast of Anatolia”, <i>Antropoloji 6</i> , 29-56.
Bostancı 1975 _a	E.Y.Bostancı	“Çevlik ve Mağaracıkta Yeni Quaterner Akdeniz Plajları ve Fosil İnsanların Yaşadığı Devrelerle Korelasyonu Üzerinde Bir Araştırma”, <i>Antropoloji 7</i> , 17-40.
Bostancı 1975 _b	E.Y.Bostancı	“Anadolu’da Çakmak Taşının Jeolojik Yaşı ve Güney Doğu Anadolu’da Gaziantep Yakınında, Dülük Köyü Vadisinde, Bir Yüzünde Neogen Yaşda Clamys Sp. Kavkı Mülajı Bulunan Alt Paleolitik Dülükliyen Devre ait El Baltası Üzerinde bir Tetkik” <i>Antropoloji 7</i> , 317-327.
Bostancı 1975 _c	E.Y.Bostancı	“Disc Burins on Disc Cores Their Variations have been Discovered in Belbaşıyen Culture on the Mediterranean Coast Anatolia”, <i>Antropoloji 7</i> , 69-76.
Bostancı 1975 _d	E.Y.Bostancı	“Shovel-Shaped Endscrapers Shovel Technic in Belbaşıyen has been Discovered on the Mediterranean Coast of Anatolia”, <i>Antropoloji 7</i> , 81-97.
Bostancı 1978 _a	E.Y.Bostancı	“İnsan Evriminde Büyük Değişmeler Beldibiye Mezolitik Taş Çağı Kültüründe Rakam Evrimi”, <i>Antropoloji 8</i> , 133-146.
Bostancı 1978 _b	E.Y.Bostancı	“İnsan Evriminde Büyük Değişmeler Anadolu’da Taş Çağı Devirlerinde İnsan Türlerinin, Kültürlerinin ve Dillerinin Evrimi Üzerinde Yeni Keşifler”, <i>Antropoloji 8</i> ,

147-190.

Bostancı 1980	E.Y.Bostancı	"İnsan Evriminde Okucu Kültürü Anadolu'da Dülükiyen Alt Taş Kültüründe Keşfedilen En EskiAcheuleen Devre Ait Tipik Bir Okucu" <i>Antropoloji</i> 9, 15-25.
Bostancı 1984	E.Y.Bostancı	"Dülük Taş Devrinde İnsan Evrimi ve Mezolitik Şarkılan Kültürü Üzerinde Bir Araştırma Şarklı Mağara Kazısı" KST V-1983 49-64 Ankara
Boysal 1961	Y. Boysal	"Anzavurtepe'de Definecilerin Ortaya Çıkarttığı Urartu Eserleri", <i>Belleten</i> XXV, 199 vdd.
Bozkuş 1990	C.Bozkuş	Olur-Kömürlü-Akşar (Erzurum) Arasının Statigrafik ve Tektonik Özellikleri.Basılmamış Doktora Tezi.Sivas
Braidwood 1937	R.J.Braidwood	Mounds in the Plain of Antioch. An Archaeological Survey, Chicago.
Braidwood 1964	R.J.Braidwood	"Çayönü", <i>Newsweek</i> , November 23, Letters
Braidwood 1971	R.J.Braidwood	"Prehistoric Investigation in Southwestern Asia", <i>Proceedings of the American Philosophical Society</i> 116/4, 310-320.
Braidwood 1990	R.J.Braidwood	Tarih Öncesi İnsan, İstanbul.
Braidwood- Braidwood 1960	R.J.Braidwood- L.S.Braidwood	Excavations in the Plain of Antioch I. The Earlier Assemblages, Phases A-J., Chicago.
Braidwood- Braidwood 1986	R.J.Braidwood- L.S.Braidwood	"Prelude to the Appearance of Village-Farming Communities in Southwestern Asia", <i>Ancient Anatolia. Aspects of Change and Cultural Development (Essays in Honor of Matcheld J. Mellink)</i> , 3-11, Wisconsin
Burney 1956	C.A.Burney	"Northhern Anatolia Before Classical Times" <i>AS</i> 6, 179-203.
Burney 1957	C.A.Burney	"Urartian Fortresses and Towns in the Van Region", <i>AS VII</i> , 37-53.
Burney 1958	C.A.Burney	"Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", <i>AS VIII</i> , 157-209.
Burney 1960	C.A. Burney	"Measured Plans of Urartian Fortresses", <i>AS X</i> , 157-209.
Burney 1966	C.A. Burney	"A First season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere", <i>AS XVI</i> , 50 vd.
Burney- Lang 1971	C.A.Burney- D.M.Lang	The Peoples of the Hills: Ancient Ararat of Caucasus, London
Burney 1980	C.A.Burney	"Aspects of the Excavations in the Altınova, Elazığ", <i>AS 30</i> , 157-167.
Burney 1993	C.A.Burney	"Arslantepe as a Gateway to the Higlands: A Note on Periods VIA-VID" <i>Between the Rivers and Over the Mountains, Archaeologica anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata</i> , 311-318.

Burney 1977	C.A.Burney	From Village to Empire: An Introduction Near Eastern Archaeology, London.
Carruba 1988	O.Carruba	"Die Hayaşa-Verträge Hattis", <i>Documentum Asiae Minoris Antiquae</i> , Wiesbaden, 59-75.
Cate 1986	H.ten Cate,	De Hettieten, Leiden,
Cavaignac 1930	E.Cavaignac,	"Marija" <i>Revue Hittite et Asianique I</i> , 15–17.
Cavaignac 1931	E.Cavaignac,	Les Annales de Suppiluliuma, Strasbourg.
Cavaignac 1936	E.Cavaignac,	Le Probleme Hittite, Paris.
Ceylan 1991	A.Ceylan	M.Ö. II. Binde Anadolu'daki Devletlerarası İlişkiler (Antlaşmalar), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum.
Ceylan 1994	A.Ceylan	Eski Anadolu'da Devletler Arası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. Binde), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum
Ceylan 1996	A.Ceylan	"Arnuvanda-Asmunigal Dua Metni ve Tarih Açısından Değerlendirilmesi" <i>Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi</i> 23, Erzurum, 1-12.
Ceylan 2000 _a	A.Ceylan	"1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırmaları", <i>AST 17/ II</i> , 181-192.
Ceylan 2000 _b	A. Ceylan	"Erzurum Ovasında Önemli Bir Merkez: Cinis Höyük", <i>Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi</i> 26, Erzurum, 29-42.
Ceylan 2001 _a	A.Ceylan	Sarıkamış, Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, Erzurum.
Ceylan 2001 _b	A.Ceylan	"1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları", <i>AST 18/ II</i> , 71-82.
Ceylan 2002	A.Ceylan	"2000 yılı Erzincan ve Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları", <i>AST 19/ II</i> , 165-178.
Ceylan 2004	A.Ceylan	2004 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars Ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları. (SURVEYS in THE PROVINCES of ERZİNCAN,KARS and IĞDIR in 2004.) 27. Uluslar arası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Türk Kültürü Atatürk Üniversitesi 17-19 Mayıs 2004 Erzurum
Ceylan 2004 _b	A.Ceylan	

Ceylan
2005	A.Ceylan	"The Erzincan, Erzurum and Kars Region in the Iron Age", <i>Anatolian Iron Age 5, Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001</i> , London, 21-29.
Ceylan
1995	S.Ceylan	Artvin Yöresinin Coğrafi Etüdü.Atatürk Üniv. Sos.Bil.Enst.(Yayınlanmamış Dok. Tezi) ERZURUM
Childe
1936	G.Childe	"The Axes From Maikop and Caucasian Metallurgy" <i>Annals of Archaeology and Anthropology XXIII</i> , 113-119.
Childe
1952	G.Childe	Tarihte Neler Oldu?, İstanbul.
Childe
1974	G.Childe	Tarihte Neler Oldu, Çev. A. Şenel-M. Tunçay, Ankara.
Childe
1975	G.Childe	Doğunun Prehistoryası, Ankara.
Childe
1994	G.Childe	Toplumsal Evrim, İstanbul.
Childe
1996	G.Childe	Kendini Yaratan İnsan, İstanbul.
Cohen
1970	H.R.Cohen	"The Palaeoecology of South Central Anatolia at the end of the Pleistocene and the Beginning of the Holocene", <i>AS 20</i> , 119-137.
Cohen-Erol
1969	H.H.Cohen- O.Erol	"Aspect of the Palaeogeography of Central Anatolia", <i>The Geographical Journal 135/3</i> , 388-398.
Contenau
1934	G. Contenau	La Civilisation des Hittites et des Mitanniens, Paris.
Cook
1973	J.M.Cook	The Troad. An Archaeological and Topographical Study, Oxford
Cornelius
1958	F. Cornelius	"Zur Hethitischen Geographie: Die Nachbarn des Hethiterreiches" <i>Revue Hittite et Asiatique XVI</i> , 1-17.
Cornelius
1964	F. Cornelius	"Zur Hethitischen Landeskunde", <i>Bi Or XXI /1-2</i> , 11-15.
Cornelius
1967	F. Cornelius	"Neue Arbeiten zur Hethitischen Geographie", <i>Anatolica 1</i> , 62-77.
Cornelius
1973	F. Cornelius	Geschichte der Hethiter, Dramstadt.
Çambel
1951	H.Çambel	"Archaeologischer Bericht aus Anatolien" <i>Orientalia 16</i> , 236-251.
Çambel	H.Çambel	"Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmalarının

1971		Kültür Bakımından Önemi”, <i>Atatürk Konferansları IV</i> , 25-40.
Çambel- Braidwood 1980	H.Çambel-R.J. Braidwood	“İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları Karma Projesi: 1963-1972 Çalışmalarına Toplu Bakış”, <i>Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları I. İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi</i> 1-13, İstanbul.
Çambel 1981	H.Çambel	“Choronologie et Organisation de l’Esapce à Çayönü” <i>Prehistoire du Levant</i> , 531-550, Lyon.
Çambel- Braidwood 1983	H.Çambel-R.J. Braidwood-M. Özdoğan	“Çayönü Kazısı 1981 Yılı Çalışmaları”, <i>KST IV</i> , 9-24.
Çambel- Özdoğan 1985	H.Çambel-M. Özdoğan	“1983 Yılı Domuztepe Çalışmaları”, <i>KST VI</i> , 259-272.
Çambel 1986 _a	H.Çambel	“Domuztepe.Son Araştırmalar Işığında Yeni Bir Değerlendirme”Anadolu Araş.Sayı 10,Prof.Dr.U.B.Alkım Hatıra Sayısı,İÜEFY;İÜEF Basımevi,31-50 İstanbul
Çambel 1986 _b	H.Çambel	“Karatepe-Aslantaş ve Domuztepe 1984 Yılı Çalışmaları”KST VII-1985 271-285 Ankara
Çambel 1987	H.Çambel	“Çayönü Kan Analizleri ile İlgili İlk Buluntular”, <i>ArkSt II</i> , 129-130.
Çapar 1979	Ö.Çapar	“Anadolu’da Kybele Tapınımı”, <i>DTCFD 29/1-4</i> , 191-210.
Çapar 1987	Ö. Çapar	“Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu Kavimleri”, <i>DTCFD 31/1-2</i> , 43-73.
Çapar 1990	Ö. Çapar	“Homeros Destanları Işığında Anadolu Hellas Ölü Gömme Adetleri”, <i>DTCFD 33</i> , 65-76.
Çeçen 1998	S. Çeçen	“Yerli Kralların Mabedleri Ziyateri ve Çıkan Sonuçlar”, <i>III. Uluslar arası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum 16-22 Eylül 1996</i> , Ankara, 119-124.
Çetin 1998	K. Çetin	Erzurum’un XIX Yüzyıl Tarihi Coğrafyası (Erzurum Merkez, Ova ve Pasin-i Ulya) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.
Çevik 1991	N. Çevik	Urartu Kaya Gömütleri Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.
Çevik 2000	N. Çevik	Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri, Ankara.
Çiğdem 1996	S. Çiğdem	Eski Anadolu İnsanınin Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.

Çilingiroğlu 1976	A.Çilingiroğlu	Urartu and Western Iran, Manchester.
Çilingiroğlu 1977	A.Çilingiroğlu	"Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler", <i>An Ar IV-V</i> , 1977, 235-251.
Çilingiroğlu 1982	A.Çilingiroğlu	"Diauehi'de Bir Urartu Kalesi. Umudum Tepe (Kalortepe)", <i>AnAr VIII</i> , 191-194.
Çilingiroğlu 1983	A.Çilingiroğlu	"Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler", <i>Arkeoloji-Sanat Dergisi II</i> , İzmir, 28-37.
Çilingiroğlu 1984	A.Çilingiroğlu	Urartu ve Kuzey Suriye, Siyasal ve Kültürel İlişkiler, Bornova-İzmir.
Çilingiroğlu 1991	A.Çilingiroğlu	"Van - Ayanis (Ağartı) Kalesi Kazıları", <i>KST 12 /I</i> , 201 vdd.
Çilingiroğlu 1993	A.Çilingiroğlu	"Van Ayanis (Ağartı) Kalesi Kazıları, 1990-1991", <i>KST 14 /I</i> , 431 vdd.
Çilingiroğlu 1994	A.Çilingiroğlu	Urartu Tarihi, İzmir.
Çilingiroğlu 1996	A.Çilingiroğlu	"Van Ayanis Kalesi Kazıları 1993-1994", <i>KST 17 /I</i> , 363 vdd.
Çolak-Pitterle 1999 Darga 1974	H.Çolak- A.Pitterle M.Darga	Yüksek Dağ Silvi Kültürü (Cilt I-Orta Avrupa) Genel Prensipler.İSTANBUL "Puduhepa: An Anatolia Queen of theThirteenth Century BC", <i>Mansel'e Armağan II</i> , 939-961.
Darga 1984	M.Darga	Eski Anadolu'da Kadın, İstanbul,
Darkot 1977	B.Darkot	"Erzurum" İA IV.,340-345
Delaporte 1936	L. Delaporte	Les Hittites, Paris.
Demircioğlu 1993	H.Demircioğlu	Roma Tarihi, Menşelerden Akdeniz Havzasında Hâkimiyet Kurulmasına Kadar, Cilt I, Ankara.
Demirsu 1954	A.Demirsu	Çıldır-Posof –Şavşat-Kemalpaşa Bölgesinin Jeolojik Etüdü Hakkında Memuar.MTA Enst.Rap.No:2377 (Yayınlanmamış),ANKARA
Demirsoy 1996	A.Demirsoy	Genel Ve Türkiye Zoocoğrafyası.Ankara
Diakonoff 1951	I.M.Diakonoff	Prehistoriya Urartu:Period Plemennih Soyuzov (XIV-IX vv.",VDI 36/2) 265-356
Diakonoff 1971	I.M.Diakonoff	Hurrirsch und Urartaisch, München,

Diakonoff-Kaskai 1981	I.M.Diakonoff-S.M. Kaskai	Geographical Names According to Urartian Texts, Wiesbaden.
Diamant-Rutter 1969	S. Diamant-J. Rutter	“Horned Objects in Anatolia and the Near East and Possible Connections with the Minoan Horns of Consecration”, <i>AS XIX</i> , 147-177.
http://www.die.gov.tr 04.05.2006	T.C. Başbakanlık Türkiye İstatistik Kurumu	http://www.die.gov.tr/nufus_sayimi/erzurum.gif/04.05.2006
DİE 1997	Devlet İstatistik Enstitüsü	Genel Nüfus Tespiti İdari Bölünme ANKARA
Dinçol 1974	A.M.Dinçol	"Çavuştepe Kazısında Çıkan Yazıtlı Küçük Buluntular", <i>Anatolia XVIII</i> , 105-121.
Dinçol 1976	A.M. Dinçol	“Die Neuen Urartaeischen Inschriften aus Körzüt”, <i>Istanbul Mitteilungen XXVI</i> , 19-30.
Dinçol 1982	A.M. Dinçol	"Hititler", <i>Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I</i> , 18-120.
Dinçol 1989	A.M. Dinçol	“Yeni Urartu Yazıtları ve Yazıt Parçaları”, <i>AnAr XI</i> , 137-148.
Dinçol-Dinçol 1992	A.M. Dinçol-B. Dinçol	“Die Urartaeische Inschrift aus Hanak (Kars)”, <i>Hittite and other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp</i> , Ankara, 109-117.
Dinçol-Kavaklı 1978	A.M.Dinçol-E.Kavaklı	Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları, Anadolu Araştırmaları Ek Yayın 1, İstanbul.
Dinçol-Yakar 1974	A.M. Dinçol-J. Yakar	“Nerik” Şehrinin Yeri Hakkında”, <i>Belleten XXXVIII /152</i> , 363-372.
Dirvana 1944	S,Dirvana	“Cerablus Civarında Yunus’ta Bulunan Tel Halef Keramikleri” <i>Belleten</i> 8/31,403-420 Ankara
Doğanay 1982	H. Doğanay	Erzurum Kent Coğrafyası I.Erzurum
Doğanay 1983	H. Doğanay	Erzurum’un Şehrsel Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları, (Basılmamış Doçentlik Tezi), Erzurum.
Doğanay 1985	H. Doğanay	“Erzurum’da Oltutaşı İşlemeciliği” Dokuz Eylül Üniv.4.Ulusal El Sanatları Sempozyumu,21-24 Kasım 1985,Güzel Sanatlar Fak.Yay.NO:25, 111-129 İZMİR
Doğanay 1994	H. Doğanay	Türkiye Beşeri Coğrafyası, Ankara.
Doğanay 1997	H. Doğanay	Türkiye Beşeri Coğrafyası, İstanbul.

Dolukhanov 1998	P. Dolukhanov	Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı, Ankara
Durmuş 1993	İ. Durmuş	İskitler (Sakalar), Ankara. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları
Durmuş 1997	İ. Durmuş	"Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", <i>Belleten LXI /231</i> , 273-286.
Duru 1972	R.Duru	"Anadolu'da Bulunmuş Altın Kulak Tıkaçları", <i>Belleten 36</i> , 123-135.
Duru 1979	R.Duru	Keban Projesi Değirmentepe Kazısı 1973, Ankara.
Duru 1980	R. Duru	"Recent Archaeological Research in Turkey: Kuruçay, 1979", <i>AS 30</i> , 224-225.
Duru 1981 _a	R. Duru	"Kuruçay Höyüğü Çalışma Raporu 1979", <i>KST II</i> , 48-51.
Duru 1981 _b	R. Duru	"Kuruçay Höyüğü Kazıları 1980", <i>KST III</i> , 5-8.
Duru 1981 _c	R. Duru	"Recent Archaeological Research in Turkey: Kuruçay, 1980", <i>AS 31</i> , 195-196.
Duru 1983	R. Duru	"Kuruçay Höyüğü Kazıları 1981", <i>KST IV</i> , 31-38.
Duru 1984	R. Duru	"Kuruçay Höyüğü 1982", <i>KST V</i> , 67-69.
Duru 1985 _a	R. Duru	"Kuruçay Höyüğü -1983", <i>KST VI</i> , 5-10.
Duru 1985 _b	R.Duru	"Recent Archaeological Research in Turkey: kuruçay Höyük 1984", <i>AS 35</i> , 202.
Duru 1986 _a	R. Duru	"Kuruçay Höyüğü Kazıları-1984", <i>KST VII</i> , 23-27.
Duru 1986 _b	R. Duru	"Kuruçay Höyüğü Kazıları ve Anadolu Tarihöncesine Katkıları", <i>TTKong 9</i> , Ankara, 55-61.
Duru 1987 _a	R. Duru	"Kuruçay Höyüğü Kazıları 1985", <i>KST VIII</i> , 75-80.
Duru 1987 _b	R. Duru	"Kuruçay Höyüğü Kazıları 1985 Çalışma Raporu", <i>Belleten 51</i> , 305-313.
Duru 1988 _a	R.Duru	"Kuruçay Höyüğü Kazıları, 1986", <i>KST IX</i> , 65-70:
Duru 1988 _b	R.Duru	"Kuruçay Höyüğü Kazıları, 1986-1987 Çalışmaları Raporu", <i>Belleten 52</i> , 653-666.

Duru 1989	R.Duru	“Kuruçay Höyüğü Kazıları-1987”, <i>KST X</i> , 57-60.
Duru 1990	R.Duru	“Kuruçay Höyüğü Kazıları, 1988 Çalışma Raporu”, <i>KST XI/I</i> , 81-90.
Duru 1991	R.Duru	“Kuruçay Höyüğü Kazıları, 1988 Çalışma Raporu”, <i>Höyük I</i> , 1-6.
Duru 1994	R.Duru	Kuruçay Höyük-I, 1978-1988 Kazıları Sonuçları., Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ Yerleşmeleri, Ankara.
Duru 1995	R.Duru	“Bademağacı Kazıları 1993”, <i>KST XVI/I</i> , 69-77.
Duru 1996 _a	R.Duru	Kuruçay Höyük-II, 1978-1988 Kazıları Sonuçları., Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağ Yerleşmeleri, Ankara.
Duru 1996 _b	R. Duru	“Göller Bölgesinde Neolitik Köyden Kasabaya Geçiş”, <i>Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme</i> , İstanbul, 48-59.
Duru 1996 _c	R.Duru	“Bademağacı Kazıları 1994”, <i>KST XVII/I</i> , 87-93.
Duru 1997	R.Duru	“1996 Yılı Bademağacı Kazıları”, <i>Haberler 3</i> , Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, 3, İstanbul.
Duru 1998	R.Duru	“Bademağacı Kazıları 1996”, <i>KST XIX/I</i> , 113-121.
Duru 1999 _a	R.Duru	“Bademağacı Kazıları 1997”, <i>KST XX/I</i> , 115-129.
Duru 2000	R.Duru	“Bademağacı Kazıları 1998”, <i>KST XXI/I</i> , 109-116.
Duru 2001	R.Duru	“Bademağacı Kazıları 1999”, <i>KST XVII/I</i> , 97-104.
Dyson 1968	R.H. Dyson	“The Archaeological Evidence of the Second Millenium B.C. on the Persian Plateau”, <i>CAH II</i> , 14-16.
Dzhaparidze 1964	O.M. Dzhaparidze	“The Culture of Early Agricultural Tribes in the Territory of Georgia” <i>VII. Congress of Antropological and Ethnological Sciences</i> , 4-9, Moskova.
Easton 1976	D.F. Easton	“Towards a Chronology for the Anatolian Early Bronze Age”, <i>AS XXVI</i> , 145-173.
Edwards 1988	R. W. Edwards	“The Vale of Kola: A Find Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey” <i>Dumbarton Oaks Papers 42</i> , 119–141.
Edwards 1986	R. W. Edwards	“The Fortifications of Artvin: A Second Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey” <i>Dumbarton Oaks Papers</i>

40, 119–141.

Efe 1998 _a	T.Efe	“Seyitgazi/Küllüoba 1996 Kazısı”, <i>KST XIX/I</i> , 152-155.
Efe 1998 _b	T.Efe	“New Concept of Tarsus-Troy Relations at the Beginnings of the EB 3 Period”, <i>Uluslararası Assirioloji Kongresi 3</i> , 296.
Efe 1999	T.Efe	“Küllüoba 1997 Yılı Kazısı”, <i>KST XX/I</i> , 165-170.
Efe 2000	T.Efe	“Küllüoba 1998 Yılı Kazısı”, <i>KST XXI/I</i> , 117-128.
Efe 2001	T.Efe	“Küllüoba 1999 Yılı Kazısı”, <i>KST XX/II</i> , 105-111.
Efe-Ay 2001	T. Efe-D.M.Ş. Ay	Küllüoba: İç Kuzeybatı Anadolu’da Bir İlk Tunç Çağı Kenti; 1996-2000 Yılları Arasında Yapılan Kazıların Genel Bir Değerlendirmesi”, <i>TÜBA-AR 4</i> , 43-78.
Emre 1969	K. Emre	“Altın-tepe ve Urartu Seramiği”, <i>Belleten 131</i> , 280 vdd.
Emre 1988	K. Emre	“1988 Yılı Kül-tepe Kazıları ile İlgili Çalışma Raporu”, <i>Höyük</i> , Ankara, 15-17.
Erdem 1976	P.N.Erdem	Mühendislik jeolojisi.İstanbul Üniv.D.M.M.A. Yay. No:156, İstanbul
Erentöz 1974	C.Erentöz	1/500 000 Ölçekli Jeoloji Haritası,Kars Paftası ve İzahnamesi. M.T.A.Enst.Yay.ANKARA
Erentöz –Ketin 1962	C.Erentöz-İ.Ketin	1/500 000 Ölçekli Türkiye Jeoloji Haritası,Trabzon Serisi ve Açıklaması.M.T.A.Enst.Yay.ANKARA
Ergene 1993	A.Ergene	Toprak Biliminin Esasları.Atatürk Üniversitesi. Ziraat Fak.Ders Kitapları Serisi No:42. ERZURUM
Erguvanlı 1946	K. Erguvanlı	“Gaziantep-Narlı Arasında Bulunan Paleolitik Aletler Hakkında Bir Not”, <i>Belleten X/39</i> , 375-380.
Erinç 1953	S. Erinç	Doğu Anadolu Coğrafyası, İstanbul Üniv.Yay. No:572,Edb.Fak.Coğrafya Est.Yay.No:15 İSTANBUL
Erinç 1957	S. Erinç	Türkiye’de Akarsu Rejimlerine Toplu Bakış.Türk Coğ.Der.Cilt.13.Sayı:17, 93-117 İSTANBUL
Erinç 1973	S. Erinç	Türkiye’nin şekillenmesinde Neotektoniğin Rolü ve Jeomorfoloji-Jeodinamik İlişkileri:Jeomorfoloji Der.Sayı 5, ANKARA
Erinç	S. Erinç	Vejetasyon Coğrafyası.İst.Üniv.Yay.No:2276

1977		Coğ. Enst. Yay. No:92 İSTANBUL
Erinç 1996	S. Erinç	Klimatoloji ve Metodları. AİFA Bas. Yay. Dağıtım (Genişletilmiş 4. Baskı).Yay.No:276, İSTANBUL
Erkanal 1996	H. Erkanal	“Eski Tunç Çağı’nda Batı Anadolu Sahil Kesiminde Kentleşme”, <i>Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme</i> , İstanbul, 70-82.
Erkanal 1998	H.Erkanal	“1996 Liman Tepe Kazıları”, <i>KST XIX/I</i> , 379-398.
Erkanal 1999	H.Erkanal	“1997 Liman Tepe Kazıları”, <i>KST XX/I</i> , 325-331.
Erkanal 2000	H.Erkanal	“1998 Limantepe Kazıları”, <i>KST XXI/I</i> , 251-262.
Erkanal 2001	H.Erkanal	“1999 Limantepe Kazıları”, <i>KST XXII/I</i> , 259-268.
Erkanal- Hüryılmaz 1994	H. Erkanal- N. Hüryılmaz	“1992 Liman Tepe Kazıları”, <i>KST XV/I</i> , 361-373.
Erkanal-Günel 1995	H. Erkanal- S. Günel	“1993 Liman Tepe Kazıları”, <i>KST XVI/I</i> , 263-279.
Erkanal-Günel 1996	H. Erkanal- S. Günel	“1994 Liman Tepe Kazıları”, <i>KST XVII/I</i> , 305-327.
Erkanal-Günel 1997	H. Erkanal- S. Günel	“1995 Liman Tepe Kazıları”, <i>KST XVIII/I</i> , 231-260.
Erkmen 1999	M. Erkmen	“”Aydıntepe Yeraltı Şehri Çalışmaları”, <i>IX. Müze Kurtarma Kazıları Semineri</i> , Ankara, 313-320.
Erkmen et al 2002	M. Erkmen- M.Karaosmanoğlu- A. Ceylan- H. Yurttaş- G. Barın	“2000 Yılı Erzurum Kalesi Kazısı”, <i>12. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu</i> , Ankara, 73-84.
Erkmen-Ceylan 2003	M. Erkmen- A. Ceylan	“2001 Pasinler Kalesi Kazısı”, <i>13. Müze Çalışmaları ve kurtarma Kazıları Sempozyumu</i> , Ankara, 17-28.
Erol 1972	O.Erol	“Konya,Tuz Gölü, Burdur Havzalarındaki Pluvial Göllerin Çekilme Safhalarının Jeomorfolojik Delilleri”, <i>Coğrafya Araştırmaları Dergisi</i> 3/4, 13-52.
Erol 1985	O.Erol	Jeomorfoloji I.Ders Notları.Ankara Üniv.Ders Notları, ANKARA

Erol 1993	O.Erol	Ayrıntılı Jeomorfoloji Haritaları Çizim Yöntemi. İ.Ü.Deniz Bil.ve Coğ.Enst.Bült. Sayı :10, 19-38 İSTANBUL
Erol 1993	O.Erol	Saroz Körfezi Kuzey Kıyısında,İbrice Dolayının Jeomorfolojisi.Türk Coğ.Der.Sayı:28, 29-43 İSTANBUL
Ertem 1973	H. Ertem	Boğazköy Metinlerinde Geçen Coğrafya yer Adları Dizini, Ankara.
Ertem 1979	H. Ertem	“Korucutepe Excavations, 1973”, <i>Keban Projesi 1973 Çalışmaları</i> , Ankara, 37-41.
Ertem 1980	H. Ertem	Pala-Tummana, Ankara.
Erzen et al 1960	A.Erzen-E.Bilgiç-Y.Boysal-B.Öğün	“1959 Van Toprakkale Sondajları ve Bölgedeki Çalışmalar”, <i>TAD X</i> /2,5-22.
Erzen et al 1961 _a	A.Erzen-E.Bilgiç-Y.Boysal-B.Öğün	“Van-Toprakkale Kazı Heyetinin 1961 Yılı Kısa Çalışma Raporu”, <i>TAD XI</i> /2, 30-32.
Erzen et al 1961 _b	A.Erzen-E.Bilgiç-Y.Boysal-B.Öğün	“Van-Toprakkale Kazı Heyetinin 1960 Yılı Kısa Çalışma Raporu”, <i>TAD XI</i> /2, 33-35.
Erzen et al 1962	A.Erzen-E.Bilgiç-Y.Boysal-B.Öğün	“Toprakkale ve Çavuştepe Kazıları Raporu”, <i>TAD XII</i> /1, 19-20.
Erzen et al 1963	A.Erzen-E.Bilgiç-Y.Boysal-B.Öğün	“Van Çevresi 1963 Çalışmaları”, <i>TAD XII</i> /2, 34-36.
Erzen 1964	A.Erzen	“Van Bölgesi 1964 Çavuştepe Kazıları”, <i>TAD XIII</i> /2, 98-101.
Erzen 1965	A.Erzen	“Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı”, <i>TAD XIV</i> /1-2, 141-146.
Erzen 1966	A.Erzen	“Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı”, <i>TAD XV</i> /1, 55-57.
Erzen 1968	A.Erzen	“Van Bölgesi 1968 Çavuştepe Kazısı”, <i>TAD XVII</i> /2, 77-90..
Erzen 1970	A.Erzen	“Van Bölgesi 1970 Çavuştepe Kazısı”, <i>TAD XXI</i> /2, 103-108.
Erzen 1976	A.Erzen	“Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı”, <i>TAD XXIII</i> /2, 45-47.
Erzen 1978	A.Erzen	Çavuştepe I, Ankara.
Erzen 1979	A.Erzen	Eastern Anatolia and Urartians, İstanbul.

Erzen 1980 _a	A.Erzen	“Çavuştepe Kazısı 1976 Çalışmaları”, <i>TAD XXV /I</i> , 39-44.
Erzen 1980 _b	A.Erzen	“Toprakkale 1976 Çalışmaları”, <i>TAD XXV /I</i> , 45-58.
Erzen 1992	A.Erzen	Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara.
Erzen 1995	A.Erzen	“1992 Yılı Enez Kazısı”, <i>KST XV/II</i> , 455-473.
Erzen-Başaran 1991	A. Erzen- S. Başaran	“Enez (Ainos) Kazısı, 1989 Yılı Çalışmaları”, <i>KST XII/II</i> , 155-170.
http://www.erkurum-bld.gov.tr . 03.05.2006	T.C. Erzurum Belediyesi	http://www.erkurum-bld.gov.tr/?link=1&dt=25026&vars=25053/03.05.2006 http://www.erkurum-bld.gov.tr/?link=1&dt=25026&vars=25047/03.05.2006
http://www.erkurum.saglik.gov.tr/ 20.05.2006	T.C. Erzurum İl Sağlık Müdürlüğü	http://www.erkurum.saglik.gov.tr/ilceler/olur.htm 20.05.2006
Esin 1969	U.Esin	Kuantatif Spektral Analiz Yardımıyla Anadolu’da Başlangıcından Asur Kolonileri Çağına Kadar Bakır ve Tunç Madenciliği, İstanbul.
Esin 1970 _a	U.Esin	“Tepecik Kazısı, 1968 Yılı Ön Raporu”, <i>Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları</i> , Ankara, 147-158.
Esin 1970 _b	U.Esin	“İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Prehistorya Kürsüsü Tepecik Kazısı 1968 Kazısı”, <i>TAD 18/I</i> , Ankara, 51 -60.
Esin 1971	U.Esin	“Tepecik Kazısı, 1969”, <i>Keban Projesi 1969 Çalışmaları</i> , Ankara, 107-115.
Esin 1972 _a	U.Esin	“Tepecik Kazısı, 1970”, <i>Keban Projesi 1970 Çalışmaları</i> , Ankara, 139-147.
Esin 1972 _b	U.Esin	“Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Eski Eserleri Kurtarma Projesi ve Tepecik Kazıları”, <i>TTKong. 7</i> , Ankara, 38-52.
Esin 1974 _a	U.Esin	“İstanbul Üniversitesi Prehistorya Kürsüsü Tepecik Kazıları (Elazığ)”, <i>TAD 20/2</i> , Ankara, 39-62.
Esin 1974 _b	U.Esin	“Tepecik Kazısı, 1971”, <i>Keban Projesi 1971 Çalışmaları</i> , Ankara, 109-121.
Esin 1975 _a	U.Esin	“Recent Archaeological Research in Turkey: Tepecik 1974”, <i>AS 25</i> , 46-49, London.
Esin 1975 _b	U. Esin	“Recent Archaeological Research in Turkey: Tülintepe 1974”, <i>AS 25</i> , 50-51.
Esin 1976 _a	U.Esin	“Tepecik Kazısı, 1972”, <i>Keban Projesi 1972 Çalışmaları</i> , Ankara, 101-108.

Esin 1976 _b	U.Esin	“Tülintepe Kazısı 1972”, <i>Keban Projesi 1972 Çalışmaları</i> , Ankara, 119-133.
Esin 1979 _a	U.Esin	İlk Üretimciliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa I. Doğal Çevre Sorunu, İstanbul.
Esin 1979 _b	U.Esin	“Tülintepe Kazısı 1973”, <i>Keban Projesi 1973 Çalışmaları</i> , Ankara, 115-119.
Esin 1979 _c	U.Esin	“Tepecik ve Tülintepe Kazıları”, <i>TTKong.</i> 8, Ankara, 65-76.
Esin 1979 _d	U.Esin	“Tepecik Kazısı, 1973”, <i>Keban Projesi 1973 Çalışmaları</i> , Ankara, 79-94.
Esin 1981 _a	U.Esin	“1979 Değirmentepe Kazıları”, <i>KST II</i> , 91-99.
Esin 1981 _b	U.Esin	“1980 Yılı Değirmentepe (Malatya) Kazısı Sonuçları”, <i>KST III</i> , 39-41.
Esin 1981 _c	U.Esin	İlk Üretimciliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa II. Kùltürler Sorunu, İstanbul.
Esin 1981 _d	U.Esin	“Tepecik ve Tülintepe Kazılarına ait Arkeometrik Araştırmaların Arkeolojik Açısından Değerlendirilmesi”, <i>TÜBİTAK-ARÜTOB II</i> , 157-182.
Esin 1982	U.Esin	“Tepecik Kazısı, 1974”, <i>Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları</i> , Ankara. 71-93.
Esin 1983	U.Esin	“Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı 1981 Yılı Sonuçları”, <i>KST IV</i> , 39-48.
Esin 1984 _a	U.Esin	“Tepecik, Tülintepe (Altınova-Elazığ), Değirmentepe (Malatya) Kazıları”, <i>TÜBİTAK-ARÜTOB IV</i> , 68-112, Ankara.
Esin 1984 _b	U.Esin	“1982 Yılı Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı”, <i>KST V</i> , 71-80.
Esin 1985 _a	U.Esin	“Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı 1983 Yılı Raporu”, <i>KST VI</i> , 11-29.
Esin 1985 _b	U.Esin	“Recent Archaeological Research in Turkey: Değirmentepe (Malatya), 1984”, <i>AS</i> 35, 188.
Esin 1986	U.Esin	“Doğu Anadolu’da Bulunan Obeyd Tipi Çanak Çömlek ve Değirmentepe (Malatya) Kazısı”, <i>TTKong.</i> 9, 81-92.
Esin 1987 _a	U.Esin	“Recent Archaeological Research in Turkey: Değirmentepe, 1986”, <i>AS</i> 37, 184-185.
Esin 1987 _b	U.Esin	“Tepecik ve Tülintepe’ye (Altınova-Elazığ) ait Bazı Metal ve Curuf Analizleri”, <i>ArkST II</i> , 69-79.
Esin	U.Esin	“An Early Trading Center in Eastern Anatolia”, <i>Anatolia</i>

- 1989 *and Ancient Near East, Studies in Honor of Tahsin Özgüç*, Ankara, 135-141.
- Esin 1992 U.Esin "İstanbul'un En Eski Buluntu Yerleri ve Kültürleri", *Semavi Eyici Armağanı, İstanbul Yazıları*, 55-77, İstanbul.
- Esin 1997_a U.Esin "Tepecik", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, 1760-1762, İstanbul.
- Esin 1997_b U.Esin "Tülintepe", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, 1831-1833, İstanbul.
- Esin 2000_a U.Esin "Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazıları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, 80-86.
- Esin 2000_b U.Esin "Tülintepe Kurtarma Kazıları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, 87-90.
- Esin 2000_c U.Esin "Tepecik Kurtarma Kazıları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, 123-129.
- Esin-Arsebük 1974_a U.Esin-G. Arsebük "Tülin Tepe Kazısı 1971", *TAD 20/2*, Ankara, 63-78.
- Esin-Arsebük 1974_b U.Esin-G. Arsebük "Tülintepe Kazısı, 1971", *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*, Ankara, 137-143.
- Esin-Arsebük 1982 U.Esin-G. Arsebük "Tülintepe Kazısı, 1974", *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları*, Ankara, 119-125.
- Esin-Harmankaya 1986 U. Esin-S. Harmankaya "1984 Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı", *KST VII*, 53-86.
- Esin-Harmankaya 1987 U. Esin-S. Harmankaya "1985 Değirmentepe (Malatya İmamlı Köyü) Kurtarma Kazısı", *KST VIII*, 95-138.
- Esin-Harmankaya 1988 U. Esin-S. Harmankaya "1986 Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı", *KST IX*, 79-126.
- Esin et al 1987 U.Esin-G. Arsebük-M. Özdoğan "Değirmentepe Kazısı, 1978", *Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Çalışmaları*, Ankara, 77-82.
- Forbes 1950 R.J. Forbes *Metallurgy in Antiquity*, Leiden.
- Forrer 1931 E. Forrer "Hajasa-Azzi" *Caucasica 9*, 1-24.
- Frangipane 1991 M. Frangipane "Excavations at Arslantepe Malatya the 1989 Campaign", *KST XII/I*, 209-223.
- Frangipane 1992 M. Frangipane "The 1990 Excavations at Arslantepe Malatya", *KST XIII/I*,

Frangipane 1993	M. Frangipane	“The Result of the 1991 Campaign at Arslantepe-Malatya”, <i>KST XIV/I</i> , 213-229.
Frangipane 1994	M. Frangipane	“Excavations at Arslantepe-Malatya, 1992”, <i>KST XV/I</i> , 211-228.
Frangipane 1995	M. Frangipane	“Arslantepe-Malatya, Results of the 1993 Season”, <i>KST XVI/I</i> , 165-176.
Frangipane 1996 _a	M. Frangipane	“Doğu Anadolu’da Kentleşme Modelleri”, <i>Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme</i> , İstanbul, 60-69.
Frangipane 1996 _b	M. Frangipane	“Arslantepe 1994: A Fourth Millennium Temple/Palace”, <i>KST XVII/I</i> , 169-182.
Frangipane 1998	M. Frangipane	“Arslantepe 1996: The Finding of an E.B.I. Royal Tomb”, <i>KST XIX/I</i> , 291-309.
Frankel 1979	D.Frankel	The Ancient Kingdom of Urartu, London,
Friedrich 1930	J.Friedrich	“Staatsverträge II”, <i>MVAG 34/I</i> , 103 vdd,
Friedrich 1931	J. Friedrich	“Zur Urartaischen Nominalflexion”, <i>ZA NF 6</i> , 264-288.
Friedrich 1949	J.Friedrich	Hethitischer Elementarbuch II, Heidelberg, 66.
Fredrich 1966	J.Fredrich	Kleinasiatische Sprachdenkmäler, Sofya,
French 1962 _a	D.H. French	“Can Hasan, Karaman 1961”, <i>TAD 11/2</i> , Ankara, 36-37.
French 1962 _b	D.H. French	“Excavations at Can Hasan. First Preliminary Report, 1961”, <i>AS 12</i> , 27-40.
French 1963	D.H. French	“Excavations at Can Hasan. Second Preliminary Report, 1962”, <i>AS 13</i> , 29-42.
French 1964 _a	D.H. French	“Can Hasan, Karaman 1962”, <i>TAD 12/I</i> , 21-22, Ankara.
French 1964 _b	D.H. French	“Excavations at Can Hasan. Third Preliminary Report, 1963”, <i>AS 14</i> , 125-137.
French 1965 _a	D.H. French	“Can Hasan, Karaman 1963 and 1964”, <i>TAD 13/2</i> , Ankara, 27-31.
French 1965 _b	D.H. French	“Excavations at Can Hasan. Fourth Preliminary Report, 1964”, <i>AS 15</i> , 87-94.
French	D.H. French	“Excavations at Can Hasan. Fifth Preliminary Report,

1966		1965", <i>AS 16</i> , 113-124.
French 1967 _a	D.H. French	"Can Hasan 19651", <i>TAD 14/1-2</i> , Ankara, 145-150.
French 1967 _b	D.H. French	"Excavations at Can Hasan, Sixth Preliminary Report, 1966", <i>AS 17</i> , 165-178.
French 1968 _a	D.H. French	"Can Hasan-Karaman, 1967", <i>TAD 16/1</i> , Ankara, 89-93.
French 1968 _b	D.H. French	"Excavations at Can Hasan. 1967, Sixth Preliminary Report", <i>AS 18</i> , 45-53.
French 1968 _c	D.H. French	"Can Hasan-Karaman, 1967", <i>TAD 15/1</i> , Ankara, 69-73.
French 1970	D.H. French	"Notes on Site Distribution in the Çumra Area", <i>AS 20</i> , 139-148, London
French 1972	D.H. French	"Settlement Distribution in Konya Plain, South-Central Turkey", <i>Man, Settlement and Urbanism</i> , 231-238, London, Duckworth.
French et al. 1974	D.H. French – S. Mitchell-B.Aksoy	"Aşvan Kazıları, 1971", <i>Keban Projesi 1971 Çalışmaları</i> , 33-34, Ankara.
French et al 1972	D.H. French- G.C. Hilmann-S.Payne-R.J. Payne	"Excavations at Can Hasan III 1969-1970", <i>Papers in Economic Prehistory</i> , Higgs, E.S. Ed. Cambridge University Press, 181-190, Cambridge.
Gadd 1971	C.J.Gadd	CAH I/II, 429 vd.
http://www.gamarcoba.somee.com 12.03.2007	http://www.gamarcoba.somee.com/Yazilar.asp?goster=dos&id=71#_ftn29 (Yunus Zeyrek)	http://www.gamarcoba.somee.com/Yazilar.asp?goster=dos&id=71#_ftn29 Atabek Yurdu Artvin Üzerine Yayınlar ve Bir Cevap (Yunus Zeyrek)
Garstang 1908	J. Garstang	"Excavations at Sakje-Geuzi, in North Syria: Preliminary Report for 1908" <i>LAAA 1</i> , 97-117, Liverpool.
Garstang 1913	J. Garstang	"Second Interim Report on the Excavations at Sakje-Geuzi in North Syria, 1911", <i>LAAA 5</i> , 63-72, Liverpool.
Garstang 1937	J. Garstang	"Third Report on the Excavations at Sakje-Geuzi, 1908-1911", <i>LAAA 24</i> , 132-134, Liverpool.
Garstang 1942	J. Garstang	"Şamuha and Malatia", <i>JNES 1</i> , 450-459.
Garstang 1943	J. Garstang	"Hittite Military Roads in Asia Minor" <i>AJA 47</i> , 35-62.

Garstang 1953	J. Garstang	Prehistoric Mersin, Yümük Tepe in Southern Turkey, Oxford.
Garstang-Guney 1959	J. Garstang- O.R. Gurney	The Geography of The Hittite Empire, London.
Gates 1995	M.H. Gates	"Archaeology in Turkey", <i>AJA</i> 99, 207-255, New Jersey .
Gates 1996	M.H. Gates	"Archaeology in Turkey", <i>AJA</i> 100, 277-335, New Jersey
Gatsov- Özdoğan 1994	I. Gatsov- M. Özdoğan	"Some Epi-Paleolithic Sites from NW Turkey, Ağacli, Domali and Gümüşdere", <i>Anatolica</i> 20, 97-120, Leiden.
Goetze 1928	A.Goetze	"Das Hethiter-Reich", <i>AO</i> 27 /2, 24-45.
Goetze 1930	A.Goetze	"Bemerkungen zu dem Hethitischen Text", <i>RHA</i> 1, 18-30.
Goetze 1940	A.Goetze	Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography, New Haven.
Goetze 1946	A.Goetze	"Hurrians and Subarians", <i>JNES</i> 5, 165-168
Goetze 1957	A.Goetze	Kulturgeschichte Kleinasiens, München,
Goetze 1957	A.Goetze	Kleinasien n Kältürgeschichte des alten Orients III, München,
Goetze 1964	A.Goetze	"State and Society of the Hittites", <i>Neurere Hethiterforschung</i> , 27-32, Wiesbaden.
Goetze 1967	A.Goetze	Die Annalen des Mursilis, Dramstadt.
Goetze 1975 _a	A.Goetze	"The Struggle for the Domination of Syria (1400-1300 B.C.)", <i>CAH II</i> /2, 1-20.
Goetze 1975 _b	A.Goetze	"Anatolia from Shuppiluliumash to the Egyptian War of Muwatallish", <i>CAH II</i> /2, 117-129.
Goldman 1937	H. Goldman	"Excavations at Gözlü Kule, Tarsus 1936", <i>AJA</i> 41, New Jersey, 262-286.
Goldman 1938	H. Goldman	"Excavations at Gözlü Kule, Tarsus 1937", <i>AJA</i> 42, New Jersey, 30-54.
Goldman 1940	H. Goldman	"Excavations at Gözlü Kule, Tarsus 1938", <i>AJA</i> 44, New Jersey, 60-86.
Göksu et al 1992	H.Y. Göksu- A. Wieser- D.F. Regulla- P. Schramel	"Datierung mit Thermolumineszenz und Bestimmungen der Erhitzungstemperatur an Feuersteinen", <i>Hasek Höyük</i> , M.R. Behm-Blancke ed., 140-147, Tübingen.

Grayson 1972-1976	A.K. Grayson	Assyrian Royal Incriptions I: From the Beginning to Ashur res-ha-inshi. Assyrian Royal Inscriptions II: From Tiglathpleser I to Ashur-nasir-apli II., Wiesbaden.
Grousset 2005	R. Grousset	Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, Çev. S. Dolanoğlu, İstanbul.
Gurney 1948	O.R. Gurney	"Mita of Pahhuwa", <i>AAA XXVIII</i> , 32-47.
Gurney 1952	O.R. Gurney	The Hittites, London-Baltimore
Gurney 1973 _a	O.R. Gurney	"Anatolia c. 1750-1600 B.C.", <i>CAH II /1</i> , 228-255.
Gurney 1973 _b	O.R. Gurney	"Anatolia c. 1600-1380 B.C.", <i>CAH II /1</i> , 659-685..
Gurney 1983	O.R. Gurney	"The Hittite Title Tuhkanti", <i>AS 33</i> , 97-101.
Gül 1993	Ş.Gül	"Asur Ticaret Kolonileri Çağında Anadolu'nun Siyasi Yapısı", <i>Anadolu Medeniyetler Müzesi 1992 yılı</i> ,
Günel 1997	N.Günel	Türkiye'de Başlıca Ağaç Türlerinin Coğrafi Yayılışları.Ekolojik ve Floristik Özellikleri.Çantay Kitabevi İSTANBUL
Günbattı 1996	C. Günbattı	"Two New Tablets Throwing Light on the Relations Between Anatolian Kings and Assyrian Merchants in the Period of the Assyrian Colonies", <i>Archivum Anatolicum 2</i> , Ankara, 25-37.
Günbattı 1997	C. Günbattı	"Kultepe'den Akadlı Sargon'a ait bir Tablet", <i>Archivum Anatolicum 3</i> , Ankara, 131-155.
Gündoğdu et al 2002	H.Gündoğdu A.Ali Bayhan M.Aktemur U.Kukaracı A.Çelik	Tarihi ve Kültürel Yönleriyle OLTU , Ankara -2002
Gündüzalp 1986	N. Gündüzalp	"İçdoğu Karadeniz Bölgesinden Prehistorik Buluntular", <i>TTKong. 9</i> , Ankara, 49-54.
Güneri 1987	S. Güneri	"Erzurum ve Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması", <i>AST V/II</i> , 54-76.
Güneri 1992	S. Güneri	"Doğu Anadolu Yeni Gözlemler", <i>TAD 30</i> , Ankara, 149-195, Ankara.

Güneri 2002	S. Güneri	“1987 Erzurum-Sos Höyük Kazıları ve 1985-1997 Yılları Arasında Erzurum Çevresinde Yapılan Arkeolojik Çalışmalar Işığında, Son Tunç-Erken Demir Çağında Doğu Anadolu-Kafkasya-Orta Asya Arasındaki Kültürel İlişkiler”, <i>OLBA V</i> , Mersin, 1-58.
Gürsoy 1974	C. Gürsoy	“Türkiye’nin Tabii Yolları”, <i>Türk Coğrafya Dergisi</i> 26, 24-30.
Güterbock 1938	H.Güterbock	"Die historische Tradition und ihre hierarische Gestaltung bei Babyloniern und Hethitern bis 1200", <i>ZA, NF</i> 10, 67 v.d.
Güterbock 1943	H.G.Güterbock	“Etilerde Tarih Yazıcılığı”, <i>TT Kong.</i> 2, Ankara, 177-181.
Güterbock 1956	H.G.Güterbock	“The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II”, <i>JCS X</i> , 41-68, 75-98, 107-130.
Güterbock 1961	H.G.Güterbock	“The North-Central Area of Hittite Anatolia” <i>JNES XX</i> , 85-97.
Güterbock 1967	H.G.Güterbock	“Siegel aus Boğazköy”, <i>AFO Beiheft</i> 7, Osnabrück.
Güterbock 1988	H.G.Güterbock	“Hethitische kurkurai-und Vermandtes" Documentum Asiae Minoris Antiquae, Wiesbaden, II b.
HChI	F.W. König	Handbuch der Chaldischen Inschriften (HChI), Graz, 1955-1957.
Hanfmann 1951	G.M.A.Hanfmann	“The Bronze Age in the Near East: A Review Article”, <i>AJA</i> 55/4, 355-365.
Harmankaya 1993	S.Harmankaya	“Tülintepe Höyüğü (Elazığ) Maden Buluntuları”, <i>ArkST VIII</i> , Ankara, 369-379.
Harmankaya- Erdoğu 2002	S.Harmankaya- B.Erdoğu	TAY, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 4 A-B, İlk Tunç</i> , İstanbul.
Harmankaya- Erdoğu 2002 Arslantepe	S.Harmankaya- B.Erdoğu	“Arslantepe”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 4a, İlk Tunç</i> , İstanbul.
Harmankaya- Erdoğu 2002 Boğazköy/ Hattuşa	S.Harmankaya- B.Erdoğu	“Boğazköy/Hattuşa”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 4a, İlk Tunç</i> , İstanbul.
Harmankaya- Erdoğu 2002	S.Harmankaya- B.Erdoğu	“Büyüktepe (Bayburt)”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 4a, İlk Tunç</i> , İstanbul.

Büyüktepe
(Bayburt)

Harmankaya-
Erdoğan
2002
Çimentepe

S.Harmankaya-
B.Erdoğan

“Çimentepe”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 4_b, İlk Tunç*, İstanbul.

Harmankaya-
Erdoğan
2002
Dere
Mahallesi/
Horoztepe

S.Harmankaya-
B.Erdoğan

“Dere Mahallesi/Horoztepe”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 4_a, İlk Tunç*, İstanbul.

Harmankaya-
Erdoğan
2002
Gözlükule
(Tarsus)

S.Harmankaya
B.Erdoğan

“Gözlükule (Tarsus)”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri IV, İlk Tunç*, İstanbul.

Harmankaya-
Erdoğan
2002
Güzelova

S.Harmankaya-
B.Erdoğan

“Güzelova”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 4_a, İlk Tunç*, İstanbul.

Harmankaya-
Erdoğan
2002
Hisarlık /Troia

S.Harmankaya-
B.Erdoğan

“Hisarlık/Troia”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 4_a, İlk Tunç*, İstanbul.

Harmankaya-
Erdoğan
2002
Karaçayır
Mevkii II

S.Harmankaya-
B.Erdoğan

“Karaçayır Mevkii II”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 4_b, İlk Tunç*, İstanbul.

Harmankaya-
Erdoğan
2002
Karataş/
Semayük

S.Harmankaya-
B.Erdoğan

“Karataş/Semayük”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 4_a, İlk Tunç*, İstanbul.

Harmankaya-
Erdoğan
2002
Karaz

S.Harmankaya-
B.Erdoğan

“Karaz”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 4_a, İlk Tunç*, İstanbul.

Harmankaya- Erdoğu 2002 Korucutepe	S.Harmankaya- B.Erdoğu	“Korucutepe”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 4_a, İlk Tunç</i> , İstanbul.
Harmankaya- Erdoğu 2002 Limantepe	S.Harmankaya- B.Erdoğu	“Limantepe”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 4_a, İlk Tunç</i> , İstanbul.
Harmankaya- Erdoğu 2002 Pulur	S.Harmankaya- B.Erdoğu	“Pulur (Erzurum)”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 4_a, İlk Tunç</i> , İstanbul.
Harmankaya- Erdoğu 2002 Sos Höyük	S.Harmankaya- B.Erdoğu	“Sos Höyük”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 4_a, İlk Tunç</i> , İstanbul.
Harmankaya- Erdoğu 2002 Tepecik/ Makaraz Tepe	S.Harmankaya- B.Erdoğu	“Tepecik/Makaraz Tepe”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 4_a, İlk Tunç</i> , İstanbul.
Harmankaya- Tanındı 1996	S.Harmankaya- O.Tanındı	TAY, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 1, Paleolitik/ Epipaleolitik</i> , İstanbul.
Harmankaya- Tanındı 1996 Ağzıaçık	S.Harmankaya- O.Tanındı	“Ağzıaçık”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 1, Paleolitik/ Epipaleolitik</i> , İstanbul.
Harmankaya- Tanındı 1996 Anı Çevresi	S.Harmankaya- O.Tanındı	“Anı Çevresi ”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 1, Paleolitik/ Epipaleolitik</i> , İstanbul.
Harmankaya- Tanındı 1996 Baladız/Baradız	S.Harmankaya- O.Tanındı	“Baladız/Baradız”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 1, Paleolitik/ Epipaleolitik</i> , İstanbul.
Harmankaya- Tanındı 1996 Belbaşı	S.Harmankaya- O.Tanındı	“Belbaşı”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 1, Paleolitik/ Epipaleolitik</i> , İstanbul.
Harmankaya- Tanındı 1996 Borluk Deresi	S.Harmankaya- O.Tanındı	“Borluk Deresi”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 1, Paleolitik/ Epipaleolitik</i> , İstanbul.
Harmankaya-		

Tanındı 1996 Cilavuz/Susuz	S.Harmankaya- O.Tanındı	“Cilavuz/Susuz”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 1, Paleolitik/ Epipaleolitik</i> , İstanbul.
Harmankaya- Tanındı 1996 Erzurum- Hasankale	S.Harmankaya- O.Tanındı	“Erzurum-Hasankale”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 1, Paleolitik/ Epipaleolitik</i> , İstanbul.
Harmankaya Tanındı 1996 Gez Alanı	S.Harmankaya- O.Tanındı	“Gez Alanı” <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 1, Paleolitik/ Epipaleolitik</i> , İstanbul.
Harmankaya- Tanındı 1996 Karain	S.Harmankaya- O.Tanındı	“Karain”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 1, Paleolitik/ Epipaleolitik</i> , İstanbul.
Harmankaya Tanındı 1996 Killiğin Mağarası	S.Harmankaya- O.Tanındı	“Killiğin Mağarası” <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 1, Paleolitik/ Epipaleolitik</i> , İstanbul.
Harmankaya- Tanındı 1996 Tekeköy/ Fındıcak	S.Harmankaya O.Tanındı	“Tekeköy/Fındıcak”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 1, Paleolitik/ Epipaleolitik</i> , İstanbul.
Harmankaya- Tanındı 1996 Tombultepe	S.Harmankaya O.Tanındı	“Tombultepe”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 1, Paleolitik/ Epipaleolitik</i> , İstanbul.
Harmankaya- Tanındı 1996 Yazılıkaya	S.Harmankaya- O.Tanındı	“Yazılıkaya”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 1, Paleolitik/ Epipaleolitik</i> , İstanbul.
Harmankaya- Tanındı 1996 Yarımburgaz	S. Harmankaya- O. Tanındı	“Yarımburgaz”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 1, Paleolitik/ Epipaleolitik</i> , İstanbul.
Harmankaya- Tanındı- Özbaşaran 1998	S. Harmankaya- O. Tanındı- M. Özbaşaran	TAY, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 3, Kalkolitik</i> , İstanbul.
Harmankaya- Tanındı- Özbaşaran 1998	S. Harmankaya- O. Tanındı- M. Özbaşaran	“Büyük Güllücek”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 3, Kalkolitik</i> , İstanbul.

Harmankaya- Tanındı- Özbaşaran 1998 Alacahöyük	S.Harmankaya- O.Tanındı- M.Özbaşaran	“Alacahöyük”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 3, Kalkolitik, İstanbul.</i>
Harmankaya- Tanındı- Özbaşaran 1998 Alishar	S.Harmankaya- O.Tanındı- M.Özbaşaran	“Alishar”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 3, Kalkolitik, İstanbul.</i>
Harmankaya- Tanındı- Özbaşaran 1998 Beycesultan	S.Harmankaya- O.Tanındı- M.Özbaşaran	“Beycesultan”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 3, Kalkolitik, İstanbul</i>
Harmankaya- Tanındı- Özbaşaran 1998 Can Hasan I	S.Harmankaya- O.Tanındı- M.Özbaşaran	“Can Hasan I”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 3, Kalkolitik, İstanbul.</i>
Harmankaya- Tanındı- Özbaşaran 1998 Değirmentepe	S.Harmankaya- O.Tanındı- M.Özbaşaran	“Değirmentepe”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 3, Kalkolitik, İstanbul</i>
Harmankaya- Tanındı- Özbaşaran 1998 Dündartepe	S.Harmankaya- O.Tanındı- M.Özbaşaran	“Dündartepe”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 3, Kalkolitik, İstanbul.</i>
Harmankaya- Tanındı- Özbaşaran 1998 Gözlükule	S.Harmankaya- O.Tanındı- M.Özbaşaran	“Gözlükule”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 3, Kalkolitik, İstanbul.</i>
Harmankaya- Tanındı- Özbaşaran 1998 Gundulak	S.Harmankaya- O.Tanındı- M.Özbaşaran	“Gundulak”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 3, Kalkolitik, İstanbul.</i>
Harmankaya- Tanındı- Özbaşaran 1998 Hacılar	S.Harmankaya- O.Tanındı- M.Özbaşaran	“Hacılar”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 3, Kalkolitik, İstanbul.</i>

Harmankaya- Tanındı- Özbaşaran 1998 İkiztepe	S.Harmankaya- O.Tanıdı- M.Özbaşaran	“İkiztepe”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 3, Kalkolitik, İstanbul.</i>
Harmankaya- Tanındı- Özbaşaran 1998 Karaz	S.Harmankaya- O.Tanıdı- M.Özbaşaran	“Karaz”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 3, Kalkolitik, İstanbul.</i>
Harmankaya- Tanındı- Özbaşaran 1998 Kuruçay	S.Harmankaya- O.Tanıdı- M.Özbaşaran	“Kuruçay”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 3, Kalkolitik, İstanbul.</i>
Harmankaya- Tanındı- Özbaşaran 1998 Norşuntepe	S.Harmankaya- O.Tanıdı- M.Özbaşaran	“Norşuntepe”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 3, Kalkolitik, İstanbul.</i>
Harmankaya- Tanındı- Özbaşaran 1998 Tilmen Höyük	S.Harmankaya- O.Tanıdı- M.Özbaşaran	“Tilmen Höyük”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 3, Kalkolitik, İstanbul.</i>
Harmankaya- Tanındı- Özbaşaran 1998 Tülintepe	S.Harmankaya- O.Tanıdı- M.Özbaşaran	“Tülintepe”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 3, Kalkolitik, İstanbul.</i>
Harmankaya- Tanındı- Özbaşaran 1998 Yumuktepe	S.Harmankaya- O.Tanıdı- M.Özbaşaran	“Yumuktepe”, <i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 3, Kalkolitik, İstanbul.</i>
Hauptmann 1970 _a	H. Hauptmann	“Norşun-Tepe 1968 Kazıları Ön Raporu”, <i>Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları</i> , 103-113, Ankara.
Hauptmann 1970 _b	H. Hauptmann	“Die Grabungen auf dem Norşun Tepe 1969”, <i>TAD 18/2</i> , 111-121.
Hauptmann 1971 _a	H. Hauptmann	“Recent Archaeological Research in Turkey: Norşun Tepe 1970”, <i>AS XXI</i> , 19-21.

Hauptmann 1971 _b	H. Hauptmann	“Norşun Tepe Kazısı, 1969”, <i>Keban Projesi 1969 Çalışmaları</i> , Ankara, 71-79.
Hauptmann 1972 _a	H. Hauptmann	“Recent Archaeological Research in Turkey: Norşun Tepe 1971” <i>AS XXII</i> , 25-27.
Hauptmann 1972 _b	H. Hauptmann	“Norşun Tepe Kazısı, 1970”, <i>Keban Projesi 1970, Çalışmaları</i> , Ankara, 87-101.
Hauptmann 1973	H. Hauptmann	“Recent Archaeological Research in Turkey: Norşuntepe, 1972”, <i>AS 23</i> , Ankara, 49-52.
Hauptmann 1974 _a	H. Hauptmann	“Norşun Tepe Kazıları, 1971”, <i>Keban Projesi 1971 Çalışmaları</i> , Ankara, 71-85.
Hauptmann 1974 _b	H. Hauptmann	“Die Grabungen auf dem Norşun Tepe 1972. Bericht über die 5. Kampagne”, <i>TAD 21/1</i> , Ankara, 59-73.
Hauptmann 1975	H. Hauptmann	“Recent Archaeological Research in Turkey: Norşuntepe, 1975”, <i>AS 25</i> , Ankara, 35-38.
Hauptmann 1976 _a	H. Hauptmann	“Die Grabungen auf dem Norşun Tepe 1973. Bericht über die 6. Kampagne”, <i>TAD 23/1</i> , Ankara, 65-86.
Hauptmann 1976 _b	H. Hauptmann	“Norşun Tepe Kazıları, 1972”, <i>Keban Projesi 1972 Çalışmaları</i> , Ankara, 41-59.
Hauptmann 1979 _a	H. Hauptmann	“Norşun Tepe Kazıları, 1973”, <i>Keban Projesi 1973 Çalışmaları</i> , Ankara, 43-60.
Hauptmann 1979 _b	H. Hauptmann	“Kalkolitik Çağ’dan İlk Tunç Çağı’nın Bitimine Kadar Norşun Tepe’de Yerleşmenin Gelişimi”, <i>TT Kong. 8</i> , Ankara, 55-64.
Hauptmann 1982	H. Hauptmann	“Norşun Tepe Kazıları, 1974”, <i>Keban Projesi 1974 Çalışmaları</i> , Ankara, 13-40.
Hauptmann 1984	H. Hauptmann	“Nevali Çori- Recent Archaeological Research in Turkey”, <i>AS 37</i> , 228.
Hauptmann 1987	H. Hauptmann	“Recent Archaeological Research in Turkey. Lidar Höyük and Nevali Çori, 1986” <i>AS 37</i> , 203-207.
Hauptmann 1988	H. Hauptmann	“Nevali Çori: Architektur”, <i>Anatolica 15</i> , 99-110.
Hauptmann 1993	H. Hauptmann	“Ein Kultgebaude in Nevali Çori”, <i>Between the Rivers and Over the Mountains, Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata</i> , 37-69, Roma.
Hauptmann 1997	H. Hauptmann	“Norşuntepe”, <i>Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi</i> , 1353-1354, İstanbul.
Hauptmann 1999	H. Hauptmann	“Fırat Bölgesi Kazıları”, <i>Kayıp Zamanların Peşinde, Alman Arkeoloji Enstitüsü Anadolu</i>

Kazıları, 65-80, İstanbul.

Hauptmann
2000	H. Hauptmann	“Zur Chronologie des 3. Jahrtausend v. Chr. Am Oberen Euphrat Augrund der Stratigraphie des Norşuntepe”, <i>Chronologies des Pays du Caucase et de L’euphrate Aux IVE-IIIe Millenaires Varia Anatolica XI</i> , Ed. C. Marrot, H. Hauptmann, 419-430.
Hawkins
1974	J.D.Hawkins	"Hittites and Assyrians", <i>Iraq</i> 36, 1974. 72 vd..
Helck
1962	W.Helck	Die Beziehungen Aegyptens zu Vorderassien im 3 und 2. Jahrtausend v.chr, Weisbaden, 177 vd.
Herodotes
1975	Herodotes	Herodotes Tarihi, Çev., M.Ökmen, İstanbul,
Herzfeld
1968	E.Herzfeld	The Persian Empire:Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East, Wiesbaden,
Hodder
1996	I. Hodder	“Conclusions”, <i>On the Surface: Çatalhöyük 1993-95</i> , 359-366.
Honigman
1970	E. Honigman	Bizans Devletinin Doğu Sınırı, Çev. F. Işıltan, İstanbul.
Hood
1951	S. Hood	“Excavations at Tabara el Akrad”, <i>AS I</i> , 113-145.
Hopkins
2003	L. Hopkins	Archaeology at the North-East Anatolian Frontier VI, An Ethnoarchaeological Study of Sos Höyük and Yiğittaşı Village, Paris.
Hoşgören
1984	M.Y.Hoşgören	Hidrografiya'nın Ana Çizgileri.İstanbul Üniv.Edebiyat Fak. Der. Yay.No:2619.İSTANBUL
Hours et al
1994	F. Hours-
O. Aurenche-
J- Cauvin-	Atlas des Sites Proche Orient (14000-5700 BP), Paris.
Hout et al
2000	J.L. Huot-
J.P. Thalmann-
D. Valbelle	Kentlerin Doğuşu, Ankara
Hrozny
1927	F.Hrozny	"Raport Preliminaire Sur Les Fouilles Tchecoslovaques du Kültepe", <i>Syria VIII</i> , 1 vd, Paris,.
Hulin
1960	P.Hulin	“New Urartian Inscriptions Stones at Anzaf”, <i>AS X</i> , 205-207.
Işık
1987	F.Işık	“Şirinlikale, Eine unbekannte Urartäische Burg und Beobachtungen zu den Feldsdenkmälern eines schöpferischen Bergvolks Ostanatoliens”, <i>Belleten LI-200</i> , 497-534.

Işık 2001	A. Işık	Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi, Ankara.
İnan 1947	A.İnan	“Ankara-Samsun Arasında Tarih Gezisi”, <i>DTCFD</i> 5, 119-132, Ankara.
İplikçioğlu 1990	B. İplikçioğlu	Eskiçağ Tarihinin Anahatları I, Marmara Üniversitesi Yayınları No: 486, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 20, İstanbul.
İplikçioğlu 1997	B. İplikçioğlu	Eskibatu Tarihi I, Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya, Ankara.
İzbırak 1958	R.İzbırak	Jeomorfoloji Analitik ve Umumî.Ankara Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak.Yay.No:127.Coğrafya Enst.No:6. ANKARA
İzbırak 1978	R.İzbırak	Hidrografya Akarsular ve Göller.Ankara Üniv.Dil ve Tarih-Coğrafya Fak.Yay.ANKARA
İzbırak 1984	R. İzbırak	Türkiye, İstanbul.
İzbırak 1996	R. İzbırak	Türkiye I.,Öğretmen Kitapları Dizisi.İSTANBUL
Jahukyan 1961	G. B. Jahukyan	“The Hayasa Language and its Relation to the Indo-European Languages” <i>Archiv Orientalni</i> 29/3, 353-495.
Jankowska 1967	N.B.Jankowska	"A system of Rotation Eponym of the Commecial Association of Kanis, Ar Or. 35, 526.
Kafesoğlu 2004	İ.Kafesoğlu	Türk Milli Kültürü İstanbul
Kammenhuber 1968	A. Kammenhuber	Die Arier im Vorderen Orient, Heidelberg.
Kansu 1937	Ş.A.Kansu	“1936 Yılında Ankara Ve Çevresinde Meydana Çıkarılan Paleontolojik ve Prehistorik Vesikalar Hakkında İlk Not”, <i>Ülkü</i> 8/48, 482-488, Ankara.
Kansu 1939	Ş.A.Kansu	“Türk Tarih Kurumu’nun Prehistorik Araştırmaları”, <i>Belleten</i> 3/9, 93-97.
Kansu 1943 _a	Ş.A.Kansu	“Anadolu’da Yeni Paleolitik Buluntular”, <i>DTCFD</i> 1/5, 189-191.
Kansu 1943 _b	Ş.A.Kansu	“Ankara ve Civarının Prehistoryasında Yeni Buluşlar”, <i>TTKong.</i> 2, Ankara, 35-48.
Kansu 1944	Ş.A.Kansu	“Anadolu’da Mezolitik Kültür Buluntuları”, <i>DTCFD</i> 2/5, 673-682.
Kansu 1945 _a	Ş.A.Kansu	“Isparta, Burdur İlleri Çevresinde TTK Adına 1944 Haziranında Yapılan Prehistorya Araştırmalarına Dair İlk Rapor”, <i>Belleten</i> 9/34, 277-286, Ankara.

Kansu 1945 _b	Ş.A.Kansu	“İsparta ve Burdur Bölgesinde Tarih Öncesi Araştırmaları”, <i>Belleten</i> 9/34, 155-156, Ankara.
Kansu 1960	Ş.A.Kansu	“İstanbul ve Trakya Bölgesinde Tarih Öncesi Araştırmaları”, <i>Belleten</i> 24, 708-710, Ankara.
Kansu 1961	Ş.A.Kansu	“Haberler: İstanbul-Trakya Bölgesinde Tarihöncesi Araştırmaları”, <i>Belleten</i> 25, 519-520.
Kansu 1963	Ş.A.Kansu	“Marmara Bölgesi’nde ve Trakya’da Prehistorik İskan Tarihi Bakımından Araştırmalar (1959-1962)”, <i>Belleten</i> 27/108, 657-671.
Kansu 1964	Ş.A.Kansu	“Marmara Bölgesi’nde ve Trakya’da Prehistorik İskan Tarihi Bakımından Araştırmalar”, <i>Atatürk Konferansları I</i> , Ankara, 205-213.
Kansu 1965	Ş.A.Kansu	“Haberler-Kazılar: Marmara ve Trakya Bölgesinde Tarih Öncesi Araştırmaları”, <i>Belleten</i> 29, 547-548.
Kansu 1966	Ş.A.Kansu	“Haberler-Kazılar: Marmara ve Trakya Bölgesinde Tarih Öncesi Araştırmaları”, <i>Belleten</i> 30/119, 491-492.
Kansu 1971	Ş.A.Kansu	İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler, Ankara.
Kansu 1972	Ş.A.Kansu	“Yarımburgaz (Küçükçekmece-İstanbul) Mağarasında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Prehistorya Araştırmaları ve Tuzla Kalkolitikinde Yeni Gözlemler”, <i>TT Kong</i> 7, Ankara, 22-32.
Kansu 1977	Ş.A.Kansu	“Marmara ve Trakya Bölgesi’nde Tarih Öncesi Araştırmaları”, <i>Belleten</i> 41, 628-630.
Kansu 1986	Ş.A.Kansu	İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler I, Ankara 1986, 222
Kansu-Ozansoy 1948	Ş.A.Kansu- F. Ozansoy	Ankara Civarında Paleolitik Yeni Buluşlar, Ankara.
Karaca 1981	Ö.Karaca	“Pirot Höyük 1980 Çalışmaları” KST III-1981 109-114 Ankara
Karaca 1983	Ö.Karaca	“Pirot Höyük 1981 Kazıları” KST IV-1982 69-82 Ankara
Karaca 1984	Ö.Karaca	“Pirot Höyük 1982 Kazıları” KST V-1983 103-108 Ankara
Karaca 1985	Ö.Karaca	“Pirot Höyük 1983 Kazıları” KST VI-1984 37-38 Ankara
Karadeniz 1997	H.B. Karadeniz	“Bayburt Adı Hakkında” <i>Türk Dünyası Tarih Dergisi</i> 127 (Temmuz 1997), İstanbul, 6-8.
Karpuz 1977	H.Karpuz	“Çamuşlu’da Yontma Taş Çağı Kaya Resimleri”, <i>TÜBİTAK Bilim ve Teknik</i> 10/212, 1-6, Ankara.

Kavtaradze 2004	G.L.Kavtaradze	“The Chronology of The Caucasus During The Early Metal Age Observations From Central Trans-Caucasus”, <i>Ancient Near Eastern Studies A View From The Highlands Archaeological Studies in Honour of Charles Burney</i> , Edited by A. Sagona., Peeters, 539-556.
Ketin 1966 www.kenthaber.com 08.03.2006	İ.Ketin www.kenthaber.com	Anadolu’nun Tektonik Birlikleri.MTA Der.No:66, 20-43 ANKARA www.kenthaber.com/IlceDetay.aspx?ID=119 08.03.2006
http://www.keşfetmekicinbak.com/ http://www.kgm.gov.tr 09.01.2007	http://www.keşfetmekicinbak.com/arkeoloji http://www.kgm.gov.tr	http://www.keşfetmekicinbak.com/arkeoloji/01406 .(30.07.2006) T.C. Bayındırlık ve İskan Bakanlığı Karayolları Genel Müdürlüğü “Norşun Tepe 1971” <i>AS XXIII</i> , 1973, Special Number Aşvan 1968–1972, 49–55.
Kleiner-Hauptmann 1973	G.Kleiner-Hauptmann	“Norşun Tepe 1971” <i>AS XXIII</i> , 1973, Special Number Aşvan 1968–1972, 49–55.
Kınal 1947 Kınal 1953 Kınal 1954	F. Kınal F. Kınal F. Kınal	“Şuppiluliuma’nın Suriye Seferleri”, <i>Belleten XI /41</i> , 1-13. Arzava Memleketlerinin Mevkii ve Tarihi, Ankara. “Doğu ve Güney-doğu Anadolu’da Tetkik Gezisi Raporu”, <i>DTCFD XII /1-2</i> , 77-89.
Kınal 1958	F.Kınal	"Kargamış Şehri Tarihi Hakkında", <i>DTCFD XVI</i> , 2vd.
Kınal 1962	F.Kınal	Eski Anadolu Tarihi, Ankara.
Kınal 1967	F.Kınal	"Yamhad Krallığı", <i>DTCFD V/8-9</i> , 207 vd., Ankara
Kınal 1971	F. Kınal	“Hitit Devletleri için Kuzey Suriye’nin Önemi”, <i>Ata Konf. IV</i> , Ankara, 4-13.
Kınal 1987	F.Kınal	Eski Anadolu Tarihi, Ankara,
Kınal 1991	F. Kınal	Eski Anadolu Tarihi, Ankara.
Kırzioğlu 1953	M.F. Kırzioğlu	Kars Tarihi.I.Cilt.Işıl Matbaası. İSTANBUL
Kırzioğlu 1973	M.F. Kırzioğlu	Artvin İl Yıllığı “Artvin İl Yıllığı için hazırlanan özet tarihçe” 1-43
Kırzioğlu 1976	M.F. Kırzioğlu	Osmanlının Kafkas Ellerini Fethi, (1451-1590) Ankara.

Kırzioğlu
1984	M.F. Kırzioğlu	“Selçuklu Fetihlerinden (1064–1071) Önce Doğu Anadolu Türk Boy ve Oymaklarından Kalma Dağ ve Su Adları” Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11–13 Eylül 1984) Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Dairesi Yayınları: 60, Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi: 17, Ankara, 75–95.
Kırzioğlu
1988	M.F. Kırzioğlu	“Karadeniz’in Doğu Kıyıları, Gürcistan ve eski “Turabozan Vilayeti”miz (Batum-Samsun dahil) Bölgesinde,M.Ö.VII.yüzyıldan Osmanlı Fethi’ne kadar yerleşen Türkler ve coğrafyada yaşayan hatıraları” T.C. Ondokuz Mayıs Üniversitesi ve Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslar arası I) 1-3 Haziran 1988 /Samsun 1990
Kırzioğlu
1992	M.F. Kırzioğlu	Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar, Ankara.
Kinneir
1818	J.M. Kinneir	Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan, in the Years 1813 and 1814; with Remarks on the Marches of Alexander, and Retreat of the Ten Thousand, London.
Klein
1974	J.F.Klein	“Urartian Hieroglyphic Inscriptions From Altın-tepe”, <i>AS XXIV</i> , 77-94.
Kleiss
1979	W.Kleiss	Bastam I: Ausgrabungen in den Urartaischen Anlagen 1972-1975, Berlin.
Kleiss
1988	W.Kleiss	Bastam II: Ausgrabungen in den Urartaischen Anlagen 1977-1978, Berlin.
Koçhan-Karaosmanoğlu
Can
2005	N. Koçhan-M.Karaosmanoğlu-B. Can	“Erzurum Çevresinde Eskiçağ Yerleşmeleri”, <i>Arkeoloji, Anadolu ve Avrasya 2005/1</i> , 3-14.
Koçman
1984	A.Koçman	Bozdağlar ve Çevresinin İklimi.Ege Üniv.Ege Coğ.Der. Sayı 2, 151-176 İZMİR
Koçman
1993	A.Koçman	Türkiye’nin İklimi.Ege Üniv. Ed.Fak.Yay.No:72 İZMİR
Koçman
1993 _b	A.Koçman	Ege Ovalarının İklimi Ege Üniv. Edb.Fak.Yay.No:73 İZMİR
Konukçu
1992	E.Konukçu	Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ankara
Koprivicia
1976	D.Koprivicia	Hopa-Arhavi Bölgesinin Jeolojisi.Yapısal Özellikleri ile Sülfür ve Manganez Zuhurları (NE Türkiye),MTA Der.Sayı:87, 1-20 ANKARA
Korfmann
1981	M. Korfmann	“Demircihöyük eine Frühbronzezeitliche Festung an der Phrygische-Bithynischen Grenze Kampagne 1976”, TAD 25/1, Ankara, 135-163.
Korfmann
1983 _a	M. Korfmann	“Red Cross Bowl-Angeblichener Leittyp für Troya V”, <i>Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien, Festschrift für</i>

Kurt Bittel, 236-237, Mainz am Rhein.

Korfmann 1983 _b	M. Korfmann	Demircihöyük I: Architectur, Statigraphie und Befunde, Mainz am Rhein.
Korfmann 1985	M. Korfmann	“Recent Archaeological Research in Turkey: Beşiktepe 1983”, <i>AS</i> 35, London, 182-183.
Korfmann 1986	M. Korfmann	“Beşik-Yassitepe, Beşik-Sivritepe ve Beşik Mezarlığı 1984 Ön Raporu”, <i>KST VII</i> , 229-238, Ankara.
Korfmann 1987	M. Korfmann	Demircihöyük: Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978, Mainz am Rhein.
Korfmann 1988	M. Korfmann	“Beşik-Yassitepe, 1986 Kazı Raporu”, <i>KST VII</i> , 131-134, Ankara.
Korfmann 1989	M. Korfmann	“1987 Yılı Beşik-Sivritepe, Beşik-Koyu ve Troia Çalışmaları”, <i>KST XI</i> , 323-330, Ankara.
Korfmann 1992	M. Korfmann	“Troia Çalışmaları 1989-1990”, <i>KST XIV/I</i> , 423-446, Ankara.
Korfmann 1993	M. Korfmann	“1991 Yılı Troya Çalışmaları”, <i>KST XIV/I</i> , 381-406.
Korfmann 1994	M. Korfmann	“Troia 1992 Kazı Çalışmaları”, <i>KST XV/I</i> , 325-360.
Korfmann 1995	M. Korfmann	“1993 Yılı Troia Çalışmaları”, <i>KST XVI/I</i> , 239-262.
Korfmann 1996 _a	M. Korfmann	“Troia 1994 Kazı Çalışmaları”, <i>KST XVII/I</i> , 283-303.
Korfmann 1996 _b	M. Korfmann	“Çanakkale Boğazı’nda Troia Kalesi ve Aşağı Kenti: Denizlerin ve Karaların Birleştiği Yerdeki Savaş ve Barış Kenti”, <i>Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme</i> , İstanbul, 83-98.
Korfmann 1997	M. Korfmann	“Troia 1995 Kazıları”, <i>KST XVIII/I</i> , 213-229.
Korfmann 1998	M. Korfmann	“1996 Troia Kazı Sonuçları”, <i>KST XIX/I</i> , 427-453.
Korfmann 1999	M. Korfmann	“1997 Troia Kazıları”, <i>KST XX/I</i> , 357-370.
Korfmann 2000	M. Korfmann	“1998 Troia Kazı Sonuçları”, <i>KST XXI/I</i> , 287-298.
Korfmann 2001	M. Korfmann	“Troya 1999 Kazıları”, <i>KST XXI/I</i> , 279-288.
Korfmann et al	M. Korfmann-	Anatolien in der Frühen und Mittleren Bronzezeit-I.

1994	A. Baykal-Seeher-S. Kılıç	Bibliographie zur Frühbronzezeit, Göttingen
Korfmann et al 1995	M. Korfmann-Ç. Girgin-C. Morçöl-S. Kılıç	Kumtepe 1993 Bericht über Rettungsgrabung", <i>Studia Troica</i> 5, 212-289,
Koşay 1941	H.Z. Koşay	"Türk Tarih Kurumu Alacahöyük Hafriyatı, 1940 Çalışmaları ve Neticeleri", <i>Belleten</i> 5/17-18, 1-8.
Koşay 1943	H.Z. Koşay	"Türk Tarih Kurumu Tarafından Alacahöyük'te Yapılan Hafriyatta Elde Edilen Neticeler", <i>TTKong.</i> 2, Ankara, 21-32.
Koşay 1948 _a	H.Z. Koşay	"Karaz Sondajı", <i>TTKong</i> 3, 165-169.
Koşay 1948 _b	H.Z. Koşay	"Alaca-Höyük Hafriyatının Son Safhası", <i>TTKong</i> 3, Ankara, 169-177.
Koşay 1952	H.Z. Koşay	"Alacahöyük ve Güllücek Kazılarının Sonuçları", <i>TTKong.</i> 4, Ankara, 364-367.
Koşay 1962	H.Z.Koşay	"Pulur Kazısı, 1960", <i>TAD</i> 11, Ankara, 25-28.
Koşay 1963	H.Z. Koşay	"Alaca Höyük ve Güllücek Buluntularına Göre Anadolu ve Balkanlar Prehistuvarı Arasındaki İdentite ve Diversite'ler", <i>Belleten</i> 27/106, 297-304.
Koşay 1964	H.Z. Koşay	"Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları)" <i>Atatürk Konferansları</i> I, Ankara, 91-94.
Koşay 1972 _a	H.Z.Koşay	"Hitit Tapınağı Şamuha Nerededir?", <i>Belleten</i> XXXVI, 461-468.
Koşay 1972 _b	H.Z.Koşay	"Pulur(Sakyol) Tarih Öncesi Kazısı" Türk Tarih Kazısı 7,Kongreye Sunulan Bildiriler TTK Yayınları,9.Seri-7/1.sayı TTK Basımevi,53-55
Koşay 1974	H.Z.Koşay	"Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi (Prehistor ve Protohistuvarı)", <i>Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı Cilt I</i> , Erzurum.
Koşay 1984	H.Z.Koşay	Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi, Ankara.
Koşay-Hauptmann 1971	H.Z.Koşay-H.Hauptmann	"Norşun Tepe 1970", <i>AS</i> XXI, 1971, 19-21.
Koşay 1972	H.Z.Koşay	"Hitit Tapınağı Şamuha Nerededir?", <i>Belleten</i> XXXVI, 461-468.

Koşay 1974	H.Z.Koşay	“Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi (Prehistor ve Protohistuarı)”, <i>Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı Cilt I</i> , Erzurum.
Koşay-Sperling 1936	H.Z. Koşay- J. Sperling	Troad’da Dört Yerleşme Yeri, Ankara.
Koşay-Turfan 1959	H.Z.Koşay K.Turfan	“Erzurum-Karaz Kazısı Raporu”, <i>Belleten</i> 23/91, Ankara, 349-413,
Koşay-Vary 1964	H.Z.Koşay-H.Vary	Pulur Kazısı, 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu, Ankara.
Koşay-Vary 1967	H.Z.Koşay- H.Vary	Güzelova (Tufanç) Erzurum Kazısı 1961, Ankara
Köse 1991	A.Köse	İspir ve Çevresinin Bölgesel Coğrafya Etüdü.Atatürk Üniv.Sosyal Bil.Enst. (Yayınlanmamış Dok.Tezi). ERZURUM
Kökten 1941	K.Kökten	“Samsun Vilayeti Tekeköy Civarında Prehistorik Araştırmalar”, <i>Ülkü</i> 17/98, 121-124, Ankara
Kökten 1943 _a	İ.K. Kökten	“Doğu Anadolu Kars Bölgesinin Tarih Öncesi Araştırmalarına Dair İl Not”, <i>DTCFD</i> 1/2, 119-121.
Kökten 1943 _b	İ.K. Kökten	“Kars’ın Tarihöncesi Hakkında İlk Kısa Rapor”, <i>Belleten</i> 7/27, 601-613.
Kökten 1944 _a	İ.K. Kökten	“Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt ve Çevresinin Yeri”, <i>DTCFD</i> 3/5, 465-484.
Kökten 1944 _b	İ.K. Kökten	“Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu’da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar”, <i>Belleten</i> 8/32, 659-680.
Kökten 1946	İ.K. Kökten	Haberler-Kazılar: “Orta, Doğu ve Güney-Doğu Anadolu’da Tarih Öncesi Araştırmaları”, <i>Belleten</i> 10 /38, 224.
Kökten 1947 _a	K.Kökten	“1946 Yılı Tarihöncesi Araştırmaları. Antalya, Diyarbakır, Urfa, Gaziantep Çevreleri Haberler”, <i>Belleten</i> 12/45, 161-163.
Kökten 1947 _b	İ.K. Kökten	“Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler”, <i>DTCFD</i> 5/1-5, 223-236.
Kökten 1947 _c	K.Kökten	“1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları”, <i>Belleten</i> 11/43, 431-472.

Kökten 1947 _d	K.Kökten	“1947 Yılı Tarih Öncesi Araştırmaları”, <i>Belleten</i> 12/45, 223-226, Ankara
Kökten 1948	İ.K. Kökten	“Kars’ın Tarih Öncesi”, <i>TT Kong.</i> 3, 194-204.
Kökten 1949	İ.K. Kökten	“1949 Yılı Tarihöncesi Araştırmaları Hakkında Kısa Rapor”, <i>Belleten</i> 13/52, 811-829.
Kökten 1951	İ.K. Kökten	“Kuzey-Batı Anadolu’nun Tarih Öncesi Hakkında Yeni Gözlemler”, <i>DTCFD</i> 9/3, 201-213.
Kökten 1952 _a	K.Kökten	“Anadolu Prehistorik Yerlerinin Dağılışı Üzerinde Bir Araştırma”, <i>DTCFD</i> 10/3-4, 167-207.
Kökten 1952 _b	K.Kökten	“Anadolu PrehistorikYerleşme Yerleri ve 1944-1948 Yıllarında Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları”, <i>TT Kong.</i> 4, 195-209, Ankara.
Kökten 1953	İ. K. Kökten	“1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında”, <i>DTCFD</i> 11/2-4, 177-209, Ankara.
Kökten 1955	İ.K. Kökten	“Antalya’da Karain Mağarasında Yapılan Prehistorya Araştırmalarına Toplu Bir Bakış”, <i>Belleten</i> 19/75, 271-283.
Kökten 1957	İ.K. Kökten	“Antalya’da Karain Mağarasında Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalarına Toplu Bir Bakış”, <i>TAD</i> 7/1, Ankara, 46 48,
Kökten 1959	K.Kökten	“Tarsus-Antalya Arası Sahil Şeridi Üzerinde ve Antalya Bölgesinde Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları”, <i>TAD</i> 8/2, 10-16, Ankara.
Kökten 1960	İ.K. Kökten	“Anadolu-Maraş Vilayetinde Tarihten Dip Tarihe Gidiş”, <i>TAD</i> 10/1, Ankara, 47-48,
Kökten 1962 _a	İ.K. Kökten	“Maraş ve Antalya Vilayetinde Süreli Dip Tarih Araştırmaları Hakkında Kısa Rapor”, <i>TAD</i> XI /1, Ankara, 40-41,
Kökten 1962 _b	İ.K. Kökten	“Ein Kurzer Bericht über Dauernde Untersuchungen der Urgeschichte in Maraş und Antalya”, <i>TAD</i> XI /I, 42-44
Kökten 1963	K.Kökten	“İstanbul’un Batısında Eskitaş (Paleolitik) Devrine Ait Yeni Buluntular”, <i>DTCFD</i> 20/3-4, 277-278, Ankara.
Kökten 1964 _a	K.Kökten	“Karain’in Türkiye Prehistoryasındaki Yeri”, <i>Türk Coğrafya Dergisi</i> 22-23, 17-27, Ankara.
Kökten 1964 _b	K.Kökten	“Die Stellung von Karain Innerhalb der Turkischen Vorgeschichte”, <i>Anadolu (Anatolia)</i> 7, 59-86, Ankara.
Kökten 1970	K.Kökten	“Yazılıkaya’da ve Kurbağa Mağarasında (Kars-Çamuşlu) Yeni Bulunan Diptarih Resimleri”, <i>Karseli</i> 6/69, 2-16.
Kökten	İ.K. Kökten	“Keban Barajı Gölü Çevresinde Taş Devri Buluntuları,

- 1971
Kökten
1972 İ.K. Kökten 1969", *Atatürk Konferansları IV-1970*, Ankara, 125-132, "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1970", *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, Ankara, 1-2,
- Kökten
1974 İ.K. Kökten "Keban Baraj Gölü Alanında Dip Tarih Araştırmaları, 1971", *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*, 1-5, Ankara.
- Kökten
1975 İ.K. Kökten "Kars ve Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları Yazılıkaya Resimleri", *Atatürk Konferansları V*, Ankara, 95-104,
- Kökten
1976 İ.K. Kökten "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1972", *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, Ankara, 1-3,
- Kökten et al
1945 İ.K. Kökten-
N. Özgüç-
T. Özgüç "1940 ve 1941 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor", *Belleten* 9/35, 361-400, Ankara.
- Köroğlu
1997 K.Köroğlu 1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması *XIV AST I* 369-376
- Köroğlu
1998 K.Köroğlu 1996 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması *XIV AST I* 127-132
- Köroğlu
1999 K.Köroğlu 1997 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması *XIV AST I* 143-146
- Köroğlu
2000 K.Köroğlu "Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası", *Belleten LXIV /241*, 717-748.
- Köroğlu
2005 K.Köroğlu "The Northern Border of the Urartian Kingdom", *Anatolian Iron Ages 5*, 99-106.
- Köse
1991 A. Köse İspir ve Çevresinin Bölgesel Coğrafya Etüdü, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi) Erzurum.
- Kronberg
1970 P.Kronberg Doğu Karadeniz Dağları'nın (Kuzeydoğu Türkiye) Tektoniği üzerinde Fotojeolojik Veriler.MTA Der.Sayı:74, 57,66
- Krupnov
1964 F.I. Krupnov "The Most Archaic Culture of the Caucasus and the Caucasian Community", *Soviet Anthropology and Archaeology III*, 31-42.
- Ksenophon
1998 Ksenophon Anabasis (Onbinlerin Dönüşü), Çev. T.Gökçöl, İstanbul, 1998.
- www.Kulturtarihi.org
hi.org
21,02,2006 Kulturtarihi.org/
amacimiz.htm,
(KTAM) "Araştırma Merkezi" nin Amacı?
- Kütükoğlu
1997 M.S. "Tarih araştırmalarında Usûl"
İst.1997, 12

Lamb 1932	W. Lamb	“Schliemann’s Prehistoric Sites in the Troad”, <i>PZ</i> 23, 111-131, Berlin.
Lamb 1954	W. Lamb	“The Culture of North-east Anatolia and its Neighbours”, <i>AS IV</i> , 21-32.
Lambert 1961	W.G.Lambert	“Sultantepe Tablets. VIII. Shalmaneser in Ararat” <i>AS XI</i> , 145–158.
Landsberger 1948	B.Landsberger	Sam'al, Ankara,
Lang 1970	D.M.Lang	Armenia: Cradle of Civilization, London Armenia.
LAR I-II	D.D.Luckenbill	Ancient Records of Assyria and Babilonya I-II (ARAB I-II), New York, 1968.
Laroche 1949	E.Laroche	"Le voeu de Puduhepa", <i>RA XLIII</i> , 55-78.
Laroche 1966	E. Laroche	Les Noms des Hittites, Paris.
Laroche 1971	E. Laroche	Catalogue des Textes Hittites, Paris.
Leakey 1988	L.S.B.Leakey	İnsanın Ataları (Çev.G.Arsebük) Ank,1988,15
Lehmann-Haupt 1931	C.F.Lehmann-Haupt	Armenien Einst und Jetzt II-2, Berlin.
Lejeune 1969	M.Lejeune	"Discussions Sur L'alphabet Phrygien", <i>Studi Micencied Egeo Anatolica</i> 10, 40-47.
Lewy 1947	J.Lewy	“Naram-Sin’s Campaign to Anatolia in the Ligth of the Geografical Data of the Kültepe Texts”, <i>Halil Erdem Hatura Kitabı</i> , 11-18, Ankara.
Lewy 1956	J.Lewy	"On some Institiions of the old Assyrian Empire", <i>Hebrew Union College Annual</i> 27, 123 vd.
Lloyd 1956	S.LLoyd	Early Anatolia, London.
Lloyd 1957	S. Lloyd	“Beycasultan Excavations 1956”, <i>TAD 7/1</i> , 42-43.
Lloyd 1958	S. Lloyd	“Beycasultan Excavations 1957”, <i>TAD 8/1</i> , 12-13.
Lloyd 1967	S. Lloyd	Early Highlands Peoples of Anatolia, London.
LLoyd	S.LLoyd	Anciest Turkey, London.

1989

Lloyd
1998	S. Lloyd	Türkiye'nin Tarihi, Çev. E. Varinlioğlu, Ankara.
Lloyd-
Mellaart
1955	S. Lloyd-
J. Mellaart	"Beycasultan Excavations: First Preliminary Report", <i>AS</i> 5, 39-92.
Lloyd-
Mellaart
1956	S. Lloyd-
J. Mellaart	"Beycasultan Excavations: Second Preliminary Report", <i>AS</i> 6, 101-135.
Lloyd-
Mellaart
1957	S. Lloyd-
J. Mellaart	"An Early Bronze age Shrine at Beycesultan", <i>AS</i> 7, 27-36.
Lloyd-
Mellaart
1958	S. Lloyd-
J. Mellaart	"Beycasultan Excavations", <i>AS</i> 8, 93-125.
Lloyd-
Mellaart
1959	S. Lloyd-
J. Mellaart	"Beycasultan Excavations", <i>AS</i> 9, 35-50.
Luckenbill
1968	D.D.Luckenbill,	Ancient Records of Assyria and Babilonya I (ARAB I), New York,
Macqueen
1986	G.Macqueen	The Hittites and Their, Contemporaries in Asia Minor, London.
Maisels
1999	C.K. Maisels	Uygarlığın Doğuşu, Ankara.
Maisler et al
1952	B. Maisler-
M. Stekelis-
M. Avi-Yonah	"The Excavations at Beth Yerah (Khirbet el-Kerak) 1944-1946" <i>Israel Exploration Journal Volume 2</i> , Jerusalem, 165-173.
Makkay
1993	Y.Makkay	"Pottery Links Between Late Neolithic Cultures of The NW Pontic and Anatolia, and the Origins of the Hittites" Ankara Sayı 19.
Malik-Tevfik
1934	A.Malik-
A.Tevfik	Jeoloji.Devlet Matbaası.İstanbul
Mansel
1988	A.M.Mansel	Ege ve Yunan Tarihi, Ankara.
Matthews
1996 _a	R. Matthews	"Systematic Surface Collection", <i>On the Surface: Çatalhöyük 1993-95</i> , 73-77.
Matthews	R. Matthews	"Surface Scraping and Planning", <i>On the Surface:</i>

1996 _b		<i>Çatalhöyük 1993-95</i> , 79-99.
Maxwell-Hyslop 1974	K.R. Maxwell-Hyslop	"Assyrian Sources Of Iron A Preliminary Survey of Historical and Geographical Evidence" <i>IRAQ XXXVI</i> , 139-153.
Mayer-Garstang 1923	L.A. Mayer-J. Garstang	Index of Hittites Names, London.
Melikisvili 1960	G.A.Melikisvili	Urartskie, Kliobraznyne Nadpisi, Moskova.
Melikisvili 1971	G.A.Melikisvili	Die Urartäische Sprache, Roma.
Mellaart 1954	J. Mellaart	"Preliminary Report on Survey of Pre-classical Remains in Southern Turkey", <i>AS 4</i> , 175-240.
Mellaart 1957	J. Mellaart	"Anatolian Chronology in the Early and Midlle Bronze Age", <i>AS 7</i> , London, 55-88.
Mellaart 1958 _a	J. Mellaart	"The End of the Early Bronze Age in Anatolia and Aegean", <i>AJA 62</i> , New Jersey, 9-33,
Mellaart 1958 _b	J. Mellaart	"Excavations at Hacilar. First Preliminary Report", <i>AS 8</i> , 127-156.
Mellaart 1959 _a	J. Mellaart	"Excavations at Hacilar. Second Preliminary Report, 1958", <i>AS 9</i> , 51-65.
Mellaart 1959 _b	J. Mellaart	"Hacilar-Burdur Excavations 1958", <i>TAD 9/1</i> , Ankara, 23-24.
Mellaart 1959 _c	J. Mellaart	"Archaeology in Asia Minor", <i>AJA 63</i> , New Jersey, 63-85.
Mellaart 1960 _a	J. Mellaart	"Excavations at Hacilar. Third Preliminary Report 1959", <i>AS 10</i> , 83-104.
Mellaart 1960 _b	J. Mellaart	"Excavations at Hacilar. 1959", <i>TAD 10 /1</i> , Ankara, 67-68.
Mellaart 1961 _a	J. Mellaart	"Excavations at Hacilar. Fourth Preliminary Report 1960", <i>AS 11</i> , 39-75, London.
Mellaart 1961 _b	J. Mellaart	"Early Cultures of the South Anatolian Plateau, I", <i>AS 11</i> , 159-184, London.
Mellaart 1962 _a	J. Mellaart	"Excavations at Hacilar. 1960", <i>TAD 11 /1</i> , Ankara, 29-34.
Mellaart 1962 _b	J. Mellaart	"Anatolia c. 4000-2300 B.C.", <i>CAH 1, Bölüm XVII</i> , Cambridge.

Mellaart 1970	J. Mellaart	“Excavations at Hacilar I-II. Edinburg University Pres, 2 cilt Edinburg
Mellaart 1971	J. Mellaart	“Anatolia, 4000-2300 B.C.”, <i>CAH I/2</i> , 363-406.
Mellaart 1975	J. Mellaart	The Neolithic of the Near East, London
Mellaart 1981	J. Mellaart	“The Prehistoric Pottery from the Neolithic to the Beginning of EB VI (c. 7000-2500 BC)”, <i>The River Qoueig, Northern Syria and its Catchment-1, BAR International Series 98</i> , 131-139, Oxford.
Mellaart 1982	J. Mellaart	“Archaeological Evidence for Trade Routes between Syria and Mesopotamia and Anatolia during the Early and the Beginning of the Midlle Bronze Age”, <i>Studi Eblaiti 5</i> , 15-32.
Mellink 1956	M.J.Mellink	“Archaeology in Asia Minor”, <i>AJA 59</i> , 231-240, New Jersey.
Mellink 1959	M.J.Mellink	“Archaeology in Asia Minor”, <i>AJA 63</i> , 73-85, New Jersey.
Mellink 1960	M.J.Mellink	“Archaeology in Asia Minor”, <i>AJA 64</i> , 57-69, New Jersey.
Mellink 1961	M.J.Mellink	“Archaeology in Asia Minor”, <i>AJA 65</i> , 71-85, New Jersey.
Mellink 1962	M.J.Mellink	“Archaeology in Asia Minor”, <i>AJA 66</i> , 71-85, New Jersey.
Mellink 1963	M.J.Mellink	“Archaeology in Asia Minor”, <i>AJA 67</i> , 173- 190, New Jersey.
Mellink 1964 _a	M.J. Mellink	“Archaeology in Asia Minor: Gaziantep Area”, <i>AJA 68</i> , 149-166, New Jersey.
Mellink 1964 _b	M.J.Mellink	“An Akkadian Illistration of a Campaign in Cilicia?”, <i>Anatolia 7</i> , 101-115, Ankara
Mellink 1965 _a	M.J.Mellink	“Archaeology in Asia Minor”, <i>AJA 69</i> , 133-149, New Jersey.
Mellink 1965 _b	M.J.Mellink	“Excavations at Karataş-Semayük, 1964”, <i>TAD 13/2</i> , Ankara, 49-57.
Mellink 1965 _c	M.J.Mellink	“Excavations at Karataş-Semayük in Lycia, 1964”, <i>AJA 69</i> , New Jersey, 241-251.

Mellink 1966	M.J.Mellink	"Excavations at Karataş-Semayük in Lycia, 1965", <i>AJA</i> 70, New Jersey, 245-257.
Mellink 1967 _a	M.J.Mellink	"Excavations at Karataş-Semayük, 1965", <i>TAD</i> 14/1-2, Ankara, 223-230.
Mellink 1967 _b	M.J.Mellink	"Excavations at Karataş-Semayük in Lycia, 1966", <i>AJA</i> 71, New Jersey, 251-267.
Mellink 1968 _a	M.J.Mellink	"Excavations at Karataş-Semayük, 1966", <i>TAD</i> 15/2, Ankara, 73-80.
Mellink 1968 _b	M.J.Mellink	"Excavations at Karataş-Semayük, 1967", <i>TAD</i> 16/1, Ankara, 107-112.
Mellink 1968 _c	M.J.Mellink	"Excavations at Karataş-Semayük in Lycia, 1967", <i>AJA</i> 72, New Jersey, 243-259.
Mellink 1968 _d	M.J.Mellink	"Archaeology in Asia Minor", <i>AJA</i> 72, 125-147, New Jersey.
Mellink 1969 _a	M.J.Mellink	"Excavations at Karataş-Semayük, 1968", <i>TAD</i> 17/2, Ankara, 154-150.
Mellink 1969 _b	M.J.Mellink	"Excavations at Karataş-Semayük in Lycia, 1968", <i>AJA</i> 73, New Jersey, 319-331.
Mellink 1969 _c	M.J.Mellink	"Archaeology in Asia Minor", <i>AJA</i> 73, 203-227, New Jersey.
Mellink 1970 _a	M.J.Mellink	"Excavations at Karataş-Semayük 1969", <i>TAD</i> 18/2, Ankara, 137-139.
Mellink 1970 _b	M.J.Mellink	"Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı in Lycia, 1969", <i>AJA</i> 74, New Jersey, 245-253.
Mellink 1970 _c	M.J.Mellink	"Archaeology in Asia Minor", <i>AJA</i> 74, 157-188, New Jersey.
Mellink 1971 _a	M.J.Mellink	"Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı in Lycia, 1970", <i>AJA</i> 75, New Jersey, 245-255.
Mellink 1971 _b	M.J.Mellink	"Archaeology in Asia Minor", <i>AJA</i> 75, 161-181, New Jersey.
Mellink 1972	M.J.Mellink	"Archaeology in Asia Minor", <i>AJA</i> 76, 165-188, New Jersey.
Mellink 1972 _a	M.J.Mellink	"Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı 1970", <i>TAD</i> 19/1, Ankara, 157-168.
Mellink 1972 _b	M.J.Mellink	"Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı in Lycia, 1971", <i>AJA</i> 76, New Jersey, 257-269.

Mellink 1973	M.J.Mellink	"Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı in Lycia, 1972", <i>AJA</i> 77, New Jersey, 293-303.
Mellink 1973 _b	M.J.Mellink	"Archaeology in Asia Minor", <i>AJA</i> 77, 169-193, New Jersey.
Mellink 1974 _a	M.J.Mellink	"Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı 1971", <i>TAD</i> 20/2, Ankara, 155-166.
Mellink 1974 _b	M.J.Mellink	"Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı 1972", <i>TAD</i> 21/1, Ankara, 125-132.
Mellink 1974 _c	M.J.Mellink	"Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı 1974", <i>TAD</i> 23/1, Ankara, 87-92.
Mellink 1974 _d	M.J.Mellink	"Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı in Lycia, 1973", <i>AJA</i> 78, New Jersey, 351-359.
Mellink 1974 _e	M.J.Mellink	"Archaeology in Asia Minor", <i>AJA</i> 78, 105-130, New Jersey.
Mellink 1975 _a	M.J.Mellink	"Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı 1974", <i>TAD</i> 22/1, Ankara, 71-78.
Mellink 1975 _b	M.J.Mellink	"Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı in Lycia, 1974", <i>AJA</i> 79, New Jersey, 349-355.
Mellink 1975 _c	M.J.Mellink	"Archaeology in Asia Minor", <i>AJA</i> 79, 201-222, New Jersey.
Mellink 1976	M.J.Mellink	"Archaeology in Asia Minor", <i>AJA</i> 80, 261-289, New Jersey.
Mellink 1977	M.J.Mellink	"Archaeology in Asia Minor", <i>AJA</i> 81, 289-321, New Jersey.
Mellink 1980	M.J.Mellink	"Archaeology in Asia Minor", <i>AJA</i> 84, 501-518, New Jersey.
Mellink 1981	M.J.Mellink	"Archaeology in Asia Minor", <i>AJA</i> 85, New Jersey, 463-479.
Mellink 1982 _a	M.J.Mellink	"Archaeology in Asia Minor", <i>AJA</i> 86, New Jersey, 557-576.
Mellaart 1982 _b	J. Mellaart	"Archaeological Evidence for Trade Routes between Syria and Mesopotamia and Anatolia during the Early and the Beginning of the Middle Bronze Age", <i>Studi Eblaiti</i> 5, 15-32.
Mellink 1983	M.J.Mellink	"Archaeology in Asia Minor", <i>AJA</i> 87, New Jersey, 427-442.
Mellink	M.J.Mellink	"Archaeology in Asia Minor", <i>AJA</i> 88, New Jersey, 441-

1984		459.
Mellink 1988	M.J.Mellink	“Work at Elmalı and Semayük-Karataş, 1986”, <i>KST IX</i> , 21-26.
Mellink 1991	M.J.Mellink	“Karataş and the Megaron Problem”, <i>KST XII/I</i> , 269-270.
Mellink 1992 _a	M.J.Mellink	“Building Materials in Early Bronze Age Karataş”, <i>KST XIII/I</i> , 377-378.
Mellink 1992 _b	M.J.Mellink	“Archaeology in Asia Minor”, <i>AJA 96</i> , 119-149, New Jersey.121-123.
Mellink 1993	M.J.Mellink	“The Anatolian South Coast in the Early Bronze Age: The Cilician Perspective”, <i>Between the Rivers and Over the Mountains, Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata</i> , 495-508, Roma.
Memiş 1983	E.Memiş	Ege Kavimlerinden Filistler Tarihi, Ankara, (Basılmamış Doktora Tezi),
Memiş 1985	E.Memiş	“Filistin Kime Aittir?”, <i>Gazi Eğitim Fak. Der. I-1</i> , 223-238.
Memiş 1987	E.Memiş	"Hitit Siyasi Tarihinde Taht Mücadelesi", <i>Selçuk Üni. Eğitim Fak. Der.I</i> , 114.
Memiş 1989	E.Memiş	Eskiçağ Türkiye Tarihi, Konya,
Memiş 1990 _a	E.Memiş	Tarihi Coğrafyaya Giriş, Konya.
Memiş 1990 _b	E.Memiş	“M.Ö. 2. Binyılda Hitit-Gaşka Münasebetleri”, <i>İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongreleri (Uluslar arası I, 1-3 Haziran 1988)</i> , Samsun, 103-110.
Memiş 1994	E.Memiş	“Hitit Devletlerinin Batı Anadolu Politikası”, <i>Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 3</i> , Konya, 367-375.
Memiş 2003	E.Memiş	Eskiçağ Türkiye Tarihi, Konya,
Memiş 2005	E. Memiş	İskitlerin Tarihi, Konya.
Meriggi 1966	P. Meriggi	“Quarto Viaggio Anatolica”, <i>Oriens Antiquus 5</i> , 67-109, Roma.
Meriggi 1967	P. Meriggi	“Sesto Viaggio Anatolica”, <i>Oriens Antiquus 6</i> , 269-303, Roma.
Messerschmidt	L.Messerschmidt	"Keilschrifttexte aus Assur Historischen Inhalts",

- 1911 *WVDOG 16*, 22-40.
- Meyer 1953 E.Meyer *Geschichte des Altertum II*, Stuttgart.
- Miller 1996 N Miller "Some archaeobotanical Remains from the 1992 Excavation Season at Hacinebi Tepe", *Anatolica 22*, 168-172, Leiden.
- Miroğlu 1975 İ. Miroğlu XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı, İstanbul.
- Minzoni-Deroche 1988 A.Minzoni-Deroche "1986 Yılı Gaziantep Yöresi Paleolitik Araştırmalar", *AraST VI*, 591-594, Ankara.
- Monte-Tischler 1978 G.F. del Monte-J. Tischler *Die Orts- und Gewässernamen der Hethitischen Texte, Répertoire Geographique des Textes Cuneiformes VI*, Wiesbaden.
- Munn-Rankin 1973 M.Munn-Rankin "Assyrian Military Power, 1300-1200 B.C.", *CAH II/2*, 274-306.
- Murat 1998 L. Murat "Hitit Dünyasında Gaşgaların Yeri", *III. Uluslar arası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum 16-22 Eylül 1996*, Ankara, 435-443.
- Narimanov 2004 İ. Narimanov "Archaeological Sites of the Early Bronze Age in North Azerbaijan: A Gazetteer" *Ancient Near Eastern Studies A View From The Highlands Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, Edited by A. Sagona., Peeters, 467-473.
- Naumann 1985 R. Naumann *Eski Anadolu Mimarlığı*, Ankara.
- Naumann 1998 R. Naumann *Eski Anadolu Mimarlığı*, Ankara.
- Nişancı 1975 A.Nişancı *Sıklık Dağılımları ve Hava Durumlarına Bağlılıkları İçinde Türkiye'nin Yağış Şartları'nın İncelenmesi. Atatürk Üniv.Yay.No:381,Ed.Fak.Yay.No:73, Arş.Seri No:62,ERZURUM*
- Nougayral 1956 J.Nougayral *Le Palais Royal d'Ugarit. Textes Accadiens des Archives Sud. Paris*,
- Olmstead 1968 T.A.Olmstead *History of Assyria*, Chicago-London
- <http://www.oltu.gov.tr/> 04.05.2006 T.C. Oltu Kaymakamlığı http://www.oltu.gov.tr/_Kmk1/web/gozlem.aspx?sayfaNo=20/ 04.05.2006
- Ortaylı İ.Ortaylı *Türkiye Günlüğü*

2003		Tarih ve Tefekkür seçme yazılar sayı 73,7
Orthmann 1963	W.Orthmann	Frühe Keramik von Boğazköy, Berlin.
Orthmann 1968/69	W.Orthmann	“Eine Urartaische Inschrift in Avnik”, <i>AFO</i> 22, 77-78.
Orthmann 1970	W. Orthmann	“Eskiyapar”, <i>Afo</i> 23, 156, Berlin.
Otten 1969	H. Otten	“Hitit Tarihinin Kaynakları ve Eski Doğu Kronolojisi”, <i>Belleten XXXIII</i> , 359-369.
Otten 1975	H.Otten	Pudu-Hepa, Eine hethitisch Konigin in ihren Textzeugnissen, 30.
Ögel 2003	B.Ögel	İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak Ve Buluntularına Göre Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara
Öğün 1967	B.Öğün	“Urartu Araştırmalarının Anadolu, Yunanistan ve Etrüsk Tarihi ve Arkeolojisi Bakımından Önemi “, <i>TTKong. VI</i> , 68 vd.
Özav 1991	L.Özav	Oltu’nun Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası.Atatürk Üniv.Sosyal Bilim.Enst.Yayınlanmamış Doktora Tezi. ERZURUM
Özbakan 1981	M. Özbakan	“Tülintepe, Tepecik, İkiztepe Kazılarına ait C-14 Sonuçları”, <i>TÜBİTAK-ARÜTOB II/2</i> , 95-99, İstanbul.
Özbal 1983	H. Özbal	“Tepecik, Tülintepe Metal, Filiz ve Cüruf Analizleri Sonuçları”, <i>TÜBİTAK-ARÜTOB III/3</i> , 203-217, İstanbul.
Özbaşaran 1995	M. Özbaşaran	“The Historical Background of Researches at the Cave of Yarımburgaz”, <i>Halet Çambel İçin Prehistorya Yazıları</i> , 27-39, İstanbul.
Özbek 1986	M. Özbek	“Değirmentepe Eski İnsan Topluluklarının Demografik ve Antropolojik Açıdan Analizi”, <i>ArkST I</i> , 107-130, Ankara.
Özbek 1989	M. Özbek	“Çayönü İnsanları ve Sağlık Sorunları”, <i>ArkST IV</i> , 121-152, Ankara.
Özdemir 2002	H.Özdemir	Artvin Tarihi Ankara ,11
Özdoğan 1977	M.Özdoğan	Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzey Araştırması, Ankara.
Özdoğan 1982	M.Özdoğan	“Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları”, <i>TAD</i> 26/1, Ankara, 37-49,
Özdoğan 1983 _a	M.Özdoğan	“Trakya ve Doğu Marmara Araştırmaları 1981 Yılı Çalışmaları”, <i>KST IV</i> , 137-142, Ankara.

Özdoğan 1983 _b	M.Özdoğan	“Pendik: A Neolithic Site of Fikirtepe Culture in the Marmara Region”, <i>Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien, Festschrift für Kurt Bittel</i> , 401-411, Mainz am Rhein.
Özdoğan 1984	M.Özdoğan	“Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları”, <i>AraST I</i> , 63-68, Ankara.
Özdoğan 1985	M.Özdoğan	“1983 Yılı Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları”, <i>AraST II</i> , 221-232.
Özdoğan 1986 _a	M.Özdoğan	“1984 Yılı Trakya ve Doğu Marmara Araştırmaları”, <i>AraST III</i> , 409-420.
Özdoğan 1986 _b	M.Özdoğan	“Trakya Bölgesinde Yapılan Tarihöncesi Araştırmaları”, <i>TTKong. 9</i> , 29-39.
Özdoğan 1988	M.Özdoğan	“1986 Yılı Trakya ve Marmara Bölgesi Araştırmaları”, <i>AraST V</i> , 157-174.
Özdoğan 1990	M.Özdoğan	“Yarımburgaz Mağarası”, <i>TTKong.10</i> , 373-388, Ankara.
Özdoğan 1993	M.Özdoğan	“Vinça and Anatolia: A New Look at a Very Old Problem or Redefining Vinça Culture from the Perspective of Eastern Tradition”, <i>Anatolica 19</i> , 173-193, Leiden.
Özdoğan 1994	M.Özdoğan	“Çayönü: The Chipped Stone Industry of the Pottery Neolithic Layers”, <i>Neolithic Chipped Stone Industries of Fertile Crescent</i> , 267-277, Berlin.
Özdoğan 1995	M.Özdoğan	“Yakındoğu Neolitiği ve Güneydoğu Anadolu: Eleştirisel Bir Değerlendirme”, <i>İ. Metin Akyurt-Bahattin Devam Anı Kitabı, Eski Yakındoğu Kültürleri Üzerine İncelemeler</i> , 267-280, İstanbul.
Özdoğan 1996 _a	M.Özdoğan	“Kulübeden Konuta: Mimarlıkta İlkler”, <i>Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme</i> , 19-30, İstanbul.
Özdoğan 1996 _b	M.Özdoğan	“Tarihöncesi Döneminde Trakya”, <i>Anadolu Araştırmaları 14</i> , 329-360, İstanbul.
Özdoğan 2001	M.Özdoğan	“Yarımburgaz Cave Excavations”, <i>İstanbul University’s Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000</i> , 5-7, İstanbul.
Özdoğan- Özdoğan 1990	M. Özdoğan- A. Özdoğan	“Çayönü, A Conspectus of Recent Work”, <i>Préhistoire du Levant II. Processus des Changements Culturels. Hommage à Francis Hours</i> , 3877-396, Paris.
Özdoğan- Özdoğan 1993	M. Özdoğan- A. Özdoğan	“Pré Halafian Pottery of Southern Anatolia-With Special Refence to the Çayönü Sequence”, <i>Between the Rivers and Over the Mountains, Archaeologica anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata</i> , 87-103, Roma.

- Özdoğan et al 1991 M. Özdoğan-A. Özdoğan-M. Davis “1989 Yılı Çayönü Kazıları”, *KST XIII/I*, 71-86, Ankara.
- Özdoğan et al 1992 M. Özdoğan-A. Özdoğan-I. Caneva-M. Davis-A. Koyunlu “1990 Yılı Çayönü Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *KST XIII/I*, 97-125, Ankara.
- Özdoğan et al 1993 M. Özdoğan-A. Özdoğan-I. Caneva-M. Davis-A. Koyunlu “1991 Yılı Çayönü Kazıları”, *KST XIV/I*, 71-86, Ankara.
- Özdoğan et al 1994 M. Özdoğan-A. Özdoğan-O.Bar-Yosef-W.van Zeist “Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi, 30 Yıllık Bir Genel Değerlendirme”, *KST XV/I*, 103-122, Ankara.
- Özey 1998 R.Özey Jeopolitik ve jeostratejik Açından Türkiye, Marifet Yayınları İSTANBUL
- Özey 1999 R.Özey Dünya ve Türkiye Ölçeğinde Siyasi Coğrafya. Aktif Yayınevi İSTANBUL
- Özger 2001 Y. Özger Temettüat Defterlerine Göre Bayburt ve Köylerinin Sosyal ve Ekonomik Durumu, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum.
- Özgüç-Özgüç 1949 T.Özgüç-N.Özgüç Kültepe Kazı Raporu II,
- Özgüç-Akok 1957 T.Özgüç-M. Akok “Horoztepe Eserleri”, *Belleten* 21, 201-209.
- Özgüç 1968 N.Özgüç "New Light on the Dating of the Levels of the Karum of Kanish and of Acemhöyük near Akseray", *AJA* 72/4, 318-320.
- Özgüç 1987 N.Özgüç “1985 Yılında Yapılmış Olan Samsat Kazılarının Sonuçları” *KST VIII-1986* 297-304 Ankara
- Özgüç 1945 T.Özgüç “Ön Tarihte Anadolu Yapıları”, *DTCFD* 2/3, 41-71, Ankara.
- Özgüç 1947_b T.Özgüç “Yümüktepe Kazıları”, *Belleten* 11/41, 168-169.

Özgüç 1947 _b	T.Özgüç	“Gözlükule Kazıları”, <i>Belleten</i> 11, 364-367.
Özgüç 1948 _a	T.Özgüç	“Samsun Hafriyatının 1941-42 Yılı Neticeleri”, <i>TT Kong</i> 3, Ankara, 393-419.
Özgüç 1948 _b	T.Özgüç	Ön Tarih’te Anadolu’da Ölü Gömme Adetleri TTK Yayınları.14/5Ankara
Özgüç 1950	T. Özgüç	Kültepe Kazısı Raporu 1948, Ankara.
Özgüç 1953	T.Özgüç	"Kültepe'de 1950 yılında TTK Adına Yapılan Kazılar Hakkında Ön Rapor", <i>Belleten</i> XVII/65, 101-108.
Özgüç 1954	T.Özgüç	“Kültepe’de 1953 Yılında Yapılan Kazılar”, <i>Belleten</i> XVIII, 357-372.
Özgüç 1955 _a	T.Özgüç	“Kültepe 1954 Hafriyatı, Ib Katı Eserleri”, <i>Belleten</i> XIX, 55-63.
Özgüç 1955 _b	T.Özgüç	“Kültepe Hafriyatı 1954, II. Kat Eserleri”, <i>Belleten</i> XIX, 445-452.
Özgüç 1956	T.Özgüç	“Kültepe Kazıları, 1953”, <i>TAD</i> 6/1, Ankara, 38-39.
Özgüç 1957	T.Özgüç	“Kültepe/Kaniş Kazıları”, <i>TAD</i> 7/1, 44-45.
Özgüç 1958	T.Özgüç	“Kültepe ve Horoztepe Kazıları”, <i>TAD</i> 8/1, Ankara, 26-27.
Özgüç 1959 _a	T.Özgüç	Kültepe-Kaniş, Asur Ticaret Kolonilerinin Merkezinde Yapılan Yeni Araştırmalar, Ankara.
Özgüç 1959 _b	T.Özgüç	“Kültepe ve Horoztepe Kazıları”, <i>TAD</i> 9/1, Ankara, 26-27.
Özgüç 1962	T.Özgüç	“Kültepe ve Altıntepe Kazıları Hakkında Rapor”, <i>TAD</i> 12/1, Ankara, 43-44.
Özgüç 1964	T.Özgüç	“Kültepe-Kaniş Kazıları”, <i>Höyük</i> 1, Ankara, 11-14.
Özgüç 1966	T.Özgüç	Altıntepe I: Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri, Ankara.
Özgüç 1969	T.Özgüç	Altıntepe II, Ankara.

Özgüç 1988	T.Özgüç	“1988 Yılı Kültepe/Kaniş Kazıları”, <i>TAD 13/2</i> , Ankara, 95-96.
Özgüç 1999	T.Özgüç	Kültepe-Kaniş/Neşa Sarayları ve Mabedleri, Ankara.
Özgür 2000	E.M.Özgür	Türkiye Coğrafyası, Ankara.
Özgür-Palacios 1990	N.Özgür- C.M.Palacios	Türkiye’nin Kuzeydoğusunda Doğu Karadeniz Metalojenik Kuşağı, Murgul Volkanik Kökenli Bakır Yataklarının Jeokimyasal Kaynağa Yakınlık Belirteçleri. MTA Der.Sayı:111, 119-133 ANKARA
Özkorucuklu 1991	H. Özkorucuklu	“Aydıntepe Yeraltı Kenti 1989-1990 Yılı Çalışmaları”, <i>II. Müze Kurtarma Kazıları Semineri</i> , Ankara, 233-253.
Özmenli 1996	M. Özmenli	Eskiçağ’da Gümüşhane ve Bayburt, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum.
Özsait 1977	M.Özsait	“Pisidya Bölgesinde Yeni Prehistorik İskan İzleri”, <i>Anadolu Araştırmaları 4-5</i> , 71-162, İstanbul.
Özsait 1979	M.Özsait	“Burdur Çevresinde Yeni Prehistorik Yerleşmeler”, <i>TT Kong 8</i> , Ankara, 101-106,
Özsait 1980	M.Özsait	İlk Çağ Tarihinde Pisidya, Başlangıcından İskender Döneminin Sonuna Kadar, İstanbul.
Özsait 1986	M.Özsait	“Burdur Çevresinde Prehistorik Araştırmalar”, <i>TTKong 9</i> , Ankara, 63-66.
Özsait 1999	M.Özsait	“İlkçağ Tarinde Trabzon ve Çevresi”, <i>Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı (6-8 Kasım 1998) Bildiriler</i> , Trabzon, 35-43.
Özsait 2001	M.Özsait	“The Lakes Region Survey and Harmanören Excavation”, <i>İstanbul University’s Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000</i> , İstanbul, 121-126.
Öztürk 2004	N. Öztürk	“Anadolu’nun Karaz Seramiğine Ait Eski ile Yeni Görüşleri ve Yerleşim Yerleri”, <i>Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt: 4 Sayı: 32</i> , Erzurum, 81-93.
Palmieri 1970	A. Palmieri	“Excavations at Arslantepe (Malatya) 1968”, <i>TAD 18/1</i> , Ankara, 99-107.
Palmieri 1972	A. Palmieri	“Two Years of Excavations at Arslantepe (Malatya)”, <i>TAD 19/2</i> , Ankara, 203-211.
Palmieri 1974	A. Palmieri	“Arslantepe (Malatya) Report on the Excavations 1971-1972”, <i>TAD 21/1</i> , Ankara, 137-146.

Palmieri 1977	A. Palmieri	“The 1973 and 1975 Campaigns at Arslantepe (Malatya)”, <i>TAD</i> 24/2, Ankara, 123-132.
Palmieri 1981 _a	A. Palmieri	“Aspects of Proto Urban Culture in Arslantepe”, <i>KST II</i> , 109-111.
Palmieri 1981 _b	A. Palmieri	“The 1980 Excavations at Arslantepe”, <i>KST III</i> , 73-76.
Palmieri 1984	A. Palmieri	“Arslantepe Excavations, 1982”, <i>KST V</i> , 97-102.
Palmieri 1985	A. Palmieri	“Excavations at Arslantepe”, <i>KST VI</i> , 71-78.
Palmieri 1986	A. Palmieri	“1984 Excavations at Arslantepe”, <i>KST VII</i> , 29-36.
Palmieri 1987	A. Palmieri	“The 1985 Campaign at Arslantepe, Malatya”, <i>KST VIII</i> , 67-74.
Palmieri- Frangipane 1988	A. Palmieri- M. Frangipane	“Excavations at Arslantepe 1986”, <i>KST IX</i> , 127-130.
Palmieri- Frangipane 1990	A. Palmieri- M. Frangipane	“The 1988 Campaign at Arslantepe, Malatya”, <i>KST XI/I</i> , 191-201.
Parker 1999	A. Parker	“Northeastern Anatolia: On the Periphery of Empires”, <i>AS</i> 49, (<i>Anatolian Iron Age</i> 4), 133-141.
Payne 1972	S. Payne	“Can Hasan III. The Anatolian Aceramic and the Grek Neolithic”, <i>Papers in Economic Prehistory</i> , 191-194, Cambridge.
Payne 1979	S. Payne	“Can Hasan III, Animal Bones-The Year’s Work”, <i>AS</i> 29, 8-9, London.
Payne 1995	M. R. Payne	Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
Payne-Ceylan 2003	M. R. Payne- A. Ceylan	“A New Urartian Inscription From Ağrı-Pirabat”, <i>Studi Micenei ed Egeo-Anatolici XLV/2</i> , Roma, 191-201.
Pecorella 1968	P.E. Pecorella	“Report on the 1967 Campaign at Arslantepe (Malatya)”, <i>TAD</i> 16/2, Ankara, 173-176.
Pehlivan 1984	M. Pehlivan	En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.
Pehlivan 1990	M. Pehlivan	“Karaz Kültürü ve Hurriler” <i>Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi</i> Sayı 1,

Cilt 1, Van, 168-176.

Pehlivan 1991 _a	M. Pehlivan	“Kaşkaların Eski Anadolu Tarihindeki Yeri ve Önemi”, <i>Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi</i> Sayı 2, Cilt 2, Van, 27-50.
Pehlivan 1991 _b	M. Pehlivan	Hayaşa (M.Ö. XV-XIII. Yüzyıllarda Kuzeydoğu Anadolu), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 121, Erzurum.
Pehlivan 1991 _c	M. Pehlivan	Daya(e)ni/Diau(e)hi, (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu’nun Yıkılışına Kadar), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 124, Erzurum.
Pehlivan 1994	M. Pehlivan	“Başlangıçtan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi” <i>Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23-25 Mayıs 1988)</i> , Ankara, 327-345.
Pejatoviç 1971	S. Pejatoviç	Doğu Karadeniz-Küçük Kafkasya Bölgesi’ndeki Metalojenik Zonlar ve Bunların Metalojenik Özellikleri. MTA Der.Sayı:77, 10-21 ANKARA
Perrot 1962	J. Perrot	Reconnaissance Archéologiques en Turquie 1 Meridionale 1961, Jerusalem.
Petrie 1968	F. Petrie	Six Temples at Thebes, London
Piotrovskii 1962	B.B. Piotrovskii	“The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium B.C.”, <i>VI. International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences</i> , Moscow, 7.
Piotrovskii 1966	B.B. Piotrovskii	IL Regno Di Van Urartu, Roma.
Piotrovskii 1969	B.B. Piotrovskii	Urartu, Geneva.
Postgate 1973	J.N. Postgate	“Assyria Texts and Fragments”, <i>Iraq</i> 35, 23 vdd.
Prezeworski 1943	St. Prezeworski	“Anadolu Bronz Buluntularının Ehemmiyeti”, <i>TTKong.</i> 2, 608-617.
Puglisi 1962	S.M. Puglisi	“Excavations of the Italian Mission at Arslantepe (Malatya). Season 1961”, <i>TAD</i> 11/2, Ankara, 53-55.
Puglisi 1965	S.M. Puglisi	“Second Report on the Excavations at Arslantepe-Malatya”, <i>TAD</i> 13/1, Ankara, 123-128.
Puglisi-Palmieri 1968	S.M. Puglisi-A. Palmieri	“Researches in the Malatya District 1965-1966”, <i>TAD</i> 15/2, Ankara, 81-100.
Ramsay	W.M. Ramsay	Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası, Çev. M. Pektaş,

1960		İstanbul.
Rızvanoğlu 2003	M.T.Rızvanoğlu	Ardanuç İlçe'sinin Beşeri Ve Ekonomik Coğrafyası. Atatürk Üniv.Sosyal Bilimler Enst. Yayınlanmamış Doktora Tezi. ERZURUM
Roodenberg 1981	J.J. Roodenberg	"Hayaz Höyük Kazısının İlk Sonuçları", <i>KST III</i> , 93-94, Ankara.
Roodenberg 1982	J.J. Roodenberg	"Note Sur La Troisième Campagne de Fouilles à Hayaz Höyük", <i>Anatolica 9</i> , 27-32, Belgique.
Roodenberg 1985	J.J. Roodenberg	"1983 Yılı Hayaz Höyük ve Civarı (Kumartepe) Kazıları", <i>KST VI</i> , 1-4, Ankara.
Rosenberg 1992	M. Rosenberg	"The Batman Rivr Archaeological Reconnaissance Survey, 1990", <i>Ara ST IX</i> , 447-460, Ankara.
Rosenberg 1993	M. Rosenberg	"The Hallan Çemi Excavation 1991", <i>KST XIV</i> , 117-130, Ankara.
Rosenberg 1994	M. Rosenberg	"A Preliminary Descripton of Lithic Industry from Hallan Çemi", <i>Neolithic Chipped Stone Industries of Fertile Crescent</i> , 223-238, Berlin.
Rosenberg 1995 _a	M. Rosenberg	"Hallan Çemi Kazısı 1992", <i>KST XVI/I</i> , 85-94, Ankara.
Rosenberg 1995 _b	M. Rosenberg	"The Hallan Çemi Excavation 1993", <i>KST XVI/I</i> , 79-83, Ankara.
Russel 1980	H.F. Russel	Pre-Classical Pottery of Eastern Anatolia, London
Russel 1984	H.F. Russel	"Shalmanaser's Campaing to Urartu in 856 B.C. and Historical Geopraphy of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sourctes", <i>AS 24</i> , 185 vd.
Saggs 1964	H.W.Saggs	The Mighth that was Assyria, Oxford.
Saggs 1984	H.W. F. Saggs	The Mighth that was Assyria, London.
Sagona 1984	A. Sagona	The Caucasian Region in the Early Bronze Age, Oxford.
Sagona 1990	A.Sagona	"An Aerchaeological Survey of the Bayburt and Kelkit Regions ,Noerth-Eastern Anatolia:The Pre-Classical Period." AraST VII -1989 425-433 Ankara
Sagona	A.Sagona	"Bayburt Survey 1990", <i>AST IX</i> , 397-403.

1992_a

Sagona
1992 _b	A.Sagona	“Büyüktepe Höyük Excavations 1990”, <i>KST XIII/I</i> , 305-311.
Sagona
1993 _a	A.Sagona	“Bayburt Survey 1991”, <i>AST X.</i> , 261-268.
Sagona
1993 _b	A.Sagona	“Büyüktepe Höyük 1991, <i>KST XIV/I</i> , 193-198.
Sagona
1994	A.Sagona	“Büyüktepe Höyük, 1992, <i>KST XV/I</i> , 229-234.
Sagona-Brennan
1994	A. Sagona-
P. Brennan	“Bayburt Survey 1993”, <i>AST XII.</i> , 305-316.
Sagona et al
1991	A.Sagona-
E.Pemberton-
I.McPhee	“Excavations at Büyüktepe Höyük, 1990:First Preliminary Report” <i>AS XLI</i> , 145-158.
Sagona et al
1992	A.Sagona-
E.Pemberton-
I.McPhee	“Excavations at Büyüktepe Höyük, 1991:Second Preliminary Report” <i>AS XLII</i> , 29-47.
Sagona et al
1993	A.Sagona-
E.Pemberton-
I.McPhee	“Excavations at Büyüktepe Höyük, 1992:Third Preliminary Report” <i>AS XLIII</i> , 69-83.
Sagona et al.
1995	A. Sagona-
C. Sagona-
H. Özkorucuklu	“Excavations at Sos Höyük-1994: First Preliminary Report”, <i>AS 45</i> , London., 93-218.
Sagona et al.
1996 _a	A. Sagona-
C. Sagona-
H. Özkorucuklu	“Excavations at Sos Höyük-1994”, <i>KST XVII/I</i> , 129-150,
Sagona et al.
1996 _b	A.Sagona-
M.Erkmen-
C.Sagona-I.
Thomas	“Excavations at Sos Höyük, 1996: Second Preliminary Report” <i>AS 46</i> , 27-48.
Sagona et al.
1997	A. Sagona-
M. Erkmen-
C. Sagona	“Excavations at Sos Höyük-1995”, <i>KST XVIII/I</i> , 137-143.
Sagona et al.
1998	A. Sagona-
M. Erkmen-
C. Sagona	“Excavations at Sos Höyük, 1996”, <i>KST XIX/I</i> , 245-250.

Sagona et al
1999	A. Sagona-
M. Erkmen-
C. Sagona	“Excavations at Sos Höyük, 1997”, <i>KST XX/I</i> , 205-206.
Sagona
2000	A.Sagona	“Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory a Provisional Chronology for Northeast Anatolia”, <i>Chronologies des Pays du Caucase et de L’Euphrate aux IVe-IIIe Millenaires: Actes du Colloque d’Istanbul, 16-19 Decembre 1998, Varia Anatolica XI</i> , 329-373.
Sagona-
Sagona
2000	A. Sagona-
C. Sagona	“Excavations at Sos Höyük, 1998”, <i>KST XXI/I</i> , 143-144.
Sagona-
Sagona
2001	A. Sagona-
C. Sagona	“Excavations at Sos Höyük, 1999”, <i>KST XXII/I</i> , 129-131.
Sagona
2004	A.Sagona	“Social Boundaries and Ritual Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia”, <i>Ancient Near Eastern Studies Supplement 12, A View From The Highlands Archaeological Studies in Honour Charles Burney</i> , Edited By A. Sagona, Peeters, 475-538.
Salvini
1967	M.Salvini	Nairi e Ur (u) artri, Contributo Alla Storia Della Formazione Del Regno Dı Urartu, Roma
Salvini
1995	M.Salvini	Geschichte und Kultur der Urartäer, Dramstadt.
San
2000	O. San	“Urartu Siyasal Tarihinde Diauehi Krallığı”, <i>OLBA III</i> , Mersin, 19-28.
Sandalgian
1917	J. Sandalgian	Histoire Del’ Armenie Des Ages du Paganisme, Rome.
Saraçoğlu
1990	H.Saraçoğlu	Bitki Örtüsü Akarsular ve Göller Öğrt.Kip.Dizisi:177, İSTANBUL
Savaş
1998	S.Ö. Savaş	“Hattuša” Adı Üzerine”, <i>III. Uluslar arası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum 16-22 Eylül 1996</i> , Ankara, 505-513.

Sayce-Litt
1970	A.H.Sayce-
D.Litt	“The Kingdom of Van (Urartu)”, <i>CAH III</i> , 169-185.
Schaffer
1948	C.F.A. Schaffer	Stratigraphie Comparee et Chronologie de l’Asie Occidentale, London.
Schirmer
1982	W. Schirmer	Hitit Mimarlığı, Çev. B. Marda, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
Schuler
1965	E.von Schuler	Die Kaskäer, Berlin,
Seeher
1993	J. Seeher	“Tarih Öncesi Çağlarda Ölüm ve Gömü” <i>Arkeoloji ve Sanat</i> 59, Çev. Sevil Gülçur, İstanbul, 9-15.
Seeher
2000 _a	J. Seeher	“Boğazköy-Hattuşa 1998 Yılı Çalışmaları”, <i>KST XXI/I</i> , 299-308.
Seeher
2000 _b	J. Seeher	“Hattuşa/Boğazköy’ün Yerleşim Tarihine yeni Katkılar: Büyükkaya Kazılarına Toplu Bakış”, <i>TÜBA-AR</i> 3, İstanbul, 15-34.
Seeher
2002	J. Seeher	“Hattusa-Boğazköy- Hauptstadt des Reiches”, <i>Die Hethiter und Ihr Reich, Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland</i> 18. Januar-28 April 2002, Bonn, 156-163.
Selen
1943	H.SELN	“Türkiye’nin Yol Sistemi” Türk Coğ.Der.Sayı:1-4. 352-371 ANKARA
Selen
1949	H.SELN	Doğu Anadolu Yolları ve Manzaraları.Türk Coğ.Der.Yıl:VI-VII,Sayı:IX-XII, 102-109 ANKARA
Serdaroğlu
1977	Ü.Serdaroğlu	Aşağı Fırat Havzasında Araştırmalar 1975
Orta Doğu Teknik Üniversitesi Aşağı Fırat Projesi Yayınları,Seri 1.No:1,TTK Basımevi Ankara
Sever
2005	H. Sever	“amütum Madenin Ticaretinin Yapılması Hususunda, Asur Şehir Meclisinde Verilmiş bir Ruhsatname”, <i>Archivum Anatolicum</i> 3, Ankara, 291-299.
Sever
2001	R.Sever	Berta (Okçular) Çayı Havzasının Fiziki Coğrafyası. Atatürk Üniv.Sos.Bil.Enst.Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum
Sever
2005	R. Sever	Çoruh Havzası Enerji Yatırım Projeleri ve Çevresel Etkileri, Konya.
Sever-Çeçen
2000	H.Sever-
S. Çeçen	“Naraqqu” Ortaklığı Hakkında Yeni Bir Belge”, <i>Archivum Anatolicum</i> 4, Ankara, 167-176.

Sevgen 1959	N. Sevgen	Anadolu Kaleleri, Cilt I, Ankara.
Sevin-Belli 1977	V. Sevin- O. Belli	"Yeşilalıç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi", <i>AnAr IV-V</i> , 367-379.
Sevin- Caneva 1995	V. Sevin- I. Caneva	"1993 Yılı Mersin/Yumuktepe Kazıları", <i>KST XVI/I</i> , 27-42.
Sevin- Caneva 1996	V. Sevin- I. Caneva	"1994 Yılı Mersin/Yumuktepe Kazıları", <i>KST XVII/I</i> , 71-93.
Sevin- Caneva- Köroğlu 1996	V. Sevin- I. Caneva- K. Köroğlu	"1995 Yılı Mersin/Yumuktepe Kazıları", <i>KST XVIII/I</i> , 23-41.
Sevin et al 1997	V. Sevin- I. Caneva- K. Köroğlu	"1995 Yılı Mersin/Yumuktepe Kazıları", <i>KST XVIII/I</i> , 23-41, Ankara.
Sevin 1979	V. Sevin	Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi, (Basılmamış Doçentlik Tezi), İstanbul.
Sevin 1981	V. Sevin	"Menua'nın oğlu İnuşpua", <i>AnAr VII</i> , 1-5.
Sevin 1984	V. Sevin	"Elazığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu", <i>Höyük I</i> , Ankara, 51-64.
Sevin 1988	V. Sevin	"Elazığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu", <i>Höyük I</i> , 51-64.
Sevin 2001	V. Sevin	Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I, Ankara.
Sevin 2003	V. Sevin	Anadolu Arkeolojisi, İstanbul.
Silistireli 1991	U. Silistireli	"1989 Köşk Köyü Kazıları" KST XVI-1990 95-104 Ankara
Sinclair 1989 II	T.A. Sinclair	Eastern Turkey: An Arhitectural and Archaeological Survey, Volume 2, London.
Slattery 1987	D.J.G. Slattery	"Urartu and the Black Sea Colonies: An Economic Perspective", <i>Al-Rafidan VIII</i> , 1-30.
Solmaz 2000	G. Solmaz	Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri Atatürk Üniversitesi Yayınları:906 Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları No: 12 Araştırma

Solmaz 2003	G. Solmaz	Serisi No:12 Erzurum Erzurum İlçe Ve Köylerindeki Tarihi Varlıklar
Sommer 1947	F. Sommer	Ahhijavafrage und Sprachwissenschaft, München.
Sommer- Falkenstein 1953	F.Sommer- A.Falkenstein	"Die hethitisch-akadische Bilingue des Hattusili I", <i>AfO-NF</i> 6, 32 vd.
Soylu 1978	G. Soylu	"Anadolu'nun Prehistorik Devirlerinde Avcılık İzleri", <i>Antropoloji</i> 8, 27-44.
Sperling 1976	J.W. Sperling	"Kum Tepe in the Troad, Trial Excavations, 1934", <i>Hesperia</i> 45, 305-364, Wien.
Stein et al 1997	G.J. Stein- K. Boden- C. Edens- J.P. Edens- K. Keith- A.Mc Mahon- H. Özbal	"Excavations at Hacinebi, Turkey-1996: Preliminary Report", <i>Anatolica</i> 23, 111-171, Leiden.
Stein-Mısır 1994 _a	G.J. Stein- A. Mısır	"Excavations at Hacinebi, 1992", <i>KST XV/I</i> , 131-152, Ankara .
Stein-Mısır 1994 _b	G.J. Stein- A. Mısır	"Mesopotamian-Anatolian Interaction at Hacinebi, Turkey: Preliminary Report on the 1992 Excavations", <i>Anatolica</i> 20, 145-189, Leiden.
Stein-Mısır 1995	G.J. Stein- A. Mısır	"Excavations at Hacinebi, 1993", <i>KST XVI/I</i> , 121-140, Ankara .
Stein-Mısır 1996	G.J. Stein- A. Mısır	"1994 Excavations at Hacinebi Tepe", <i>KST XVII/I</i> , 109-128, Ankara.
Strabon	Strabon	Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV), Çev. A.Pekman
Stratil-Sauer 1967	G.Stratil-Sauer	Klima un Vegetation des Çoruh Raumes.Ein Beitrag zur Kundeskunde Nodostanatoliens:Wiener Geogr. Schr.Nr.24-29 Festschrift Leopold G.Scheidl Zur 60.Geburtstag 2.Teil
Sturtewant- Bechtel 1935	E.H. Sturtewant-J. Bechtel	A Hittite Chrestomaty, Philadelphia.
Sukenik 1947	Y. Sukenik	"On the Technique of Khirbet Kerak Ware" <i>Bulletin of the American Schools Of Oriental Research</i> 106, 1947, 9-17.
Sümer 1999	F.Sümer	Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I-II. Türk Dünyası Arştırmaları Vakfı .İstanbul 1999
Sür 1972	Ö.Sür	"Heyelan Olaylarına Sebep Olan Faktörler ve Bunların Türkiye'de Etkili Bulunduğu Alanlar" Ankara

		Üniv.D.T.C.F.Coğrafya Araş.Enst.Yay.No:1-2, 215-222 ANKARA
Şahin 2000	H.A. Şahin	“Kultepe Metinlerine göre, Sin Rahiplerinin Anadolu’daki Faaliyetleri”, <i>Archivum Anatolicum</i> 4, Ankara, 237-244.
Şenel 1995	A. Şenel	İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik, Toplumsal ve Düşünsel Yapıların Etkileşimi, Ankara.
Şenyürek 1944	M.S. Şenyürek	“Anadolu’da Bulunan İki Yeni Paleolitik Alete Dair Bir Not”, <i>DTCFD</i> 2/2, 349-352.
Şenyürek 1949	M.S. Şenyürek	“Truva Civarında Kumtepe’de Bulunmuş Olan İskeletlere Dair Bir Not”, <i>DTCFD</i> 7/2, 295-304, Ankara.
Şenyürek 1950	M.S. Şenyürek	“Büyük Güllücek’de Bulunan Kalkolitik Çağ’a ait bir Muhabirin İskeletinin Tetkiki” <i>DTCFD</i> 8, 269-289 ANKARA
Şenyürek 1954	M.S. Şenyürek	“A Note on the Skulls of Chalcolithic Age from Yümüktepe”, <i>Belleten</i> 18/69.
Şenyürek 1959 _a	M.S. Şenyürek	“Tikalı Mağaranın Paleolitik Endüstrisine Dair Bir Not”, <i>Belleten</i> 23, 9-26.
Şenyürek 1959 _b	M.S. Şenyürek	“Tarih öncesi Araştırmaları”, <i>Belleten</i> 23, 688-689, Ankara.
Şenyürek 1961	M.S. Şenyürek	“Altındere’nin Üst Aşöleen Endüstrisi” <i>Belleten</i> 25/98, 149-161.
Şenyürek- Bostancı 1956	M.S. Şenyürek- E.Y. Bostancı	“The Excavations of a Cave Near the Village of Mağaracık in the Vilayet of the Hatay”, <i>Anadolu (Anatolia)</i> 1, 81-83, Ankara.
Şenyürek- Bostancı 1958 _a	M.S. Şenyürek- E.Y. Bostancı	“Hatay Vilayetinde Prehistorya Araştırmaları” <i>Belleten</i> 22/86, Ankara, 147-156.
Şenyürek- Bostancı 1958 _b	M.S. Şenyürek- E.Y. Bostancı	“Hatay Vilayetinin Paleolitik Kültürleri” <i>Belleten</i> 22/86, 171-190.
Takaoğlu 2000	T. Takaoğlu	“Hearth Structures in the Religious Pattern of Early Bronze Age Northeast Anatolia”, <i>AS</i> 50, 11-16.
Tanilli 1994	S.Tanilli	Yüzyılların gerçeği, 15 vd.
Tanoğlu 1966	A.Tanoğlu	Nüfus ve Yerleşme.baha matbaası ist.1966.,3
Tanoğlu 1969	A. Tanoğlu	Nüfus ve Yerleşme, Cilt I, İstanbul Üniversitesi Yayınları: 1183, Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Neşriyatı: 45, İstanbul.
Tansuğ 1949	K.Tansuğ	“Kimmer’lerin Anadolu’ya Girişleri ve M.Ö. 7.inci Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile Münasebeti”, <i>DTCFD</i> VII /4, 535-550.

Tarhan 1972	M.T.Tarhan	Eskiçağda Kimmerler Problemi, İstanbul, (Basılmamış Doktora Tezi).
Tarhan 1978	M.T.Tarhan	M.Ö. XIII. Yüzyılda <Uruatri> ve <Nairi> Konfederasyonlar, (Basılmamış Doçentlik Tezi), İstanbul.
Tarhan 1979	M.T.Tarhan	“Eskiçağ'da Kimmer Problemi”, <i>T.T.Kong. 8</i> , 1979, 355-369.
Tarhan 1982	M.T.Tarhan	“Urartu Devleti'nin <Kuruluş> Evresi ve Kurucu Krallarından <Lutipri=Lapturi> Hakkında Yeni Görüşler”, <i>AnAr VIII</i> , 69-114.
Tarhan 1983	M.T.Tarhan	"The Structure of the Urartian State", <i>AnAr 9</i> , 295-310.
Tarhan 1984	M.T.Tarhan	“Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”, <i>AST I</i> , 109-120.
Tarhan 1986	M.T.Tarhan	"Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri”, <i>TT. Kong. 9</i> , Ankara, 285-301.
Tarhan-Sevin 1975	M.T. Tarhan-V. Sevin	“Urartu Tapınak Kapıları ile Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağını”, <i>Belleten 155</i> , 395 vdd.
Tarhan-Sevin 1977	M.T. Tarhan-V. Sevin	“Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (I): Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler”, <i>AnAr IV-V</i> , 273-345.
Tarkan 1970	M.T.Tarkan	“Çoruh Vadisinin İskân Özellikleri” <i>Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Cilt 1 Sayı 1, Ekim 1970</i> , 115–123.
Tarkan 1971	M.T.Tarkan	Yukarı Kelkit ve Çoruh Havzası, Erzurum.
Tarkan 1973	M.T.Tarkan	Orta ve Aşağı Çoruh Havzası, Ankara.
Tarkan 1973 _b	M.T.Tarkan	Orta ve Aşağı Çoruh Havzası Beşerî ve İktisadi Coğrafya Bakımından Bir Bölge Araştırması. Atatürk Üniv. Yay.No:166.Edb.Fak.Yay.No:37.Arş.Serisi No:29 ERZURUM
Tarkan 1973 _c	M.T.Tarkan	“Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi” Atatürk Üniv.50.yıl Armağanı,Erzurum ve çevresi,Cilt I. 7-22 Erzurum
Tarkan 1974	M.T.Tarkan	“Bayburt'un Ekonomik Olanakları ile Bu Olanakların Kalkınma Alanındaki Önem Dereceleri” <i>Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Sayı 5 Ekim 1972</i> , Erzurum, 83–88.
Taşağıl 2003	A.Taşağıl	Gök-Türkler I. Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara

Taşağıl 1999	A.Taşağıl	Gök-Türkler II. Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara
Taşağıl 2004	A.Taşağıl	Gök-Türkler III. Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara
Taşkıran 1990	Taşkıran,H	(Biçimsel Tipoloji Açısından Anadolu İki Yüzeyle Aletleri) Ankara Üniversitesi ,Sosyal Bilimler Enstitüsü,Arkeoloji Ve Sanat Tarihi (Prehistorya) Anabilimdalı Yüksek Lisans Tezi (Yayınlanmamış)
Tekin 1996	O. Tekin	“Aşağı Anzaf Kazısında Bulunan İslami Kontrmarklı Bir Bizans Sikkesi”, <i>Toplumsal Tarih</i> 36, 48-50.
Tekin 1998	O. Tekin	Eskiçağ'da Para, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
Temuçin 1990	E.Temuçin	Aylık Değişim Oranlarına Göre Türkiye’de Yağış Rejim Tipleri.Ege Coğ.Der.Sayı 5, 160-183
Tezcan 1958	B.Tezcan	“Aksaray Çevresinden Derlenen Eserler” Belleten 22/88,517-526 Ankara
Tıraş 1994	M. Tıraş	Bölgesel Coğrafya Açısından Bir Araştırma Yusufeli ve Yakın Çevresinin Coğrafi Etüdü, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi) Erzurum.
TKU	W.Kleiss- H.Hauptmann	Topographische Karte Von Urartu, <i>Archaeologische Mitteilungen Aus Iran</i> , Ergänzungsband 3, Berlin, 5-46.
Togan 1981	Z.Velidi Togan	Umumî Türk Tarihine Giriş Cild I. En Eski Devirlerden 16.Asra Kadar İstanbul 1981.
Tomsky 1982	J. Tomsky	Das Altpalaeolithikum im Vorderen Orient, Wiesbaden.
Tomsky 1992	J. Tomsky	Das Mittelpalaeolithikum im Vorderen Orient, Wiesbaden
Torun 1998	F.Torun	Her Yönüyle Artvin Ve Örnek Bir Köy İncelemesi. Doruk Basım Yay.Reklamcılık.ADAPAZARI
Tosun 1956	M. Tosun	Mezopotamya Silindir Mühürlerinde Huri-Mitanni Üslubu, Ankara..
Toynbee 1978	A.Toynbee	Tarih Bilinci, İstanbul
Tozlu 1997	S. Tozlu	Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi) Erzurum.
Tozer 1881	H.F. Tozer	Turkish Armenia and Eastern Asia Minor, London.
Tuncel 1992	M.Tuncel	İslam Ansiklopedisi.Artvin Maddesi
Tunçdilek 1986	N.Tunçdilek	Türkiye’de Yerleşmenin Evrimi, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 3367, Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Yayınları No: 4, İstanbul.

Turan 1979	O. Turan	“Bayburt” <i>İslam Ansiklopedisi II</i> , İstanbul, 365–367.
Tsetsckhladze 2005	G.R. Tsetsckhladze	“Early Iron Age Societies of the Black Sea Region and Anatolia: Some Observations”, <i>Anatolian Iron Ages 5</i> , 211-216.
Tümertekin 1987	E.Tümertekin	Ulaşım Coğrafyası.İstanbul Üniv.Yay.No.2053 Coğrafya Enst.Yay.No:85 İSTANBUL
Tümertekin- Özgüç 2002	E.Tümertekin N.Özgüç	Beşeri Coğrafya.İnsan.kültür.mekân. Çantay Kitabevi İstanbul 2002., 23
Tüzemen 1991	S.Tüzemen	Olur’un Beşerî Ve İktisadî Coğrafyası. Atatürk Üniv.Sosyal Bilim.Enst.Yayınlanmamış Doktora Tezi. ERZURUM
Tylecote 1981	R.F. Tylecote	“Iron Sands from the Black Sea”, <i>AS XXXI</i> , 137-139.
UKN	G.A.Melikisvili	Urartskie Klioobraznyne Nadpisi, Moskova, 1960.
Uluçam 1994	A. Uluçam	“Bayburt Kalesinin Tarihi ve Mimari Özellikleri”, <i>Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23–25 Mayıs 1988)</i> , Ankara, 415-427.
Umar 1982	B.Umar	Türkiye Halkının İlk Çağ Tarihi, İzmir.
Umar 1993	B. Umar	Türkiye’de Tarihsel Yer Adları, İstanbul.
Umar 1999	B. Umar	İlkçağda Türkiye Halkı, İstanbul.
Umar 2000	B. Umar	Karadeniz Kappadokia’sı (Pontos), Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması, İstanbul.
Umartak 1996	G.Umartak	“Pişmiş Toprak Eserler” Kuruçay Höyük-II.1978-1988 Kazılarının Sonuçları.Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı Yerleşmeleri TTK Basımevi ,V.Dizi,Sa.44a, Ankara
Uslu 1980	G.(Akagün) Uslu	Gümüşhane ve Çevresinin Tarihi-Sanat Eserleri, İstanbul.
Ünal 1997	A. Ünal	“Hitit Metinlerinde Eski Asur Ticaret Kolonileri Çağıyla İlgili Kayıt ve Anımsamalar”, <i>Archivum Anatolicum 3 (Emin Bilgiç Anı Kitabı)</i> , Ankara, 341-356.
Ünal 2002	A. Ünal	Hititler Devrinde Anadolu I, İstanbul.
Ünal 2003 _a	A. Ünal	Hititler Devrinde Anadolu II, İstanbul.
Ünal 2003 _b	A. Ünal	“Hititler, Akdeniz ve Liman Kenti Ura”, <i>OLBA VII (Özel Sayı)</i> , Mersin, 13-40.
Ünsal 2000	V. Ünsal	Eskiçağ’da İspir ve Çevresi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans), Erzurum.
Ünsal 2006	V. Ünsal	Eskiçağda Çoruh Havzası,Atatürk Üniversitesi

van Loon 1966	M.N. van Loon	Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmış Doktora Tezi) 2006 ERZURUM Urartian Art, Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations, İstanbul.
van Loon-Buccellati 1969	M.N. van Loon-G. Buccellati	“The 1968 Excavations at Korucutepe near Elazığ”, <i>TAD 17/1</i> , Ankara, 79-82.
van Loon-Buccellati 1970	M.N. van Loon-G. Buccellati	“Chicago ve Kaliforniya Üniversiteleri 1968 Korucutepe Kazısı Raporu”, <i>Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları</i> , Ankara, 71-87.
van Loon-Güterbock 1970	M.N. van Loon-H.G. Güterbock	“The 1969 Excavation at Korucutepe near Elazığ”, <i>TAD 18/2</i> , Ankara, 127-132.
van Loon 1971 _a	M.N. van Loon	“Recent Archaeological Research in Turkey: Korucutepe Near Elazığ”, <i>AS 21</i> , 17-19.
van Loon 1971 _b	M.N. van Loon	“Korucutepe Kazısı 1969”, <i>Keban Projesi 1969 Çalışmaları</i> , Ankara, 47-56.
van Loon-Güterbock 1972 _a	M.N. van Loon-H.G. Güterbock	“Korucutepe Kazısı, 1970”, <i>Keban Projesi 1970 Çalışmaları</i> , Ankara, 79-81.
van Loon-Güterbock 1972 _b	M.N. van Loon-H.G. Güterbock	“The 1970 Excavation at Korucutepe near Elazığ”, <i>TAD 19/1</i> , Ankara, 127-131.
Vickers-Kakhidze 2001	M. Vickers-A. Kakhidze	“The British-Georgian Excavation at Pichvnari 1998: The ‘Grek’ and ‘Colchian’ Cemeteries” <i>AS 51</i> , 65–90.
von der Osten 1929	H.H. von der Osten	Explorations in the Asia Minor, 1927-28, Chicago.
von der Osten 1930	H.H. von der Osten	Explorations in the Asia Minor, 1929, Chicago.
von der Osten 1933	H.H. von der Osten	Discoveries in Anatolia 1930-31, Chicago
von der Osten 1937	H.H. von der Osten	The Alishar Höyük. Season of 1930-1932. Part 1, Chicago.
von Gall 1967	H. Von Gall	“Zu den Kleinasiatischen Treppentunneln” <i>Archaeologischer Anzeiger Heft 4</i> , 504–527.

von Schuler 1965 _a	E. von Schuler	Die Kaşkärer , Ein Beitrag Zur Ethnographie des Alten Klein Asien, Berlin.
von Schuler 1965 _b	E. von Schuler	“Sonderformen Hethitischer Staatsverträge”, <i>An Ar</i> II/1-2, İstanbul.
Weiner 1992	J. Weiner	“Beobachtungen zum Hornstein-Rohmaterial und seinem schlagtechnischen Verhalten”, <i>Hassek Höyük</i> , 225-237, Tübingen.
Weiner et al 1992	K.L. Weiner- L. Masch- G. Klenk	“Mineralogische Untersuchungen an Späturukzeitlicher und Frühbronzezeitlicher Keramik”, <i>Hassek Höyük</i> , 86-100, Tübingen.
Werner 1969	R. Werner	"Die Phryger und ihre Sprache", <i>BiOr</i> 2, 177-182.
Wilson 1962	J.V.K. Wilson	"The Kurbail Statue of Shalmaneser III", <i>Iraq XXIV</i> -2, 90-115.
Winckler 1893	H. Winckler	"Kimmerier, Usquzäer, Stythen", <i>AOF I</i> , 484 vdd..
Winckler 1889	H. Winckler	Die Keilschrifttexte Sargons II, Leipzig
Wiseman 1958	D.J. Wiseman	"The Vasal-Treaties of Esarhadden", <i>Iraq</i> 20, 10 vd.
Wiseman 1973	D.J. Wiseman	“Assyria and Babylonia, c. 1200-1000 B.C.”, <i>CAH II</i> /2, 443-481.
Wooley 1953	S.L. Wooley	Forgotten Kingdom, London.
Yakar 1979	J. Yakar	“Troy and Anatolian Early Bronze Age Chronology”, <i>AS</i> 29, London, 51-67.
Yakar 1984	J. Yakar	“Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia, Part I”, <i>AS XXXIV</i> , 59–86.
Yakar 1985 _a	J. Yakar	The Later Prehistory of Anatolia. The Late Chalcolithic and Early Bronze Age, Cilt 2, Oxford.
Yakar 1985 _b	J. Yakar	“Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia, Part II”, <i>AS XXXV</i> , 25-38.
Yakar 1991	J. Yakar	Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and The Early Chalcolithic Period, Jerusalem.
Yakar 1994	J. Yakar	Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and The Early Chalcolithic Period, Supplement No.1 Jerusalem.
Yakar 1997	J. Yakar	“Hacılar”, <i>The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East</i> 1, 448-449, New York, Oxford.

- Yalçinkaya 1981 I. Yalçinkaya “La Paléolithique Inférieur de Turquie”, *Préhistoire du Levant*, 207-218, Lyon
- Yalçinkaya 1984 I. Yalçinkaya “Samsat-Şehremuz Tepesi Çevresi Paleolitik Çağ Yüzey Araştırmaları,1982” AraST I-1983 13-20 Ankara
- Yalçinkaya 1985 I. Yalçinkaya “Araştırmaların Işığında Anadolu Alt Paleolitiği ve Sorunlarına Genel Bir Bakış”, *Antropoloji* 12, 395-435, Ankara.
- Yalçinkaya 1987 I. Yalçinkaya “1985 Yılı Karain Kazıları”, *KST VIII*, 21-37.
- Yalçinkaya 1988 I. Yalçinkaya “1986 Yılı Karain Kazıları”, *KST IX*, 15-38.
- Yalçinkaya 1989 I. Yalçinkaya Alt ve Orta Paleolitik Yontmataş Endüstrileri Biçimsel Tipolojisi ve Karain Mağarası, Ankara.
- Yalçinkaya 1990_a I. Yalçinkaya “1988 Yılı Karain Kazıları”, *KST XI/I*, 39-57.
- Yalçinkaya 1990_b I. Yalçinkaya “Güneydoğu Anadolu’da Yapılan Paleolitik Araştırmaları Üzerinde Bir Değerlendirme” Türk tarih kongresi 10,kongreye sunulan bildiriler 35-42.
- Yalçinkaya 1991 I. Yalçinkaya “1989 Yılı Karain Kazıları”, *KST XIII/I*, 43-70.
- Yalçinkaya 1992 I. Yalçinkaya “1990 Yılı Karain Kazıları”, *KST XIII/I*, 33-54.
- Yalçinkaya 1993 I. Yalçinkaya “1991 Karain Kazıları”, *KST XIV*, 23-42.
- Yalçinkaya 1994 I. Yalçinkaya “1992 Karain Kazıları”, *KST XV/I*, 23-42.
- Yalçinkaya 1995 I. Yalçinkaya “Karain Kazıları, 1993”, *KST XVII/I*, 1-25.
- Yalçinkaya 1996 I. Yalçinkaya “Karain Kazıları, 1994”, *KST XVIII/I*, 49-70.
- Yalçinkaya et al. 1997 I. Yalçinkaya “1985-1995 Karain Kazıları Işığında Anadolu Paleolitiğinin Önemi”, *KST XVIII/I*, 1-9.
- Yaltırık 1997 F.Yaltırık Orman ve Park Ağaçlarımız,İğne Yapraklılar.Atlas Der. Yay. Cep Kitabı. İSTANBUL
- Yazıcı 1995 H. Yazıcı “Şehir Coğrafyası Açısından Bir İnceleme: Bayburt”, *Türk Coğrafya Dergisi* 30, İstanbul, 189-218.
- Yeğingil 1983 Z. Yeğingil “Tülintepe, Tepecik, Çayönü Obsidyenlerinin Plato Düzeltme Tekniği ile Bulunmuş Yaşları”, *TÜBİTAK-ARÜTOB III/3*, 253-258, İstanbul.
- Yener 2000 K.A. Yener “The Amuq Valley Regional Project 1995-1998”, *AJA* 104, 57-62, New Jersey.
- http://www.yerelnet.org.tr TODAİE Yerel Yönetimler Araştırma Ve Eğitim Merkezi (Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı tarafından desteklenmektedir.)
- http://www.yerelnet.org.tr/iller/ilce.php?ilce_adi=OLUR/20.04.2006
- http://www.yerelnet.org.tr/iller/ilce.php?ilce_adi=OLTU/03.05.2006;

Yıldırım 1998	S.Yıldırım	Eski Çağ'da Oltu ve Çevresi. Atatürk Üniv.Sosyal Bil. Enst. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.ERZURUM
Yıldırım 1989	R. Yıldırım	Urartu İğneleri, Ankara.
Yıldırım 2000	R.Yıldırım	Başlangıçtan Aydınlanma Dönemine Kadar Uygarlık Tarihi Ders Notları I. İzmir 2000,14.
Yıldırım 2002	R. Yıldırım	Uygarlık Tarihine Giriş (İlkçağ Tarih ve Uygarlıkları), İzmir.
Yılmaz 1980	Ö.Yılmaz	Kuzeydoğu Anadolu'nun Fizikî Coğrafyası ile Büyük Toprak Grupları Arasındaki İlişkiler. Atatürk Üniv.Edebiyat Fakültesi Yayınlanmamış Doktora Ön Çalışması,Erzurum
Yılmaz et al. 1998	B.S.Yılmaz- İ.Gülibrahimoğlu- E.N.Yazıcı- S.Yaprak- A.Saraloğlu- O.Konak- Z.Köse- F.Çuvalcı- C.M.Tosun	Artvin İlinin Çevre Jeolojisi ve Doğal Kaynakları. M.T.A.Genel Müd.Jeoloji Etüdleri Dairesi ANKARA
Yumak 1995	M.Yumak	En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Aşkale Ve Çevresi. Atatürk Üniv.Sosyal Bil. Enst. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.ERZURUM
Yurt Ansiklopedisi 1982		Türkiye İl İl Dünü,Bugünü,Yarını. Artvin Maddesi 885-965
Yücel 1987	T. Yücel	Türkiye Coğrafyası, Ankara.
Yüksek 1998	B.Yüksek	Doğu Ladini Ormanlarında Zara Yapan Böcek Türleri ile Bunların Yırtıcı ve Parazitleri I-II.Orman Bak.doğu Karadeniz Ormancılık Arş.Ens.Teknik Bült.No:6, TRABZON
Zehiroğlu 2000	A.M. Zehiroğlu	Antik Çağda Doğu Karadeniz, İstanbul.
Zeki 1927	M.Zeki	Artvin Vilayeti Hakkında Malumat-ı Umumiye.Şirket-i Mürettibiye Matbbası,Şark Memleketlerimizden :1,198 Sayfa,İstanbul
Zengin 1956	Y.Zengin	"Oltu Taşı Yatakları" M.T.A. Dergisi Sayı:48 Ankara
Zımansky 1985	P.E.Zımansky	Ecology and Empire: The Structure of the Urartian of the Urartian State, Chicago

LEVHALAR LİSTESİ (HARİTALAR VE FİGÜRLER)

HARİTALAR

Harita 1- Türkiye Coğrafi Bölgeler	336
Harita 2- Hitit Yayılım Alanı	337
Harita 3- Urartu Yayılım Alanı	338
Harita 4- Araştırma Sahasının Genel Görünümü	339
Harita 5- Şavşat İlçesi Tarihi ve Arkeolojik Merkezleri	340
Harita 6- Ardanuç İlçesi Tarihi ve Arkeolojik Merkezleri	341
Harita 7- Olur İlçesi Tarihi ve Arkeolojik Merkezleri	342
Harita 8- Oltu İlçesi Tarihi ve Arkeolojik Merkezleri	343

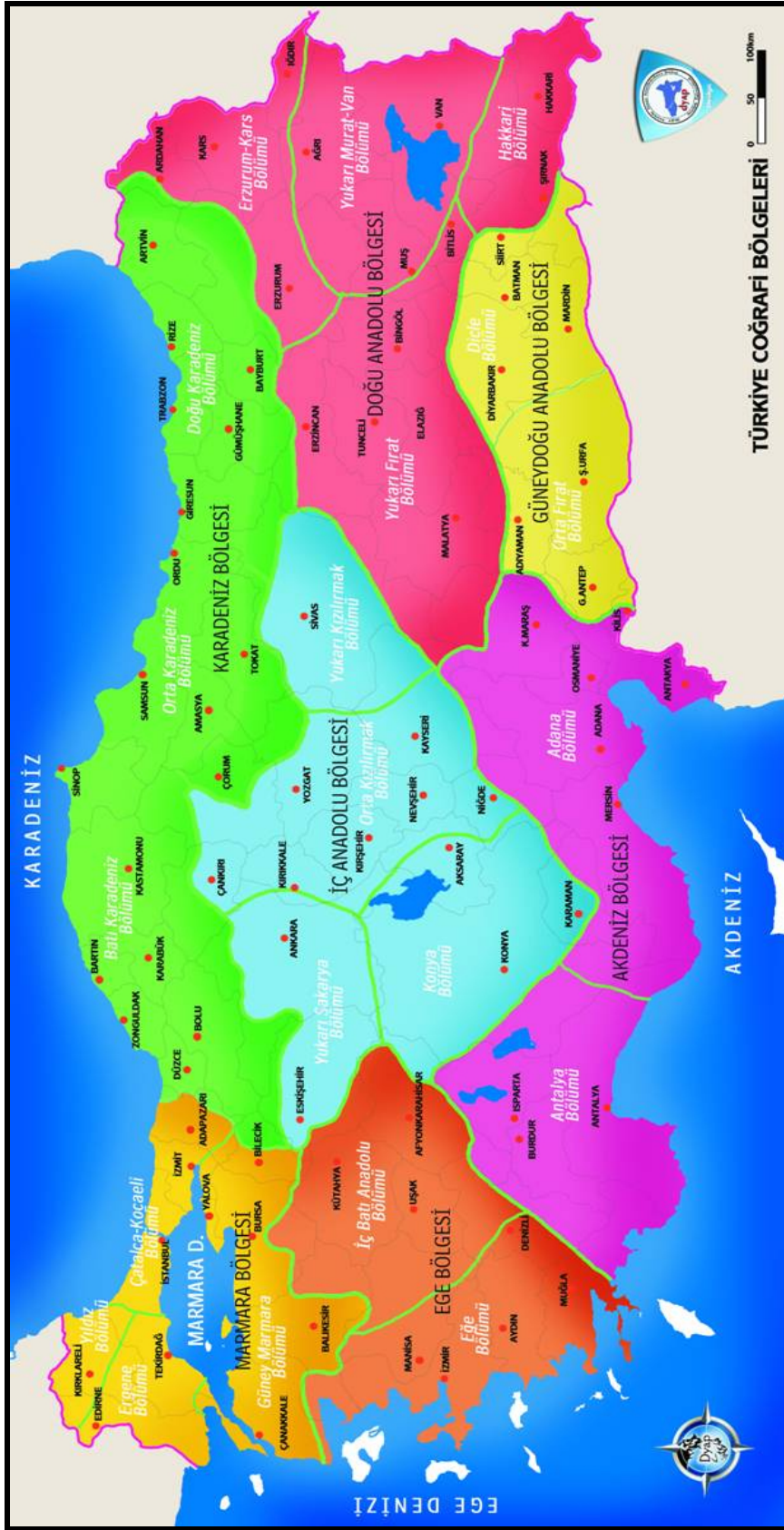
FİGÜRLER

Figür 1- Şavşat'tan genel bir görünüm	344
Figür 2- Şavşat'tan bir başka görünüm	344
Figür 3- Şavşat Kalesi	345
Figür 4- Şavşat (Satlel) Kalesi Planı (<i>Aytekin 1999,258,Çizim:74</i>)	345
Figür 5- Şavşat Kalesi	346
Figür 6- Şavşat Kalesi	346
Figür 7- Şavşat Kalesi	347
Figür 8- Şavşat/Eskikale (Ustamış) Köyü Kalesi (<i>Aytekin 1999, Resim 251</i>)	347
Figür 9- Şavşat/Taş Köprü Köyü Kalesi	348
Figür 10- Şavşat/Taş Köprü Köyü Kalesi	348
Figür 11- Şavşat/Dutlu Kalesi (Sebzeci Köyü)	349
Figür 12- Şavşat/Kireçli Köyü Kalesi (<i>Aytekin 1999, Resim 253</i>)	349
Figür 13- Şavşat/Hanlı-Karaağaç Köyleri Kalesi (<i>Aytekin 1999, Resim 252</i>)	350
Figür 14- Şavşat/Maden Kalesi	350
Figür 15- Şavşat/Maden kalesi	351
Figür 16-Berta Köprüsü ve Çayı	351
Figür 17-Berta Köprüsü Planı (<i>Aytekin 1999,261,Çizim:75</i>)	352
Figür 18-Şavşat/ Çukurköy Köprüsü	352

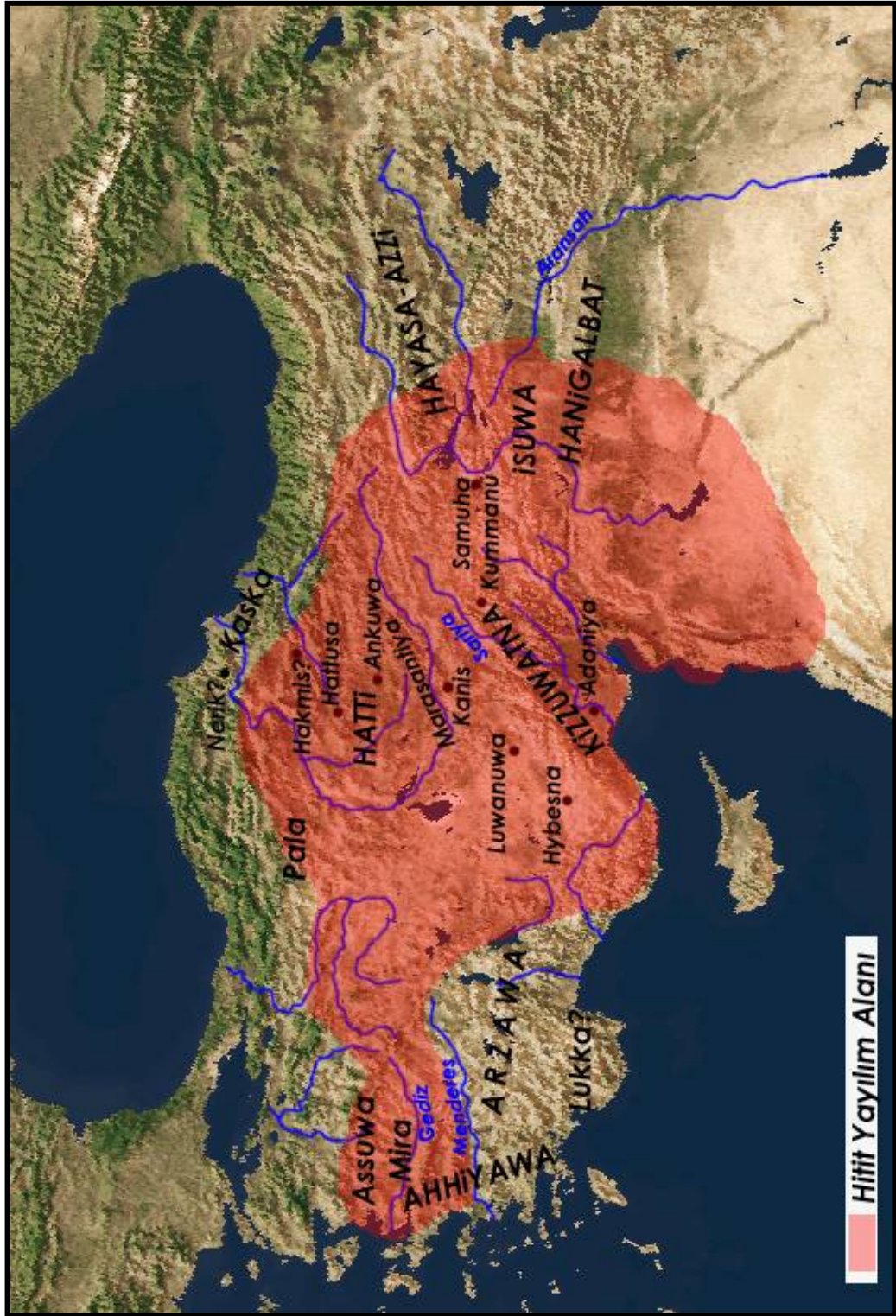
Figür 19-Artvin'in Şavşat İlçesi Balıklı Köyü'nde Tespit Edilen Tunç Eserler (<i>K.Bittel 1933</i>)	353
Figür 20- Artvin'in Şavşat İlçesi Balıklı Köyü'nde Tespit Edilen Tunç Eserler (<i>K.Bittel 1933</i>)	353
Figür 21- Artvin'in Şavşat İlçesi Balıklı Köyü'nde Tespit Edilen Tunç Eserler (<i>K.Bittel 1933</i>)	354
Figür 22- Artvin'in Şavşat İlçesi Balıklı Köyü'nde Tespit Edilen Tunç Eserler (<i>K.Bittel 1933</i>)	354
Figür 23- Artvin'in Şavşat İlçesi Balıklı Köyü'nde Tespit Edilen Tunç Eserler (<i>K.Bittel 1933</i>)	355
Figür 24-Şavşat/Çayağzı Mevkiinde Mağara Örnekleri	355
Figür 25-Ardanuç Kalesi'nden Ardanuç İlçesi'nin Görünümü	356
Figür 26-Ardanuç/Gevhernik Kalesi	356
Figür 27- Ardanuç/Gevhernik Kalesi (İçkale) Planı (<i>Aytekin 1999,255,Çizim:73</i>)	357
Figür 28-Ardanuç/Gevhernik Kalesi İç Görünüm	357
Figür 29-Ardanuç /Gevhernik Kalesi Muhtemelen Su Sarnıç Yeri	358
Figür 30-Ardanuç/ Gevhernik Kalesi İç Görünüm	358
Figür 31-Ardanuç/Gevhernik Kalesi İç Görünümü ve Yukarı Çıkış Merdiveni	359
Figür 32- Ardanuç/Aydın Köyü Kalesi (<i>Aytekin 1999, Resim 227</i>)	359
Figür 33- Ardanuç/Kutlu Köyü Kalesi, Giriş İstikameti (<i>Aytekin 1999, Resim 228</i>)	360
Figür 34-Ardanuç/Ferhatlı Köyü Kalesi	360
Figür 35-Ardanuç/Ferhatlı Kalesi	361
Figür 36-Ardanuç/Naldöken Köyü Civarındaki Arekler Harabelerinden Bir Görünüm.....	361
Figür 37.Ardanuç/Ferhatlı Kalesi Civarında Bulunan Mağara Girişleri	362
Figür 38-Olur İlçesi'nin Genel Görünümü	362
Figür 39-Olur-Karacasu Kalesi (Güney Cephesi).....	363
Figür 40-Olur/Karacasu Kalesi'nin Kuzeydoğu Dış Yan Duvarları.....	363

Figür 41-Olur/Köprübaşı Kalesi Genel Görünümü	364
Figür 42-Olur/Köprübaşı Kalesi (Batı Cephesi)	364
Figür 43-Olur Kalesi/Olur Merkez Kale (Güneybatı Cephesi).....	365
Figür 44-Olur Kalesi (Güney Cephesi)	365
Figür 45-Olur/Eğlek Kalesinin Kayalık Zemini	366
Figür 46-Olur/Eğlek Köyü Yol Güzergâhında Yer Alan Ören Yeri.....	366
Figür 47-Olur Hükümet Konağının Bahçesinde Bulunan Koç Heykel ..	367
Figür 48-Oltu İlçesi ve Oltu Çayı'ndan Bir Görünüm	367
Figür 49-Oltu İlçesi'nin Genel Görünümü.....	368
Figür 50-Oltu Kalesi (Güney Cephesi)	368
Figür 51 - Oltu Kalesinin Plan Krokisi (Gündoğdu et al 2002,20,Çizim:3)	369
Figür 52-Oltu Kalesi'nden Bir Görünüm.....	369
Figür 53-Oltu Kalesi Kuzey Cephesinden Bir Görünüm.....	370
Figür 54-Oltu/Köroğlu Kalesi	370
Figür 55-Oltu/Köroğlu Kalesi	371
Figür 56-Oltu/Çengelli Kalesi.....	371
Figür 57-Oltu/Çengelli Köyü Kalesi Plan Krokisi (Gündoğdu et al 2002,33,Çizim:5)	372
Figür 58-Oltu/Yarbaşı Kalesi (Doğu Cephesi)	372
Figür 59-Oltu/Yarbaşı Kalesi Civarındaki Harabeler	373
Figür 60-Oltu/İriağaç Oğlan Kalesi	373
Figür 61-Oltu/İriağaç Oğlan Kalesi	374
Figür 62-Oltu/İriağaç Oğlan Kalesi Plan krokisi (Gündoğdu et al 2002,47,Çizim:12)	374
Figür 63-Oltu/İriağaç Kız Kalesi	375
Figür 64-Oltu/İriağaç Kız Kalesi	375
Figür 65-Oltu/İriağaç Kız Kalesi Plan Krokisi (Gündoğdu et al 2002,47,Çizim:14)	376
Figür 66-Oltu/Orcuk Kalesi (Doğu Cephesi).....	376
Figür 67-Oltu/Orcuk Kalesi Plan Krokisi (Gündoğdu et al 2002,35,Çizim:7)	377

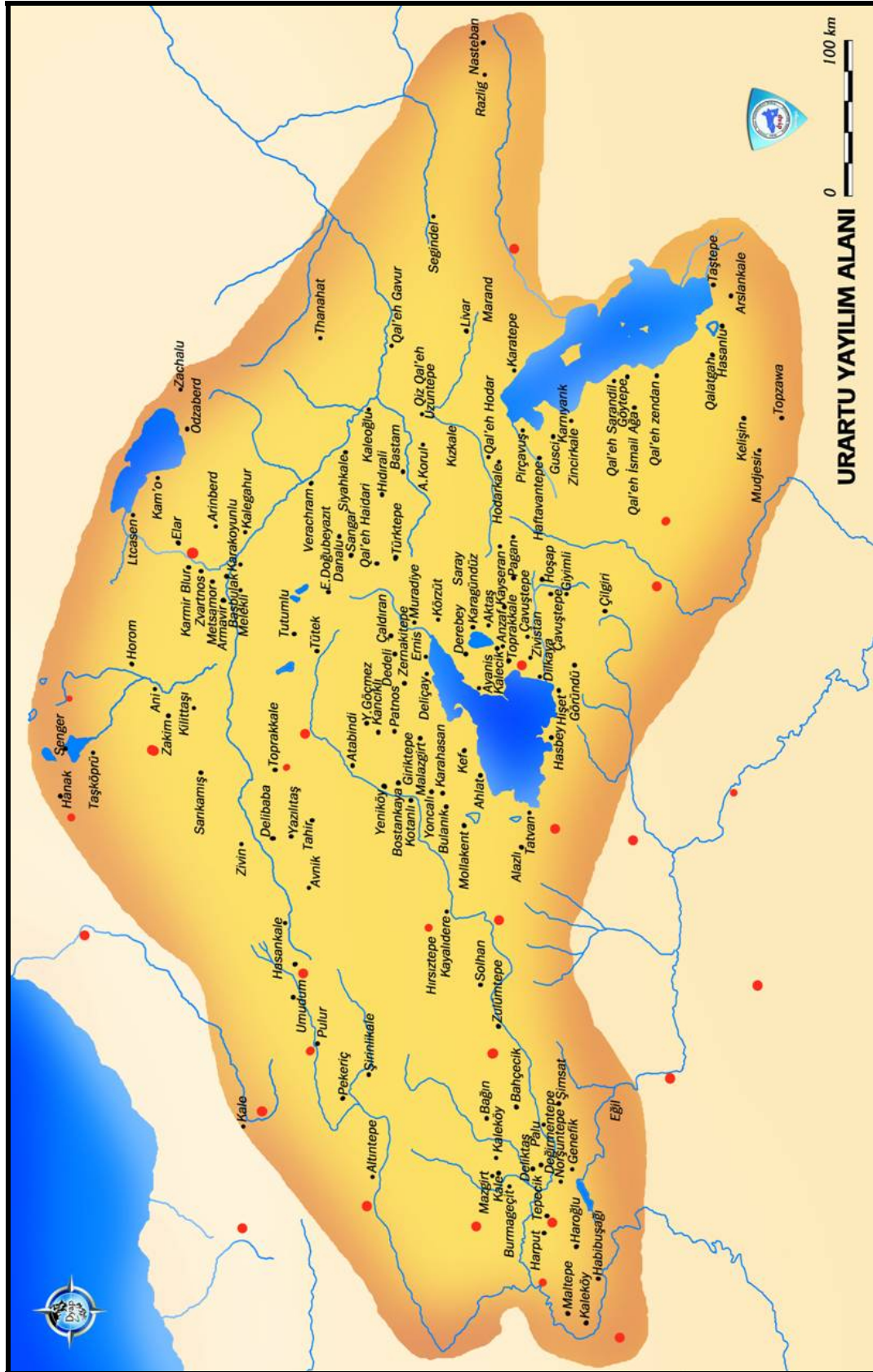
Figür 68-Oltu/İğdeli Kalesi	377
Figür 69-Oltu/İğdeli Kalesi	378
Figür 70-Oltu/İğdeli Kalesi Plan Krokisi (Gündoğdu et al 2002,39,Çizim:9)	378
Figür 71-Oltu/Narman Kale (Ünlükaya)	379
Figür 72-Oltu/Narman Kale (Ünlükaya) Girişi	379
Figür 73-Oltu/Narman Kale (Ünlükaya) Plan Krokisi (Gündoğdu et al 2002,43,Çizim:11)	380
Figür 74-Oltu-Alatarla Köyü Kalıntıları (Gündoğdu et al 2002,59,Resim:42)	380
Figür 75-Oltu-Kaleboğazı	381
Figür 76-Oltu-Kaleboğazı (Güney Cephesi)	381
Figür 77- Oltu'da Tespit Edilen Dikilitaş (Ceylan 2004 b, 49,Resim 17)	382
Figür 78- Oltu'da Tespit Edilen Dikilitaş (Gündoğdu et al 2002,123,Resim:109)	382
Figür 79 – Oltu'da Tespit Edilen Dikilitaştan Bir Ayrıntı (Ceylan 2004 b, 50,Resim 18)	383
Figür 80- Oltu'da Tespit Edilen Dikilitaştan Bir Ayrıntı (Gündoğdu et al 2002,124,Resim:110)	383
Figür 81-Oltu Kalesi Şapelinin Zemininde Bulunan Güneş Saati	384
Figür 82-Oltu Kütüphanesinde Bulunan At Ve Koç Heykelleri	384
Figür 83-Oltu Kütüphanesinde Bulunan At Heykeli	385
Figür 84-Gökçedere Köyü Cami Önünde Köroğlu Kalesi'nden Çıkarılan Pitos	385

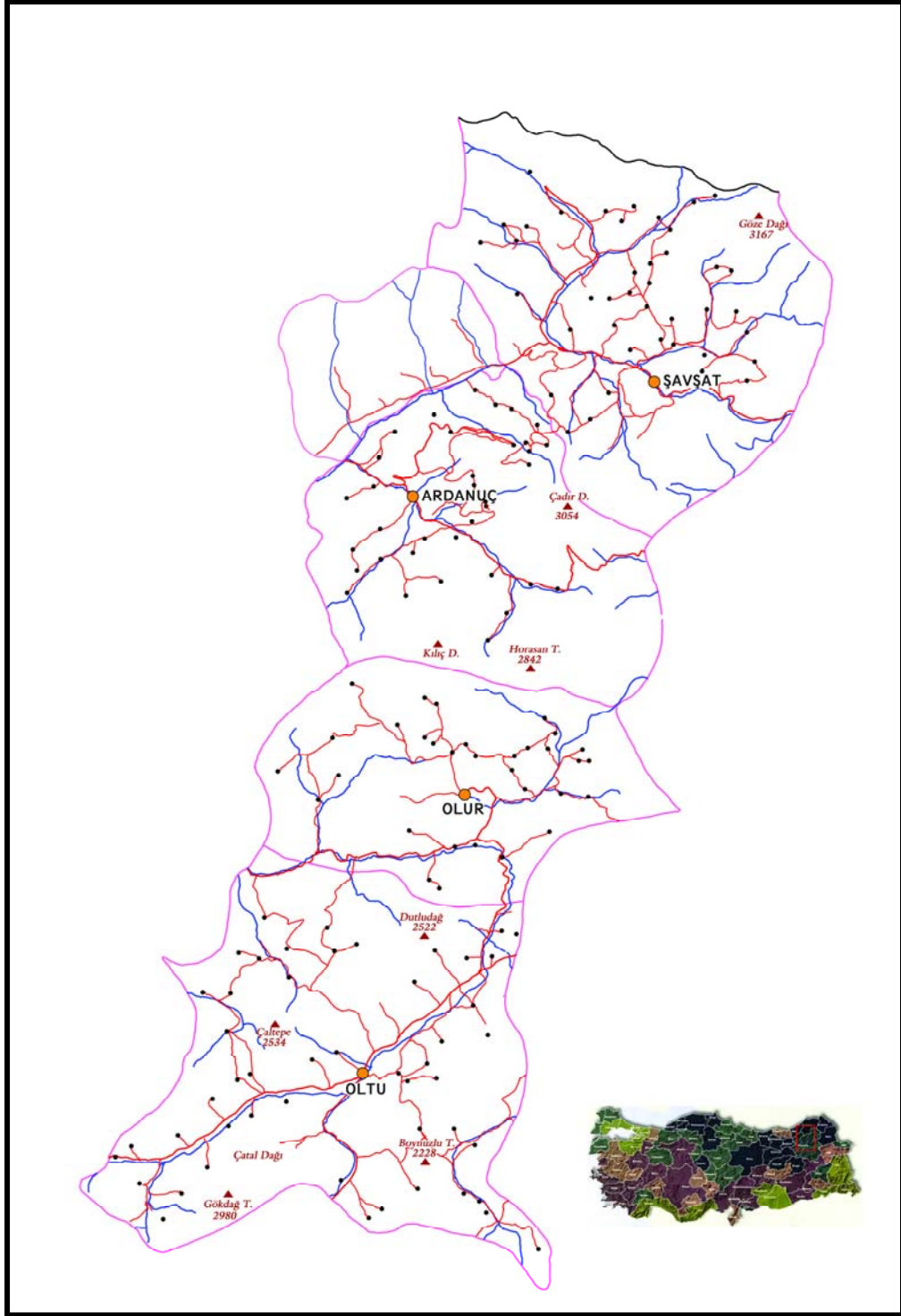
Harita 1- Türkiye Coğrafi Bölgeler

Harita 2- Hitit Yayılım Alanı

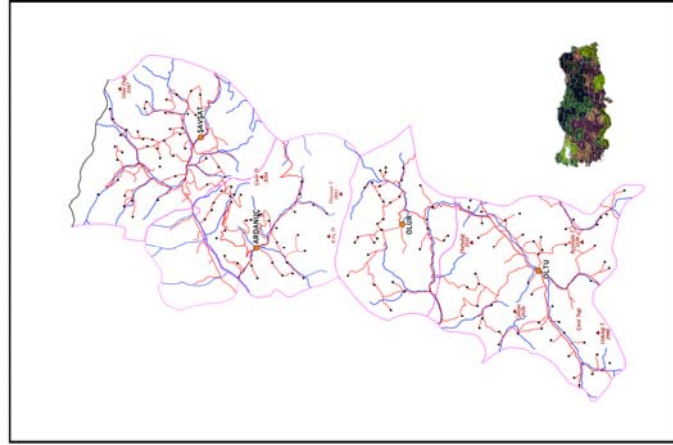
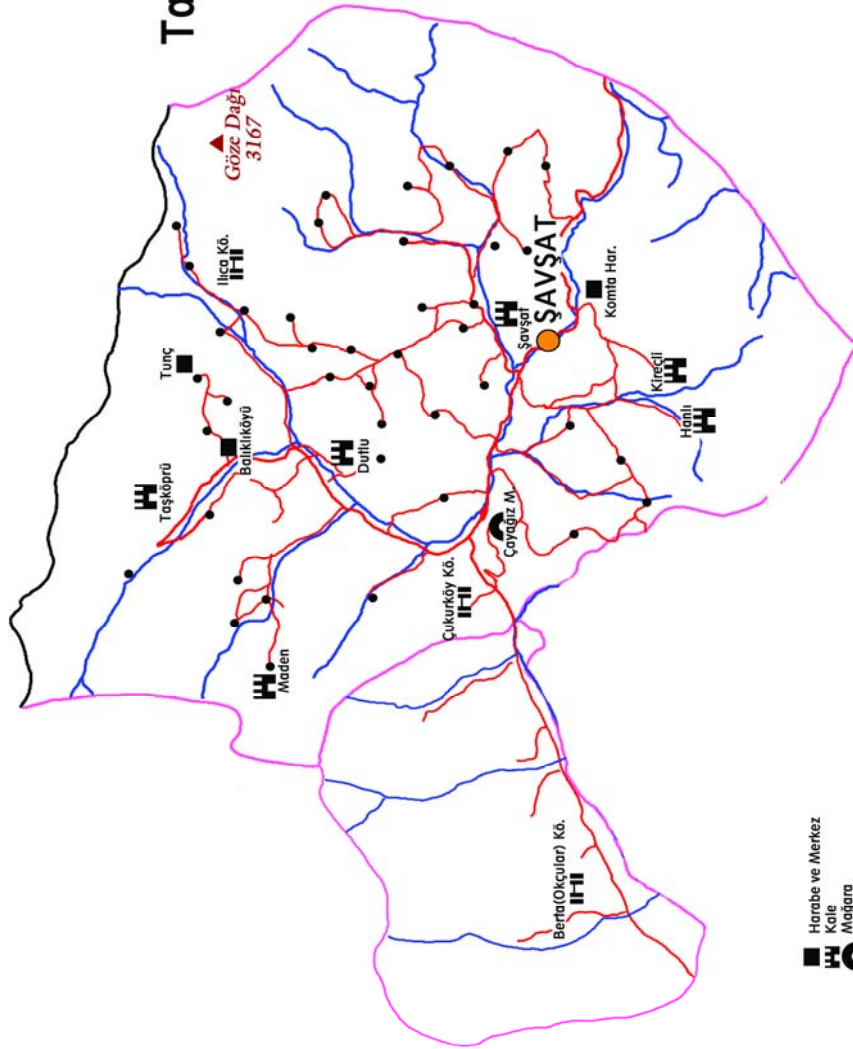

Harita 3- Urartu Yayılım Alanı

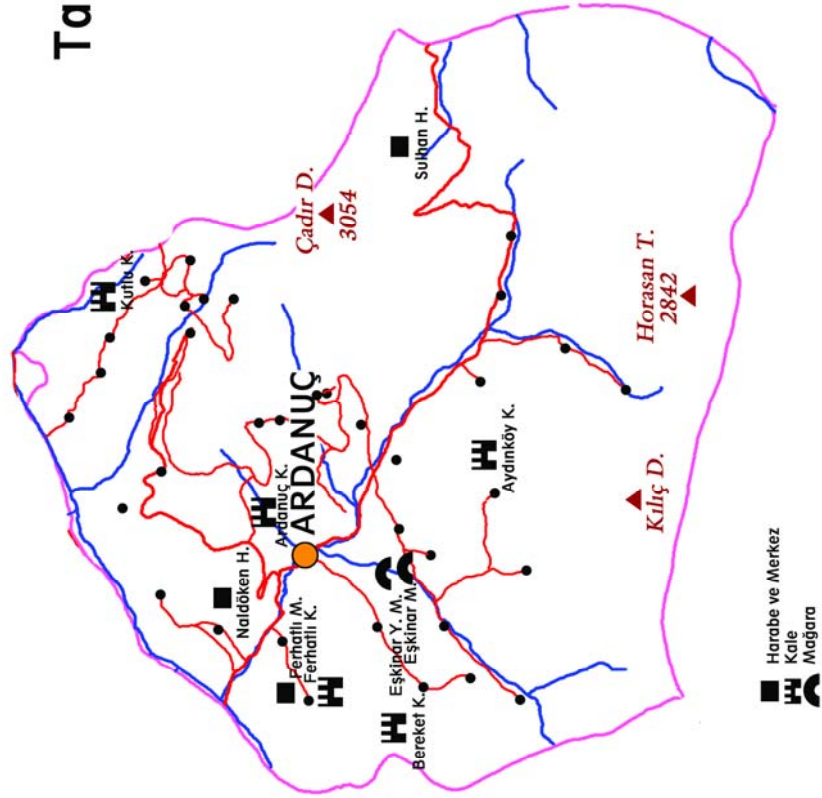
Harita 4- Araştırma Sahasının Genel Görünümü

Şavşat Tarihi ve Arkeolojik Merkezleri

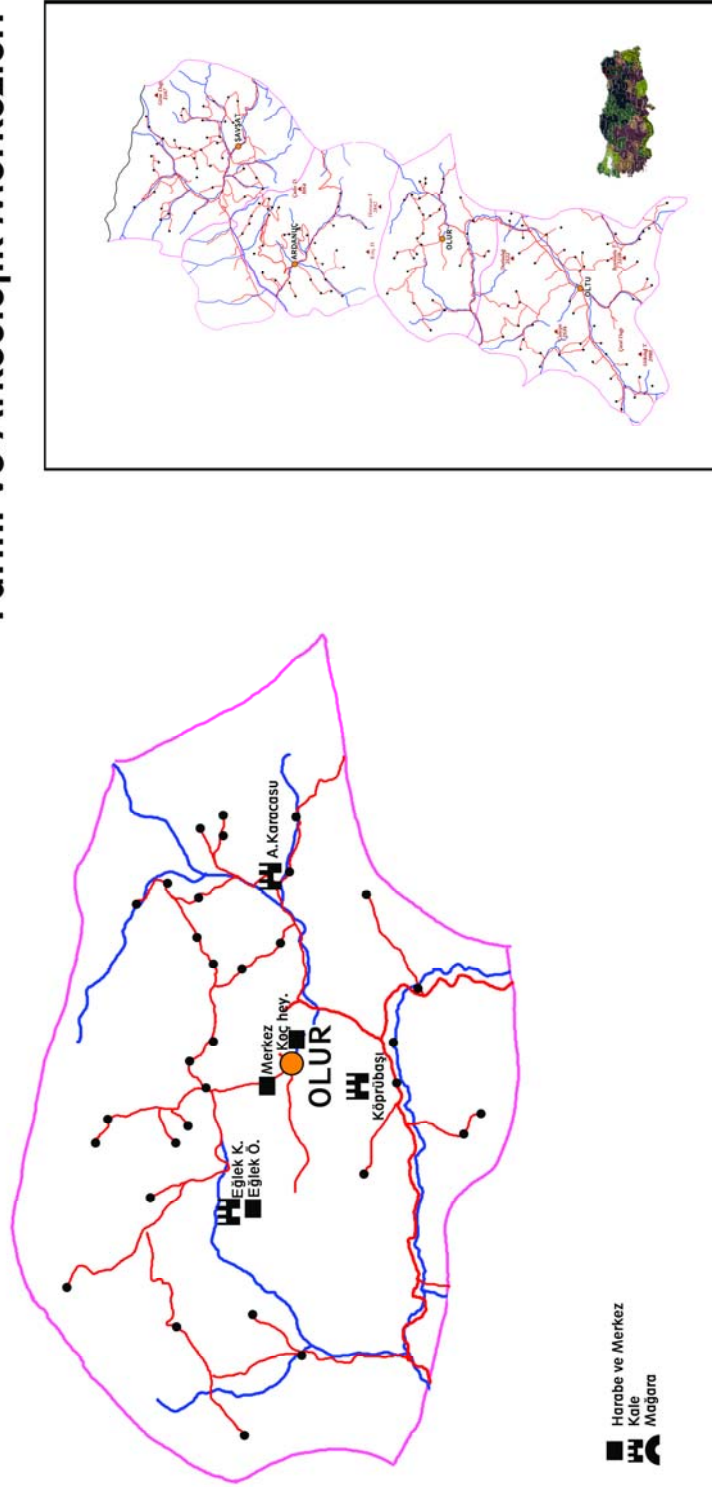
Harita 5- Şavşat İlçesi Tarihi ve Arkeolojik Merkezleri

Ardanuç Tarihi ve Arkeolojik Merkezleri

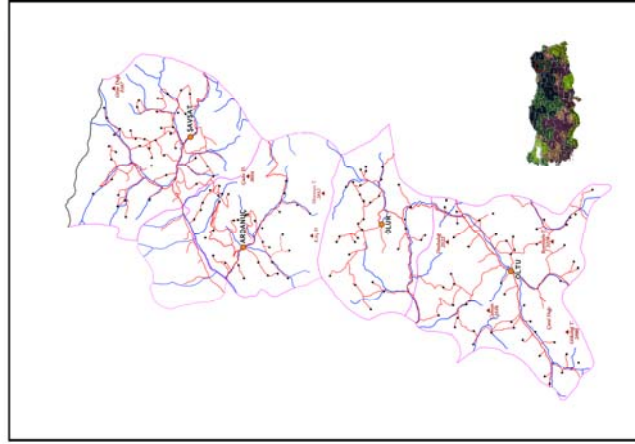
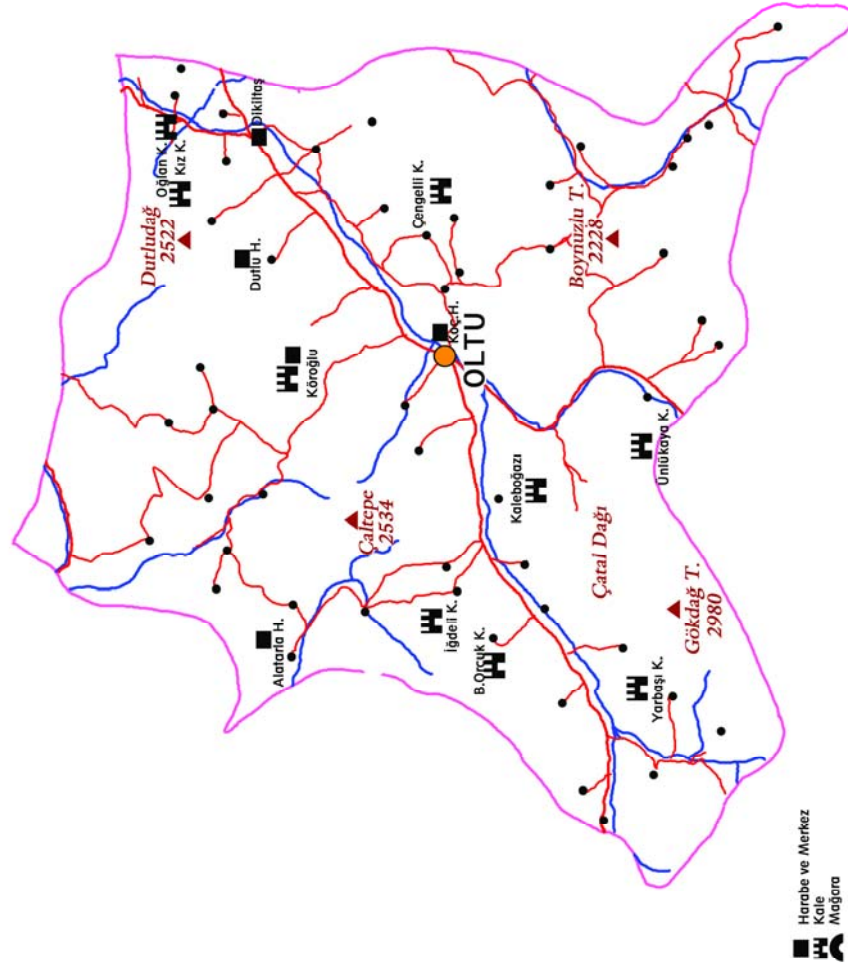
Harita 6- Ardanuç İlçesi Tarihi ve Arkeolojik Merkezleri

Olur Tarihi ve Arkeolojik Merkezleri

Harita 7- Olur İlçesi Tarihi ve Arkeolojik Merkezleri

Oltu Tarihi ve Arkeolojik Merkezleri

Harita 8- Oltu İlçesi Tarihi ve Arkeolojik Merkezleri

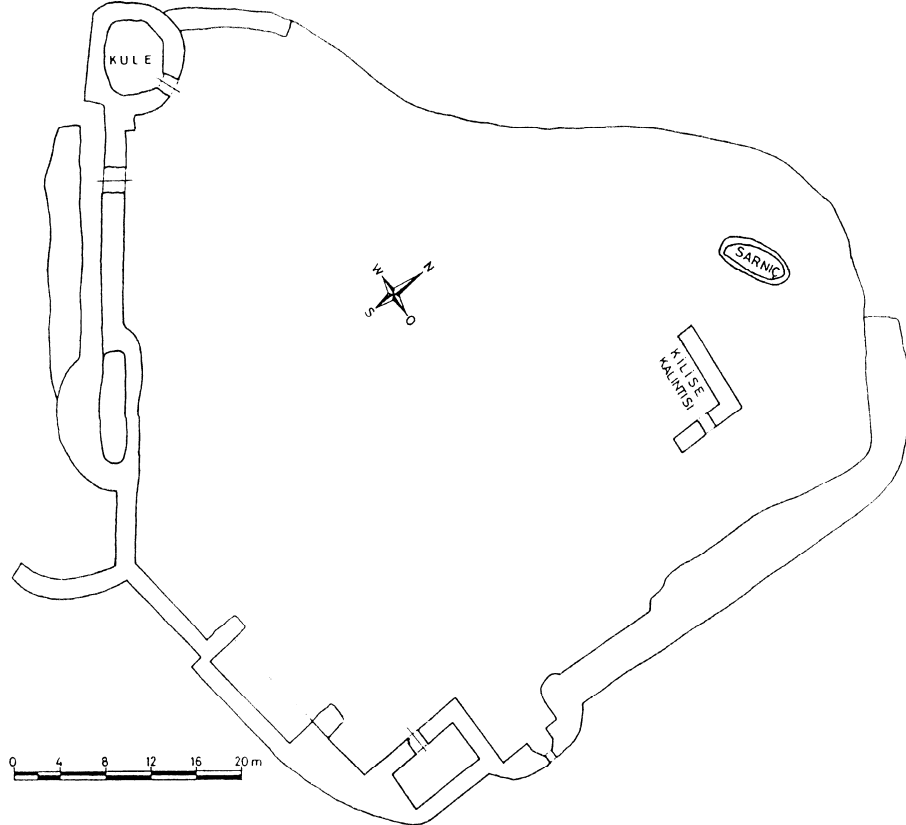
Figür 1-Şavşat'tan genel bir görünüm

Figür 2-Şavşat'tan bir başka görünüm

Figür 3-Şavşat Kalesi

Figür 4-Şavşat, (Satlel) Kalesi Planı (Aytekin 1999, 258,Çizim:74)

Figür 5-Şavşat Kalesi

Figür 6- Şavşat Kalesi

Figür 7-Şavşat Kalesi

Figür 8- Şavşat/ Eskikale (Ustamış) Köyü Kalesi (Aytekin 1999, Resim 251)

Figür 9- Şavşat/Taş Köprü Köyü Kalesi

Figür 10- Şavşat/Taş Köprü Köyü Kalesi

Figür 11- Şavşat/ Dutlu Kalesi (Sebzeci Köyü)

Figür 12-Şavşat/Kireçli Köyü Kalesi (Aytekin 1999, Resim 253)

Figür 13- Şavşat/Hanlı-Karaağaç Köyleri Kalesi (*Aytekin 1999, Resim 252*)

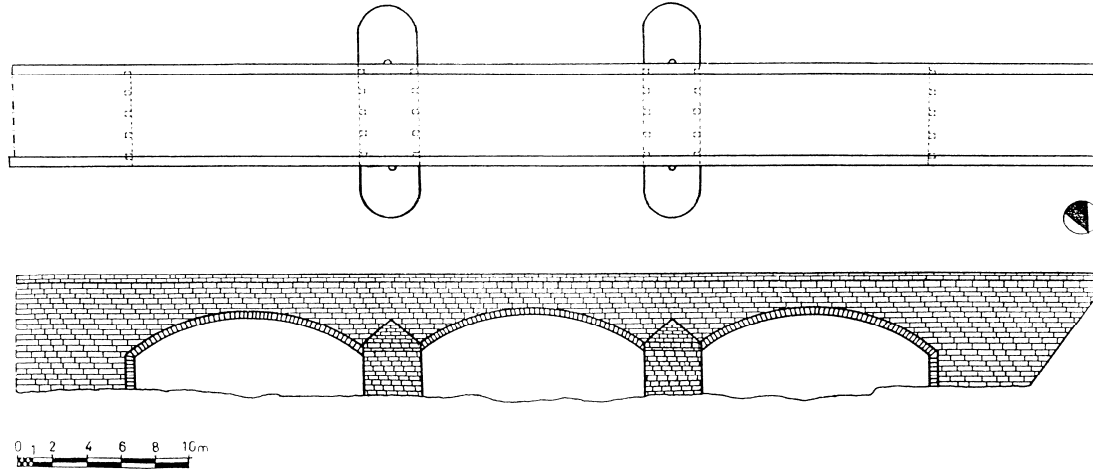
Figür 14-Şavşat/Maden Kalesi

Figür 15-Şavşat/Maden kalesi

Figür 16-Berta Köprüsü ve Çayı

Figür 17- Berta Köprüsü Planı (*Aytekin 1999, 261, Çizim:75*)

Figür 18-Şavşat/Çukurköy Köprüsü

Şekil 1- Sap Delikli Tunç Balta

Şekil 2 – Sap Delikli Tunç Balta Üstten

Figür 19- Artvin'in Şavşat İlçesi Balıklı Köyü'nde Tespit Edilen Tunç Eserler (K. Bittel 1933)

Şekil 3 – Sap Delikli Tunç Balta Yandan

Şekil 4 – Sap Delikli Tunç Balta Üstten

Figür 20-Artvin'in Şavşat İlçesi Balıklı Köyü'nde Tespit Edilen Tunç Eserler (K.Bittel 1933)

Şekil 5 – Borulu Balta

Şekil 6 – Geniş Çapa

Figür 21-Artvin'in Şavşat İlçesi Balıklı Köyü'nde Tespit Edilen Tunç Eserler (K.Bittel 1933)

Şekil 7a. Bir Çift Baltanın İki Kırık Parçası

Şekil 7b.

Figür 22- Artvin'in Şavşat ilçesi Balıklı Köyü'nde Tespit Edilen Tunç Eserler (K.Bittel 1933)

Şekil 8 - Külçe

Figür 23-Artvin'in Şavşat İlçesi Balıklı Köyü'nde Tespit Edilen Tunç Eserler (K. Bittel 1933)

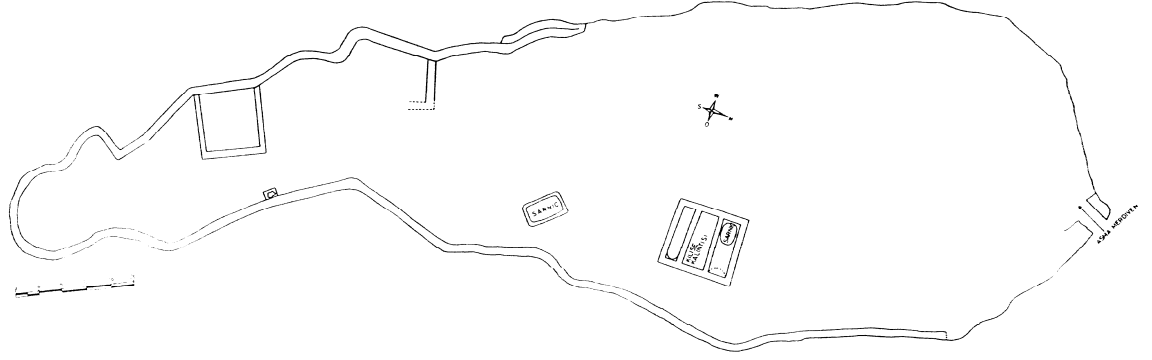
Figür 24-Şavşat/Çayağzı Mevkiinde Mağara Örnekleri

Figür 25-Ardanuç Kalesi’nden Ardanuç İlçesi’nin Görünümü

Figür 26-Ardanuç /Gevhernik Kalesi

Figür 27- Ardanuç, Gevhernik Kalesi (İçkale) Planı (Aytekin 1999,255, Çizim:73)

Figür 28-Ardanuç /Gevhernik Kalesi İç Görünüm

Figür 29-Ardanuç /Gevhernik Kalesi Muhtemelen Su Sarnıç Yeri

Figür 30-Ardanuç/ Gevhernik Kalesi İç Görünüm

Figür 31-Ardanuç /Gevhernik Kalesi İç Görünümü Ve Yukarı Çıkış Merdiveni

Figür 32- Ardanuç/Aydın Köyü Kalesi (Aytekin 1999, Resim 227)

Figür 33- Ardanuç/Kutlu Köyü Kalesi, Giriş İstikameti (Aytekin 1999, Resim 228)

Figür 34-Ardanuç/Ferhatlı Köyü Kalesi

Figür 35-Ardanuç/Ferhatlı Kalesi

**Figür 36-Ardanuç/Naldöken
Harabelerinden Bir Görünüm**

Köyü

Civarındaki

Arekler

Figür 37. Ardanuç/Ferhatlı Kalesi Civarında Bulunan Mağara Girişleri

Figür 38-Olur İlçesi'nin Genel Görünümü

Figür 39-Olur-Karacasu Kalesi (Güney Cephesi)

Figür 40-Olur-Karacasu Kalesi'nin Kuzeydoğu Dış Yan Duvarları

Figür 41-Olur-Köprübaşı Kalesi Genel Görünümü

Figür 42-Olur-Köprübaşı Kalesi (Batı Cephesi)

Figür 43-Olur Kalesi/Olur Merkez Kale (Güneybatı Cephesi)

Figür 44-Olur Kalesi (Güney Cephesi)

Figür 45-Olur-Eğlek Kalesinin Kayalık Zemini

Figür 46-Olur- Eğlek Köyü Yol Güzergâhında Yer Alan Ören Yeri

Figür 47-Olur Hükümet Konağının Bahçesinde Bulunan Koç Heykel

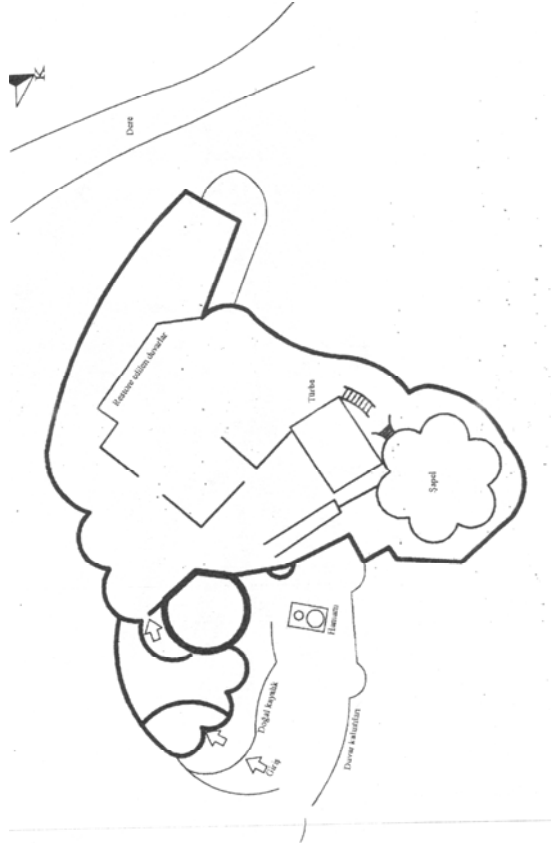
Figür 48-Oltu İlçesi ve Oltu Çayı'ndan Bir Görünüm

Figür 49-Oltu İlçesi'nin Genel Görünümü

Figür 50-Oltu Kalesi (Güney Cephesi)

Figür 51 - Oltu Kalesinin Plan Krokisi (Gündoğdu et al 2002,20, Çizim:3)

Figür 52-Oltu Kalesi'nden Bir Görünüm

Figür 53-Oltu Kalesi Kuzey Cephesinden Bir Görünüm

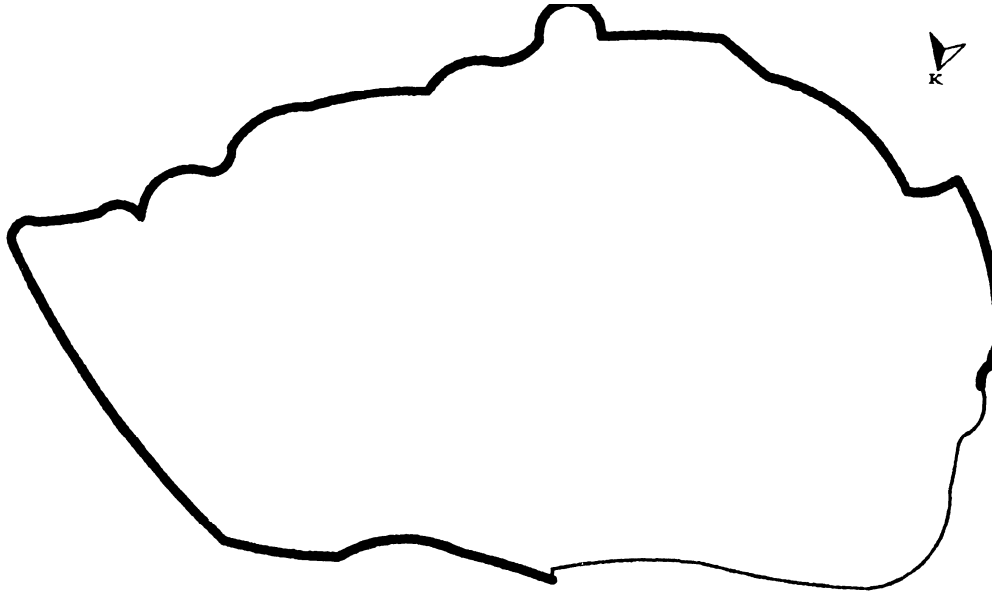
Figür 54-Oltu/Köroğlu Kalesi

Figür 55-Oltu/Köroğlu Kalesi

Figür 56-Oltu/Çengelli Kalesi

Figür 57- Oltu/Çengelli Köyü Kalesi Plan Krokisi, (Gündoğdu et al 2002,33, Çizim:5)

Figür 58-Oltu/Yarbaşı Kalesi (Doğu Cephesi)

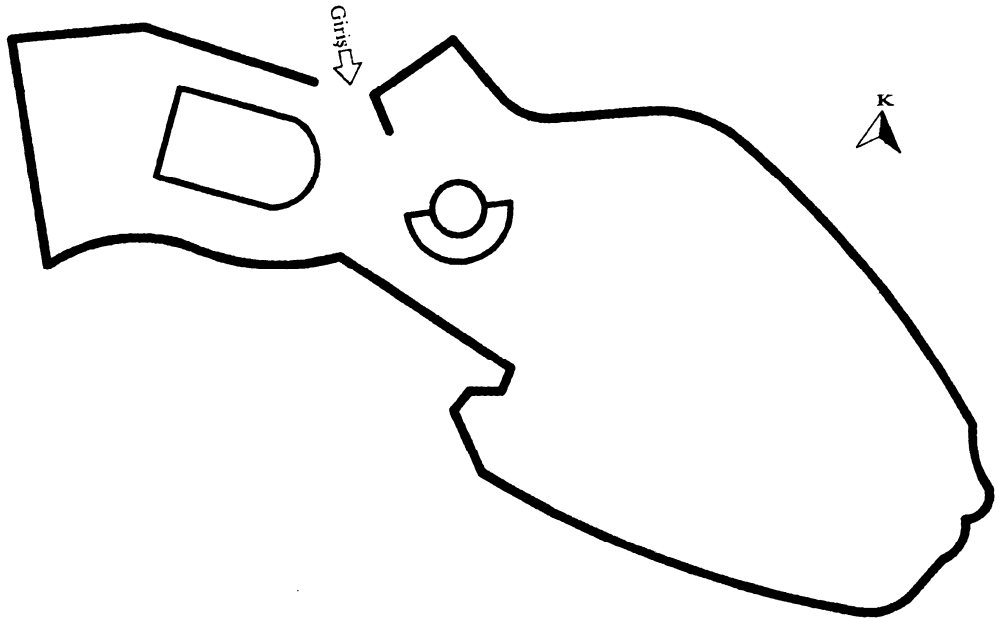
Figür 59-Oltu-Yarbaşı Kalesi Civarındaki Harabeler

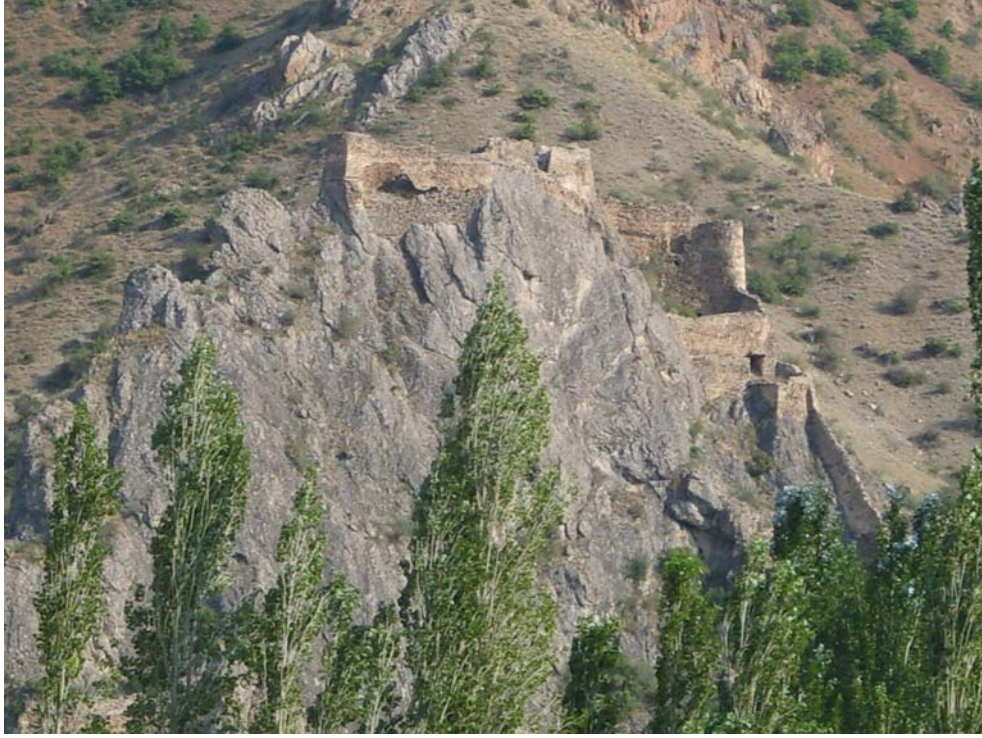
Figür 60-Oltu/İriağaç Oğlan Kalesi

Figür 61-Oltu-İriağaç Oğlan Kalesi

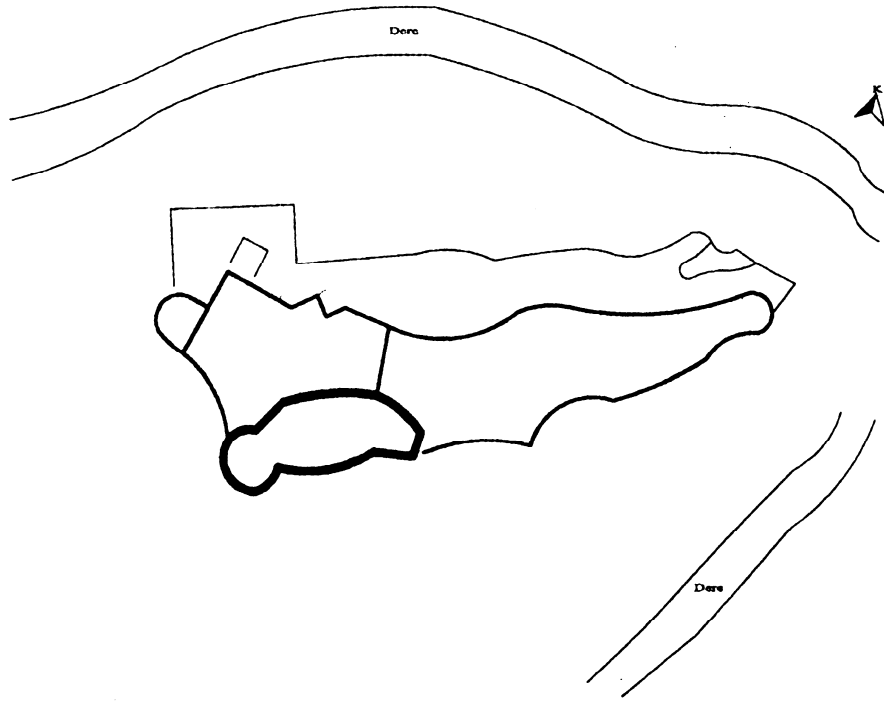
Figür 62-Oltu-İriağaç Oğlan Kalesi Plan Krokisi, (Gündoğdu et al 2002,47, Çizim:12)

Figür 63-Oltu/İriağaç Kız Kalesi

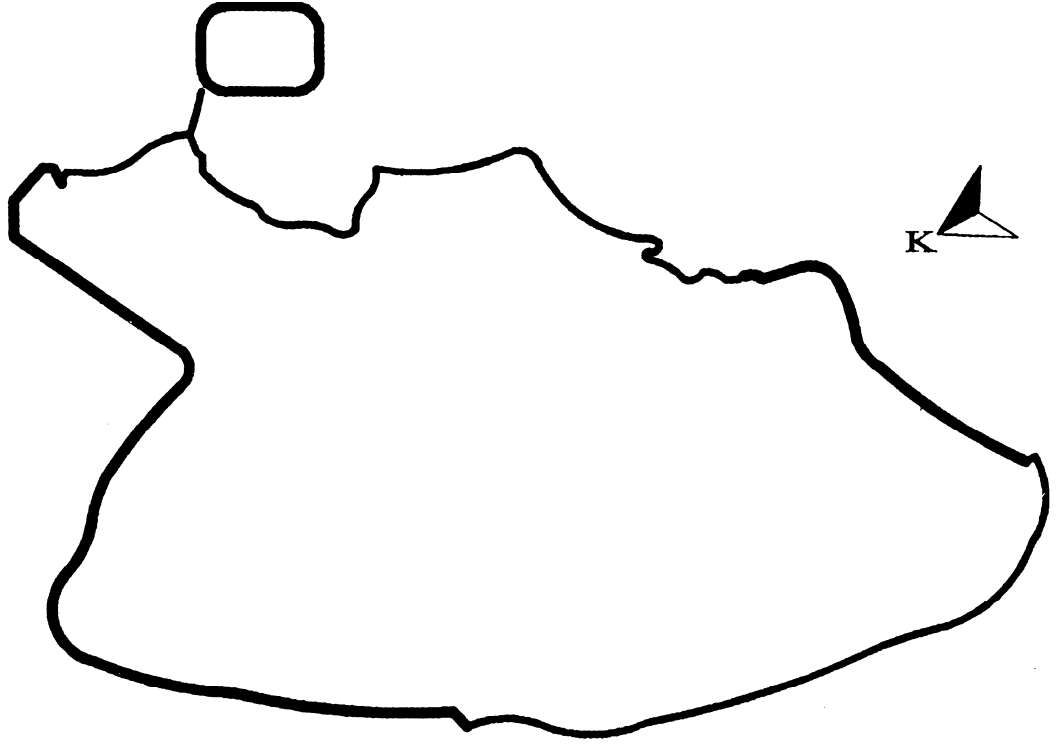
Figür 64-Oltu/İriağaç Kız Kalesi

Figür 65-Oltu-İriağaç Kız Kalesi Plan Krokisi , (Gündoğdu et al 2002,47,Çizim:14)

Figür 66-Oltu/Orcuk Kalesi (Doğu Cephesi)

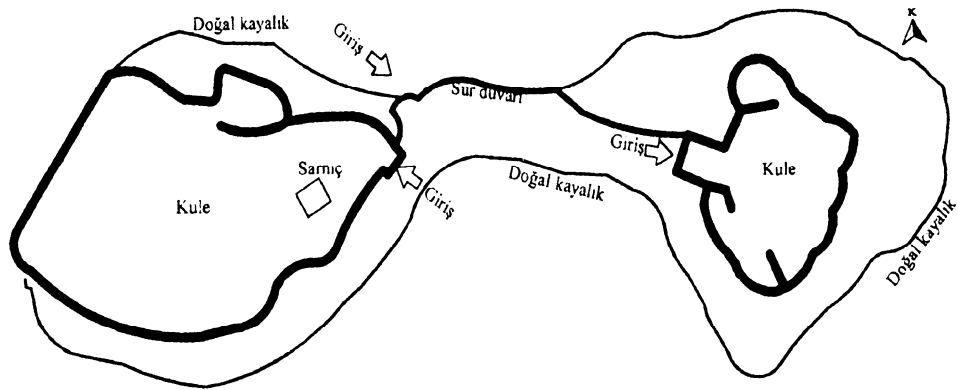
Figür 67-Oltu/Orcuk Kalesi Plan krokisi ,(Gündoğdu et al 2002,35,Çizim:7)

Figür 68-Oltu/Iğdeli Kalesi

Figür 69-Oltu/Iğdeli Kalesi

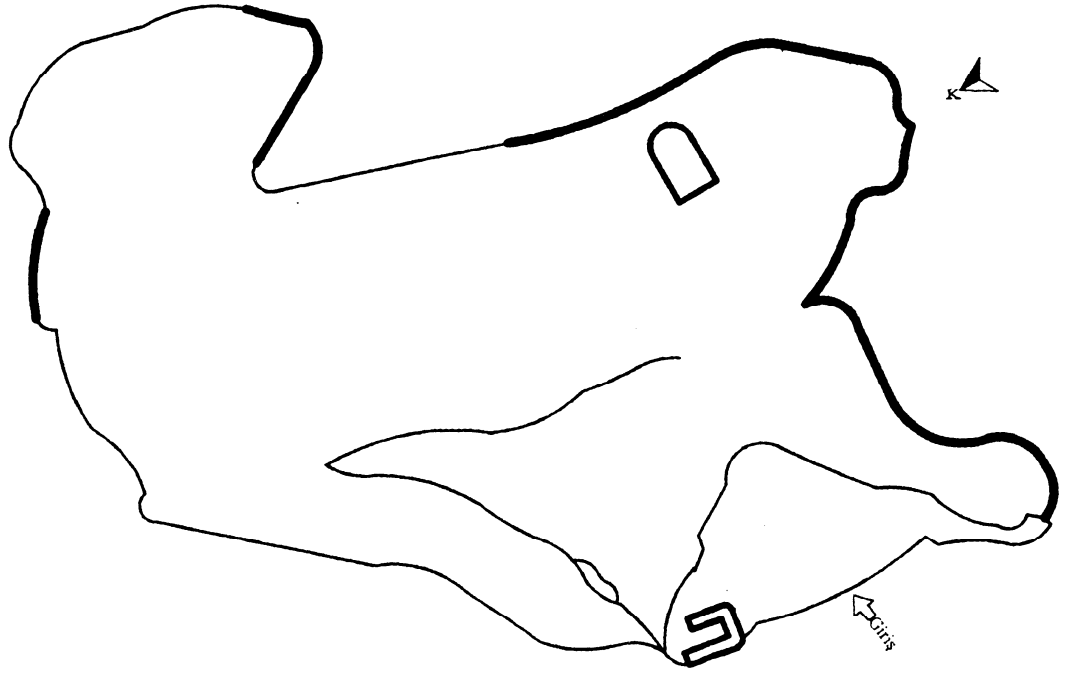
Figür 70-Oltu/Iğdeli Kalesi Plan Krokisi, (Gündoğdu et al 2002,39, Çizim:9)

Figür 71-Oltu/Narman Kale (Ünlükaya)

Figür 72- Oltu/Narman Kale(Ünlükaya) Girişi

Figür 73-Oltu/Narman Kale (Ünlükaya) Plan Krokisi, (Gündoğdu et al 2002,43, Çizim:11)

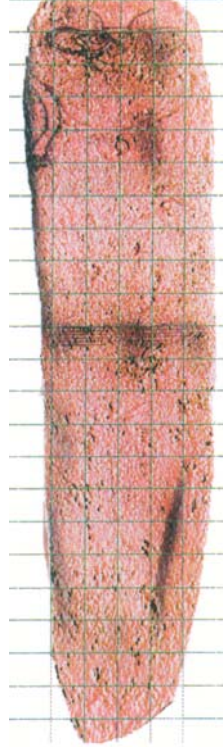
Figür 74-Oltu/Alatarla Köyü Kalıntıları, (Gündoğdu et al 2002,59, Resim 42)

Figür 75-Oltu/Kaleboğazı

Figür 76-Oltu-Kaleboğazı (Güney cephesi)

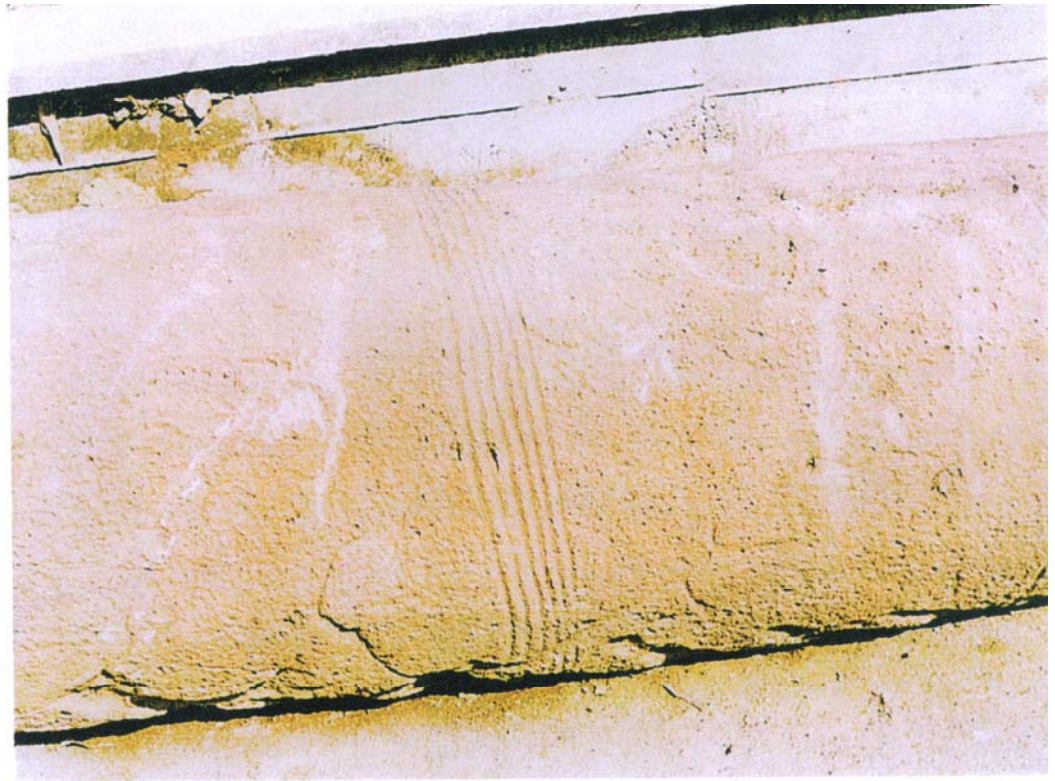
Figür 77– Oltu’da Tespit Edilen Dikilitaş (Ceylan 2004_b, 49, Resim 17)

Figür 78– Oltu’da Tespit Edilen Dikilitaş (Gündoğdu et al 2002,123, Resim 109)

Figür 79– Oltu’da Tespit Edilen Dikilitaştan Bir Ayrıntı (*Ceylan 2004*, 50, *Resim 18*)

Figür 80 – Oltu’da Tespit Edilen Dikilitaştan Bir Ayrıntı (*Gündoğdu et al 2002,124, Resim 110*)

Figür 81-Oltu Kalesi Şapelinin Zemininde Bulunan Güneş Saati

Figür 82-Oltu Kütüphanesinde Bulunan At ve Koç Heykelleri

Figür 83-Oltu Kütüphanesinde Bulunan At Heykeli

Figür 84-Gökçedere Köyü Cami Önünde Köroğlu Kalesi'nden Çıkarılan Pitos

ÖZGEÇMİŞ

01.08.1970 yılında Erzurum’da doğdum.

İlk, Orta ve lise öğrenimimi Erzurum merkezde tamamladım.

1992 yılında Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümüne kayıt yaptırdım. Adı geçen bölümden 1996 yılında mezun oldum. 1996 yılında sınıf öğretmeni olarak Erzurum Uzundere İlçesi Cevizli Köyünde göreve başladım. Yine aynı yıl Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalında Yüksek Lisansa başladım.1998 yılında “Eskiçağ’da Oltu ve Çevresi” konulu yüksek lisans tezimi tamamladım.2000 yılında yukarıda sözü edilen enstitünün Eskiçağ Tarihi Anabilim dalında Doktora programına kayıt yaptırdım.

2001 yılında Ağrı Eğitim Fakültesinde Okutman olarak göreve başladım. Halen aynı fakültede Okutman olarak görev yapmaktayım.